

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No.

क

Title

गीता टीका सर्वतोभद्रनाम्नी

Author

राजानक राम :

Extent

१६६ पत्र

Age

सं. १९०७

Subject

वेदान्त

गीताटीकासर्वतोभद्रनामि

नं० १७८

5389

44 double.
F = 167.
Complete.

१७८

296

296

2

296

296

296

296

296

श्री.
रा. टी.

ओं नमः शिवाय सदा शिवाय परम शिवाय सानु चराय नमः ॐ स्वप्नोति र्योतिता ननु नाम नृपाय ते नमः अनाम नृपविन्मा
त्रव प्रपे परमात्मने १ प्रमादणा मुद्यद्विविध रुचिभेदाङ्गुराणां विवित्राभासत्वं स्फटिकतटवत्संश्रयति यत् स्वतृपं स
र्वेषां विगलित विकल्पाभ्रपटल प्रसन्ने हृदोन्मिस्फुरतु जगतां तत्सवप्रषा २ यस्माद्यो म्भवा प्रमेय विमला भोगा ज
गद्युक्तयो नाना दर्शन वाद विस्तर गिरः स्थातुं वह्निर्नक्षमाः तद्ब्रह्मैव परंपरा शरसुतस्यैवं महर्षेर्मतं सन्तः सन्तत सन्निवे
शितयिष्योप्यायन्तु बन्धुभिर्दे ३ सकल विबुध मध्ये केपि गीतायदानां विदितगुणा विशेषाह न सन्तः कृतार्थाः कतिचि
दलिष्ठैर्लेकेते हि वलानिलक्ष्मीकरकमलमधूनां चर्वणे ये रसज्ञाः ४ प्रकृतिगुरुभिर्गद्गोर्गोरेव न्यसमाधिभिर्बद्धाभि
मलप्रज्ञैरेतां कृतां किल वृत्तयः किमधिकमिह ब्रूयान्मादृक्किमत्र तज्जर्महैस्वमति सुहृदो मुग्धानां नो यदत्र विडम्बकाः ५
प्रसन्नत्वादसिन्सुगम इति सर्वः प्रविशति प्रविष्टो गम्भीर्यादनधिगतगार्थे त्रयति तदेव गीतार्थार्णवमवतितीर्षु प्रतिज
नं विधास्ये वाक्पार्थान्वयमिषमिमं पोतमभयं ६ नित्यान्योन्यविरुद्ध दर्शन कथात्ते पादिना कः क्षमः सम्मुख्यप्रतिरूल
उर्मदार्थ्या प्रोढेपि सस्त्रोयने तत्सिद्धान्ततथैव भक्त्यतिशयव्यक्तेश्वरानुग्रहग्रस्तप्रायसमग्रसंशयमलः कोप्यत्र बोधो
जनः ७ इह खलु निखिल वेद वेदान्ता सिद्धान्तस्मृतीतिहासपुण्यगादिविविदशास्त्रविस्तरविप्रकीर्णचतुर्वर्गोपदेशका
लापचितप्रज्ञायुपदेशा पुरुषप्रतिपत्ति सौकर्यायसारतस्संक्षिप्य महाभारताख्य इतिहासं भगवान्कृष्णस्यैव यनो व्यासाभि
प्रेयदिवा तन्मूर्तिमाविष्टः परमेश्वर एव साक्षान्निबबन्ध ८ तत्रापि चापवर्गस्परपुरुषार्थत्वा दुपादेयतमस्य मोक्षयर्मादि

प्रकरणेषु विविधैः प्रकारभेदैः प्रतिपाद्यस्यापि विनेयबुद्धिभिस्सम्पत्तिपन्तुमशक्त्यत्तमाशङ्कमाने मृडतरमतीनामपि हृद
यङ्गमेन प्रसन्नगम्भीरिणा वाक्यबन्धनेनेतिहासकृत्मागतसुहृत्संवादकथाहूपेण योग्याखिललोकोपदेशाय भगवद्वा
क्तुकमपवर्गप्रतिपादकं गीताख्यप्रकरणं प्रतिपादयाम्चकार यस्यायं समस्तो ध्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतं सिद्धान्तश्रौतमेव
दं सर्वमिति यतः परमर्षिरयमस्मिन्नेव महाभारते देहसन्ध्यासावसरे समाहृतनिरुत्तरसमाधिदशानुभूतपरमार्थामो
दाधिवासितस्वविमलमतिवचनगाङ्गे यगीतस्तव राजाभिधानभगवत्स्तोत्रद्वारेण तत्सहस्रं समस्तव्यस्तमभिधायापु
पसंहारे यस्मिन्सर्वयतः सर्वयः सर्वसर्वतश्च यः यश्च सर्वमयोनित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ इति श्लोकेन परमसारसंग्रहः
हृदयमर्थमुद्दिष्टवास्तमेवेह प्रकरणो गभीचकार तथा चे मं श्लोकं परमार्थविवेचनविवक्षायां व्याचक्षते तस्मै यच्च
कृत्स्नं यच्च कविशिष्टविशेषाणां प्रतिपाद्यसहपायसर्वात्मने नमः सर्वस्यात्मने सर्वमात्मा यस्य स भयथावृत्तिसमाश्रया
त्तोनपरमकारणस्यात्मन एव परमेश्वरस्य वास्तवमद्वितीयत्वमसहायत्वचानेन पदेन प्रतिपादितम् यदुक्तमिह यो
मां यश्नपति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्राणश्यामि स च मे न प्राणश्रणीति सर्वभूतस्य मात्माने सर्वभूतानि चा
त्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनश्चादि कस्मै तस्मै न मर्त्ये कत्वेऽपि सर्वज्ञत्वादि निरतिशये श्रुत्य प्रतिपादका
नियच्छब्दविशिष्टानि विशेषणानि क्रमेण व्याख्यायते तत्र तस्मै भगवते नमो यस्मिन्सर्वं इदमत्यन्तं भिन्नाननाभास
मयं भावजातं सवेद्यमानतामात्रनिबन्धनतत्तत्सात्सलाभं सत् सुखादिसर्वावस्थानुगतैकसर्वेदित्वमात्रसंभा

रा. टी.
गी.
१

३६
न

वेप्रकाशात्मनियस्मिन्स्थितमिति शेषः नानात्वमेवेदं यद्दृशादिसंपरिस्फुरतीत्यर्थः तस्मै नम इति सम्बन्धः अनेन समस्तं
वेद्यपदार्थसार्थकसंवेदकत्वप्रतिपादनपरेण विशेषणोनेनैव स्यात्तन्मनः सर्वज्ञत्वलक्षणो धर्मः शक्तिविशेषो वा प्रतिपादितः
तदेतदिहैवोक्तम् सर्वज्ञत्वमेकमात्मानं युपदिशं भगवता सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेत्यादिना ॥
तथामत्स्यानि सर्वभूतानीत्यादिना च यत्तेन च नानाज्ञात्वादः क्षणिके ज्ञाने एव ज्ञातुमवादाः तथा चैतन्यविशिष्टेशरीरे
एव ज्ञातुवादो निरस्तः ननु स्वनामकश्चिदेकः सर्वज्ञो येन संवेद्यमानमिदं सर्वमवतिष्ठते किन्तु यदिदं सर्वं तेन संवेद्यते
तत्कुतो जातं कस्तस्य कर्तृत्वमिति संप्रश्नय निरासाय तस्यैव सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणमाह यतः सर्वमिति यतो यस्मा
देकस्मात्कर्तृत्वमिदं कार्यं प्रभवतीति शेषः अनेन वक्ष्यमाणायुक्त्या एकस्य चोक्तस्य तत्त्वस्य सर्वकर्तृत्वप्रतिपादितं
तथा चैहैवोक्तं भगवता मया तत्तमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिनेत्यादिना तथा न तदालिखितं विना यस्यात्मया भूतं चराचरं
मित्यादिना च तथा भगवदनुग्रहो मिषितदिद्यद्दृष्ट्वैवैष्यत्पपरामर्शप्रणितपरवाचः सव्यसाचिनो वचनादपि नाप्यो
क्तिकर्ता जगत्स्वमेकोपाता विधाता च विभुर्भवश्चेत्यादिनापि च तेन सर्वज्ञस्य कर्तृत्ववादोऽपि निरस्तः ननु सर्वकर्ता य
दिदं करोति तत्किमुपादाय करोतीत्याशङ्क्य निरसितं तस्य निरुपादानं सर्वकर्तृत्वप्रतिपादयितुमन्यद्विशेषणमाह यस्म
र्वमिति सर्वत्वेन नानाभावभेदात्मना प्रसृतमपीदं कार्यं य एव यतः उक्तं तत्त्वलक्षणं हस्तनो न व्यतिरिक्तमित्यर्थः तस्मै
नमः अनेन स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादानहृयवस्तन्तरनिरपेक्षत्वमस्य प्रतिपादितम् उक्तं चैतदनुज्ञोक्तं वेहं कर्तासि सर्व

स्यतः स्वयं वैविभो ततः सर्वमिदं त्वमेवेत्यादि एतेन च माया प्रकृत्या घुपादानाधीनकर्तृत्ववादो निरस्तः ननु भवतनामैव नि
रुपादानमस्य कर्तृत्वं किन्तु यदिदं कार्यमित्यं परस्परविलक्षणत्वाभावाभावे तस्य स्वतंत्रपविक्रियां कस्मा
न्त्रकरोतीत्याह सर्वतश्च यदिति सर्वसिन्धेयवस्तुनिययवैकः स्फुरति तस्मै नमः इति अनेन तदीयादुतमायाशक्तिजनि
तव्यामोहावस्थायामेव सर्वमिदं कार्यं संसारिणाजनेन नानात्वेन प्रतिपद्यते परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्यात्म
कदिव्यचक्षुषात्प्रबुद्धेन निरूप्यमाणोऽस्मिन् सर्वसिन्धुकार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तं न किंचित्प्राकाशते इति प्रतिपादितम् यथा
तत्तदर्थक्रियाविशिष्टनवालादिना लोकेन विलोक्यमानाः कटकजंडलकेयूरदयोगुणीभूतकांचनमयस्वभावाः पर
स्परभिन्नत्वेनैव प्रतिभासन्ते उत्पन्नतत्प्रकृतिजिज्ञासैर्निरूप्यमाणेषु तेषु सर्वेषु गुणीभूतकटकादिभिन्नव्यक्तिकाञ्च
नमेवेकस्वरूपव्यतिरिक्तं परमाणमात्रमपि नोपलभ्येत तथैव मायादशायां भिन्नेष्वपि प्रबोधावस्थायां प्रत्यवमृष्ट्यमा
णेषु कार्येषु सर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं न किंचिदप्युपलभ्यत इति वास्तवेन रूपेणोपमपि स्फुरदि
दं सर्वकार्यकर्तृमनागपि स्वरूपविक्रियां नावहतीति प्रतिपादितम् तदेतदिदं बोद्धव्यम् अत्यक्तो यमचिन्त्यायमविका
र्यो यमुच्यत इत्यादिना एतेनात्मनोऽप्यधिकशंकासम्पर्कवादोऽपि अयाकृतः नत्वेवं सत्यपि कार्ये निरुपाधिरयमात्मा
भवतनामयदा पुनरिदं कार्यं नारभते तदा स्य किं नूयमित्याशंका निराकरणाय सदा सर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थं विशेषा
णान्तरमाह यश्च सर्वमयोनित्यमिति पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेन प्रकारेण योनित्यसतमेव सर्वमयः सर्वात्मक

रा. टी.
गी.
३

तस्मै नमः इत्यनेन स्फुरत्यपि तस्मिन् नन्तदेहेनाद्भुतं रूपे कार्यकलापे परनिर्मलसुसम्पूर्णचिन्मात्रसूत्रपापरिच्युतेरी
श्वरस्यात्मनः प्रयोजनविचारवादोऽपि परिहृतः यदुक्तं न मे पार्थास्तिकर्तव्यं प्रवर्तयेच्च कर्मणि तथा न मां क
र्माणि लिप्यन्ति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां यो भिजानाति कर्मभिर्न सबध्यते इत्याद्यपि च सर्वमेकः सर्वतः
सर्वकर्तानिरुपादानो निरुपाधिर्नित्यं सर्वात्मकत्वेनावभासत इत्यनेन प्रोक्तं नात्मन एव परमेश्वरस्य सूत्रपयत्त
त्र परमर्षिणा प्रतिपादितं तदेवेह सिद्धान्ततया गभीरकृतमिति वेदितव्यं तदयमेवं स्वभावो भगवान्नात्मा सेच्छा
मात्रोपकरणो योगेन्द्रसर्गवत्सप्रपदार्थवन्मनोराज्यविरच्यमानविचित्रभावाभासवद्दानन्यसाधारणानि रतिश
यक्रीडामात्रप्रयोजनो यदिदमत्यद्भुतजगच्चित्रं उल्लिखति तत्र तदिच्छये वनियमिता प्रक्रियेयं प्रकरणोऽस्मिन् गभी
कृतेऽपि वेदितव्यम् तथा हि सेच्छामात्रापीनकर्तृत्वात् तस्यैव परस्य तत्त्वस्य मुख्यग्राह्यावेद्यतावभासनमात्रेण
जगतः कारणात्वं वा स्थितम् यदा ह भगवानेव बीजमां सर्वभूतानां विधिपार्थसनातनमित्यादि तथा यदा भू
तपृथग्भावमेकस्य मनुष्यप्राप्तिं तत एव च विस्तारं ब्रह्मसम्पद्येत तदा तथा अहं बीजप्रदः पिता इति तथा अहं कृ
त्स्वजगतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यादि ततस्तदीयवयथा प्रतिपादितः स्वभावो वद्यत्तमात्रसामान्यलक्षणं जगज्ज
डचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मप्रकृत्यात्मकतयादिभावभासयति यदा ह भूमिरापो नलो वायुं त्वं मनो बुद्धिरिव च अहं
कारुतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेऽयमितस्त्वया प्रकृतिविदिमेषां जीवभूतां महाबाहो ययं दधामि ते जगत्

स्तु

यम

५५ मे

इति एतयोश्च प्रकृत्योर्जगत्समकोयः स्थूलो भेदस्तमपि कारणात्मना कार्यात्मना च द्विधा स एव भगवान् भासयति त
 त्र सर्वस्यैव स्य वस्तुनः शुद्धाद्यात्मना पर्यवसितं तद्वत्त्वात्सत्त्वादिगुणात्रयमेकं सामान्यमनुगतत्वेन यदवस्थितं तदवान्तर
 कारणात्तथावभासयति यश्च महदादिष्टाश्चिन्तनमनुगम्य कार्यकारणकलायात्मकशरीरभावेन शब्दादिविषयभावेन
 च परिणतं तत्कार्यतयावभासयति यदुक्तं मया पक्षेण प्रकृतिः सृजते स चराचर इति यश्च चेतनात्मको भेदस्त
 मप्यासुरसर्गतयोर्देवसर्गतया च द्विप्रकारः तावदवभासयति यदुक्तं द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् देव आसुर एव च इ
 त्यादि तत्रासुरसर्गोत्तमभेदेन द्विप्रकारः तयोस्त्यन्तर्गम्य भूतसत्त्वरजस्तमोमात्रबहुलोल्लेख्यादित्थो निष्कृष्टा
 सूरसर्गः यंरात्तमसंज्ञयावद्वति तदपेक्षया रजोलेपनिगततमः प्रधानो मनुष्यात्मकः किंचित्प्रकृष्टेयः यस्यै
 वलक्षणमुक्तं प्रवृत्तिचिन्तित्वं च जनानां विदुरासुराः न शोचन्नापि चाचारो न सत्यं तेऽविद्यते असत्यमप्रतिष्ठंते
 जगदाद्वरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतं किंचित्कामहेतुकम् इत्यादि प्रदिषन्तो भ्यस्तृयकारत्यन्तम् स्वक्रीडामपि
 यद्विषयामेव माह भगवान् तानहं दिषतः कुरान्संसारेषु न रायमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वासुरीष्वेव भूमिषु
 आसुरीयोनिमापन्नासूदाजन्मनिजन्मनि मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् इति एवं द्विप्रकारस्ताव
 दासुरः सर्गः देवमपि सर्गं देवादिमनुष्यभेदेन द्विप्रकारं तावदवभासयति तत्रापि देवाद्यात्मकः प्रकारो द्विविधः प
 कश्चादिदेवताविशेषात्मको यस्तत्राधिकारनिर्वर्तनावधिस्तासतास्रकियासुनिपुक्तः स्वाधिकारावसानकालम

रा.टी.
गी.
४

चो

तिवाह्यस्वकारणो परिणामति द्वितीयो मनुष्यत्वोपावृत्तत्तदुत्तादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयंतेषुतेषुलोका
नोरेषुभोगमुपभुञ्जानः स्वकर्मफलावसानकालमतिवाह्यपुनःपुनः कर्मभूमिप्रतिपद्यते उभयत्रपोष्ययंसत्त्व
गुणप्रधानः एवंगुणविशेषस्यतारतम्यादानन्त्याच्च सर्वसर्गभेदानामानन्त्यमवसेयम् मनुष्यत्त्वोपिदेवःस
र्गादिविधः तत्रैकः सत्त्वलेशानुगतः स्रजो गुणप्रधानोयः प्रवृत्तिमार्गोन्मुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषेसति सत्त्वलेशानु
गतः स्रजो गुणवशाच्चयादिशास्त्रं दितयत्तदानतपःप्रभृति क्रियैकप्रवराः संसारमनुभवति यस्यज्ञानंमृतत्वादिवमु
पक्रम्यलक्षणमुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेवजुरुनन्दन बहुशाखाह्यनन्ताश्चबुद्धयोव्यवसायिनां यामिमांशु
ष्पितांवाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थनाम्यदस्तीतिवादिनः कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलेष्ववः
क्रियाविशेषबहुलाभोगैश्चर्यगतीः प्रति भोगैश्चर्यप्रसक्तानां तथापहतचेतसाम व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समर्थो
नविधीयतेति तथाक्रियामात्रनिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम् त्रैविद्यामांसोमयाः हतपापायतैरिष्टास्वर्गतिं प्रार्थयन्ते तेषु
एवमासाद्यसुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्निविदेवभोगान् तेतंभुक्तास्वर्गलोकंविशालंतीरोपुतेपमर्त्यलोकंविशान्ति ए
वंत्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतकामकामालभन्तेति तथातान्प्रतिस्वक्रियाक्रीडामपिभगवाननेनैवाह यतईश्वरेच्छ
यैव तेतथासंसारितोसंप्रत्यनुभवन्ति द्वितीयो मनुष्यात्मकोदेवः सर्गभेदोऽज्ञोलेशानुगतः सत्त्वप्रधानोयः प्रबल
विकल्पानिलनिश्चलत्वात्तुल्यलेशलस्यैर्याभ्यांपुरःसरीभ्यांभक्तिप्रदाभ्यामुत्सार्यमाणसन्देहादिचोरविघ्नोच्चावराणां

ज्ञाननर्हतात्

४

दभिवंजितप्रत्यासन्नपरमेश्वरदर्शनमहोत्सवपत्र एवंकृतलक्षणातयेहनिर्दिष्टः अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
 दानंदमश्रयतश्चत्वाध्यायलपञ्चार्जवं अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागो सात्त्विकैश्चनम् दयाभूतेष्वेलोत्सवमार्दवंहीरचापलं
 तेजःदामाधुनित्वधिरदोहोनातिमानिता भवन्तिसम्पदंदैवीमभिजातस्यभारतेत्यादिना तथाविधएवहिप्रारब्धप्र
 कारणाप्रतिपाद्यपरमरहस्यापदेशविषयतयेहपरिगृहीतः यदाहोपदेशंप्रति एवंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययं
 श्वाद्युपक्रम्य सपवायंमयातेद्योगः प्रोक्तः प्रगतनः भक्तोसिमेषत्वाचेतिरहस्यंचैतदुत्तममित्यादितथा चतर्विधाभ
 जनेमांजनाःसुहृत्तिनस्सदाश्वादि तथाप्रकरणपरिसमाप्नोसिद्धिंप्राप्नोयदाब्रह्मसमासेननिबोधमे समासेनतर्कौ
 नेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरेत्युपक्रम्यसमः सर्वेषुभूतेषुमद्भुतंकिंलभतेपराम् भक्त्यामामभिजानातिसोदंयश्चास्मितत्वत
 इति तथाश्रद्धादिविषयमप्याह श्रद्धावांलभतेज्ञानंसंपत्तस्तत्परेन्द्रियः ज्ञानंलब्ध्यापरांशान्तिमचिरेणाधिगच्छ
 तीति श्रद्धावन्तो नसूयन्तोमुच्यन्तेसर्वकिल्लिखेरिति श्रद्धयानामत्परमाभक्तास्तेतीवमेप्रियाः श्वादिच इत्यंसर्गभे
 देष्ववास्थितेष्वयंसमनन्तरप्रतिपादितोदेवसर्गभेदोमनुष्यात्मकोयारुगस्योपदेशस्यविषयत्वेनपरिगृहीतस्तस्यताव
 त्सहृपमुपविष्यते इहखल्वप्रतिपादितसहृपस्यसर्वकर्तुः परमेश्वरस्यसत्तत्कर्तृत्वानवलोपात्तियाशक्तिनित्यावि
 रहेसुव्यवास्थितेतन्मायावैभवोद्भासितभेदानामपिजीवानांपरमार्थतस्तदात्मकत्वात्तद्वदेवक्रियाशक्त्यविरहः सर्वदेव
 स्थितइतिसर्वात्मनाकर्माणांपरित्यागानुपपत्तेः शास्त्रवोदितानांतेषांबन्धकतशक्तिप्रतिस्तम्भहेतवत्पमाणज्ञान

३५

यथा

रा. टी.
गी.
५

संस्कृताणामधिकारिदेशकालावस्थाघपेतंम् ^व कल्याणकल्पक्रमेण यथाशक्तिविधिचानुष्ठानमेव सकलस्योपदेश
विशयभूतस्य जनस्य परमार्थस्वरूपसमायतिलक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिदोपदेशो विवक्षितः अतश्च कस्य
चिदप्यधिकारिणः कस्याचिदप्यवस्थायां चोत्पत्तिरस्य कर्मणाः परिहारात् न पप्रतो स्थिताया तादृशमेव चोत्
कर्माधिकृतसुक्तोपदेशालक्षणविशिष्टमर्जुनमुद्दिश्य भगवत्कर्तृकरहस्यमिदमुपदेशं मुनिपुंगवः प्रचक्रमेयमर्त्तत्रे
त्यादिकिमर्जुनसंजयेत्यन्तम् धृतगृहप्रसन्नो दितसंजयवाक्यानि दृष्ट्वा तपा एवानीकमित्यादीनि तन्मुलोच्य नुना
दयदित्यन्तानि परस्परवधांश्च वसाय सख्यसकलकुरुपा एव सैन्यसमागतसभद्वोरसमसंरम्भो योगसूचकत्वात्
मर्जुनो प्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि तथा अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा तन्मुपक्रमसंजयोक्ता न्येवांर्जुन वाक्का
नि सैन्यनिर्गुणोपक्रमाणि उभयोः सैनयोर्मध्ये तथादीनि संबोधयानि ततः संजयोक्ता न्येव हृषीकेशवाक्यान् अपि स्मृता
र्या न्येव ततस्तत्रापश्यदित्यादिसीदमानो ब्रवीदित्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि
व्याक्तार्थम् ततः प्रस्तुतोपदेशप्रतिषेधं तत्त्वज्ञानसमुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवधपर्यवसायसंश्रमकर्मविविक्तिस्य
करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिशतो दृष्ट्वा मातृजनानित्यादीनि तन्मेहेमतरमित्यन्तानि मनुष्यसभा
वसुलभमिच्छानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ततश्चैवमुक्तेत्यादिसञ्जयवाक्यमपि गतार्थमेवेति तात्पा
र्यतः प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातो ननु गौरवभयात्प्रातिपद्येन एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपक्रान्त उपदेशभगवत्प्रवृत्तिहेतु

त

५

५

क

र्जुनविषादप्रतिपादनार्थः समाप्तः योर्गोतुग्रहनीतिनाटकविधिप्रस्तावनेयंप्रभोर्गीतासुप्रथमस्ययाविरचनाया
त्वामृतं ध्यायताम् दिव्यास्त्रादसुधारसप्रविकसकोत्तरलानां मनःसम्पानामवधानमत्रनिविडेवधातवद्दारम्
गजाननं रामकण्ठविरचिते वाक्यान्वयमात्रे सर्वतोभद्रान्निभगवद्गीताविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ओं क्वचिद्विदुः पा
दैः क्वचिदर्थं श्रोकेन मुनेर्वाकार्यपरिसमाप्तिस्तत्रतत्रेतिहासभागे दृश्यते तदिह प्रकरणोत्तरतत्रतथैवावगतं व्यमूल्य
म्यश्रोकाः ४७ अनेन सह विवरणम् १६ श्रीगणपतये नमः अथैवं व्यामोहवशाद्विसंस्पृष्टमर्जुनं प्रतिसंजातानुजि
ह्वितं स भगवतः परमार्थोपदेशप्रक्रमपि शुनानि वाक्यानुपपत्तेः संजय उवाच तं तथा कृपया विष्टमस्तु पूर्णं क्लृप्तं
सीदमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ स्पष्टार्थः श्लोकः यदुवाच भगवांस्तदाह ऊतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थि
ते अनार्यजुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जुन २ इदमेवं विधिप्रस्तावणप्रकरणाय स्वकर्मकरणावसादकारणव्यामोहात्मकं क
श्मलपापं त्वां भवंतं ऊतः कस्मान्निमित्ताद्विषमे संकटे उपस्थितमागतं हे अर्जुन कीदृशं कश्मलमनार्यजुष्टं अशिष्ट
सेवितं अतएवासर्वस्वर्गशान्तिप्रतिकूलं अकीर्तिकरमपवादसम्पादकम् इति पदसङ्गतिः स्पष्टैव अर्थविशेषं त्विमां
गभीकृत्य भगवानेतदाह अर्जुन शब्दोत्र न संक्षिप्तमात्रसंवाधनार्थः किंतु इतः प्रकृष्टाभिजनप्रतापराक्रमदिगुणागरिम
प्रत्यायनार्थः तच्छब्दोऽपि परमार्थतो मोहादिमलविविक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वे प्रयुक्तः तेन वस्तुतो यस्य तस्या
नेन व्यामोहकलंकेन संबन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्मनससम्भाव्य इति ऊतस्त्वामिदमुपस्थितमित्यनेन वाकेन गभीकृ

न

रा. टी.
मी.
६

तम् अतएवचेतत्पापमनार्यैरतत्त्वविद्विषाभुभिः सेवितम् इत्याद्युक्तम् अनेने वक्रमेणोतदिशेषयितुमाह मांल्लैव्यं
गच्छकोनेयनेतत्तद्युपपद्यते तद्वदहृदयदोर्बल्यंत्यक्तोतिष्ठयोरतप १ हेपरान्तपशुजन्तुजनक लैव्यंकापुरुषत्वमा
गः यतस्त्वयिजगदित्यातविक्रमादिगणमहिम्नि नैतदेवंविधमल्पसत्त्वज्जोचितमुपपद्यते तस्मात्तद्वमसारंहृदयदो
र्बल्यमाशयकार्ष्यविहायोतिष्ठ सप्रसूतेप्राच्येसंग्रामकर्मण्युद्यमंगल्लीध अत्रापित्वच्छब्दस्यपूर्वात्कार्यगर्भीका
रेणाप्रयोगोमन्तव्यः लैव्यशब्दसचविवेकशून्यत्वगर्भीकारेणरस्यदपि विशेषणमेवंयोजनीयमिति अथसम्प्रत्य
नाविर्भूतात्मनात्स सवृषविवेचनत्तमप्रत तादेहादिकमेवात्मत्वेनप्रतिपद्यमानोगुर्वादिवथमहापातकपर्यव
सापिसमगानुष्ठानंदोषोद्भावनेनप्रतिषेधुमर्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्सा
मिसृजाहीवरिसूदन मधुसूदन कथंकेनशास्त्रोपपन्नेनप्रकारेणभीष्मपितामहंद्रोणंचगुरुं ब्राह्मणं सद्गुरेसा
यकैःप्रतीपसंप्रहारेणायोजयिष्यामि यदिवाप्रतिशब्दयोगेद्वितीयाव्याख्येया युधिष्ठिराकर्मकपव परस्मैयदमत्रच्छा
न्दसम् अत्राप्येवंद्रष्टव्यं यतस्तौविद्याभिधानयनप्रदानपरमोपकारिणौप्राणोरेपिपरितोषणीयहृदयोऽर्जुनमे
वार्हतः अत्रैतेनकथमितिप्रकारप्रसेनप्रसूतराणपरिजिहीर्षयाः कश्मलत्वंभागतोपमस्तथर्मविरोधादनुपपा
न्नमेवेत्यभिप्रायः सूचितोर्जुनेनयतग्राह गुह्यनहृत्ताहिमहानुभावाच्छ्रेयोभोक्तृभैक्षमपीहलोके नत्वर्यकामास्त
गुह्यनिहत्यभुंजीयभोगानुधिरप्रदिग्धान् यस्मात्संग्रामपरिहारेणगुरुणांवधःपरिहृतोभवतितोश्चग्रहत्वाभितान्

द्रोणादिकं प्रति=

प्रतियोत्से ३ निकर्तये
प्रतियोत्सामीतिच्छान्
सः पाठः=

वर्तुं

६

वर्तुं

मय्यभ्यवर्तते प्रशस्यमानस्य न पुनरहं यन्ति सुस्तान् व्यापाद्यतच्छाणितोपचितानि घानिषयान्समशीयाम् किंच
 नैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव ह त्वान निजी विषामस्तेन स्थिता प्रमुले धात रक्षाः एतदेव
 न जानीमः द्वयोर्मथ्याक्ततरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयो गुरुतरं स्यात् कयोस्तयोर्वस्त्वनोरित्याह यदि वा वयो-
 तान्यतिद्विजो जयेमतिरस्कुर्वीमहि यदि वा स्मास्तेतिरस्कुर्वीरन् एतयो रर्थयो रकतरस्य गरीयस्त्वापरित्ताने कारणमा-
 न् ह यस्माद्या ऊरून् व्यापाद्य वयं बन्धुविहात्याणान्येव धारयितुं नेच्छामः तेष्टुत एष्टु प्रश्रातरोस्माकं पुः स्थिताः किमुक्तं भ-
 वति यदि तावदस्माभिः ऊरवो हताः स्युः तदस्य पक्षस्य का गरीयस्त्वादुःखमात्रफलत्वात् एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात् यदि
 तेस्माज्जयेयुस्तपतो गरीयान्भवेदिति अथ समारकर्मानुष्ठानं यर्मसुखबाधकत्वात् परिहार्यतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि वै-
 दुष्यमिमान दोषमाशङ्कमानो भगवति संशयान्मात्मानमावेदयन्स ग्राह कार्यण्यदोषोपहतस्वभावः शृङ्गामित्वां य-
 र्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयस्यानिश्चितं ब्रूहि तन्मेषिष्यस्ते हं शाथिमांतां प्रपन्नम् हे भगवन् न हं कार्यण्यदोषेण बन्धुहिंसा
 जनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रधंसितक्षत्रयर्मातपवयर्मपुशास्त्रोदिते पुत्राचरेषु सममूढचेताः संशयितमनस्को भ-
 गवन्तं शृङ्गामि अतश्च यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात्तन्निश्चितं निस्सन्देहमादिश यतः शिष्यः शासनीयस्तवाहम् ए-
 तेन प्रपन्नमुपपन्नं सन्तं गुरुभूता मां शाथिमुत्पदेयेति किंच न हि प्रपन्नमिममपनुद्याद्यश्चेत्कमुच्छोषणमिन्द्रिया-
 णाम् अवाप्यभूमावसपन्नमूढं राज्ञं सराणां मपि वाद्यपत्यम् यस्मात्तमहं कं वितां वर्जयित्वा नतर्कयामि यो मम शो-

राज्ञं स्वधिपसंज्ञां वाप्ययच्छेद्यं न मम स्यात् तन्निवारकं कञ्चिदपि न पश्यामीति सन्बन्धः =
 १

गी. रा.
टी.
७

कंशोचनसपसारयेत् कीदृशमिन्द्रियाणां वाद्याभ्यन्तराणामकराणानामुच्छोषणं संतापकं किंकृत्वा शोचनं निर्विपक्षं।
स्फीतं भूपालाधिपत्यं लब्ध्वापि अथवा तत्पत्न्यमिदमुच्यते देवानामप्येष्ट्यमधिगम्य समकार्पाणपदोषोपहतस्वभावः।
स्पर्शोचनमेव स्यात् अतो मांशाधीति एवं शोचनक्रियापेक्षमवाप्ति क्रियायाः पूर्वकाल्यमवसेयम् न त्वपनोदनक्रि-
यापेक्षम् तथा हि सति भिन्नकर्तृकत्वाच्छब्ददोषः समन्वयाभावाच्चार्थदोषोऽर्निवारः स्यादिति अथ युद्धनिषेधनिश्चि-
तबुद्धित्वं यन्न यस्य प्रतिपादयितं सञ्ज्ञय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः न यो त्स्पर्शति गोविन्दमुक्त्वा
तून्सीव भूवह ५ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सैनयो रुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ६ स्मोकद्वयमेतद्वता-
र्थम् किन्तु हृषीकानीन्द्रियाणि तेषामीशो नियन्ता भगवान् गुडाकानिद्रामावृत्ते तस्माद्देशस्तयानभिभवतीत्यर्थं
न विशेषाणां व्याख्येयमिति एवमविद्यायामोदपरित्यक्तसंग्रामाथ वसायमर्जुनं सम्पत्तानोपदेशो नात्र सकर्माणि प्रवर्तयि-
षुर्भगवानुवाच तं मानुषेणोपहतान्तरात्मा विषादमोहाभिभवादि संज्ञः कृपाग्रहीतः समवीक्ष्य बन्धून् भिप्रपन्नान्
त्वमन्तकस्य ११ उपदेशाभावात्संप्रत्यनुदितदेवसर्गोचितप्रवृत्तमानुषेणामनुष्णभावेन संग्रायविपर्ययज्ञानबहुत्वे-
नोपहतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञानाभावात्तिरस्कृतसत्तात्सखरूपो वर्तसरतिशेषः यस्मादिषादेन शोकजैरानवसायेन महे-
न च विपर्ययप्रत्ययहेतुनोवेचित्येन यस्तेभिभवस्यामर्थभंगकृतः तस्माद्देतोर्विसंज्ञो विगतवत्समासम्पत्तानोसि ऊ-
तपतदवगतमित्याह यतस्तदुर्निवारप्रसरस्य कृतान्तस्य वदने प्रविष्टान्वा न्यवान्निदृष्ट्य कृपाग्रहीतो ग्रहीतकृपः सीकृत

अपनोदन क्रियायाः
अवाप्ति क्रियायाश्च भि-
न्न कर्तृत्वे स्यात्

। त्स्यामी ।

१

१ ७

यदि कृपया गृहीत इति स्यात् तदा ग्रहणोपाकर्त्री
समवेत्त एव सति कर्ता भिन्न कर्तृत्व स्यात्

गृहीता कृपा येन सकृपा गृहीतः बहुव्रीहिः न तु कृपया गृहीतः तत्पुरुषः

करुणाः संवृतः आहिताग्नादेरकृतिगणत्वाद्गृहीतशब्दस्य पूर्वनिपाताभावो वावसेयः तेन बहुव्रीहिरेवायं न तत्पुरुषः
तस्मिन्सति भिन्नकर्तृत्वप्रसंगः अनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्य प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरेत्यतिरेकज्ञानमासू-
त्रितम् यत एकान्तविनश्यत् शरीरसन्निवेशविशेषबद्धबन्धुबुद्धित्वमित्येव शरीरिस्वरूपा परामर्शनिबन्धनम् अतएवाह
अशोच्याननुशोचस्वंप्राप्तवन्नाभिभाषसे गतास्तूनगतास्तूयाननुशोचन्ति पाण्डिताः १२ त्वेतातिगुर्वदिवयपर्यव-
सायिनः समख्यापारस्याथर्मत्वदुःखोदकता पश्यस्यलोकद्वयवायकत्वं प्राप्तवदुदिमानिव न जल्पसिनेषानेष्टिकी
बुद्धिः शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनिता विमतिरेवैषानहोते गुर्वादयो वशं विनाशि शरीरमात्रात्मकाः किन्तु नि-
त्याः शरीरिणापतेतद्यतिरिक्ताः अतएव किंज्वलं स्वं प्राप्तवन्नाभिभाषसे अशोच्यान् विनाशाभावात्परमार्थतश्च
दुःखयोगाभावादशोचनीयान्यदिदेवनस्याविषयभूताननुशोचन् शोकविषयत्वेन भावयन् यतश्चेते नित्याः अत-
एव तान् गतास्तूस्तेभ्यस्तेभ्यः शरीरेभ्य उक्तान् प्राणान् नूतन्यपदेशभाजस्तथाचागतास्तूस्तेषु तेषु शरीरेष्ववस्थितप्रा-
णात्वाद्जीवद्वयपदेशभाजः पाण्डिता विज्ञातपरमार्थाननुशोचन्ति तथाच जीवावस्थायामेवेषां तावन्वित्यत्वं प्रतिपादयि-
त्वमाह न त्वेवाहं जातना संन त्वेने मे जनाधिपाः तच्चैव न भविष्यामः सर्ववयमितः परम् १३ यमां वर्तमानं मन्यसे सो-
हं न जातना सं न ह्येन पूर्वकालभावे मेव प्रकृतं प्रतिपादयति नाहमभूत्वा भवामि किंतु प्रागपि भूत्वा रक्षानीमपि भ-
वामि यथा हं तथा त्वमपि सम्यगतिवर्तमानत्वेन प्रतिभासमानः पूर्वमप्यासीरेव न तु भूत्वा भवसि यथा च त्वमेवामिमेपिव

गी.
रा. टी.
८

8

संधीयमानं
संबधमानं

तमानत्वेन प्रतिभासमानः सर्वे राजानः पूर्वमासन्नेवन पुनरभूत्ताभावणं न च सर्व एव वयमितः परमस्माच्छरीरा
दनन्तरं न भविष्यामः भविष्याम एवेत्यनेन युष्मदस्मत्परिभेदेन व्यवस्थितस्य जीवलोकस्य कालत्रयेऽपि सत्तासंभ
वान्नित्यत्वं प्रतिजानीते आसमित्यादित्त्वभूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यपदेशो विनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरणप्रभक्त
तः न तन्नित्यस्य भूतादिव्यपदेशोपपद्यते इति ननु देहनिष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वज्ञातत्वाद्युपलम्भस्तत्कथं तद्दिनाशेत
स्य नित्यत्वं स्यादिति दुराशंकं प्रत्यक्षोपलम्भनिर्दर्शनप्रतिपादनेन परिहर्तमाह देहिनास्मिन्यथा देहे कोमारयोवने
जरा तथा देहान्तरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति अस्मिन्वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथा अस्मदेहिनस्तत्संवेदितरात्म
नः कोमारं कुमारभावो बाल्यं तथा योवने तारुण्यं तथा जरावृद्धभावश्च वस्थात्रयमनित्यं तेन देहिना भूतादित्वे
नानुबन्धीयमानं सत्त्व्यते तथा तेनैव निर्दर्शनेन रतो देहादस्य देहस्य प्राप्तिस्तस्यात्मनो देहद्वयव्यापकस्य ~~स्वतन्त्र~~
~~स्वतन्त्रो देहद्वयव्यापकस्य स्वतन्त्रो देहद्वयव्यापकस्य~~ स्थितेव तत्रैतत्त्वतो मोहं न गच्छति शरीरविनाशे शरीरिणाम ~~विनष्टं मन्यते~~ नित्यमेव
तमवगच्छति किमनेनोक्तं भवति यथा बाल्याद्यवस्थाविनाशेन कश्चिदात्मा विनाशो मन्यते किंतु सर्वः कश्चित्यति
पता बाल्याद्यवस्था अतीता नागतत्वेनानुसन्धानः प्रतीयतारमात्मानमेकं स्थितं मन्यते तथैव नाना देहसत्त्व्यमती
नागतत्वेनानुसन्धानः प्रबुद्धो नित्यमात्मानमवगच्छति एताभिश्च स्थूलाभिः कोमाराद्यवस्थाभिस्तद्गताः सूक्ष्माज
गरादयोऽप्यवस्थाः प्रतिपादिते वेदितव्याः तथाहि तासामन्यभिन्नरूपास्तु प्रवर्तमानास्तस्यादविनाशवतीषूपलब्ध

८

गच्छति शरीरविनाशे शरीरिणामपि विनष्टं मन्यते धीरस्तु पंडितस्तु च विद
उदेहोतरप्राप्तेन मुह्यति न तं शरीरिणमात्मानं शरीरविनाशे नष्टं मन्यते ॥
इत्यन्त्यादर्शपाठांतरं

तैनेकेनलक्षणोनयुक्तस्त्वाभ्योत्पन्नविलक्षणसभावआत्मासर्वस्यैवसंवेदनसिद्धोवापकत्वेनव्यवस्थितस्ततश्च
यथेकस्मिन्देहेपरस्परविविक्तताणिकसभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितत्वमात्रेकलक्षणएकआत्मसिद्धः तथा
देहान्तरेष्वपिलक्षणविशेषसुसूक्ष्मस्याप्यभावादेकत्वसिद्धः तदनेनमायैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेकोपपत्तिप्रति
पादनद्वारेणापरमार्थिकमात्मैक्यमुपक्रमेदानीयथाप्रतिपादितेआत्मस्वरूपेयेनहेतुनासर्वजन्तवोमुह्यन्ति अय
थैवंतत्प्रतिपद्यन्तेतत्प्रतिपादनपूर्वतत्प्रतिषेधोपायमप्युपदेष्टुमाह मात्रास्पर्शास्तकौनेयशीतोससखडःखटाः
आगमापायिनोनित्यास्तास्तितित्तसभारत १५ मीयन्तएताभिरितिकृत्वादेहत्वविशिष्टस्यप्रमातुः प्रमेयार्थपरिच्छे
दसाधनमात्राश्रित्यशक्तयश्च्यन्ते स्पृशन्तैवेद्यतयापरमस्पृशन्तश्चित्स्पर्शाश्रित्यास्तैर्थावहिप्रकाराः श्रोत्रादिवाह्ये
न्द्रियस्पृशमानाः शब्दादिरूपाः केवलान्तकरणस्पृशमानाः सखादिरूपाः तद्वद्व्यतिरेकेपरमार्थतो नित्यस्यात्म
नोमात्रास्पर्शाः पुनःशीतोससखडःखटाश्चित्सम्बन्धः तेचशरीरेणसंबन्धमानाः शीतमनुभवामुल्लमनुभवामीति
प्रत्ययंददति अन्तःकरणसंबन्धमानाः सखमनुभवामिदःखमनुभवामीतिप्रत्ययंददति ततश्चशीतोससखडः
खादिषात्माधर्मत्वमारोपयन्तः उत्पादविनाशसभावत्वादित्याआत्मन्यनित्यताभ्रममुत्पादयन्तः सर्वप्राणाभृतो
मोहयन्तीत्यर्थः यतश्चतेपरमार्थतःप्रतिलक्षणविनाशिनः ततःषोडशोपपत्त्यानित्यमात्मानंप्रत्यवमर्शस्तितित्त
स्वसहस्र तत्समर्पितेनानित्यसखादिस्पर्शमात्रेणानित्यनिर्विकारखात्मावष्टम्भप्रतिष्ठा मात्पादीः यथात्रैलोक्ये

गो.
रा.टी.
५

कवीरेणावयाडर्वाद्योदुरमापतन्तः प्रतिद्वन्द्विनोनिष्प्रकम्पनिजपोरुषपरिस्पन्दसुस्थितेनमनागप्यन्तरनुपजात
विक्रियेणासकृत्सावत् मुह्युदभरतयासोदास्तथैवनिसर्गनिर्विकारेसत्येसात्मन्यहंकारमारोप्यतेपिस्पर्शाद्याः
प्रतिद्वन्द्विनः प्रकृतिनिःसारतत्त्वत्रूपनिद्रूपणमात्रेणासद्यन्ताम् यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोयंया-
मोहोयदात्मनिदेहबुद्धादियमारीपेणकृशोहं सुखोहंस्त्रीखतोहंऽऽदितोहंरत्यादयः प्रत्ययास्तत्सामानाधिकरणेन
प्रादुर्भवन्ति तत्ततः उनस्तेसात्मैकेनावस्थितावद्दिरन्तस्करणाशक्तिभिः केवलंस्पृशन्तेनततावताकंचिदस्यात्मनो
विकारकणिकासम्पादयितुंक्षमाः स्फटिकदर्पणापमोहायमात्मानीलपीताद्याभासतत्त्वाभिः स्फुरन्तीभिरपिनि
कटस्रखादिप्रतीतिभिर्नान्यथाकर्तुंशक्यतेयथोक्तम् आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विज्ञाः पदार्थजातस्यविभान्ति
भासः प्रपद्यतेनर्ततजातधीमानिकारमादर्शश्चप्रसन्नश्चि अतएवमात्रास्पर्शशब्देनेन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः
तदनेनश्रोत्रेकेनसर्वसंवेद्यभङ्गस्वभावकोमारजागराद्यवस्थावत्स्रखाद्यवस्थासपिसर्वप्राणिगताससंवेदकत्वे
नैवेकेनसभावेनयुक्तोनिर्त्येव्यापकपकपवात्माप्रतिपादितः नचैतावते कस्यसुखित्वादोसतिसर्वसुखित्वादि
प्रसङ्गः यतोमायोद्भावितास्योत्पभेदाभासापवप्रमातारः सततंपरस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्तिनतपारमा
र्थिकः परः प्रमातातत्रहिपकस्मिन्सर्वदासर्वत्रसर्वथानिर्विशेषसभावसर्वमिदंप्रतिबद्धं यथोक्तं तंप्रपद्येप्रजा
सृजमिति उपक्रम्यामिन्नित्येतत्तेतन्नोदृढेसंयवतिष्ठति सदसद्भायितविश्वविश्वाङ्गेविश्वकर्मणीति तदेवसभा-

५

वेसत्येसात्मनिसुखवस्थितत्वंमुक्तलक्षणमितिप्रतिपादयितमाह यंदिनव्ययनेतेऽरुषंरुषयम समःख
 सुखंभीरसोमृततायकल्पते १६ यंरुषमुक्तलक्षणानेकताननिर्विकल्पप्रत्येकतयामुमत्त्ववस्थायावर्तमा
 नमतपवभीरपरिज्ञातसदसत्यदार्थपरमार्थमतपवच समःखसखंसमेमनोवेद्यत्वमात्रेणोकेनहृपेणस्पृष्टा
 मानेतत्पेडःखसखेयस्यतयाविषयवदादिवद्देद्यत्वमात्राविशिष्टरूपेः सखादिभिरन्तरनपजनितविकारसन्तमेतेजस्य
 विनाशधर्मयोगादनित्याः सुखितोहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययहेतवः स्पर्शशब्दाभिहिताविषयाः पाद्वादयो न व्यययन्ति
 नचालयन्ति तद्विविक्तवेदकैकस्वभावात्सत्यादात्मनोनप्रचावयन्तिसेमृततायपरमार्थसत्यरमात्मसमापतिवा
 णादविनाशतायकल्पतेसंपद्यतेमुक्तोभवतीत्यर्थः अथोपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनोवेदकैकस्वभावस्यपरमार्थ
 कीसत्तांतथातत्प्रमेयरूपस्यदेहोदश्रुजन्मविनाशवतस्तदभावप्रतिपादयितमाह नासत्तेविद्यतेभावोनाभावो
 विद्यतेसतः ३भयोरपिदृष्टेनस्तनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १७ इहस्वभावादेवयदविद्यमानंवस्तुतस्यासतोभावःसत्ता
 नास्ति तथैवस्वभावतस्ततो नित्यस्याभावोविनाशोनास्ति एतयोस्सदसतोःप्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरो
 धात् किन्तेतयोःद्वयोरपितत्त्वविद्भिः साक्षात्कृतपरमार्थैरनोनित्यनिश्चययोदृष्टेविज्ञातः नत्वतत्त्वविद्विस्तेद्यचिन्त्या
 द्रुतस्वभावपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भाविताविषयप्रत्ययतयासत्प्रमात्मानमप्रत्यवमृष्यन्तपदासदनित्यत्वादिनावास्तवा
 सद्भावरहितदेहादिवस्तिदन्तयासंवेद्यमानत्वात्सत्त्वेनप्रतिपद्यन्ते परमार्थतस्तसन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रतिभित्तायमा

तस्याः परमार्थ
 साः सत्तायात्रभाव

नत्वादसत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ततश्च तत्त्वतः किं सत्किमसदित्यपदेष्टुमाह अविनाशितुतदिद्विद्येन सर्वमिदं ततम् विनाश
समयस्यास्य न कश्चित्कर्तृमहति १८ एतयोस्तदसतोर्मथान्तर्द्विनाशिविनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थतस्सदिद्विजा
नीहि किंतद्येनैकेनेदमन्येन्यभिन्नावभासमयं सर्वगचरं वस्तु ज्ञातं ततः कर्तृत्वविवक्षया विस्फारितं तात्त्विकविवक्ष
यावाच्यापन्नम् एकपदादिपरमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञः परमेश्वरः परमात्मा तदवभासितान्योन्यभेदानां तत्तत्तत्तानां दे
हादिकमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानानां परिमितविषयकर्तृत्वज्ञातृत्वचनवास्तवमेव मस्यात्मतत्त्वाभिधानस्य वस्तुतोष
यस्य देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वादत्तयस्वभावस्य तद्विलक्षणः कार्यज्ञेयहृयोत किंचिदर्थो विनाशमभावं कर्तृमहति
न हि नित्यस्य सर्वधानवच्छिन्नमहिम्नोर्थस्यानित्यो वच्छेदः पदार्थो विनाशाय प्रभवतीति सत्त्वहृपं प्रतिपाद्या सत्त्वहृ
पं प्रतिपादयितुमाह अन्तवन्तरमेदेहानित्यस्योक्तांशरीरिणः विनाशिनो प्रमेयस्य तस्याद्युद्यस्वभावे १९ सर्व
शरीरेषु सर्वावस्थासु चाविलम्बापलब्धत्वात्त्रैकलक्षणात्तान्नित्याविनाशिनस्तथा देहादिभिरवच्छेतं अशक्यत्वा
दप्रमेयस्य यत्रादिकलनाविषयभूतस्य शरीरिणा आत्मनरमेदेहास्तद्विलक्षणा अन्योन्यभिन्नागमापायधर्मकत्वात्
तस्मात्तस्मात्तस्मात् विनाशिनो विनश्यत्स्वभावत्वात् तदिपरिच्छेद्यत्वात् अन्तवन्तरयतां कलनाविषयभूतावेद्यत्वमात्रेण
सम्बद्धा इति देहहृपस्य वस्तुनः परमार्थविनश्यत्स्य ज्ञेयत्वमात्रादिना हेतुनात्मसंबद्धस्य विनाशो मस्यात्मनोऽपि विनाश
प्रतिपत्तिरविद्याविज्ञेयमितम् तच्च तयिनोपपन्नम् अतो यथा प्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठिताहंकारो वक्ष्यमाणोऽप

三

पत्पाऽप्यरिहंस्वकर्मनुतिष्ठत्युद्यत्प्रसूतं समरकर्म समाचरेति अथ पुद्गलामपरहननरूपतया हिंसात्मकं कर्म तत्कथमहं गुरुतायादिव यत्प्रसूतं चोरे कर्माणि प्रवर्तेय इति यन्मन्यसे तदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोहविलसितमेव यतः यत्नं वेत्ति हन्तारं यश्चेन्न मन्यते हतम् उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते १ यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यवमृषं हृदि लक्षणं देहमेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्माधिरोपणो न एनं सत्यमात्मानं हन्तारं हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रतिपद्यते यश्चेन्नमेव प्रतिपादितलक्षणमविनाशिनमात्मानं विनाशलक्षणदेहधर्माधारोपणो न हतं हिंसितं मन्यते तावुभावपि मोहवशादनात्मन्यात्माभिमानग्रहप्रसूतसम्यग्ज्ञानेन विजानीतः सत्यस्यात्मनः स्वरूपं न बुध्येते यतो यं पश्चात्मा सर्वमेवेदं परमं निर्विकारविन्मात्रसंभावः स्वात्मतया सर्वदा विमृषन् हन्ति न च हन्यते हन्तानि बन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते नापि हन्तव्यं निबन्धनं हननक्रियाकर्मत्वं एते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्मक व्यवहाराणां क्षेत्रज्ञानामेव संभवन्ति न परमात्मनः न जायते न विद्यते वा कदाचिन्नायं भूता भविता वा न भूयः अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे १ अयमुक्तलक्षण आत्मा देशकालाकारावस्थायवच्छेदादि तश्चिन्मात्रस्वरूपत्वान्न जायते न उत्पद्यते नित्यमुत्पन्नरूपत्वान्नापि म्रियते विनश्यति नापि जन्ममरणान्तरालवर्ति स्थित्यवस्थारूपं भावविकारमनुभवति ते हि जन्मस्थिति विनाशात्मका अवस्थाभेदादेहाद्यनित्यभावाग्रयाः ते हि भावाग्रभूतपूर्वधर्मा विभावे जातारस्य च्यन्ते भूतपूर्वधर्मातिरोभावे च विनश्यन्त्यन्ते

गी.
रा. टी.
॥

तदन्तराले च तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यभूमास्थितारत्यचने सचेतेषामपुर्भावीभावः आत्मनस्तसदाभूतस्य नाभा
वसम्बन्धः सदैकलक्षणव्यभिचारान्नयमान्तराविर्भावतिरोभावोवेति जन्मस्थिति विनाशलक्षणवस्थात्रयप्र
तिषेयो म्यानेन श्लोकेन प्रतिपादितः इदानीमेतदवभावविकाराविशेषतोऽस्य प्रतिषिध्यते तत्रायमात्मानजा
यतेनोक्तेन क्रमेणोत्पद्यते इत्यजो जन्मलक्षणानित्यभावविकाररहितः तथानित्यः सदैकस्वभावाविपुक्तः इत्यनेना
स्यप्रतिक्षणधर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणो विपरिणामाद्यो विकारः प्रतिषिध्यते शाश्वतः शश्वत्समूहो न सत्
येण युक्त इत्यनेन विवृद्धिलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिध्यते न स यमनित्यभाववत्पूर्वमपचितो भूतोपचयवृत्तपविकार
मापद्यते तथाऽगणः पूर्वकोटेशसम्भवात्सततमेव विरक्तन इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकारः प्रतिषिध्यते न स
यमुपचितो भूत्वा पुनरपचीयते देहादिभाववत् तथा शरीरे ह्यमानेनायमात्मा हन्यते शरीरेऽस्यैवानित्यत्वाज्जन्मा
द्यवस्थाजुषो विनाशावस्थापिसम्भवति ननु नित्यस्यात्मन इत्यनेन विनाशलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिषिद्धः अस्मिन्
लक्षणस्तद्विपरिणामो विकारः प्रागुक्तावस्थात्रयमध्ये भूत्वाभावशब्देन प्रतिपादित इति अधुना नोक्तो यदि वा केचिदस्ति त्वेवि
कारत्वेन नेच्छंतीति नोक्तः एवं सकलभावविकाररहितम् वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् कथं स पुरुषः
पार्यकं चातयति हन्तिकम् २१ एवं प्रतिपादितस्वरूपमविनाशितमात्मानं यः पुरुषः प्रमातानित्यं जानाति सदैव
सतदाभिन्नमात्मानं प्रतिपद्यमानः कथं केन प्रकारेणाहम्यते विनश्यते हन्ति वा परं विनाशयति हननक्रियाकर्तृकर्तृभा

हन्यते हन्ति वा कथं
इति पाठान्तरम् ॥

॥

वोयंशरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमानेषप्रतिबुद्धेषुत्तेत्रेष्टेवव्यवस्थितः ननुहननादिनादेहविनाशेसतिचेतनयर्मानु
पलम्भः तदात्मनोदेहविनाशेसतिकथमविनाशत्वमवगम्यतश्चित्त्यामोहव्यपोहायदृष्टान्तानिदर्शनपूर्वंप्रनयिनि
त्यत्वमस्यदृष्टयितमाह वासंसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजी-
र्णान्यन्यानि संयातिनवानिदेही १३ यथाकश्चित्सुरुषोजीर्णस्यपशुकानिवस्त्राणीत्यर्कसंप्रवसन्तन्यानिनवानि
उपभोगक्षमाणिगृह्णात्युपादत्तश्चनेनजन्मादिविविधविकाराज्जान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशान्तास्यतत्सं-
वेदित्वमात्रैकलक्षणवियोगइतिनित्यपवायमनित्येशरीरथैर्मर्मनागप्यसंस्पृष्टोयतः नैनंछिन्ननिशस्त्राणि
नैनंदहतिपावकः नचेनंक्लेदयंत्पापोनशोषयतिमारुतः १४ एतमात्मानंशस्त्राणिखड्गादीनिशरीरमिवनच्छि-
दन्तिनदियाऊर्वन्ति तथेवाग्निर्नैनंदहति नापःक्लेदयन्ति नचमारुतःशोषमुपनयति क्लेदादिभिःविक्रियमाणे
शरीरेनतस्यनिसर्गनिर्विकारस्वविकारसंस्पर्शःतथाहि अक्लेदोयमदाहोयमक्लेदोशोषपवच नित्यःसर्वगतस्या
एवचलोयंसनातनः १५ अयमात्माक्लेदादिक्रियाविकार्योनभवति पूर्वोक्तैरेवनिर्वचनमेतत् तथानित्यस्या
दीनिविशेषाणान्यविनाशित्वार्थानिपरस्परसहायभूतानिप्रतिपत्तिदाह्यायबहूनिप्रयुक्तानिवेदितव्यानि तथाचाय-
म् अव्यक्तोयमचिन्तोयमविकार्योयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वेनैनानुशोचितमहंति १६ शब्दादिव्यक्तार्थविष-
याणांश्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्तश्च्यते तथावेदेकैकस्यभावत्वादन्तःकरणोनापीदंत

गी.
रा. टी.
११

वेदीकर्तुं

याविषयीकर्तृमणक्यरूपविंशतिनक्रियायाग्रगोचरः तथासर्वदाचेतन्यमात्रातिरिक्त्यमान्तरासंस्पर्शादवि
कार्योविक्रियांनेतमणक्यः तस्मादेवमुक्तेनप्रकारेणसर्वतः सर्वेन्द्रियगोचरादप्यन्तव्यतिरिक्तंवेदकत्वेनस
र्वार्थव्यापकमेनमात्मानंबुद्धाशरीरविनाशेनतद्दिनाशमृतेनानेनमनुशोचितमर्हसि एवंत्वांमानुष्यगोत्यादि
ग्रन्थेनवितन्यप्रतिपादितामीपसकलप्रकरणाप्रतिपाद्यस्यब्रह्माद्वैतज्ञानस्यशरीरशरीरिवातिरेकोपपत्तिप्रतिपा
दनरूपांप्रथमाभूमिकासहस्रत्मानिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात्संप्रत्यप्रतिपद्यमानमर्जुनमन्वानोभगवा
न्सर्वपक्षान्तरादपेराबोधयितुमाह अथैवेननित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् तथापित्वंमहाबाहोनेनंशोचित
मर्हसि १० अथवामउपदिष्टोपपत्तिक्रमेणयथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानेनित्यजातंनित्यंवामृतं
मन्यसे तथापितेनापिप्रकारेणानेनंविनाशित्वेनशोचितमर्हसि इदमत्रतात्पर्यम् आत्मविषयाद्वयीप्रतिपत्तिः
सम्भाव्यते नित्योवास्यादनित्योवात्तृतीयः पक्षोनसम्भवति तत्रनित्यत्वप्रतिपत्त्यायद्येनंनित्यजातमेवसदेवो
त्पन्नंविनाशरहितंमन्यसे तथाप्यस्याविनाशित्वाच्चाकस्यकोवसरः अथविनाशोप्रतिपत्त्यानित्यमेवमृतंसत्ता
रहितमेनमन्यसे तथापिनित्यविनष्टत्वादस्यशोचनीयत्वाभावः अन्यत्वेवंप्राचक्षतेयद्येनमात्मानंनित्यंसदेव
जन्तमरणार्थमनुषक्तमनित्यत्वात्मन्यसे तथाप्येनंशोचितंनार्हसि एतमेवजन्ममरणप्रवाहाविच्छेदंकेचित्प्रित्य
त्वेनावगम्यमानस्यास्यात्मनःप्रतिपादयितुमाह जातस्यहिभुवोमृत्युर्भुवंजन्ममृतस्यच तस्मादपीहार्थेनत्वं

त

त्रिं

१२

शोचितमहंसि १८ हिशब्देहेतौयस्मात्तातस्यजन्मलक्षणविकारभाजोदेहस्येवात्मतेनप्रतिपन्नस्यध्रुवोवर्णभा
 वीमृत्युर्विनाशाखिविकारपवमेवमृतस्यविनष्टस्यजन्मावर्णभावीतिकस्येषजन्ममरणविकारलक्षणयोगरति
 तत्त्वमविचारयतोपिलोकस्यायंप्रवादः स्थितपवजातोम्रियतेमृतेजायतस्येवंविधस्तस्माल्लोकप्रवाददृष्ट्यापि
 शोकस्यानुपपत्तिरेव अन्यमपिप्रकारंशोकपरिहाराय अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिध
 नात्येवतत्रकापरिदेवना १९ पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविषयशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणाभूतोभूतशब्देनात्रोच्यते
 तान्येतानिभूतानिअव्यक्तादीनिअप्रत्यक्षपूर्ववृत्ताणितथैवाव्यक्तनिधनानिपरोक्षपर्यन्तानिनद्येतानिपूर्वमेवंवि
 धान्यास्युनश्चैवंविधानिभविष्यन्तीतिज्ञायते ततोद्वयोरप्येतयोः काष्ठयोः तान्यशोच्यानिधदपिव्यक्तमध्यानिव्य
 क्तातेनतेनहृपेणावेद्यमानामध्यावस्थ्याजन्मविनाशान्तरालवर्तिनीदृशायेषांतथाविधाम्यप्यंशोच्यान्येवव्य
 क्तावस्थायामेषांदिभ्रममात्रमेवस्यैर्यप्रतिपत्तिः एतानिद्वियेनयेनप्रकारेणाकल्प्यतेतेनतेनविनष्टराणेष्व
 त्ताणिकानिवाभवन्तुपरिणामित्वादाविर्भवतिरेभवद्दुर्माक्रान्तानिवाभवन्तुसर्वथाविकल्पमानात्येकस्यास्थिर
 स्वरूपस्यासम्भवादृशाच्यामेवेतिदेहात्मकभूतसन्निवेशमात्रेनप्रतिपत्तेषुशरीरेषुकः परिदेवनांसारतिरदा
 नीवद्भप्रकारंप्रतिपाद्यमानोप्ययमेव्यतिगम्भीरत्वात्परिणामवधारयितमनुष्ठातृचाशक्यत्पर्युनस्येतदर्थविष
 यमन्यवसायंपरिहर्तुं प्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्यार्थस्यदर्शयितमाह आश्चर्यवत्प्रपत्तिकश्चिदेना

पिं

व

गी.
ग. टी.
१३

माश्रयवददतितथैवमन्यः आश्रयवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुतापेनं वेदनैव कश्चित् ३. एनमात्मानं यथा
प्रतिपादितसूत्रं कश्चित् अनुष्णसहस्रेषु मध्ये प्रकृष्टपणपरिपाकवशाद्बहूनां जन्मानामन्ते पश्यति तत्त्वतः
प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते येषि पश्यति स आश्रयवदयाश्रयैकश्चिददृष्टवर्ममदुतंकटाचित्कथंचित्तरा
मात्रं पश्यति तद्वदेन कश्चित्कृतप्रापः त एवमात्रं पश्यति तथैवादुतत्रूपमिव प्रतिभासमानं कश्चिदेव तथा
विधयन् वदति परप्रबोधनायाचष्टेतथैव कश्चित्तादृशपवपरेण प्रतिपाद्यमानं शृणोत्यवधारयति कश्चि
त्संप्रति भगवदनुग्रहेणानधिष्ठितः तादविवोपहतान्तकरणेन यथा प्रतिपादितसूत्रं पमात्मानं श्रुता
पि कृतश्चित्प्रतिपादनं कृशलादाकर्ण्यपि न वेदतत्त्वतो न जानाति स च तथा विधोनुपदेशेण एव त्वं पुनर्भ
क्तिश्चादिगणसूचित भगवदनुग्रहतात्प्रात्रमेवेतत्तत्त्वोपदेशे तत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः किमत्र तात्पर्यम् अ
स्यात्मनो गुरुशिष्यक्रमेण सयमनुभवेन वा सन्तु जातु केचित्प्राणभाजः प्रतिपत्तारः किंतु निरंतराभ्यासपरि
शीलनविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरातां विनैवमलो न सर्वकालमस्थिरतया वा स प्रतिपत्तिपात्रमिति
विरलविरलोल्लेखकः कश्चिदेव चरुमजन्मा भवेदित्यथोक्तेन क्रमेण सम्प्राप्तव्यवधारणीयं न तमन्दोत्सा
हेनात्र योगेनापि भवता भवितव्यम् यदयमत्र निश्चय इत्याह देही नित्यमवध्यो यदेहे सर्वस्य भारत तस्मा
त्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितमहं सि ३. अयं समनन्तरं प्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थाद्यतिरिक्तवे

रत्न

१३

दकतमात्रैकलक्षणोदेहीदेहस्यवेद्यत्वमात्रेणस्वस्यवेदकत्वमात्रेणसामीप्यः प्रमातासर्वस्यदेहमात्रमेवा
त्मत्वेनाभिमन्यमानस्यसायीयस्यप्रमातुर्जनज्ञातस्यतत्रतत्रनानात्रूपेदेहेशरीरकपव्यापकतयातिष्ठ
न्नित्यंसततमेवावधोहन्तविनाशयितमशकः नस्यागमापायिधर्मकाणांनानाविधानांसर्वदावेद्यत्वमा
त्रस्यभावानांशरीराणांविनाशेतद्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नोवेदकत्वमात्राव्याभिचार्यैकलक्षणस्य
सत्यस्यात्मनोविनाशः सम्भवति यतएवमतस्तस्याविनाशित्वेनित्यस्यानुशास्यतावन्नास्त्येवतस्माद्दिना
शोकस्यभावानिभूतानिष्टयिद्यादिभूतसन्निवेशविशेषात्मकानिशरीराणोपवशरीरित्वेनप्रतिपन्नानिविनश्य
न्तिपश्यन्नुशासितं परिदेवितं नार्हसि नष्टस्यनाशोविवेकिनः कः शोकस्यावसरदत्यर्थः अथप्रतिपादितोप
पत्त्यातातिकमात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तमर्जुनंमन्यमानोभगवान्तत्रियजात्पुत्रितामिमनोदीपनेनाव
श्यानुष्ठेयेसुकर्माणिप्रवर्तयितमाह॥ स्वधर्ममपिचावेत्यनविकम्पितमर्हसि धर्माद्विप्रदाच्छ्रेयोत्पत्तिरिय
स्यनविद्यते ३१ यदृच्छयाचोपपन्नसर्गद्वारमपावृतम् सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभनोपुहमीदृशम् ३२
अथेत्त्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ अकीर्तिं वापिभूता
निकशयिष्यन्ति ते व्यथां समावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४ भयाद्रणादुपरतं मे स्य नोत्तमहा
रथाः येषांचत्तवद्भूमतोभूतायास्यसिलाचवम् ३५ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः निन्दन्ताः

गी.
रा. टी.
१६

स्त्वसामर्थ्यततोऽऽवतरंनुकिम् ३० हतोवाप्राप्सिसर्गजितावाभोतसेमहीम् तस्मादतिष्ठकोन्तेयपुद्गाय
कृतनिश्चयः ३८ स्वधर्ममपिवावेत्य रत्यादिश्लोकसप्रकमेतन्निगदव्याख्यातम् एवंसर्गादिअनित्यफलहेतु
प्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणोनापिसर्वप्रकारसकर्मत्यागेववस्थितेनिरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्ति
हेतुलक्षणधर्मसमाश्रयणोनेतदपरित्यागेकोदोषरतिप्रकृतमेवज्ञानोपदेशंयुनरपिसिद्धान्तीकृत्वत्राह स
खः खेवसमेकतालाभालाभोजयाजयो ततोपुद्गायपुज्यस्वनेवपापमवाप्ससि ३९ एवमनेनप्रकारावर्त
मानःपापज्ञातिवधादितःसमाव्यमानंकिलिषेनावाप्ससिनलप्ससे कथंवर्तमानःप्रथमंतावद्यथोपादिष्टा
र्थनिस्संशयप्रतिपत्तिप्रसूदनिष्कम्पप्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभूत्सर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्रा
समावेनित्यनिरुत्तरानन्दनिर्भरतयास्वहृदयव्यतिरिक्तप्राणपदार्थान्तरप्रेक्षाविरहितेसत्येसात्मन्यकृत्रिममात
माभिमानमास्यायमायावामोहजनितदेहायनात्मभूतभावात्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैःसर्वप्राणिभिरु
पादेयतयाहेयतयाचपरिकल्पितभेदेप्रतिक्षराविनश्वरस्वखःखेदव्यविषोदोसमेदृष्ट्यात्मनिहतामात्रेणस
म्बद्धत्वादनपजनिविशेषात्मकविकारतया निविशेषकृता सम्प्रकृतियस्यासम्पाद्यएवमेवतदेतभूतौरा
ज्यादिलिप्तितायलाभालाभोतयोरपिहेतुभूतौजयपराजयोतथैवसमोनिविशेषोसम्पाद्यतमात्रेणसम्बद्धाः
वेदकस्यात्मनेनैकविदिकारलेशसमर्पयित्तमाः यथानीलपीतादयःप्रकाशत्वमात्रेणसम्बद्धाःप्रकाशक

३५

१६

तत्त्वतोयथावस्थितेनरूपेणनिश्चितेनार्थः एतेहिस्त्व
दुःखादयोवेद्य ५२

गी.
रा.टी.
१५

मूढजनबन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यवस्यत्यतएवाप्यकर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाति
रिक्तशक्तितां प्रतिपादयितुमाह नैरातिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य ज्ञायते महतो
भयात् इहवर्तकप्रकानेकर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदतिक्रमनाशो नास्ति सहिययोपदिष्टक्रम
स्वल्पस्तसमस्तभूमिकाभिर्निर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वपूर्वभूमिकानामनवाप्तावुत्तरोत्तरभूमिकारोहणरूपक्रम
मौल्येन लक्षणोत्तिक्रमे सति विनश्यति स्वरूपमेव न लभते सतादृशो विनाश इह योगसमनन्तरवत्प्रमाणो
पपत्पानविद्यते तथा तत्र तत्तदङ्गवैकल्यादसम्पगनुष्ठितं व्याधादिर्वर्तमानशरीरानुभवनीयः पुनर्गर्भवा
सङ्ख्यादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीयः प्रत्यवायो निष्ठयोगसम्भवति इह तत्पूर्ववत्सापि न विद्यते यतोऽस्य धर्म
स्य यथा कृतज्ञानपूर्वकतया शास्त्रबोदितस्य कर्मज्ञानसमाधि रूपस्य सदाचारविशेषस्य संबन्धि स्वल्पमपि य
रिमितकाललवानुभूतं स्वरूपं महतः समस्तभयहेतोरनात्मन्यात्मप्रत्ययलक्षणाद्रयात्साधसादनघातारं
योगिनं ज्ञायते परिरुति पुनस्तत्संबन्धातिरस्करोतीत्यर्थः अत्र हि धर्मे सततमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रथेकहे
तसामान्यसंविद्रूपपरप्रकाशेकलक्षणस्वात्मप्रत्ययमार्गो निरुत्तरः समाधिः सकृदि भातत्वेनैव निर्वर्त्य सम्पूर्णस्वतृपो विधीयते
मूलभूमिका सम्याघचित्तवृत्तिलक्षणमिष्टयोगवदिनाशप्रत्यवायोनसम्भवतः न चाप्यप्रस्तुतस्य कर्मयो

सूचविभातमात्रः संपूर्णफलसम्पादयति तथा च वक्ष्यति

निरोध

१५

गलत्तयास्यधर्मस्यप्रकर्षप्रतिपादनात्त्रिरोपयोगस्येहसर्वात्मनापरिहारोवगन्तव्यः सस्रततत्स्थनादिक्रियावि
 शेषवत्सुर्वपररात्रादिनियतकालानुष्ठेयतयानियतोक्तकर्तव्यताकोन्तर्भवत्येव अस्मिन्विशुद्धभक्तिग्रहादिय
 णाव्यक्तिसूचितविवेकजज्ञानाविर्भावोभवादृशोपि कृतः न सर्वः कश्चिदितिप्रतिपादयितुमाह " व्यवसायात्
 मिकाबुद्धिरेकैव ऊरुनन्दन बहुशाखासनन्ताश्चबुद्धयोऽवसायिनां व्यवसायोनिश्चयः सग्रात्मास्वरूपयस्या
 सातयाज्ञपास्रभावतोबुद्धिरेकलक्षणैवनिश्चयग्रात्मादिसदर्थविषयोपिसम्भवति देहाद्यसदर्थविषयोपिस
 म्भवति अत्र योसदर्थविषयस्सनिश्चयाभासोनिश्चयपवनभवत्यतंसदर्थविषयसख्यव्यवसायरहितानामव्य
 वसायिनांबुद्धयोबहुशाखाएकस्मिन्नप्यर्थेनानाविकल्पजालाकुलाग्रपर्यवसिताश्च यतः सर्वाभिकांतापरि
 त्तयैकहेतोर्परमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठारदंप्राप्यमिदंप्राप्यमित्यनित्यमर्थप्राप्यतया लम्बमानान
 कचिद्विज्ञानि लभन्त इत्येवंविधानां पुरुषाणां स्वर्गादिभोगमात्रं परत्वेनप्रतियन्तानां याबुद्धिः सावक्तं प्रज्ञाने
 परस्मिन्धर्मेननिगुज्यते इत्याह यामिमांशुषितांवाचं प्रवदन्त्यविश्रितः वेदवाङ्मनः पार्थनाम्यदस्तीतिवा
 दिनः कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलेप्सवः क्रियाविशेषबहुलाभोगैश्चर्यगतीः प्रति भोगैश्चर्यप्रसक्ता
 नांतयापहतचेतसाम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते ॥ येषां व्यवसायात्मिकानिश्चयस्वभावाबुद्धि
 भोगैश्चर्यप्रसक्तानां प्रसांसमोयो ग्रात्मलक्षणपरमार्थसतत्त्वविषये प्राणिधानेनविधीयते नानाशेष्यतेतस्यास्तद

गी.
रा. टी.
१६

मृत्यु

यप्रतिपत्तिर्योग्यताभावात् येहिभोगानामिष्टानांविषयाणामेवैष्येसाम्येप्रकर्षेणावस्तन्तरपरिहारहृयेणातिशये
नासक्तानिषस्तत्पराएव तेषांभोगासक्तानांभोगात्मकानित्यवस्तव्यवसायामिकाबुद्धिःसमाधिविषयव्यवसायेना
लम्बतएवकीदृशानांतेषांभोगेस्वर्यप्रसक्तानांसमायौबुद्धिर्नविधीयते तयावाचाअपहृतचेतसास्तीकृतमनसा
कायावाचायामिमोपुष्टितापरमार्थबोधलक्षणफलरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तप्रसिद्धावाचावेदवादप
राअविपश्चितोवदेतिव्याचक्षतेवेदशब्दोत्रज्ञानेति क्रियामात्रविधायकवेदेकदेशवचनोवगतव्यःतस्यतथावि
धस्यवेदस्यवादीभिधानपरप्रकृष्टतदेवतत्त्वेतेषांतेतयोक्ताः अतएवनाम्यदस्तीतिवादिनःसर्गादिफलप्राप्तिहे
तुभूतानांक्रियाविशेषाणांविधायकाद्देदादृतेसच्छास्त्रनास्त्येवेतिवदनशीलाअतएवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफ
लभूतानित्याश्रुविसातिशयभोगमात्ररूपमर्थपुरुषार्थफलत्वेनप्रतिपत्ताः सन्तोनविहासोयेद्यविनाशिविशुद्धिनि
रतिशयमात्मतत्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थफलत्वेनप्रतिपाद्यते तेविपश्चित्तभजंतेअतएवाविपश्चित्तप्रतिपा
दकानितेषांविशेषाणाम्याहृतथाचकामात्मानःकामाःप्रियाःशत्रादयः सर्वसंभूतत्वादात्मायेषाअतएवका
मात्मत्वात्सर्गपराः उत्तमभोगाधिकरांसर्गःप्राप्यतयापरःप्रकृष्टोयेषांतेतथाविधाःतथाजन्मकर्मफलेष्ववः
भोगप्रत्ययेवश्यंभाविजन्मकचिदपियोन्यन्तरेसम्भवः यस्मिंश्चसतिथर्माथर्मात्मकंकर्मतस्मिंश्चसतिमुखादिल
क्षणाफलमित्येतानिआप्तुमिच्छवः अतएवभोगेस्वर्यसेष्टविषयाधियतस्यगतीर्विविधमार्गान्फलभूतान्प्रतिन

त्साधनभूताः क्रियाविशेषाः नानाविधायकान्ततपःप्रभृतयः कर्मभेदावद्भूलाभूयांसोयेषां न केवलं नित्यनैमिति
कक्रियामात्रसक्तायावत्काम्यानपि क्रियाविशेषानि स्तारयन्तः इत्येवंविधाः प्रवक्तारो यां वाचं वदन्ति तया वर्जितचि
त्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति सम्बन्धः इदमत्र तात्पर्यं ये स्वयमेव प्रबोध्य शून्यत्वाद्भोगमात्र
परास्ते नैस्तथा विधेरेव तमेवार्थं प्रशंसद्भिः परिपोषमाणतादृक् सकल्पाः परमार्थप्राप्तिव्यवसायादूरमपेक्ष्य
न्तरति तया विधानां बुद्धिः कथं समाधौ विधीयतां अर्हति अतश्च सभावतः प्रसूतवित्तानोपदेशपात्रभूतस्त्वम
विपश्चित्प्ररोचनावचनवेद्यमानचित्ततां विहाय यथोपदिष्टवित्ताननिष्ठो भवेत्त्याह " त्रैगुणविषयावेदानि
सैगुणोभवाजुन निर्द्वन्द्वानित्यसत्त्वस्थोनिर्योगत्वे मग्रात्मवान् " सत्त्वराजस्तमांसित्रयो गुणपवत्रैगुणसु
खदुःखमोहमयबुद्धिमयत्वा त्रैगुणविषयग्राश्रयो यस्य स त्रैगुणविषयः संसारि पुरुषवर्गः उपचारा त्रैगुणश
ब्दानात्रोच्यते तदेवंविधं त्रैगुणविषयगोचरोयेषां ते तथा भूतावेदाः ये हि सत्त्वाद्यर्थिनः ते तस्याभिहितशुक्रि
याविशेषेषु वेदैर्नियुज्यन्ते यतः तैस्सर्वतोऽतिरिक्तस्वरूपः सर्वगत एकोऽयथोक्तविशेषणः सत्यः आत्मा आत्म
त्वेन न प्रतिपद्यते ततस्तेषां सन्नेवात्मानास्त्वित्तानि सैगुणः सन्नात्मवान् भवनिष्क्रान्तः त्रैगुणैस्त्रिसैगुणो
गात्रयातीतो वेद्यत्वमात्रेण सत्त्वाद्यात्मभिर्गुणैर्वेदेकैकसभावः सम्बन्धीनततद्गर्मको गुणोभ्योत्पन्नविविक्तसभा
वः परमार्थतोऽयमात्मा तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृशन्नात्मवान् भवपरमार्थसन्तमेवात्मानमुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशै

गी.
रा. टी.
९

१७
पदेशे पुरुषविषय
त्वेन विधीयमानं किं
या विशेषेति कर्तुं
यत्ते ५६

शिल्पादसन्तमिव माकांषीरित्यर्थः यदा वपुः पातीत स्वभावमात्मानमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्द्वन्द्वोद्देह्यः
सुखदुःखतृष्णाजरा मरणादिभ्यः क्लेशोभ्यो निष्क्रान्तो भव एतानि हि द्वन्द्वानि अनात्मनि विपुलो देहादौ आत्मप्रस
यनिबन्धनानि यतश्च निर्द्वन्द्वः ततो नित्यसत्तस्योपि भवति नित्यमविनाशियत्सत्त्वं सद्भावस्तत्र स्थितः पलद्यति
सुखादृशः सत्रियोगहेतुमोपि भवति अत्राप्यस्य प्राणस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः प्राप्तिर्यपरिरक्षणं हेतुमः निष्क्रा
तस्ताभ्यामनिर्योगहेतुमस्तथा विधो भव न हि नित्यसंपूर्णत्वात् सर्वतो निर्भिलाषात्मनः प्राणं किं वित्तं भवति न चाप
र्वतया प्राप्तिर्यकस्य चिदर्थस्य विनाशकया परिरक्षणं अतो विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्मा भासदेहादिनिबन्धनेषा
वयोगहेतुमेशतिततो व्यावृत्तात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्ययमशीदात्मवान्भव नतभोगे स्वर्गप्रसक्तत्वात्पट्टतिथमी
नुष्ठानेनैकनिष्ठोपदेशात् संकुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतया वगंतव्यम् किंतु यावत्ता परमार्थबोधलक्षणत्वा
भिप्रेतार्थक्रियासिद्धिर्भवति तावदेव ततः उपादेयतया बुद्धेन प्रतिपत्तव्यमित्याह यावानर्थउदयाने सर्वतः सं
प्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः सर्वतः सर्वासदित्समृद्धसलिलोऽदयाने हृदप्रसवणादौ
अर्थिनो यावानर्थः यावन्मात्रमेकदेशात्सा प्रशमनाद्यर्थक्रिया समर्थसलिलबोपयोगमात्रं प्रयोजनं तावानेव
विज्ञानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सरहस्येषु वेदेषु प्रयोजनम् यावत्ता शास्त्रेकदे
शेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थक्रियानिर्वाति भवति तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकुलादप्युपादातव्यं किमु

तु वेद३

कंभवति यथात्वेनार्थिनासंस्मृणासमुद्रकल्पादपि जलाशयात्स्वार्थक्रियासम्पत्तिमात्रममुद्रकंलोकं
समुपादीयते नसर्वजलाशयः एवंज्ञानक्रियाविषयविविधार्थसार्थसंस्मृणादपिवेदशास्त्रात्तज्ज्ञानासनात्तद्व
गममात्रोपयोग्येवार्थपादात्तद्योनत्तसर्वमेवंशास्त्रमिति अथविज्ञानतासर्वशास्त्रेभ्योयउपादेयतदर्जनं प्रसू
त्यउपदेष्टुमाह" कर्मणस्त्यधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन माकर्मफलहेतुर्भूमतेसंगोत्त्वकर्मणि" तवसम्पत्त्य
वोपदिष्टतत्तज्ज्ञानोपपत्तिप्रसूदृढप्रतिपत्तिवशादनित्येभ्योदेहादिभ्योवावर्तमानात्मप्रत्ययत्वेसत्यहेतुचित्तमय
ज्योतीरूपंपरंतत्त्वमहमित्यात्मत्वेनप्रतिपद्यमानस्यसतःकर्मण्यधिकारोक्तयैर्मकायवाद्यनोभिर्निर्वर्त्यव्यापा
रविशेषात्मकवर्णाश्रमविभागेनदेशकालावस्थापेक्षमुत्पन्नगौणविविधेति कर्तव्यताकलायेननित्यादिभेदेनाव
श्यकर्तव्यतयाशास्त्रेषुविहितंतस्मिन्नधिकारः कर्तव्यंभवततदर्थकृतस्वार्थसिद्धयेप्रवर्तस्तेत्यर्थः यतःकर्मता
वच्छरीरत्वाद्यभिचारिणकेनचित्यक्तशक्यम् अथयत्पाधवस्थायाकश्चिन्नियमविशेषोवलस्वनीयएव ततश्च
सपवकर्मविशेषताप्राप्नोति आश्रमान्तरकर्मनियमवदिष्टमशक्यः सर्वात्मनाकर्मत्यागःकिंचरसतांनामा
त्यागोपित्यागाभिधानःसत्तत्तज्ज्ञानवायतामेवाविकरोति तथाविधस्ययतोद्देशतांविनाकस्यचिदर्थस्यहानं
नसम्भवति नचोपायित्सितंप्रियमर्थविनाद्देश्यतासम्भवतीति कर्मत्यागाभिधानेरागद्वेषप्रसंगोऽनिवारः य
दिचतत्त्वस्येकत्वात्कर्मणाप्येष्टमनियमेनाचक्षानमेवत्यागत्वेनाभिसतम् तथापिपूर्ववद्भागद्वेषावेशान्यथान

कदा

त्क

राग

गी.
श.टी.
९८

पपत्यासेष्यतत्त्वतामेवानुष्ठातरभिद्यनकीत्यकर्मतावाविरुद्धकर्मतावानिरुत्तरानन्तनिजानन्तनिर्मरं परंतत्त्वमा
त्मत्वेनप्रतिपाद्यमानस्यसर्वसास्पल्लक्षणं परमं समाधिंरुत्ततः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनोयोगिनोद्वयमप्यनुपप
न्नमिति तथाविधस्यतवकर्मण्येवाधिकारोस्तुकिन्ततेषांकर्मणामनात्मज्ञानसमुचितनानाभिसन्धानप्रा
प्तिपुष्टिदृष्टानुप्रविकविविधभोगात्मकेषुबन्धहेतुषुफलेष्वधिकारोमाभूत् येस्यतत्त्वज्ञतयाफलान्याधिकृत्यते
षुतेषुकर्मसंप्रवर्तने तेषांतानिक्रियमाणान्येवकर्माणिवासनाहूपतयान्तःकारणाभूमौ बीजभूतान्येवावति
ष्ठन्ते अतश्चानित्यक्रियाफलोपभोगप्रत्ययेविविधवासनाहूपस्यतेषुतेषुयोऽन्यत्रेषु तस्यतस्यजन्मनः पुनः पुनः
कारणातांप्रतिपद्यन्ते जन्मवतस्यतस्यकर्मणः कर्मवतस्यतस्यफलस्यहेतुत्वं भजते इतिवासनाजन्मकर्मफल
चक्रमेतदनिशमावर्तमानमज्ञानांबंधायकल्पते इति त्वमपिसामान्यपुरुषवत्कर्मफलहेतुर्माभूः उक्तयाप्रक्रिय
याकर्मणाम्प्रभाप्रभानांफलानिसत्त्वाद्यात्मकानिहेतुर्जन्मनोनिमित्तंयस्यसतथाविधोयथानभवसि तथोक्तत्वा
ननिष्ठः सत्कुर्वन्नेवकर्माणि तेनज्ञानाग्निनादग्धबीजतामापादयन्परमेश्वरस्वभावसमापतिलक्षणमोक्षमवाप्नु
हीत्यर्थः अन्यच्चकस्याचिदवस्थायांप्रसूततस्यकर्मपरिहारस्यविधीयमानत्वाद्यदकर्ममिति सत्यमेतत्तदादृशेयकर्म
णिसंगस्तेतवमाभूत् तत्रापिदिसंगः कर्मान्तरवत् बन्धहेतरेवेत्युक्तमेवप्राक् यतएवमतः योगस्यऋकर्म
णिसंगोत्पादयनंजय सिद्धासिद्धोसमोभूत्तासमत्योगोऽच्यते इहशास्त्रविहितानांकर्मणामनुष्ठानेयथोक्ता

त्मादेतत्ताननिष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योगश्च ते यथाकपिलादिप्रणीतस्य सांख्यसंज्ञकस्य तानस्य पातं जलादिप्रणी
 ते चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो निष्ठा तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयतानस्य कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सो
 युक्तः तत्र तादृशो योगो स्थित आश्रमांतरपरिहारेणाकृतप्रतिष्ठस्य न्यथोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठकथं सङ्गततदभि
 संहितफलप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वेत्यक्तापरिहृत्य अतएव सिद्धौ फलसम्पत्तौ असिद्धौ
 च तद्विज्ञाते द्वयोरपि निर्विकारत्वात् समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तताननिष्ठत्वात् त्रित्यपरिहृत्य यथोक्तात्मतत्त्वप्रत्यवमर्श
 जनितानन्दतत्त्वस्य कर्मणाः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिष्ठ
 दो भूत्वा यथोक्तयोगानिष्ठो भवेयतः समत्वं सर्वासु वस्थ्यासु विकारलेषां संस्पृष्टत्वमेवैष योगश्च ते साम्यप्राप्तिरेवा
 स्थितिश्चेत्यर्थः अतएवेतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह "यस्य सर्वे समारम्भानिराशीर्बन्धनास्ति ह त्यागे यस्य
 द्रुतं सर्वं सत्यागी स च बुद्धिमान्" यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः प्ररुषस्य सर्वे समारम्भाः सर्वा सुक्रिया सुप्रवृत्तयो व
 प्रपञ्चा विनोपि निराशीर्बन्धना भवन्ति सत्यागीति संबन्धः आशीः अनित्यभोगविषया आकांक्षितदेवबन्धनं संसार
 हेतुत्वादस्मात्तन्माशीर्बन्धनं निष्क्रान्ता आशीर्बन्धना निराशीर्बन्धनाः भोगात्स बन्धनरहित इत्यर्थः अतएवावश्या
 नुष्ठेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाणां सन्त्यासे द्रुतमप्राविब बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्या विनाशाय निश्चि
 त्तं सपदे विधाय नित्यकर्मनुष्ठेयं तैव त्यागीत्यागवान् न पुनः क्लेशभीरुत्वादिना कर्मण्येव तज्जं स्यागी भवति इति युक्तिर

कर्म

न

गी.
रा. टी.
१५

अप्रागेव उक्ता स एवैवं विधयः प्रमान्य शस्यतान युक्तो न तयः कर्मत्यागादिमात्रं ज्ञानं मन्यते अतएव विधोक्तुं ह
द्विपुक्तं कर्ममाचरेत् न केवलमित्याह दृष्ट्या सारं कर्म बुद्धियोगादनुजय बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपाणां फल
हेतवः यस्माद् बुद्धियोगाद्युक्तज्ञानसमाधानादृष्ट्यातिशयेन केवलतद्दिग्दिते कर्मावगतिं कृष्य ज्ञानशून्यक
र्मसंसारे हेतुत्वात् नोत्पन्ना न्यममित्यर्थः अतश्च बुद्धौ विधोक्ते सम्यक् ज्ञाने शरणमाश्रयमन्विच्छ अभिकांक्षतामेवोपा
यतया वलम्बसेत्यर्थः यतो ये फलहेतवः अनित्यं भोगलक्षणं फलमेव हेतुतत्साधनभूता सुक्रिया सुप्रयोजकं
कारणं येषां ते ज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनः कृपाणां तच्छ्रुत्वा फलत्वार्थित्वादीनाः तत्तत्तातिशयीराद्यभिमानावच्छिन्न
मतएवानित्यभोगात्मकफलरत्नात्तरमात्मानं मन्यमानाः सन्तोऽराचाराः अतएव तद्विलक्षणस्य तानिनः स्वहृत्प्रेम
तियादयितमाह " बुद्धिपुक्तो जहातीह उभे सकृत्तदुक्ते तस्माद्योगाय युज्यस्यो गः कर्मसकौशलम् " इहात्मैव पर
मेश्वरप्रेमकतत्त्वम् स एव च समायासदिस्त्राजेयभावापादेन सर्वस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रे चेदं
कार्यनिर्मिमाणाः सच्छ्रमात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमप्येतेनापि सहकारिणां न चेदमित्यमवभासमानमपि कार्यं
चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशकंचिदप्ययितं प्रभवति तदेवं विधिनित्यनिरतिशये श्रय्युक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वे
न निष्प्रकंपया प्रतिपत्तायः प्रत्यवमृशति सबुद्ध्या परमेष्ठेन सम्यक् ज्ञानेन युक्तः सम्यग्दृष्टोच्यते स चेवं विधिरहोप
दिश्यमाने कर्मयोगे यि कृतः ऊर्ध्वत्रपिकर्माणीश्वरभावाच्च प्रवेशात् सर्वसमत्वेन यश्यन्निदं सर्गादिस्वखलफलहेतुत्वात्सुक

१५

तं सत्कर्मरं डः खहेतत्वात् उक्तं डष्टकर्मत्पुन्यत्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिभिः परिकल्पितभेदे सकृत्तडकृते हेय
 पिजहाति तजति न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सकृत्तडकृतलक्षणभेदे जनयती
 त्यर्थः एवमनेन श्लोकादेन तत्त्वज्ञानवान्नियते कर्म कुर्यादेव न च तत्रापारमार्थिकं सदसदिकल्पमारोपयेदित्यप
 दिष्टं भवति यत एवेतस्मात्तय शोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन् मायये पुन्यस्व ~~ये~~ स्वकर्मान्धानदोषाणां प्रकोभ
 वयतः कर्मस्य क्रियमाणोऽयत्कोशलमुक्तज्ञाननिष्ठत्वेन साधुकारित्वं स एव योगः समाधिदिहनाम्ः एतमेवार्थं
 हेतूपन्यासपूर्वं विवरीतमाह कर्मजं बुद्धियुक्तादिफलं तत्कामनीषिणः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदगच्छन्त्यनाम
 यम् यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणं कर्मणो बन्धभावि सुखाद्यात्मकं फलसर्वदा सर्वतो निर्भिकोत्तम्योत
 मनिष्ठत्वात् अनभिसंधानेन तत्काविहाय फलाभिसन्ध्यनुष्ठीयमानकर्मप्रतिबद्धा जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्
 न्यनादस्तातत्रात्रिमुक्ताः संतो निर्विघ्नतया नामयन्ति सखादिसंकल्पदोषरहितं यदपारमार्थिकसत्त्वप्रतिष्ठा
 त्मकं यामगच्छन्ति प्राप्नुवंति अतस्तबुद्धियुक्तो योगाय पुन्यस्वेति पूर्वोक्तसंबन्धः यदा चेत्तत्परमदुरवगाहं तत्त्वज्ञा
 नमुक्तमपि फलमिति मनसि प्रतिष्ठाननिबन्धाति तदा त्वया त्रिशिथिलोत्साहेन न भवितव्यम् यतः क्रमेणोत्तमास्य
 सिरत्पाह यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यवतिरिष्यति तदा गता सि निर्वदं श्रोतव्यस्य अतएव "प्रतिविप्रतिपत्तौ तय
 दास्यास्यति निश्चिता समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि यदा यस्मिन्काले तमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्न

योगायस

मः

मी. रा.
ही.
२०

त्वमात्रप्रतिपत्त्यामोहकलिलं अनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्तृमंयवतरिष्यसि विपर्ययत्तप्रतिप
त्पालं च विष्यसि तदेवं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति संशयाविध्वज नोचितयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्व
दं विगंगमिष्यसि ततश्च निश्चयाभावादिदं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति विद्विन्नविचिकित्साविध्वतयायाश्रुतिर्नानाशा
स्त्रश्रवणं तस्यामनुपादेयत्वादिप्रतिपत्त्याप्रतिकूलासतीतवमतिप्रज्ञानिश्चिताय योक्तात्मज्ञाननिवृत्तसन्देहा श्रुत
वाचलाविकल्पेर्बलवद्विरूपप्रकम्पासतीत्यास्यति आसिन्समायोज्येति प्रतिष्ठां लप्स्यते तदानेन कमेणाय योक्तं
योगं कर्म समाधिलक्षणा माय्यसि प्रतिपत्त्यमेवं श्रुतिष्यसे श्रुते तदामतिः स्यात्सतीति भागवद्वचनं श्रुत्वा स्थित
प्रज्ञत्वस्य सम्यक्त्वं अनवगच्छन् नृनः उवाच स्थितप्रज्ञस्य काभाषा समाधिस्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत कि
मासीत प्रजेत किम् हे भगवन् केशव कर्म सुकिलकौशलयोगयुक्तो निश्चलप्रज्ञता च स्थितप्रज्ञता तदेवं विधस्यास्य
स्थितप्रज्ञस्य काभाषा कथमसौ भाष्यते किमस्य व्याख्यानं विरुद्धमिवाप्यवेष्टितं यतो वाङ्मनः काये स्थिभिर्वा पा
रां कर्मोच्यते ताः तिष्ठोपि चेष्टानां सोपपद्यन्ते किमसौ भाषेत भाषणं कियं चानुतिष्ठेत् न ह्यसौ एकतत्त्वनिश्चलप्र
ज्ञत्वाद्वाप्यवचनकर्मोपपद्यते किमसौ ब्रजेत् गमनं कियोपलक्षितं कायव्यापारमाचरेत् सोप्यस्य पूर्ववन्नोप
पद्यते उत आसीत वाङ्मनसप्रचारपरिहारेणानर्थवद्वृत्त्यातिष्ठेत् साप्यस्य कर्मकौशललक्षणो योगो वर्तमानस्यो
भयकर्मनिवृत्त्यात्मिकानोपपद्यते इति स्वरूपानवधारणात्कास्यभाषेत्युक्तम् एतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मक्रिया

क

मात्रविषयं वेदितव्यं अथ यस्य सर्वे समारम्भास्तदो बुद्धिमच्छेनोक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपस्य तत्र प्रायमपि दुरधिगमत्वा
 तस्य गानवधारितामिदानीं केनाप्यंशेन विशेष्यं न रुच्यमानमवधारयेत्तर्जनेन बोधयितुं भगवान्नाह "प्रजहाति यदा
 कामान्सर्वान्यार्थमनोगतात् आत्मन्येवात्मना तद्विः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" इहावल्लसर्वरहस्यानामपनिषद्भूतेऽस्मि
 न्निदाने कश्चिदेव लक्षणे को जन्मसहस्रपरिणीलितपर्यवभाते कात्मज्ञापरामृष्टरजस्तमोमयमलतया सत्त्वमात्रशेष
 त्वे सति समुपजातस्वरूपप्रत्यवमर्शयोग्यप्रज्ञश्चरमजन्मपुरुषातिशयोधिकारी यस्तथाविधावसरोपजातान्निष्ठत्वा
 परमेश्वरप्रेषिताभ्यां सततसहचरीभ्यां भाक्तिप्रदाभ्यां दत्तदृढदस्तावलम्बो यथोक्तज्ञानतिः श्रीगोपीस्थिरनिवेशितयदः
 परमकारणसमापतिप्रतिबिम्बरूपं परमंधामाधिरोहं अथ वसितः यमुद्दिष्टात्मतत्त्वमेवाहन्त्याव्ययदिशन्वत्यति
 मनुष्माणो सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यत्तत्तामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेदितुं तत्ततः इति तथा बहूनां जन्मानां ते ज्ञान
 वात्मां प्रययेत्तेत्यादि तादृशसंन्येदमाचरति तदा स्थितप्रज्ञो भवति किमाचरति यदा मनोगता संकल्पवर्तिनः
 कामानतत्त्वज्ञानश्चेयकर्मफलभूतात्सत्त्वादीन् प्रजहाति प्रकर्षणाय जति मनो गपितान् संकल्पयति न तत्कर्माणि
 प्रजहाति कथमेतत्संभवति कर्माणि च करोति फलं च प्रजहाति इत्येतदुपपादयितुं विशेषणमाह आत्मन्येवात्
 मना तद्विः इति सर्वः कश्चित्संविदाधिकारणं तोषं प्रीतिमनुभवति किं त्वप्राप्तपूर्वणा केन चिदतित्येन प्राप्येन सुखसा
 धनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं प्राप्नोति अयं योगी सततसन्निहितानस्तमितचित्तकाशात्मना परामर्शभा
 वमात्राद्यध्यानमिव प्राप्तेन सर्वदा सुखसम्पूर्णं स्वमहिमत्वादाखिलवस्तुसह विच्छेदकारिणा स्वयं निहितविस्मृतेन महा

गी. रा.
दी.
११

निधानेनैव पुनः प्रत्यदितस्मिन्निवशात्प्रतिबन्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुतरेण लाभेन लब्धसहजानन्दः एवं वि-
धश्चायं कृपाणामप्रार्थनीयानुत्पादविनाशधर्मकान्कामात्कथं न प्रजयात् यदा चेष्टभूतसत्कामान् सर्वकर्माणि कृ-
र्वन्प्रजहाति तदा स्थितप्रज्ञो यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा
तदेव विशेषतो वक्तुमाह " ३: खेधं न हि प्रमनां सखे पु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते " इह
कर्मफलभूते सखेऽखे प्राप्यमाने प्राप्ते च हि प्रकारतया सर्वप्राणिनां विकारहेतुत्वमाययते यत्तूक्तलक्षणाः स्थित-
प्रज्ञः प्राप्यमानेषु संतुष्टः खेधं न हि प्रमनां निर्भयचित्तएव भवति सखे पु च प्राप्यमानेषु विगतस्पृहो निवृत्ताभि-
लाषो भवति यथोक्तपरिपूर्णात्मस्वरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात् सर्वसाम्यसमाधिं समापन्नो त एव वीतरागभयक्रोधो रागः
सखविषयो भिलाषस्तथाभयं सखप्रतीक्षा तहेतोरशक्यप्रतीकारात् संशयः तथा क्रोधः शक्यप्रतीकारे तथा विषय-
तिरोषः एते वीता विगता यस्य तथा विषयः स्थितप्रज्ञ उच्यते एवं प्राप्यमानसखेऽखे निर्विकारतया स्थितप्रज्ञस्य
लक्षणमुक्त्वा प्राप्ते सखेऽखे निर्विकारतया तं प्रतिपादयति " यः सर्वज्ञानमिदं हस्ततत्प्राप्य शुभाशुभं ना-
भिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता " योगी तत्तदन्तर्भूतं सखसाधनभूतं तदः खसाधनभूतं वा सखात्मकमेव वा
शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति नाश्वर्षलक्षणां तो भवति यतः सर्वस्मिन्वस्तुनि अत्र न भिद्वेदः इदममस-
र्वस्वमेतेन विनाममसर्वं अन्यदुःखकारणं इत्यभीष्टेषु वस्तुषु अनुरागो भिद्वेदस्य स्यात्तस्य नास्ति सतथा क्तः तथा शु-
भं प्राप्य न द्वेष्टि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणां तो भवति य एव विषयः प्राप्ते यो रपि प्रिया प्रिययोर्नित्यनिर्विकारस्य

यि
खात्मकं डः

त्ममात्रस्य वा स्थितबुद्धिः तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञोच्यते एवं प्रतिष्ठितं प्रज्ञं त्वये न कर्मणा उपायभूतेन निष्पद्य
 ते तद्वा नपि स्थितं प्रज्ञं एवेति प्रतिपादयितुमाह "यदा संहरते चायं कूर्मो द्वा नीव सर्वतः शब्दियाणीन्द्रियार्थे
 भ्यः स्थितं प्रज्ञं स्तदोच्यते " वशाद्बोध्यति रेके यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्यः शब्दियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः शब्दियाणि
 श्रोत्रादीनि संहरति यतैरेव यतिस्वभावताश्चिद्वर्कं रश्मिभूपाणि तन्निष्ठा न्येव करोति कथं कूर्मः कच्छपो यथा
 स्वावयवान्सशरीरनिष्ठा न करोत्येव तदा सो स्थितं प्रज्ञं रत्यच्यते अथो विषयेभ्यः शब्दियं संहारः किं शब्दाद्यग्रह
 णो न वा किं वाग्रसमानेषु शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनात्रोक्तं रतिपक्षद्वयसम्भावनायां पूर्वपक्षस्यैव प्रतिपाद
 न पूर्वमुत्तरमेव पक्षं समर्थयितुमाह "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्टानि वर्तन्ते "
 अभ्युपगम्येदमुच्यते अस्मेतत् निराहारस्य शास्त्रविहितानपि शब्दादीननाहरतस्तान्द्वारतः परिहरतो विषयाः
 इष्टाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते प्रत्यासत्तभावात्सकार्यतागादिकं नारभते किं त्वरसवर्जं तद्विषयं रसमभिलाष
 तागात्वं क्लेशवर्जयित्वा सहितदानीं प्रसन्नस्तनुर्वावर्तन्ते परमनैष्ठिकस्य रसोपि निवर्तन्ते नाम परं प्रकृतं समा
 भ्युपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य यदि वा एष योगी यदा परतत्त्वं विषयं परिहारसमाधिक्रमेण पश्यति तदा तं दृष्टवत्
 तस्य रसोपि जातनिवर्तन्त इति त्कान्ते निष्ठा र्यत्वेन व्याख्येय एव विषयपरिहारपरमसमाधेः परमं पिकाशां प्राप्तस्य
 सच्छुद्धिं प्रतिपादयत्यथोक्तं तान् पूर्वमानि विद्विषयमेवात्मकसच्छुद्धं समाधिं सिद्धान्तीकृवन्नाह "यत्तस्यापि हि

गी. रा.
दी.
११

कोनेयग्रहपस्पविपश्चितः इन्द्रियाणि प्रमाथीनिहरन्ति प्रमभं मनः तानि संयम्य मनसा युक्त्या सीत तत्परः वषो हि
यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता यद्यस्मात् तस्यापि विषयानाहरणं समाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामपि प्रा
प्त्य विदुषो विपश्चितो ज्ञानविद्यातजागृकताच्छिद्रान्वेषणपराणि प्रमथनशीलानि इन्द्रियाणि प्रमभं प्रसंसे
वकं विदवकाशलेशलब्धामनश्चितं हरन्ति लब्धादपि समाधिफलाद्यपकर्षन्ति विषयाभिमावतानयन्ति
श्रूयन्ते हि यथाविधिविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठायोगिनः चिरादपि इन्द्रियैः कामान्प्रतिप्रवर्तनेन प्रमथितविताः य
त एवमयं सच्छलो विषयपरिहारसमाधिस्ततस्तानीन्द्रियाणि मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतसा संयम्यात्मव
शानि कृता युक्तो यथोक्तलक्षणो सात्मतेजसमाहितः सर्वास्ववस्यासुतदेकनिष्ठः संस्तत्यरः शास्त्रानिषिद्धश
ब्दादिग्रहणप्रवृत्तेन्द्रियनिष्ठ एवासीत यस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिन इन्द्रियाणां वशे विधेयत्वे वर्तन्ते तस्य
प्रतिष्ठिता लब्धनिश्चलस्थितिं प्रप्तोच्यते अत्रायं दृष्टान्तः कश्चिद्गारुडिकस्तादृशसंभवति यो मंत्रप्रभावेण
भुजगां च प्रतिषेधुमलम् स यदा तादृशोपासनशैथिल्यलक्षणां प्रमादमातिष्ठति तदा तेच्छिद्रान्वेषणो भु
जगां व्यापादयन्त्येव कश्चित्गारुडश्चास्त्रहस्पवेदिता तादृशातिशययुक्तो भवति येन तेरेव भुजगैः सुग
दामभिरिव क्रीडति तंच तेन कदाचिदभिभवितं प्रभवति एवं योगी कयाचिद्युक्ता कंचित्कालं विषयान्परि
हृत्य समाधिमभ्यस्यति तस्य मनागप्यवधानविच्छेदात्ते लब्धावकाशाविषयाचितं प्रमथं त्येव यस्तथोक्तेषा

रमार्थिके स्वात्मन्येव सदा सव्यवस्थितः सविषयेः क्रीडन्नपि न कथं विहायितेण कथः यथो
क्तं वसन् विषयमप्येव वसन्तेव बुद्धिमान् संवसन्तेव बुद्धिमान् सत्त्वविषयेऽपि अथ कर्मोद्गानीवेत्युपमाननिर्देशा
द्विषयेभ्यो त्यक्तवावर्तनमेवेन्द्रियाणां संहारः संयमो यस्त्वभ्यो न्यथेव तं प्रतिपादयन् प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्यैव कथं
केन मुक्त्यल्लक्षणमाह ॥ ध्यायतो विषया संसृजते संगो संजायते कामः कामात्क्रोधाभिजायते क्रो
धाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति रागद्वेषविषुक्तैस्तु विषयानि
न्द्रियेश्वरन् आत्मवर्णेर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसो सा
युबुद्धिपर्यवतिष्ठते तस्माद्यस्य महाबाहो निरुद्धीतानि सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
इहा बल्वचिन्तपरमेश्वरमायासृष्टितस्य कृत्तानतया शरीरमात्रमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य संसारिणाः सतः संसः स
न्निहितमपि मायायेयं निरुद्धरा नतनिजानन्दस्य सागारं सत्यं स्वात्मानमविमृषतो दुःखैकपरिणामानि
त्यकृत्त्रिमस्रवसाधनसहृदया शब्दादीन् विषयान् ध्यायतः सततं चिन्तयतः तेषु संगो निविडनिमग्नमानसत्त्वमुप
जायते उत्पद्यते तस्मात्तया विधात्संगात्कामस्तद्विषयो भिलाषो रागाद्यः क्लेशः संजायते समुद्भवति तस्माच्च
तत्प्रतिकूलेषु वस्तुषु क्रोधाः देवाद्यः क्लेशप्रकारो भिजायते प्रभवति ततस्तु संमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविवेक
विरहात्मकमज्ञानं प्रभवति मोहाद्यः क्लेशोऽन्मज्जतीत्यर्थः ततश्च स्मृतिर्विभ्राम्यति सत्यस्मर्तव्यमात्मानमसृष्टं

गी. रा.
टी.
१३

नीसहृपलोपमिवाप्नोति तादृशाच्च ^{तु} स्मृतिश्रृणोत् बुद्धिः परमार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं नश्यति तिरोभवति तस्माच्च हेतोः
पुरुषः सत्यसहृपप्रतिष्ठाभावलक्षणो नाप्यमुपगच्छतीति संसारिणां पुरुषसद्विषयाप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परां प्र
तिपाद्येदानीमनुजिघृक्षतात्प्राप्तिपमानसंदेहतिरस्करिणीति रोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वभावप्रकाशस्य
प्राप्तप्रबोधस्य मुमुक्षुः प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणाक्रमं प्रतिपादयितुमाह आत्मवशेषे विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति
इति आत्मवशेषे विधेयात्मा तदुमान् विधेयः प्रत्यक्षमर्थविषयभूतत्वात्स्वधीन आत्मा स्वभावो यस्य स तादृशः पुरुषः
आत्मवशेषे तादृशस्य सत्यस्यात्मनः सशक्तितया प्रतिपाद्यमानत्वाद्विधेयेस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिसंहतिभिरिन्द्रियैर्वा
ह्याभ्यन्तरेः करणैः किरीटोरिवार्कः पदार्थान्विषयांश्चरन् आत्मसादं सत्त्वादि कलंकसंपर्काभाववृत्तयैवैषमधिगच्छ
तिप्रतिलभते अतएव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् रागद्वेषविमुक्तैः रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसंप्रसक्तस्य विस्म
तस्यात्मनः पुंसो विषयान्प्रतिप्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परस्फुरतः यस्य तत्सर्वतः परिपूर्णत्वात्त्रित्यनिरमितावसहृपप्रत्य
क्षमर्थपूर्वकः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारः तस्मै रागद्वेषाभ्यां विमुक्तानीन्द्रियाणि संस्तविषयं अभिप्रवर्तत इति तादृशैरि
न्द्रियैर्विषयाश्चरन् आत्मसादमधिगच्छतीत्युक्तम् एवं विधेयनिसर्गानिर्मलसहृपाभिव्यक्तिलक्षणो प्रसादे सति रागादिके
षानिबन्धनानां सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाणां दुःखानां हानिः परित्यक्तोऽपुंस उपजायते यतो यथोक्तेन प्र
कारेण प्रसन्नं नीरागद्वेषकलंकचेतो यस्य तादृशस्य पुंसः आत्मप्रसादसमन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञापर्यवतिष्ठते परितः समा

न

१३

तात्सयेसात्मनिनिर्विघ्नं प्रतिष्ठां लभते यत एवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सखहेतुभ्योः खहेतु
 भ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्योः खहेतुष्वपि द्वेषविहितत्वेन सखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नि
 यमितानि वासाभ्यन्तराणीन्द्रियाणि तस्य तथा विषयप्रत्यासन्नपरमेश्वरसायुज्यस्य प्रज्ञाबुद्धिः प्रतिष्ठिता सात्मनि
 लब्धस्थितिः न त्वन्यस्य यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणसमाधि निरुद्धात्मनो हत रागद्वेषमयमूलत्वात् प्रसृतानि कार्यक
 रा ^० वनिगृहीतानीन्द्रियाणीमन्यते अत एव समस्त संसारि पुरुषविलक्षणं प्रबुद्धस्य वृत्तिप्रतिपादयितुमाह "यानि
 शा सर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयमी यस्यां जागृतिभूतानि सानि शापश्यतो मुनेः "सर्ववस्तुप्रकाशकसत्पुत्रप्रका
 शानिद्रपाण्डूपावृत्तिरेव संसारिणः प्रतिनिष्पाशेनोक्ता तद्विषयत्वेन हि सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृक्शक्तित्वात् यस्य
 प्रानितिष्ठति एवं विधाया सर्वभूतानां निशातस्या तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृहीत सर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो जाग
 र्ति प्रविकसितस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभाव्यमानां तामेवाविमञ्चन् विगतमोहनिद्राश्ले यस्यां
 तत्प्रतिक्षणविनश्यत्सखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोत्सर्गमात्रं व्यग्रसमयेन्द्रियग्रामायां संसारव्यवहारवृत्तौ सर्व
 भूतानि समस्तप्राणाभृतौ जायति तावत्मात्रावहितत्वात् विनिद्रतामिवानुभवन्ति सा तादृशी वृत्तिः पश्यतः सद
 सत्यदार्थसार्थपरमार्थमालोकयते मुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिनिशातां प्रतितस्य निख्यानत्वात् एवं सततमन
 स्समि तसामान्यसंविद्यं शात्मनि स्वभावे सम्यक्स्थितप्रसन्नबुद्धिः प्रबुद्धश्च सदसदात्मकामौदेर्विविधैः पदार्थैः प

त्वात्

का

यवत

गी. रा.
टी.
२४

रिवयमुपगच्छन्त्रपितस्पर्कसंज्ञैः सखादिभिर्मनागपिनविकृतिनीयतरत्युपमा ननिदर्शनेनस्फुटतरतत्स
रूपं प्रतिपादयितमाह ॥ आश्चर्यमानमवलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंतियदत् तदत्तामायं प्रविशंतिसर्वे सशां
तिमाप्नोति न कामकामी ॥ सप्रबुद्धः पुरुषातिशयः शांतिं सकलविकल्पकलोत्तोभपरित्यागिस्तिमितचित्त
वृत्तितामपि गच्छति प्राप्नोति कोसौ यं कामाविषयास्तद्वत्प्रविशति निरभिलाषमेवावगाहते कथं यथास
मुद्रं नानादिगंतरागतसरित्प्रापः कीदृशं ताभिराश्चर्यमाणां भ्रियमाणामपि अवलप्रतिष्ठं निष्प्रकम्पाया
राम्भीरनिजावस्थानम् अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिसामर्थ्यात्सख्यमानेनैव सखादिहेतुभिः शाब्दादिभिर्यः
होभनेन न शक्यते स एव शांतिरत्युच्यते न तयस्तेष्वसन्निहितेषु शान्तैः यथाकृतं विकारहेतोः सति विक्रियनेये
षानवेतोऽसित एव धीराः रत्यत एवाह न कामकामी शान्तिमाप्नोति मनसा कामान्सावसाधनभूतान् विषयान्
कामयमानो भिलषन्नेवेन्द्रियव्यापारपरिहारमात्रेणानशममाप्नोतीत्येवमभिप्रायं प्रकटयितमाह ॥ विहाय का
मान्यः सर्वान्शुभांश्चरति निःस्पृहः निर्ममो निरहंकारं स शांतिमापि गच्छति ॥ यः सर्वानशेषान् कामानिष्टान् शाब्दादि
विषयान् भिलाषात्स न सैव विहाय परित्यजेन्द्रियैर्विषयांश्चरति अवगाहते स शांतिमुक्तदूषांश्चपि गच्छति प्रा
प्नोति कीदृशः सन् नित्यतृप्तादयविन्मात्रप्रतिलब्धात्सप्रत्ययत्वान्निःस्पृहः स्पृहातो विषयसुखलोत्तोभताया
निष्क्रान्तः तथानिर्ममः प्रतिनियतेषु देहेन्द्रियविषयादिषु भावेषु ममेवेदमिति समत्वाभिमानान्निष्क्रान्तः तथा

नग्रन्थे

म निरुहंकारः देहबुद्धिप्राणादिष्वात्मप्रत्ययवृत्तादवच्छिन्नादहंकारादपि निष्क्रान्तः सत्येतदन्तेनापवर्गमार्गप्रवणा
स्पृशः प्रथमेव सहजभक्त्याद्यभिचारिणः विरुहसूचितोपदेशयोगबुद्धितया सद्गुरुपरिष्ठदेहदेहिब्यतिरेक
ज्ञाननिरन्तराभ्यासवशादेहादिवर्गव्यावर्तमातात्मप्रत्ययस्याहेतुसामान्यसंविन्नरोहादहंप्रतीतेश्चिद्वर्कशिम
पाणामन्त्रत्वे हि करणशक्तीनां शास्त्रोदितेऽविषयेऽविसृष्टत्वेमवनिग्रहं निरुत्तरपदप्राप्तिहेतुं सिद्धान्तीकृत्य स
प्रदशाध्यायप्रदर्शितपरमरहस्योपदेशप्राणभृतार्यप्रतिपादकादितीयमध्यायमुपसंहरन्नाह " एषा ब्राह्मी
स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति स्थितास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमुच्छति " एषा विहाय कामान्यः सर्वानि
त्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता ब्रह्मणाः परम्यतत्त्वस्य परमात्मसत्तकस्य संबन्धिनी स्थितिः एतया ब्रह्मणि स्वीयते
इति विषयान्तरनिवृत्तगति तया प्रतिष्ठा कियते अतएवैनां प्राप्य योक्तेन क्रमेण सात्मीकोरेण स्वीकृत्याभियु
क्तो न मुह्यति देहादिष्वात्मप्रत्ययवृत्तपेवेचि ज्ञानभजते यतोऽस्यामन्तकालेऽप्यपरमसमयेऽपि स्थिता विप्रम्यनि
र्वाणानानाविकल्पतोभप्रत्ययात्प्रणान्तब्रह्मपरतत्त्वस्वभावमयमुच्छतिगच्छति तदेकात्ममापद्यतश्चो
म् द्वितीयेऽध्याये सिद्धद्वयवगम्भीरविमलग्नीते गीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः तदा श्लेषानन्तरात्तर
समपूर्वसुयतां सदावः प्रभावो भवतु कृतकृत्यः कृतधियाम् ॥ इति श्रीमद्भगवान्कणमकाणविरचिते विवित्रा
र्यात्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविदारो द्वितीयोऽध्यायः १ श्रीगणेशाय नमः अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च

य

गी. रा.
टी.
३५

वाच

न

भगवद्भाषितानिष्टयग्रंसावचनान्यनुविमृशन् सम्पत्समुच्चयार्थमवधार्य किमेतयोरुपादेयतरस्यादिति सं
शयानोभगवंतम् अर्जुन उवाच सीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि क्षीरे मां नियोजयसि कैशव १
व्यामिश्रेणोव्याकोन बुद्धिर्मोहयसीवमे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयो ह माप्नुयाम २ हेराण्यवरं कर्म बुद्धियोगा
दित्यादिवदतः तव कर्मणाः सकाशाद्यदि बुद्धिर्जयसीमता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतुना बन्ध
हेतुत्वात्सर्वस्मिन्कर्मणि दारुणा विपाकत्वाद्दोरेदिशेषतोस्मिन् गुरुत्वातिघातादिमहापातकहेतोः संग्रामरूपेमा
कर्मण्यपस्त्वधिकारस्तोऽस्यादिनानियोजयसि प्रवर्तयसि इत्येव परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशंसा रूपत्वाद्यामिश्रेण स
कीर्णो नवाको नमम बुद्धिं प्रज्ञां मोहयसीव निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन्संशयापादकवचनप्रणयनाद्देवि त्रिमि
वमांशपयसीत्यर्थः तस्मात्कारणादेतयोर्जनैककर्मणोर्म्युपादेकं ज्ञानं वा कर्म वेदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णी
यद्बुद्धि येनैकतरेण सगृहीतेन सता श्रेयोपवर्गलक्षणमभ्युदयमहं प्राप्नुयां लभेयमिति अथाप्यथेवमयोक्तम
न्यथेव त्वया प्रतिपन्नमित्यर्जनं प्रत्युपात्तम्भमिवाविष्कृतं तत्संशयबुद्ध्यासाय भगवानुवाच "लोकेस्मिन्निविधा
निष्ठापराप्रोक्ता मया न च ज्ञानयोगेन सांख्येनां कर्मयोगेन योगिनां ३ संख्यायथा प्रतिपादितं लक्षणशरीरिशरी
राद्युपादेयहेयपदार्थसंख्यानंतद्विदो मुख्यतया सांख्ये चान्ते योगो यथा क्तसांख्यनिश्चितार्थसाक्षात्कारकरा क्रिया
विशेषः सविघतेष्वंतेपि मुख्यतया योगिनः कपिलादयो हेराण्यगर्भादयश्च गौणपद्धत्या सांख्ययोगिनश्चोच्यन्ते

३५

यथोक्तलक्षणस्यात्मादेर्यस्यतेषामनिश्चयादसाक्षात्काराच्च तदेवंविधानां मुख्यानां सांख्यानयोगिनां च पुरास्मादध्याया
त्वं द्वितीये ध्याये मये कैवलिष्ठोक्तानिश्चयसिद्धानः प्रतिपादितः कीदृशी निष्ठादिविधो ह्येका नुष्ठात् पुरुषनिष्ठे पुरा
यत्प्रयोज्ये विधे विधाने प्रकारे यस्याः सातयोक्ता केन प्रकारेणादिविधेत्याह ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगि
नामिति यथा प्रतिपादिता ह्येव चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणप्रतियोगिरिह ज्ञानमुच्यते तद्विषयो यो
गः समाधिः कर्मण्यपि सति यथोक्तस्वरूपा प्रच्युतिलक्षणा प्राणिधानम् तेन ज्ञानयोगेन मुख्यानां यथोक्तानां सांख्यानं
निष्ठामयोक्ता ते हि नैष्ठिकाः सांख्येयैषां कर्मणि प्रवृत्तानामपि यथोक्तात्मज्ञानविषयः समाधिश्च विस्तृतः कर्म यथावर्णा
यथाश्रमं शास्त्रे चोदिता सा सा क्रिया तत्र योगः समाधिर्यथोक्तज्ञानापरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता तेन कर्मयोगेन मुख्य
नां योगिनां निष्ठाक्ता एवं ज्ञानयोगस्य कर्मविनाभावात् कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावादेकैव प्रकारं ह्यनवर्त्यानिष्ठाम
या पूर्वमुक्ता तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्तः कथं विस्मृतो भगवतः तथा च द्वेरेण सवरे कर्मत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्षप्रति
पादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् तस्माद्योगाय युज्यस्व कर्मनिष्ठो भवयतः कर्मसु यो योगस्तत्कोशलं
सा बुद्धिमत्ता ज्ञानित्वमित्यनेन ज्ञानयोगेन सांख्यानं निष्ठेति तत्रोक्तम् तथा कर्मण्यप्यधिकारस्ते तस्माद्योगाय युज्या
स्तेत्यादिना कर्मणो वशपकरणीयत्वं व्यवस्थाप्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् कर्मजं बुद्धियुक्तादिफलं त्यक्त्वा मनीषि
णाः कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदंगच्छन्त्यनामयमर्हति तथा रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् आत्मवशैर्विधेया

गी. रा.
टी.
२६

३
न्यायसादृश्याधिक्यं च तत्त्वाद्यनेनापि कर्मयोगेन योगिनां निश्चयः कर्त्तव्यः किं बहुना हरेण सारं कर्मस्यतः प्रभृत्यध्यायपरिसमा
प्रियावदेकपुरुषान्तेयदिविधनिष्ठाप्रतिपादनपरत्वेन सर्वोपपत्तयश्चाख्यातः तत्कामेवामिश्रवचनतायैव ते बुद्धि
मोहः सन्तः अथ मन्मथेयोक्तान्मलत्तणोकार्थाविहितत्वेनानमित्युक्तम् कर्मचनानाविषयहानादान्नृपयापारात्मा
कंतदेतयोः ज्ञानकर्मणोपपरस्परविरुद्धयोर्युगपदेकपुरुषान्तेयत्वं कथमप्यप्यतश्चोच्यते सम्पन्नवधारिताज्ञानक
र्मानुष्ठाननिष्ठा तवैवंविधबुद्धिमोहनकारणमतस्तानुनरुच्यमानामनवधारयेति मनसि कृत्वाह" न कर्मणामनारम्भात्
कर्मपुरुषोऽप्युते न च सन्नासनादेव सिद्धिर्न्यायिका च तत्त्वाद्यनेनापि कर्मयोगेन योगिनां निश्चयः कर्त्तव्यः किं बहुना हरेण सारं कर्मस्यतः प्रभृत्यध्यायपरिसमा
सर्वथा कर्मणो ज्ञानविरोधित्वं मन्वानस्य तव यदेतन्नैकर्ममविद्यमानकर्मत्वं सिद्धिहेतवेन प्रतिभाति तत्सिद्धिकामः पुरु
षः कर्मणोऽसर्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानान्नाश्रुतेऽप्युतिवत्प्रमाणायुत्पाशरीरिद्वयभिवारिणां शास्त्रीयाणां त्वा
चकर्मणोऽप्यरिहत्वात् अतो न कर्मणामेषामकारणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् किंतु बन्धलक्षणसकार्यसम्पाद
नसामर्थ्यभङ्गेनैषामभावापादनमिहाभिप्रेतम् अथ विहितकर्मानुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः सन्नासोभिमतः तदेव वि
धासन्नासनात्मात्रादेव केवलाद्यथा प्रतिपादितज्ञानस्य तात् न पुरुषः सिद्धिमप्यवर्गलक्षणसम्पत्तिरसमधिगच्छति समा
सादयति यदीह ज्ञानरहितादिहितकर्मपरिहारात्मात्रोत्तलक्षणफलावाप्तिः स्यात्तत्सम्पादयो मोहात्मकत्वोन्नैकर्ममा
वहन्तो वस्याविशेषाः सिद्धिषु हेतवः सन्नच विहितकर्मानारम्भमात्रेणैकर्मसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह" न हि कश्चि

२६

तत्तामपि जाततिष्ठत्यकर्मकृत कार्यते सवशाः कर्मसर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः । हिशब्दे हेतौ यस्मात्कश्चिद्देही जातकदाचित्
तदवस्थाविशिष्टकस्मिंश्चिदपि कालेन तत्तामपि ससूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृतिष्ठति कर्मज्वालाः स्थितिमनुभव
तिवर्ततेत्यर्थः तथा च बाल्यौवनवार्धकस्वरूपाससूक्ष्मास्त्वस्यासमनोवाङ्मायैः सर्वः कश्चिद्देही कर्मज्ज्वालास्ते
इति सवक्तमेव तदेतर्गतासच जागरस्वप्नसुषुप्तरूपाससूक्ष्मास्त्वस्यासुन कश्चिदकर्मकृत यतो जागरवस्थाया
शब्दादिविषयग्रहणव्ययेनियमापाररूपायां सर्वस्य तत्कर्मनिष्ठत्वं स्फुटमेव सुप्तावस्थायामपि विषयग्रहणाविलो
यान्न कस्यचिदकर्मते स्थितिः सुप्तावस्थायामततत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रतिबोधकाले सखडः ख
मोहरूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्त्यामानसं कर्मविशतएव यात्रापियोगिविषयापताजागरादयो वस्था
स्त्वास्वप्नेष्वेव वार्तायतः जागरस्वप्नयोर्ग्रास्यद्देहीनादिविकल्पानुपरमात् सुप्तावस्थायामपि तत्काले ग्रास्यद्देहान्
हीतमेतदसंवेदनाभावे सत्यपि व्युत्पत्त्यनेन तथा विषयसमाधवस्थाप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्तिरिति तिसृष्वपि योग्यवस्था
सुन कश्चिदकर्मकृत वर्तितुमर्हतीति विहितकर्मानारम्भमात्रान्नैकस्य सिद्धिरिति पूर्वेषां सम्बन्धः इत्यसर्वकर्मा
भावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह हिशब्दे हेतौ यस्मात्सर्वः कश्चिद्देहभूदवशः परतत्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रधानभवेर्गुणैः
सत्तादिभिः कर्मणास्त्वविहितं शरीरित्वाद्यभिचारिचरासतेन दृष्टव्यते इह हि परमेष्ठेच्छापरिकल्पितकारणाभावे प्र
कृत्यात्वं तत्तमन्योन्यगुणप्रधानभावपरिणतसत्तादिगुणमयं तत्तच्छरीरमशेषशरीरिणामारभते गुणाश्चात्मोत्पा

गी. रा.
टी.
२७

27

विनाभावश्चित्रित्वाद्गोपणानुगतत्वे सति सर्वकंचिच्छरीरिणां सात्त्विकादिकर्माधिकृतं ऊर्वतरति प्रकृतिजैर्गुणैः स
र्वः कर्मकार्यतेश्च कर्म एवं च सर्वदेहिनां सर्वावस्थासु सर्वकर्मच्छेदानुपपत्तौ स्थितायां कर्मणामनारंभमात्रे
णानैककर्माभिचारिदुष्परिहरकर्मन्तरसम्भावात्कैवल्यलक्षणासिद्धभावः प्रसक्तश्चित्ततथाविधस्य प्रायेणायोगि
त्वप्रतिपादनार्थमाह " कर्मेन्द्रियाणिसंयम्य यत्रास्ते मनसा सन् रन्ध्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६
उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मणा उपरमाभावाद्योगी मनसान्तःकरणेनेन्द्रियार्थाच्छ्रद्धादीन् स्मरंश्चित्तयन्त्रास्तेनै
ककर्माबुद्धिमात्रमभावतिष्ठतिसमिध्याचार उच्यते तदशब्दं योगाचरणफलविसंवादादुच्येवेत्यर्थः यतः कर्मेन्द्रि
याणिकर्मेन्द्रियशब्देनेह बहिष्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तेन शब्दादिग्रहणाव्यापाराधिकृतानि
श्रोत्रादीन्यन्तराणि नियम्य स्वापारात्मनि विध्यासौ कंचित्कालतया स्तेनततावता सर्वात्मना सर्वज्ञैः शोच्छ्रद्धल
क्षणाकैवल्यफलप्राप्तिः यतस्तथाविधया समाध्यावस्थायोर्थादियरंज्ञैः प्रसन्ना भवेयुः येषां बुद्ध्याने पुनः प्रबो
धादनुच्छेदो गम्यते यस्मिन्समाधौ दृढबीजकल्पतामापाद्यमानास्ते ज्ञेयाः सत्यप्यालम्बने प्ररोदसामर्थ्येन
भजन्ते तदधिकृतस्येह विवर्तितस्य योगिनः पूर्वस्मादिशेषरागद्वेषविषुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियेश्वरान्तित्यादिना
पूर्वाक्तमपि स्मारयन् पुनराह " यत्वेन्द्रियाणि मनसानियम्यारभते जुन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्य
ते ॥ तदशब्दाद्यतिरेके स पुनरसक्तः सगरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्यते को सौ यो मनसा यथाप्रतिपादितल

प्रकर्षत्वेन व्यतिरिच्यते ५

२७

क्षणसत्यात्मलब्धप्रतिष्ठतात्सर्वसाम्यदृष्टाधिभूदेनान्तःकरणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसंस्पर्शं
न तत्र शब्दादेर्विषयात्प्रतिविध्यपवविधेरगादिस्पर्शशून्यैः कर्मैन्द्रियैः कर्मसुखापारेषु शब्दादिग्रहणरूपेष्वधिकृतैर
हैः कर्मयोगमारभते कर्मणां शास्त्रोदितशब्दादिग्रहणरूपया क्रियया योगसंबन्धमारभते प्रज्ञातिरागद्वेषा
परिहारः प्रकरणाप्रतिपाद्यसिद्धिसाधनं न तत्र कर्मणां मनारम्भस्तस्मात् "नियतं ऊरु कर्म त्वं कर्म ज्यायोऽस्य कर्मणः"
शरीरयात्रा पिचतेन प्रसिद्धे कर्मणः "नियतं वर्णा विभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियंत्रितं कर्म तांतां
क्रियां ऊरु अनुतिष्ठमा कदाचन त्याजीयतो कर्मणः कर्माभावात् क्रियात्यागात् कर्मविहितकर्मानुष्ठानं ज्यायः श्रे
ष्ठं यतः केषां चिदेव कर्मणां मनारम्भे कर्माभावप्रमो न सिद्धिहेतुः क्लेशानामनुच्छेदात् यथोक्तं न समाधिना
तन्नुष्ठीयमानं कर्म बुद्धान् हेतुषु विषयेषु सत्त्वापेक्षेणोन्मेषाभावाय पर्यवस्यत्यशस्यतरम् न च शरीरित्वे
सति सर्वकर्माभवः पपद्यते यतस्तत्रा कर्मणः सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्यात् कल्पस्य शरीरयात्रापि देहवृ
त्तिरपि न प्रसिद्येन्न च देह न च पानाशनशयनासनागमनाञ्जनं कण्डूयनादिक्रिया कलापमन्त्रोणाके
न विदुर्नितं शक्यम् इत्येव कर्मणः सर्वथा भावानुपपत्तौ स्थितायां न सर्वनाम कर्मानुष्ठीयमानं सिद्धये क
ल्पतरुत्पादः यत्तार्थात् कर्मणो न्यत्र लोकोपेयं कर्म बन्धनः तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर" यतो यज
नं मुखया वृत्त्या देवतपूजनं देवतमपि यस्मिन् सर्वमित्यादि श्लोकवाक्यात् तत्त्वतः परमेश्वरः परमात्मैवैकं

गी.टी.
रा. २८

28

तत्त्वमिहाभिधेतम् तस्यसृजनमपि यथाप्रतिपादितवित्तानपरिशीलनविशुद्ध्यासंविदास्वभावत्वेन परामर्श
नलक्षणमाराधनं सौम्यः प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणो न्यत्र तादृशं कर्मवर्जयित्वा न्या
दृशं कर्मकृत्वाणः सर्वोयं लोकः कर्मबन्धनो भवति कर्मणास्त्वचोदितमप्यनुष्ठानं बन्धनं संसारदायित्वा
त्पारतन्त्र्यहेतुस्य सतथा यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानमन्यतया विधिवदनुष्ठीयमानं शास्त्रीयमपि कर्मबन्धना
यैव कल्पते यथाप्रतिपादितवित्ताननिष्ठतयानुष्ठीयमानं तत्परमेश्वरागधनलक्षणमुख्ययागहेतत्वात्
रसिद्धिदं भवतीत्यर्थः तथा च वक्ष्यति यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमेवाच्यं सि
द्धिं विंदति मानव इति यत एव तत्स्वतदर्थं तादृशस्य यत्तस्य सम्पत्तये कर्मणास्त्वचोदितं क्रिया समाचार
सम्पत्कृतिर्यस्यः कीदृशस्तस्य सम्पत्कृत्तरोधि कृत इति विशेषणमाह मुक्तसंग इति मुक्त्यसंकल्पात्परि
हृतः संगो रागद्वेषादिदोषहेतुर्विषयेषु निमज्जनं तदेकनिमग्नचित्तत्वेन सतथाविधः सन्नित्यनेन समुत्तम
तावत्कर्मपरित्यागः प्रतिपादितः इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणाधर्माधिकृत इति द्विविधशास्त्रोपदेशविषय
भूते लोकेन कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावत् आ
गमोपन्यासपूर्वकमपि परित्यागमुपपादयितुमाह सहयत्ता प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः "प्रजाशब्देनात्र
कर्मभूमिजन्मानः परत्तानरहिताः स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते तेन प्रजापतिः परमेश्वरेष्वाकल्पितः

कृतः कश्चिन्निवृत्ति
लक्षणधर्माधि २४

२८

तेषां मेव प्रकृतप्रजापत्युपदेशविषयत्वात्पत्रे ५५

सर्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेषः यथोक्ताः प्रजाः सहयताः यत्नेन नाना देवता यजनात्मकेन विधि विशेषेण
 सहसार्थं सृष्टुं निमाय उवाचोपदिदेश किमुवाचेत्याह " अनेन प्रसविष्यधमेव बोद्धव्यं कामधुक " देवाभ्या
 वयतानेन तै देवाभावयन्तुवः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ " इष्टान् कामान्निबो देवादास्यते यत्त भाविताः
 तैर्देवानां प्रदायेभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः " अनेन सह जन्मना यत्नेन क्रियमाणेन श्रेयं प्रसविष्यधं प्रसवं सन्तानमवा
 प्स्यथ ब्रह्मिण्येति तर्थाः प्रसविष्यधमिति प्रयोगश्चान्दसो न्यत्राप्येवं द्रष्टव्यः पञ्चपुष्पाकमनुधीयमानः स
 त्विष्टकामधुः भवतु क्रियाफलत्वेनाभिमतान् कामान्स्वर्गादिभोगानुत्पन्नयन्त्यतः किमनेन कर्मरूप्याह अने
 न देवान् त्विष्टप्रभृतीन् भावयन्तः शास्त्रोपदिष्टेति कर्तव्यताविशिष्टेन यत्नेन तर्पितान् सन्तस्तु प्रिलक्षणं सत्तां लब्ध्या
 तर्थाः तैर्चैवं भवतीभि रीष्टत्वात् प्राप्सन्तो पुष्पाभ्यावयन्तु वर्धयन्तु नरकतिर्यक्तादिपतनलक्षणं दभावा
 उत्तारयन्तु वा एवमन्योन्यभावनप्राप्सन्तः परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ लप्स्यधे यस्माद्यत्नेन यागे
 न भाविताः सन्तो देवाः इष्टान् अभिप्रेतान् कामान्भोगानुत्पन्नयन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति एवं तैर्देवैर्देवताभोगान्
 भोग्यं यत्त विधिना प्रदायानुपहत्य यस्मात्कामान् प्राप्तिमस्तेनः चौरपवदेव द्रव्यापहारिप्रत्यवायेन पुज्यते एतद
 न्नं प्रजापतिवचनम् अतः परं भगवद्वाक्यम् यत्त शिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः भुंजन्ते ते तत्र पापा
 येपचं त्याग्य कारणात् " इत्यं प्रजापतिनियममनतिक्रमन्तो यथोक्ता यत्तादनुष्ठितास्त्रिंशं विचसंस्तमन्ममंते

प्रजाभि=

देवभ्योः

मी. रा.
टी.
१५

29

न

भुञ्जानाः सर्वेः समस्तैर्निर्त्यादियत्ताननुष्ठानसम्भवेः किल्लिषेः पापैर्मच्यन्ते त्यज्यन्ते न ते स्तेनाभवन्तीत्यर्थः ते पुनः
पापाः पातकिनो च पापमेव भुञ्जन्ते ये प्रात्मकारणात्सदेहोर्न तदेवायर्थं पचन्ति पक्तिं साधयन्ति ते त्यक्तास्तीत्यर्थः
याः संतो निरयमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मात्सर्वमेतदक्षरं संज्ञात्परस्माद्ब्रह्मणः प्रवृत्तमनतिक्रमणीयमेवेति क्रममा
ह ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः यत्ताद्भवति पर्जन्यो यत्तः कर्मसमुद्भवः ॥ कर्मब्रह्मोद्भवं विद्वि ब्रह्मा
क्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यत्ते प्रतिष्ठितम् ॥ अन्नाद्याणां संधारणाद्देतो रोदनादेरभ्यवहार्योद्भूतानि सा
र्वपाणा भूतो भवन्ति सत्तां लभन्ते प्राणावृत्तिनिबन्धं हि भूतानां जीवितमन्त्रनिबन्धना च प्राणावृत्तिः तदेवं विधा
स्यान्नस्य पर्जन्यामेवात्सम्भवः सचैवं विधः पर्जन्यो यत्तात् सोमा कीदृशीन्द्रादिदेवतायजनात्मिका हि विविशेषा
द्भवति यत्ते हितर्पिता देवता ब्रीह्यादिसम्पत्तये पर्जन्यं निपुंजते सच काले वर्षादिना ब्रीहीन्सम्पादयति यथोक्तं
अग्नौ प्रास्तावृत्तिः सम्पगादित्यस्य पतिष्ठति आदित्याज्यायेत वृष्टिर्वृष्टेरन्ततः प्रजाराति ईशश्च यत्तः कर्मसमुद्
भवः कर्मणो विशिष्टेति कर्तव्यता रूपादिधानात्सम्भवो यस्य तथा विधः तच्च ईशं कर्मब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणः शास्त्ररूपाद्
द्भवो यस्य तत्तथा विधम् अपरेण शब्दात्मकेन वेदादिशास्त्ररूपेण ब्रह्मणो यत्तसम्पादनसाधनं कर्मोपदिश्यते त
च्चैतन्भूतं शब्दात्मकं ब्रह्म प्रत्यक्षं समुद्भवम् नक्षरति संचलति नक्षररूपाश्च वतस्त्वरम् परं ब्रह्म परमकारणात्
स्माद्ब्रह्मैवैतत् सत्तादृशं परस्माद्ब्रह्मणः परमकारणात्सर्वपमजहत एव शास्त्रं वस्तुस्थित्या चित्सर्वपतामव्यभिच

१५

एतस्यादिव प्रकाशो व्यपदेशमात्रभिन्नस्वरूपं प्रसरति अतएव तदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् यतएवं विधेयं प्रक्रियाप्र
वृत्ता ततः परं ब्रह्म सर्वगतत्वेन समस्तवस्तु व्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यसंदेहव्यथोक्तस्वरूपेयत्वेन प्रतिष्ठितम् य
दर्थमेव प्रसूते तस्यार्थस्य किल यत्ते प्रतिष्ठास्थितिः यतएव मतः " एवं प्रवर्तितं च कं नानुवर्तयतीह्यः अचायु
रिन्द्रियाणामोमोचं पार्थसजीवति " एवं यथोक्तेन प्रकारेण परं ब्रह्म स्वरूपेण परमेश्वरगौवजगत्कीर्तिस्थितये प्रव
र्तितं प्रवृत्तिलक्षणधर्मनिष्ठतया आविष्कृतं च कं शाखादिपदार्थसमूहं यद्दृष्टलोकैरनुवर्तयति संप्रयथाशा
स्त्रमनुवर्तमानो न्यायनपि जनान् नानुष्ठापयति सतादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रियाव्युत्पापकत्वादचायुः पापापैवा
युजीवितं यस्य सतादृशः सन्मोचनिष्फलजीविततादृशस्य हितत्तज्ज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावा
दीश्वरव्यवस्थापितनियमातिक्रमाच्च स्वर्गादिभोगलक्षणवर्गफलाभावादपि निष्फलमेव जीवितम् एवं प्रवृ
त्तिलक्षणधर्मादिकृतस्योपदेशस्य संसारिणः शास्त्रोक्तकर्मयतिहासपयतिप्रतिपाद्येदानीं निवृत्तिलक्षणधर्मा
नुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेः पिसुमुद्योत्ताप्रतिपादयितमाह " यश्चात्मरतिरेव स्यादात्मतत्प्रश्नमानवः आत्मसुवचसं
तश्च स्तस्य कार्यं न विद्यते " नैव तस्य कृते नार्थो नाकृते नैह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रियः " तस्मा
दसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर अमक्तोऽसाचरन्कर्म परंप्राप्नोति श्रेष्ठम् " इह सर्वस्य कस्यचित्तोत्प्राप्तिं सखा
प्राप्नुमिच्छतस्तत्साधनभूतेषां ह्यदो विषयेरतिः रागोभिलाषो जायते ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मिन् प्राप्ते सति त

गी. रा.
टी.
३.

प्रिसंसर्गेच्छता ततः संतोषोभिकांस्तनिवृत्तिरित्येतेरतिप्रिसंतोषाः सदासन्निहितेनिरुत्तरानन्दनिर्भरेस्वात्म
मेवप्रतिष्ठिताः तस्यतद्यतिरिक्तप्रापणीयवस्तुनरनिरपेक्षणीयस्याप्राप्तस्वार्थसाधनभूतंकार्यकरणीयनवि
द्यतेनसम्भवति यतः सदाकृतकृत्यत्वात्तस्यनैवकश्चिद्वृत्तेनप्रागकृतत्वात्पादेयतयेदानीनिर्वर्तितेत्यर्थः प्रयो
जनम् नाप्यकृतेनहेयत्वात्परिहृतेनकश्चिदर्थः प्रयोजनमंतपत्वात्सर्वविधस्यस्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः स
र्वभूतेषुसमस्तेषुस्यावेषुजडमेषुचसत्तेषुमथे नकश्चिदर्थव्याप्यः अर्थस्यप्राप्यस्यवस्तुनोवाप्यअयमाल
म्बनम् इदमत्रतात्पर्यम् प्राकृतिपादितस्थिरबुद्धितदशामथिरुदस्ययोगिनः फललिप्सयाममेवेदमित्यसा
धारणातयाकार्यसाधनवस्तुनकिंचनविद्यते सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्रोदितं कार्यं तत्तन्नियतकरणीयेप्र
तिपादितविज्ञाननिष्ठस्यविद्यतएव यतएवंतस्मात्कारणात्समुत्तः सत्सकार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादेवशान्
धेयं पुद्गादिव्यापारम् असक्तः तर्णाकसखलवसाधनभूतेषुविषयेषुनिमग्नचित्तवृत्तिः सत्समाचरसम्यग्यथा
प्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वेननागप्यप्रमत्ततयाचरान्वतिष्ठयस्मात्सुखोसमुत्तः संसारासक्तोसक्तसंग
सच्छास्त्रनियंत्रितकर्मचरन् ऊर्वत्यारंप्रकृष्टमपवर्गलक्षणंप्राप्यंवस्तुप्राप्तिलभते नतः कर्मत्यागात्सिद्धिः क
स्यविदास्ति सर्वकर्मत्यागानुपपत्तेः प्रागेवप्रतिपादितत्वात् कस्यविदाकर्मणास्पागे सर्वकर्मत्यागाभिर्मनप्रहात
रागेद्वेषदोषाविर्भावस्य दुर्निवारत्वात् अत्रैवोदाहरणमाह कर्मणोवसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ इहलो

। शस्त्रा ।

केजनकादयोराजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिमसिद्धाः कर्मणोवस्ववर्णाश्रमनियतेनक्रियाविशेषेण प्रजा
पालनादिनासंसिद्धिनिरुत्तरपुरुषार्थप्राप्तिलक्षणफलमास्थिताः स्वीकृतवन्तः तथाचमोक्षधर्मेषु एकस्मिन्
पथिष्ठानेसंवादंश्रूयतामयम् कर्त्तृदिषुचमुक्तस्यमुक्तायाश्चिदंके इत्युपक्रान्तेसुलभाजनकसंवादेज
नकवाक्यानिस्वावीसोहमवाप्रार्थः समलोद्याश्रमकाचनः मुक्तसंगः स्थितोराज्येविशिष्टोऽयैसिद्धादिभिः मोक्षे
हिविविधानिष्ठादृष्टादृष्टैर्महात्मभिः ज्ञानंलोकोत्तरंयच्चसर्वत्यागश्चकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठावदनेनैतैर्मोक्षणा
स्वविदोजनाः कर्मनिष्ठातथैवान्येभ्योनयः सूक्ष्मदर्शिनः प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानंकर्मचकेवलम् तृतीयेयस
माख्यातानिष्ठातेनमहात्मना तृतीयासमुच्चयवृत्तेत्यर्थः तथान्यत्र आकिंचन्येनमोक्षोस्तिकैचन्येनास्तिव
न्यनम् कैचन्येचेतरेणैववन्तः ज्ञानेनमुच्यतेइति अथतत्तविदोप्यन्यंकर्मापरित्यागेहेतुमाह लोकसंग्र
हमेवापिसंप्रपत्कर्त्तमहंसि यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्रदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंऊरुतेलोकलदनवर्तते ३
लोकशब्देनत्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतोजनोऽत्रविवक्षितः तस्यसंग्रहः शास्त्रार्थानुष्ठादलक्षणासुपत्तस्वीका
रः तद्वत्प्रमाणहेतुनावश्यकणीयतयासंप्रपत्सम्पत्मानस्त्वशिष्ठपुराणातिष्ठकर्त्तृशास्त्रविहितानिक
र्माण्येववर्तितमहंसि अतःश्रेष्ठःऊलविद्यादृतादिभिर्ज्यो नोयद्यत्किंचित्कर्माचरत्यनुतिष्ठति तत्तदेवनान्य
त् इतरोजनस्यकार्यकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोनुतिष्ठति यतःसश्रेष्ठोजनोयदसुप्रमाणंऊरुते स्वयम्

गी. रा.
टी.
३१

नुष्ठाना उपपन्नत्वेन वावस्थापयति तं लोको न वर्तते अत्र सति तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि लोकसंग्रहार्थेणास्त्वचोदि
तं कर्म सर्वथा न श्रेयमित्यत्रात्मानमेवोदाहरणं ऊर्ध्वनाह " न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिभुलोकेषु किंचन नानवाप्तम
वाप्तव्यं प्रवर्तयेच्च कर्माणि ॥ हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति यस्मात्त्रिभुलोकेषु समस्ते ज
गत्पुनवाप्तं पूर्वमनासादितमिदानीमवाप्तव्यं सेच्छाश्रयाय लब्धव्यं न किंचिदस्ति अलब्धलाभार्थो हि सर्वः कश्चिं का
र्यमारभते मम त्वया प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं निष्ठाप्रतिष्ठितं प्रज्ञास्पन्नं किंचित्प्राप्यमस्ति अतश्चादृशोऽपि सन् लोकव
त्कर्माणि शास्त्रविहिते प्रवर्तते सततं मुमुक्षुः तो भवामि अनेन यात्वा त्मास्मिन्तिरेव स्यात्तस्य कार्यं न विद्यत इत्यपक्रम्य तस्मादस
क्तः सततं कार्यं कर्म समाचर रति यत्प्राप्य तं तदेकानुष्ठानं पुरुषविषयमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान् अथ
तत्त्वज्ञोऽपि सन् भगवां लोकवत्कर्माणि प्रवर्तत इत्याह " यदि ह्येन वर्तयेज्जातकर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मानं वर्तेरस्मिन्
ष्ठाः पार्थ सर्वथा ॥ यद्यहं वर्णाश्रमोचितानि कर्मण्यतन्द्रितः असंजितो लस्यस्मिन् कदाचिदपि न वर्तयेनति श्रेयम्
तत्सर्वपवमनष्ठाः कर्मण्यपि कृता मानवाः प्रमाणाभूतचरितस्य मम वर्त्मानं मार्गमाचारमनवर्तेरन् अत्र सरेयुः
किंचात इत्याह " उत्सीदेयुः हि लोका न ऊर्ध्वं कर्म वेदहम् संकरस्य च कर्ता स्याम पदह्न्यामि माः प्रजाः ॥ यद्यहं लो
कवच्छास्त्वचोदितं कर्म नाचरेयम् तदमी लोकास्स मस्तानि भुंक्तानि संसारि पुरुषोचितं तत्तत्सकर्मफलोपभोगा
धिकारणाभूताः उत्सीदेयुः उत्सादे विनाशं भजेयुः कर्मनिबन्धना हि लोकानां स्थितिः किंच तया विधेः कर्मा ऊर्ध्वं

त्स

३१

व

संकरस्पवर्णविभागमित्रीभातस्यकर्ताप्रवर्तकोभवेयम् सर्वेहिपुरुषामांशास्वीयंकर्माज्ज्वलामनुवर्तमानाः संसृ-
ततज्जातिविहितकर्मयथेष्टमन्यजातिविहितत्वादिनाविरोधेनाप्याचरन्तः संकीर्णवर्णानामाप्रुयुः अतोहमेववर्ण-
संकरदोषस्यकर्तास्याम् किंचांतरमाप्रजायतात्कर्मभूमिजन्मनःशास्त्रोदितकर्माधिकृतान्सर्वान्संसारिणः पुरु-
षानुपहन्याम् उपचातेनविनाशेनयोजयेयम् एतादिप्रजाः यथाविहितकर्मानाचरन्तः स्वर्गादिप्राप्तेरयेतानि
सर्गतस्तत्तज्ज्ञानशून्यत्वात्कैवल्यलक्षणादतमात्पुरुषार्थादूरवहिष्कृताः नरकतिर्यग्भावप्राप्तिं लक्षणं विनाशमा-
प्रुयुः तदित्यपरमेष्ठोच्छ्रापिकल्पितजगत्कीडानियममुत्पापकत्वं मयेवाचरितं भवेत् अतः सत्ताः कर्माण्यपि
द्वौ सोयथा ऊर्वन्ति भारत ऊर्यादिदोस्तथा सत्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रहम् यथा येन प्रकारेणाविद्वंसो यथोक्तात्मतत्त-
ज्ञानशून्यत्वात्सांख्यया विदितयारहिताः पुरुषाः कर्माणि क्षाणिकसखसाधनभूतेयत्वादिक्रियात्मके व्यापारे सत्तास्त-
देव परत्वेन मन्यमाना स्तावन्मात्रपरिसमाप्ता पुरुषार्थाः सन्तः ऊर्वन्ति विहितानि कर्माण्यपि चरन्ति तथैव तेन प्र-
कारेणासामान्यजनउल्लेखस्वहृदयसंवेद्यतत्त्वज्ञाननिष्ठत्वात्तत्तत्सत्तादृशाभियोगद्वयेणाविद्यान्यरमार्थपाण्डितः
ऊर्यात्कर्माण्यपि चरेत् कीदृशाः सन् असत्को निरुत्तरानन्तामृतासादसततपरितृप्तत्वालोकवत् स्वर्गादिभोगवि-
षयेन तत्र तत्कर्मफलसंगेन रहितः किमर्थमेवं ऊर्यादिति हेतुगर्भविशेषणमाह चिकीर्षुलोकसंग्रहम् लोकसा-
बुधस्य जनस्य संग्रहपूर्वोक्तचिकीर्षुः संपिपादयिषुः विदितवेयेन हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्यलोकं

गी. रा.
टी.
३१

नरकपातादिः। त्वाऽजिदीर्घाणां तथा कर्मावशणीयं यथालोकस्तदनुवर्तमानः स्वकर्मानुष्ठानात्सर्गादेशपि फला
न्त्रयेपेति अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेष्टो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह " न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंश्रितां जोषये
त्सर्वकर्माणि विद्वान्मुक्तः समाचरेत् " विद्वान्बुद्धोयुक्तो यथोक्तात्मज्ञानसमाहितः सन्सम्यग्दर्शनात्संज्ञात्यादि
नियतानि कर्माणि पाचरेन्ननुतिष्ठन् अज्ञानां स्वभावतएव संप्रतिपरमेश्वरेच्छाननुगृहीतत्वाद् विभूतविवेक
ज्ञानानां अतएव कर्मसंयत्तादिसाधनभूतेषु भोगैश्चर्यप्रसक्तदिनाहेतुना संश्रितानां तत्रैव सत्कर्तृनां बुद्धेः प्रतीया
भेदतादृशात्संगात्प्रत्यावननोत्पादयेत् ते सत्तास्मन्तो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मत्यागमार्गेणाव्युत्पाद्यन्ते तत्तेषामत
त्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठा मलभमानानां स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसंगात्प्रच्युतेः बुद्धिभेदं प्राप्तासत्प्रभयभ्रंशायेव प
र्यवस्येत् अतस्तत्त्वज्ञानविधानज्ञानसर्वाणिकर्माण्येषु हि ते गृहीतासंगास्तानि जोषयेत्तीत्यासेवयेत् स्वयं
तदनुष्ठानप्रख्यापनेन रस्यपरमेश्वरेच्छानियमितजगद्यवस्थाव्युत्पन्नविच्छेदाय सास्मिन्सास्मिन्कर्मणिलोक
मबुद्धेः प्रवर्तयितुं प्रबुद्धस्यापि लोकवर्द्धिद्विज्ञानां कर्माणां मवश्यमनुष्ठानमुपपादितम् अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयो
स्तत्त्वमेव कर्तृत्वं तत्त्वान्येव च कर्माणि असत्त्वकृतस्तत्त्वफलभेद इति स्थिते तत्त्वैकत्वे तत्त्वेषु च कर्मसक्रिय
माणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशंकमानः संसारिणो योगिनश्च स
मानेपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य विशेषं प्रतिपादयितुमाह " प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि

ना
ना

भागशः अहंकारविमूढात्माकर्ताहमिति मयते २ तत्त्ववित्तमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणगुणार्थवर्तते
इति मत्तानमज्जते ॥ १ ॥ अहंकारविच्छारी वाचिकं मानसं वा प्राज्ञात्मा कर्मयुक्तं वा कर्मयुक्तं केनचित्कर्त्रा कियते
तत्र नासौ केवलः कारणं किं त्वपिष्ठानंतथा कर्तृत्वादिनावस्यमाणः पंचपदार्थाः कारणं ते च सर्व एव सन्त
रजस्तमोलक्षणप्राकृतगुणमया एवेति वक्ष्यति अतः प्रकृतेः संबन्धिभिर्गुणैः कियमाणानि सर्वाणि कर्माणि
यवस्थितानि कथं भागशः सात्विकमपिष्ठानादिकारणं सात्विकं कर्माभेदे रजोमयं राजसं तमोमयं तामस
मिति विभागेन रजसं कर्तृत्वं रजोमयं तमोमयं तामसं कर्तृत्वं तमोमयं तामसं कर्तृत्वं तमोमयं तामसं कर्तृत्वं
ते अहंकारेणाशरीरादिद्यात्मप्रत्ययेन विमूढात्मा प्रबुद्धसंभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तृत्वं तमोमयं तामसं कर्तृत्वं
रणान्तरनिरेपत्वं कर्तृत्वं शरीरादिद्रुमेकविमेषात्मा मारोपयति स च गुणपरतंत्रेतादृश्यात्मन्यहंकारमारोपय
न् गुणेष्वेव सक्तः न कदाचित्संसारबंधहेतुभ्यो विमुच्यते गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित्परमार्थवे
दीयो गी पुनः गुणाः सूत्रादयः गुणार्थस्य प्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मके वर्तन्ते ते वैवर्तिष्ठान्ति नात्मनः स
र्वदा स्वतंत्रसुप्रसन्नसंविन्मात्रसंभावस्योपरागमं यपितं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्यात्मप्रतिष्ठतया न गुणेषु न क
र्मसु सज्जति अहंकारममकारोते पुन करोतीत्यर्थः अथ कीदृशो गुणानां विभागः कीदृशश्च कर्मणां किंचात्र तत्त्व
मिति व्याख्यायते ॥ १ ॥ परमेश्वरेणाचिन्त्यसेच्छाविलसितसंभावात्मकसकलजगत्प्रपंचकारणत्वेनावभासित

गी. रा.
टी.
३३

यापारमार्थिकात्मतत्ताभेदाख्यातिमात्रशरीरतयातपवभिन्नार्थविषयज्ञानक्रियानियमात्मकसत्त्वादियुगामय्याप्रकृ
त्याख्यया अनाद्यविद्याप्रबन्धसंबन्धानामीश्वरेच्छयेवान्योन्यभेदेनावभासमानानांजीवानांगुणैरेवारब्धतत्त्वक
राभवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेवगुणापीनमितिप्रायेणगुणाएवतेषांकर्तारः इत्येतेत्रयविषयत्वेनगुण
विभागः तथाविद्याश्चेतेजीवायानिकर्माणपारभन्ते तेतेषुविषयसुखदुःखात्तयासज्जानि तदायकभूते
धन्येषुद्वेषेणपराभवन्तीत्येतावन्मात्रनियतचित्तवृत्तित्वादिसूदाभवन्तीतितद्विषयत्वेनसर्वकर्माणिरागद्वेष
मोहात्मकत्वात्संसारबन्धकारणातयापर्यवस्यंतीत्ययमेषांकर्मविभागः सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धीनांतयोगी
नामन्यथागुणानांकर्मणांचविभागः तथाहितेगुणाः सत्त्वादयोगुणानामेवार्थेप्रयोजनेसंसारिविषयत्वेनजग
त्प्रपंचविरचनाद्वयेणवर्तन्ते नास्मद्विषयत्वेनैषांसर्वदानस्तमितसंवित्यकाशमात्रव्यतिरिक्तंकिंचिद्रूपान्तरेन
भवतीतिमन्वानानित्यनिरतिशयनिजानन्दनवसुधासादनैकनिरताः कथंतेषुरागादिविषमविषरसमयेषु
सज्जन्तीतियोगिविषयत्वेनगुणानगुणोत्वनस्फुरन्तीति अयंयोगिविषयेगुणविभागः एवंविद्याश्चेतेयानिक
र्माणपारभन्तेतानिक्रियमाणान्येवयथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वात्तसंसारकारणात्तामापादयितुमेषांप्रभवन्तीत्ययं
योगिविषयः कर्मविभागः तादृशोद्दिष्टयोगीगुणातीतउच्यते यद्व्यतिरेकदृष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांत्यति
उदासीनवदासीनोगुणातीतःसउच्यते तत्त्वमप्येतयोर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानेनैवव्याख्यातंरति प्रबुद्धा

प्रबुद्धयोस्तत्त्वेषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारबन्धलक्षणफलभेदस्य पपायेदानीं प्रबुद्धस्य यथा प्रतिपादित
ज्ञानकर्मसमश्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकविषयमात्मविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह" प्रकृतेर्गुणसं
मृदाः संज्ञते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत्" प्रकृतेरुक्तलक्षणायाः संबन्धिभिर्गु
णैस्सत्तादिभिरनादिसम्बन्धपरिचितत्वादासनादुपतया शरीराधारभूतया च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः समू
हास्तारगुणामया एव शरीरादावात्मप्रत्ययलक्षणां सम्मोहमापन्नां संसारिणो गुणमये धेवकर्मसु स्वर्गिमत्य
भावतिर्यक्तादिफलहेतुषु संज्ञते विवेकज्ञानाभावात्तान्येव परत्वेन मन्यमानास्तेषु निमज्जन्यन्ते तस्मान् कृत्स्न
विदो गुणपरिस्पन्दपरिमितीकृतज्ञानत्वात्सर्वहेयोपादेयद्वयं ज्ञेयजातमज्ञानानां न त एव मन्दान्त्यपि यः कृत्
स्नवित् समस्तज्ञेयतत्त्वेदीनविचालयेत् यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले चासक्तास्ततो न प्रपञ्चयेत् तेषां
बुद्धिद्वैथपरिहाराय सर्वविहितं कर्मानुतिष्ठेदितिलोकसंग्रहायेत यानुष्ठीयमानमपि कर्मयोगिनो यथा केवला
यैव पर्यवस्यति तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जनसुखेन निश्चिन्तन्नाह" मयि सर्वाणिक
र्माणि सन्त्याप्तात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः" सर्वाणि शास्त्रविहितानियतदानत
यः प्रभृतीनि कर्माणि अथात्मचेतसा यथा प्रतिपादितसूत्रपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारणोपरमगुरोसन्म
स्य सम्पत्समर्प्यैकपदपरमेश्वरः प्रथमाध्याये प्रतिपादितसूत्रपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां

गी. रा.
टी.
३४

कर्ता खेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्मातानतद्यतिरेकेण क्वचिदपि कर्तृत्वं पारमार्थिकमस्ति गुणपरं
उतयातदेहादौ तदभिमानो मायाविलसितप्रेत्यनया भावनया सन्त्यासविधिं सम्पाद्य अतएवाशंसनीयवत्
विरहात्रिराशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रांतो तद्वत् सर्वभावेषु परिग्रहाभावात्त्रिमसो ममेदमिति संसारिषु
योचितायाः प्रतिपत्तेर्निष्क्रांतो भूत्वा विगतत्वरः यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनात्तिष्ठत संदेहादिसमस्तसंतापः
सन्त्युप्यस्य समरात्मकमवरोपनतमश्नकार्थं स्वकर्मवृत्तिश्चेत्येतावता प्रम्येन प्रायः परिसमाप्नोयं ज्ञानकर्मस
मश्नयानुष्ठानात्मकः पदेशमारोयतः प्रथमेतावत्प्रस्तावनास्य प्रतिपादिताद्वितीये विज्ञानसंज्ञं परिच्छदित
म् तृतीये तत्संस्कृतस्य कर्मणोः वृत्तानुष्ठेयतेति मन्त्रमानो भगवानस्य परमरहस्यभूतस्य समस्तस्य प्रभाव
प्रतिपादनार्थं बोधाबोधयोः फलमाह "ये मे मतमिदं नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः अद्वावन्तो न सूर्यतो सूर्यते
सर्वकिल्बिषैः ये ते तदभ्यसूर्यतो नानुवर्तन्ति मे मतम् सर्वज्ञानविमूढास्तानि दिनष्टानेव तसः ॥ इत्यमयो
पुनस्तमन्तं मदीयं सर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमभिप्रायं नित्यं सर्वकालं ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुव
र्तन्ति सप्परावगम्यानुतिष्ठन्ति ते सर्वकिल्बिषैरविद्याप्रभवरारागद्वेषादिक्लेशमूलैर्बो रसंसारः खरायिभिः क
कर्मचरणजनितैः किल्बिषैर्पापैर्मन्त्रानेन पुनर्बभूवो कीदृशः सन्तः अद्वावन्ता यथा प्रतिपादितमन्ततप्र
हृदनिर्विकल्पप्रतियत्तिजनितयथोक्तफलसमावनात्मिकया अहयायुक्ताः अतएवैतन्मत्तविषयामसूया

मतस्तत्तज्जनोवितामज्ज्वलः येषुनरेतदेवंविधंमन्मतसम्पूयनेमोहतिमिरतिरस्कृतसम्पत्तानत्वाहोषा
थिरोपणादिनाविगर्हन्तो नानुतिष्ठन्तिनाचरन्ति तान्सर्वेषुसमस्तेषुहेयोपादेयनिश्चयविषयेषुज्ञानेषु
सहपेषुविमूढान् विपर्ययप्रत्ययान्निशेषेणमूढान्विचिन्तान्विनष्टान्विद्विभोगापवर्गलक्षणान्भयतोपि
फलात्प्रयुक्तान्सतोऽर्गतिमाप्तिंलक्षणंविनाशं प्राप्तांजानीहियत लेपांचेतोन्नः करणमसम्पदार्थित्वात्सद
पिनात्पेवशदानीसक्तमेवार्थेसदृष्टप्रतिपत्तयेविनेयोपकारायातिभेदेनानाहूयेः प्रतिपादयन्कर्मणांत्यागा
नपपत्तिमेवदृष्टयितमाह "सदृष्टोवेष्टतेसस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतियान्तिभूतानिनिग्रहः किंकरि
ष्यति" अहमेवदेवतलः कर्तेत्यपिष्ठानादिकारणान्तरनिरेपेक्षंकार्त्तत्वंशरीरादिदृष्टेस्तन्निरेपेक्षत्वात्तन्पारोप
यति सवगुणपरतत्वेतादृष्टणात्मन्यहंकारेमारोपयन् गुणोद्भवसक्तः नदादावित्संसारबन्धहेतुम्येति
मुच्यते गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतस्रवित्परमार्थदेदीयोगीउनः गुणाः सत्तादयः गुणार्थस्तम
देजेनेहेन्द्रियविषयायात्मदेवर्तने तेवैवतिष्ठन्ति जालनः सर्वदास्तत्तनुसमस्तन्नसंविन्तात्रसभा
वस्यसोपरागमन्त्यपितंभवन्तीतिसर्वदासत्तात्मप्रतिष्ठतयानगुणोऽनकर्मससज्जति अहंकारममका
रोतेउनकरोतीत्यर्थः अथकीदृशोऽगुणानांविभागः कीदृशचकर्मणांकिंचात्रतत्त्वमितिआख्यायते रह
परमेष्ठेरेणाचिन्तयेच्छाविलसितस्वभावात्मकसकलजगत्प्रपञ्चकारणात्तेनावभासितयापारमार्थिका

साकर्मविभागयोरेतच्चाख्यातेनैव व्याख्यातं रति प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तत्त्वेऽकर्मसु कियमाणेऽमोक्षसंसारव्यं
 लतत्तां फलभेदस्य पपाद्येदानीं प्रबुद्धस्य यथा प्रतिपादितं तान कर्मसमश्च यानुष्ठानपरिनिष्ठितं बुद्धेर्लोकवि
 ययभात्तविषयं च यद्यहं नि यत्तयित्नाह प्रकृतेर्गुणसम्बुद्धास्मद्विज्ञेऽगुणकर्मसु तान कृत्स्नविदेनेरा
 न्नात्स्नविन्निविचालयेत् प्रकृतेस्तत्तल्लक्षणयाः संबन्धिभिर्गुणैस्तत्त्वादिभिरनादिसंबन्धिपरिचितत्वाद्वा
 नाहं यथा शरीराद्यारम्भकतया यद्यतिरिक्तत्वेनावस्थितेः सम्बुद्धास्तद्वरागुणमप्यप्यशरीराद्यवत्स्य
 प्रत्ययलक्षणसम्मोहमापन्नास्ते सारितो गुणमप्येव कर्मसु स्वर्त्मिमत्यभावतिर्यक्तादिकलाहेतुसज्ज
 ते विवेकजज्ञानभावात्तान्नेव प्रत्ययेन सत्त्वं रहसर्वः कश्चिद्देहवाननादिप्रबंधप्रवृत्तया प्रकृत्या संबद्धो
 यतः सर्वस्य शरीरेन्द्रियविषयादिकं सर्वमेव त्रिगुणं अतो ज्ञानवानप्याविर्भूतदेहदेहि विवेकप्रतोपि प्ररु
 षः स्वस्यास्तेन तेन प्रकारेण शरीराद्यारम्भकतया परिणतत्वादात्मीयत्वमापन्नायाः प्रकृतेरीश्वरेच्छया
 जगत्कारणभावेनोद्भाविताया गुणात्रयात्मिकाया अविद्यायाः सदृशमन्त्रूपं वेष्टते व्यवहरति किमा
 नेनोक्तं भवति दृष्टतत्त्वोपि तत्रिगुणमेवोपपद्यते तथा विधंचतत्कर्मज्ञानवताप्यशक्यपरिहारमिति
 प्रागापि प्रतिपादितं इत्थं सर्वभूतानि प्रकृतिं यांति सर्वथा ता मेवाश्रयन्ते न ततद्यतिरिक्तत्वेन स्यासितं
 स्पंदितं वा ष्टत्सहन्ते ततो निग्रहो नेदं स्वजातिविहितं कर्माहं करिष्यामीति नियमः किं करिष्यतीति प्राक

मी. रा.
टी.
३६

प्रतिपादितप्रकोराणसर्वकर्मप्रतिषेधस्याप्राक्यत्वादकिंचित्करपवभविष्यति यदिवानिग्रहोपिकर्मेवातश्च
हानोपादाननिबन्धनत्वाद्वागद्वेषानविदंसद्गुणात्मकत्वात्प्राकृतमेवसंपद्यतेइत्येवमप्यकिंचित्करोनिग्रहः
इत्यमपरिहार्यकर्मणिज्ञानवान्समुत्तः किञ्चर्यादित्याह" इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थरागद्वेषोव्यवस्थितो तयो
र्नवशासागच्छेतौदस्यपरिपंथिनौ योयस्येन्द्रियस्यार्थविषयः श्रोत्रादेशाद्व्यादित्तत्रतत्रार्थरागद्वेषोव्यव
स्थितोयदाहिशास्त्रादिविषयसावसाधनत्वेनश्रोत्रादिनेन्द्रियेणाप्रमानुपादते तदातस्मत्स्मिन्नागोव्य
वतिष्ठते यदातउःखकारणत्वेनतमेवविषयंदेयत्वेनप्रतिपद्यते तदातस्मिनिन्द्रियेणापरिद्वियमाणो
द्वेषोव्यवतिष्ठते इति सर्वस्मिन्विषयेरागद्वेषोयोव्यवस्थितो ज्ञानवान् आविर्भूतविवेकजज्ञानःत
योर्वशविषेयतामजवन्नगच्छेत् यतोस्यज्ञानवतस्तौरागद्वेषोपरिपंथिनौविरोधिनीशत ततस्तावेवा
सर्वाद्योगेनपरिहार्योनतविषयाः नहितयोरपरिजितयोर्विषयपराजयः कृतोभवतितोहिययोक्तता
नासिन्नायावन्नततत्तमापादितौतावत्परिवर्जितेपिविषयेनविजृम्भमाणोपुरुषंवशीकर्तृप्रभवत
एव तदेवंगणोपपत्तिवशात्सर्वास्मिन्कर्मणिप्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्यवासर्वस्यकस्यविदशकाप्रतिषेधेस्थि
तेस्वकर्मानुष्ठानलक्षणोयमः प्रबुद्धेनाप्याचरणीयइत्याह" श्रेयान्सथमोविगुणः परममत्स्वनुष्ठिता
त् सथमैरनियनंश्रेयः परममोदयादपि योयस्यवर्णाश्रमनैयत्येनशास्त्रविहितोयमः सदाचारः सत्त्वेन

व्यवस्थितः स्रुतश्चिक्ता रणान्नाख्येन कल्पेनानुष्ठीयमानत्वादिगुणोपि सैर्गुणैर्विरहितोपि सन् स्व
चक्षितात्सष्टुसम्पूर्णसंविधानतया चक्षितादाचरितात्पर्यमात्रं विजातीयसमाचारात् श्रेयान्प्रशस्य
तरः शास्त्रविहितातिक्रमविहिताननष्टानजप्रत्यवायदोषस्याभावात् यतएवं स्वयमेव अनुष्ठीयमानेपारा
लौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्मात्स्वयमेव हिंसति नियने मरणमपियत् तच्छ्रेयः प्रशस्यतरतस्त्यात्प
रसंबन्धिनोयमात्स्वचक्षितात्सतः यदयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वा
त् एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गलक्षणसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादि
तसकलप्रकरणसिद्धान्तश्रुताप्रतिपादितस्वरूपस्यात्मनः पारतंत्र्यमेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानो जनः
वाच" अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पुरुषः अनिच्छमानोपि बलादाक्रम्येव नियोजितः अथेवं भगव
त्प्रतिपादितलक्षणोयमात्मा केन स्वामिन्येव भूतः प्रयुक्तः प्रेरितः सन् ऊर्कर्मकर्मरूपं पापं उर्गातिफ
लं किलिषमनिच्छन्ननामिलष्यन्नपि बलादाक्रम्य हरादिषु विषयप्रवृत्तिनिवार्यनियोजितो व्यापारि
तपवाचरत्यनुतिष्ठति तत्रोत्तरं भगवानुवाच" कामप्यपक्रोथ पृथग्जोगणसमुद्भवः महाशनो महापा
प्मा विद्ध्येनमिह वैरिणाम् येन प्रयुक्तोयमत्तस्वरूपानाद्यविघादिक्लेशपापपरवशः पुरुषः पापमाचरति
सप्यकामः पौराणामविरसत्तणिकसखलवसायनभूतविषयोन्माखः सकल्पः पृथक्पवचेतनाचेतनरूप

गी. रा.
दी.
३७

प्रतिपत्तप्रतिहसमानताकोयः तदपचातप्रवृत्तिहेतुर्देवस्यस्यघते सोयमिच्छादेवात्मकोदोषोऽजोगुण
समुद्भवः रजोगुणादिवयसावाभिलाषात्मकगोदुषेहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति अतएवमहाशनः३
तरोतरविवर्धमानगर्भतामहदपर्यवसितमशनंविषयाहरणालक्षणावधारोयस्यसतथा ततश्चसर्व
सतस्यभोगस्यः। ऐकविपाकत्वात्महापाप्मा गुरुतरपातकमयोऽर्गतिहेतुत्वात् तदेवविधमिहसंसारवै
रिणांरुतरदारुणाः। खदापितादाततापिनेविहिजानीहितेनप्रयुक्तोयं७रुषःपापमाचरति अथतस्येवेत
येनस्वपूजितासरर्जुनवाच" भवत्येषकथंरुल्लकथंचैवविवर्धते किमात्मकःकिमाचारस्तन्माचल्लच्छ
तः॥ एषेवेरित्वेनप्रतिपादितः कामाद्यात्मकोदोषःकथंभवतिकेनप्रकारेणास्थितिलक्षणांसत्तामनुभव
तिकेनप्रकारेणाविवर्धतेप्रसरतिकंश्चास्यात्मास्वरूपं कश्चास्याचारःकिमाचरतीतितत्सर्वममसंशयं
छतोद्बुद्धि अत्रप्रश्नचतष्टयेक्रमेणोत्तरंभगवानवाच" एषसूक्ष्मःपरःशत्रुर्देहिनामिन्द्रियैःसह सखत
नृवासीनोमोहयन्पार्थतिष्ठति" कामक्रोधमयोचोरःसुमहर्षसमुद्भवः अहेकारोभिमानात्माउत्तरःपा
पकर्मभिः॥ हर्षमस्यनिवर्त्येषलोकमस्पृशतिच भयंवायकरोत्येषमोहयन्समुद्बुद्धः॥ एषरजोगुणप्र
भवःकामक्रोधरूपतयाप्रसृतोदोषःशरीरिणामतिप्रत्यासन्नत्वेपिउल्लंघ्यतात्परःसूक्ष्मःशत्रुःसवाहका
रव्यपयवस्यति यतश्चन्द्रियाणिपराणामाहुरित्यादिना तस्यैवपरमसूक्ष्मत्वंप्रतिपादयिष्यति किमात्मकः।

३७

तिप्रश्नेकिमात्मकत्वेमेवास्याधुनैवाभियन्ते सचैवविधःशत्रुःपरिवारभूतैरिन्द्रियैः सहितःकामक्रोधादिनिशा
तशस्त्रप्रहारिभिः तैरेवायं सर्वप्राणिनोविशसति तस्यउर्जयत्प्रतिपादनार्थं सर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमा
ह सर्वउःखहेतवेसति सखतंत्रेसात्मात्मकेवगौरवासीनःपविद्योतपवमोहयंस्तिष्ठति देहाद्यात्मप्रत्ययल
क्षणविपर्ययज्ञानमारोपयन्स्थितिमनुभवतीति भवत्येषकथमित्यस्यप्रश्नोत्तरमेतद्याख्यातम् अथकथंवि
वर्धतस्तस्यव्याख्यायते कामक्रोधमयःकामक्रोधावुक्तद्वयौप्रकृतिर्यस्यसतयाविधः स्तम्भस्यगर्वस्यतथाह
र्षस्यविषादपरिणामस्यप्रमोदस्यसमुद्भवस्त्यतिस्थानम् अतएवचोरोदारुणाएव कामक्रोधस्तम्भहर्षादिदो
षात्मनाविवर्धते उच्छ्रायंभजतीत्युक्तंभवति अथकिमात्मकस्तस्यप्रश्नोत्तरं व्याख्यायते एषःसर्वदेहिनांश
त्रुः अहंकारसंज्ञोभिमानात्माभिमानोजात्यायवच्छेदभाजिगुणात्रयमयत्वादीनत्यत्वादितोषैकसमाश्रयेशरी
रादौ अहंब्राह्मणोहं देवदत्तोहमभिजनवानहंवपुष्मानहंविदग्धोहमाद्यास्त्येवमाद्यनात्मन्यात्मप्रतिपत्तिः
निबन्धनमिष्टाज्ञानसंश्रान्तासंभावोयस्यतादृशः अतएवपापकर्मभिःउत्तरःसम्यग्ज्ञानाभावाद्देवोपादेया
विवेकशून्यत्वेसति पापमचमयंचोरसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतंकर्मचेष्टितंयेषांतादृशोरासरंसर्गभजद्भिः
पुरुषैरतिक्रमःअथकिमाचारस्तत्रोत्तरं व्याख्यायते अस्यत्वेउत्तमेषोहंकाराख्यःशत्रुहर्षस्त्यात्मसंविउपल
भ्यमानानन्दनिवर्त्यापिसार्यणैर्कणोचनंददातिसमर्पयति अनेनदिशत्रुणाव्यामोहितःशरीराद्यात्मत्वेनप्रति

गी. रा.
टी.
३८

पन्नं व्यापिष्य विप्रयोगाद्युपद्रवोपहन्यमानमनशोचति कश्चं विनष्टोऽस्मीति परिदेवते अतएवास्मैष शत्रुर्भयमपि
करोतीष्टविषयोपज्ञातहेतुम्यसं त्रासमुत्पादयति किं ऊर्वन्नेवमाचरति प्रतिक्षां मोहयन् यथाप्रतिपादि
तविपर्ययलक्षणां वैविग्रमर्पयन् इत्यनेनाहंकाराख्येन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेणासंख्येव घवस्थितेन कामक्रो
यस्तम्भमोहहर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्तः सन्ते उन्नतः पापमाचरतीत्यर्जुन
प्रश्नं विनिर्णीयते सैवाहंकारस्य वितत्यसूत्रं प्रतिपादयितुमाह "सपक्षकलुषः क्षुद्रश्चिद्रूपेऽतीथनेन जय रजः
प्रवृत्तो मोहात्माना नृणां सुपद्रवः" सपक्षयथाप्रतिपादितसूत्रयोहंकारः समस्तमर्त्यानामुपद्रवः सर्वदो
षविधानसंसारहेतुत्वात् यतः कलुषः गुणत्रयात्मकत्वात् त्रितयमलिनः ततएव चानित्यत्वात् क्षुद्रः भंगुरः त
थाक्षुद्रप्रेतीवायावकाशजागृकः शिष्टं स्पष्टार्थम् तेनास्य ते उन्नतस्य किं कृतमित्याह "भूमेनाग्निपतेव दि
र्यथादर्शमलेन च तथोत्वेनावृत्तोगर्भस्थानेनायमावृतः" एतेनाहंकारेणायं संसारिषु रूपाणां मात्माना
यावृत्तो निरुद्धशक्तित्वमापादितः उपमानेनैतत्प्रकटयति कथमावृतः यथाग्निश्चैव नत्वादिदोषजन्मना
कल्लेकेन भूमाख्येन वह्निरग्निराग्निप्रियते निरुद्धभास्वरशक्तिसम्पाद्यते तथैवायमात्मा मायाप्रभवेणानेनै
वाहंकारात्मना दोषाणां निरुद्धसूत्रप्रत्यवमर्णात्मकस्वशक्तिः क्रियते तथा यथाग्निदर्शोऽर्पणो रजोनिःश्वा
सादिसंबन्धजन्मनामलेनाग्निप्रियते निरुद्धयथावस्थिततथैवायमात्मानेनाग्निप्रियते भावस्युराणालक्षणास्वश

खि

३८

तथैवायमात्मानेनाव्रियते

क्तिः क्रियते निरुद्धजगत्पदार्थपरमार्थप्रश्नसामर्थ्यः क्रियते तथायथागर्भः जननीकोष्ठवर्ती जीवः त्वेन
गर्भशय्याव्रियते निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेन निरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणा
स्वशक्तिः क्रियते शयनेनोपमानत्रयेणाहंकारस्यात्मानेन प्रतिस्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणा स्वधर्मत्रय
निरोधकत्वं प्रतिपादितम् यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोयमात्मनो हंकाराख्यादोषस्तथापि ज्ञानमप्याथान्य
विवक्षयेदमाह "आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौन्तेय उष्णरेणानलेन च" एतेन य
थाप्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणो नशत्रुणा ज्ञानिनः स्वात्मसंवेदनलक्षणमाख्यज्ञानवतः वेतनस्य ता
दृशं स्वाख्यज्ञानमावृत्तं निरुद्धं यतः कामो बाह्यार्थनिबन्धनो भिलाषोऽप्यस्यातएवामो उष्णरेण केन विद्विषये
ण प्राप्तेन सताश्रयितं शकाः यतोऽस्याद्विषयमाणा विषयारागविवर्धयंत इन्द्रियाणां चोत्तरोत्तरविशिष्टतरवि
षयसक्ततां पुस्तन्ते स्तेभ्यो विरतिमापादयन्ति अतएवानलः नास्यालंभावो विषयेभ्यो निवारणमस्तीति एवं
वियेनानेन स्वभावसंवेदनलक्षणमाख्यज्ञानमावृत्तं तस्मिन् आवृत्ते सर्वांशशक्तयोऽस्यावृत्तारतितात्पर्यम् अथ
किमपि ध्यायायं ज्ञानमस्यावृत्तोतीत्याह "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एते विमोहयत्येष ज्ञानमा
वृत्त्यदेहि न" अस्याहंकारस्य प्रतिपादितस्य रूपस्थिति विवृद्धिचेष्टितलक्षणवतश्च यत्सेन्द्रियाणि वक्ष्येति वागा
दीनि तथामनः सकल्यात्मकबुद्धिरप्यवसायात्मिकाधिष्ठान एते बुद्धिहता स्थितिरयं यथा तं ज्ञानमावृत्त्यदेहि

गी. रा.
टी.
३५

39

नंतेऽतमोहपति स्वप्नानभित्तत्किं विल्लतत्किं विल्लतत्कारिणामोहेनात्तानेन पुनक्ति तदयेमेवेविधः श
उः कथंतिरस्कार्यरत्याह" तस्मात्तमिन्द्रियाणां दोनियम्यभारतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४६
यतएवेविधोसौततोस्याधिष्ठानभूतानिमनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रथमं नियम्य
यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मप्रत्ययतयारागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निरुह्य एनं पाप्मानमज्ञानम
यं महाकिलिषवपुषम् अतएव ज्ञानस्य शास्त्रादिद्वारेण परमार्थबोधस्य तथा विज्ञानस्य स्वात्मसाक्षात्
कारलक्षणस्य विशिष्टस्य ज्ञानस्य नाशनंतिरस्कारिणाम् परमं वैरिणं प्रजहीहि तिरस्करु पृथक् परमसू
क्ष्मात्मा तरेणोद्योगेनाप्रमादादिना च पराजयः प्राप्नुवित्यस्य तां सूक्ष्मां प्रतिपादयितुमाह" इन्द्रियाणि परा
ण्यद्भिरिन्द्रियेभ्यः परमनः मनस्तत्परबुद्धिर्यो बुद्धं परतस्तस्य विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्व
स्य कस्यचिदपलभ्यता स परा छान्ति अतस्तदपेक्षेयान्द्रियाणि पराणि तेभ्यः सूक्ष्माणि प्रादुः कथयन्ति तत्त
विदः नहीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षात्तपलभ्यानि कस्यचित् तेभ्यस्तथाविधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनस्त
त्प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिणं सूक्ष्मतरम् यथेन्द्रियाणि कथं विद्म्यन्ते न तथा तिचंचलमनः तथा विधाञ्च मन
सो बुद्धिः परा सूक्ष्मतरमेत्यर्थः यथा हि मनः कथं विद्म्यन्ते न तथा निर्विकल्पकप्रत्यक्षतत्तावत्पथवसाया
त्मिका बुद्धिः तस्याश्चैवेविधाया बुधेर्यः परतः परमसूक्ष्मत्वेन स्थितः समुर्वोक्तहंकाराख्याः प्रातुः यथा हि बु

३५

द्विः कथं विदुः भिषुक्तैर्गम्यते न तथा यमविद्याप्रथमादुरः केन चिदनुमितिपरमेष्ठानप्रहप्रभवतानवत्
षालत्तीकर्तमपि शक्यते तस्मात् एवं बुद्धेः परं बुद्धौ संस्तभ्यात्मानमात्मना जहिशुं महाबाहो कामद्वयं
उरसदम् एवं यथोक्तप्रकारेणाबुद्धेः परमेनं शत्रुबुद्धासु लैत्तत्वात्परमर्जयं मत्वा तपवात्मनैवात्मानं सं
स्तभ्येयं यल्लभयित्वा उरसदं ३ः खेनासादयितं परिभवितं शक्यमेनं जहियातयकीदृशं कामद्वयं कामो विषये
श्रमिलाषोडशपयस्य सतथाविधः पूर्वद्विकामकोयायात्मना सावस्थितिरुक्ता तेन यद्यप्ययं सत्सत्सत्तादुर्जयः
तथाप्यस्य पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामात्मिकामवास्थितिनिर्गन्तुं हि न ने समर्थो भविष्ये वेत्यर्थः एवं भगव
तात्तत्रियोचितेनैव प्रकारेणार्जनः प्रसूतोपदेशफलप्राप्तिप्रतिद्विहो हंकारस्य निवर्हणो समुत्साहितः
तथा हि मे हन्ते एतापि उर्जया बहवः शत्रवः सहाय निरपेक्षेण बद्धशो निपातिताः तदेनमपि शत्रुमात्मैकसहा
यो निपातयितुं मर्हसीत्योम् विज्ञानतत्त्वतपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापने कनिकयो निजकर्मयोगः यस्मि
न्गुणप्रकटितः परमार्थसिद्धौ सोऽध्यायपक्षविहृतो विधिर्वत्ततीयः इति श्रीमद्राजानकरामकाण्डविरचि
ता योगीता विहृतौ तृतीयोऽध्यायः ३ ओं एवमस्य समस्तध्यात्मशास्त्रसर्वसम्भूतार्थगर्भस्य प्रकरणास्पता
नकर्मसमञ्जस्य लक्षणमभियेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं प्रतिपाद्येदानीं संबन्धविषययोः प्र
तिपादनद्वारेणार्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहनिवृत्तये परमकारणात्माविष्कृते भगवान्

गी. रा.
टी.
४.

वाच एवंदिवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमवयमम् विवस्वान्ननवे प्राहमनुरित्वाकवेब्रवीत् 'एवंपरं पराख्यातमिमं
राजर्षयोविदः सकालेनेहमहतायोगो नष्टः परंतप संप्रवायंमयातेद्ययोगः प्रोक्तः सनातनः भक्तोसिमेसा-
त्वाचेतिरहस्यंहेतुतमम् ॥ एवमनेनैवप्रकारेणायथातम्यं प्रोक्तोयंयोगस्तथैवविवस्वते महायोगीश्वरायस
वित्रेयोगमेनमहंपरमेश्वरएवकस्मिंश्चित्कालेनिजयोगैश्वर्यपरिकल्पितनिरातिशयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्त
वान् उपदिष्टवान् कीदृशयोगमवयं परमकारणावन्न कदाविद्योतितीयतेयः सदिजगत्सर्गादिलक्षणक
र्मानतिष्ठन्नपिपरमेश्वरः प्राकप्रतिपादितादृशविन्मात्रैकलक्षणसभावविमर्शकनिष्ठतयाज्ञानकर्मसमुच्चया
नष्टानात्मकस्यास्ययोगस्यप्रथमो नष्टातेतितद्व्योगस्यास्यावयवमुक्तम् अनेनपरमकारणादेवप्रवृत्तैरस्य
योगस्यप्राधान्येनसंबन्धमुक्ताक्रमेणानुष्ठानभ्रष्टसम्प्रदायतयातमेवसंबन्धेविहणोति विवस्वान्ननवेप्राहे
ति सविवस्वानुज्ञायमनुसंज्ञायग्राहिराजायप्राहप्रोवाचप्रोहति लिट्छान्तसग्राहादेशः सोपिमनुरित्वाऊ
संज्ञायप्रज्ञायैवाब्रवीत् एवंपरमेश्वरादेवप्रभृतिपरम्परयायोगप्रज्ञादिशिष्यरूपप्रबन्धप्रवृत्त्याख्यातं लोकेप्र
थितं सन्तमन्येजनकप्रभृतयो राजर्षयो राजपुत्राणां कर्मकुर्वाणा अपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृषयोमनयः ३
मंयथोक्तंविदःविदांचक्रुरित्यास्मिन्नर्थेच्छान्तः सः प्रयोगः महताकालेनयुगसहस्रादिसंख्येनलोकसंप्रक्रमा
पचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणात्ताद्योग्यप्रतिपत्त्यभावान्नष्टोन्तर्धानमागतः परमकारणव्यवस्थितस्यार्थः स

एवाप्रष्टस्वूपोद्यास्मिन्काले मया परमेश्वरेणो वजरा उपकाराय यादवकुलावतीर्णेन ते तभ्यं पुरातनो नित्यो योगः
 प्रोक्तः यतो मम भक्तो सिद्धिं शुभं तथा सखा सहन् अतो भक्तिसौहार्दलक्षणसख्या शिष्यगणसमन्नायम
 यातभ्यमपदिष्टम् यतः तमे सर्वं रहस्यानां प्रकृष्टमेतद्दहस्यम् एवमेनेनास्यास्य संबंधविषयावधिप्रति
 पादितो निरुत्तरवित्तानमयदिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकसद्व्यवस्थार्जुनसखात्म
 भगवता पारमेश्वर्यमात्मनः कथयिते च प्रस्तुतम् अतएव संजातसंशयोर्जुन उवाच "अपरे भवतो जन्म परं ज
 न्म विवस्वतः कथमेवं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति" भवतस्तवास्मिन्कालि द्वापरसन्धौ सम्भूतत्वादपरम
 कृष्टं जन्मोत्पत्तिः विवस्वत आसर्गाद्यवस्थितस्य परं प्रकृष्टमित्येकमेतद्दुष्येय त्वमेदं युगीनजन्मासु विराती
 तकालजन्मने एस्मै सूर्यायेन योगं प्रोक्तवानित्यत्र भगवान्तरमुवाच "बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जु
 न तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप" सत्यं मम तव चापरि संख्येयानि जन्मानि तत्तच्छरीरपरिग्रहेण व्यती
 तानि अतिक्रान्तानि तानि पुनस्तव चात्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामि त्वंतु ममात्मनश्च तानि न जानासि अतो
 हम्" अजोपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं सामर्थिं चायसम्भवाम्यात्ममायया अजो व्ययात्मा
 नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोपि तथा सर्वभूतानां स्याद्वरजं गामानां स्थिति विनाशदिप्रयथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः
 प्रभुरपि सन् सांप्रकृतिं शास्त्रीयं परं स्वभावमर्थि चायादयं चिन्मात्रलक्षणम् तत्रैव स्थिता तस्मात्समावाद्य

नियतकुलोद्भूत
 मनुष्यमात्रप्रतिप
 त्तिनिर्गकरणद्व
 रणा

गी. रा.
टी.
४९

तः समाध्या स्यात्सात्माधीनया मायया हेतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेण हेतुभूतेन सम्भवामि
जन्मादिसत्तापरिग्रहामि अतो नित्यत्वादीश्वरत्वाच्च स्वेच्छापरिग्रहीतत्वाच्च स्वप्राडर्भावांस्त्वादृशावसर्वदे
हिनां भूतान्माविनो वर्तमानांश्च जन्मादिविकारान्सततमविज्ञातसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि रस्यं सजन
मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह " यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अमुं कृत्यान्मथर्मस्य तदात्मानं सृजाम्य
हं परित्राणाय साधूनां विनाशाय च उक्नुताम् धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे " यदा यदा यत्र यत्र
काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य सदाचारस्य ग्लानिरुपपत्तयो भवति ततश्च तद्विपरीतस्या धर्मस्य
वर्णादिव्यवस्थाप्युत्थानहेतोर्दृष्टाचारस्याभ्युत्थानसद्भवो भवति तदा तत्र तत्र काले हं परमकारणभूत
स्यात्मनः कंचित्कंचिदंशशक्तिलेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्कीजपरित्राणाय सृजामि उत्पादयामि
अतो देवा सुरसर्गविभेदेन सद्यमवभासिते जगति देवसर्गभाजां शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त
गुणोत्कर्षनिर्मलप्रदानां परित्राणाय सात्त्विक्या विद्यात हेतुभ्यो विज्ञेभ्यो रत्नत्राणाय तथा उक्नुतां शास्त्रीय
नियमाति क्रमात् जगत्स्थिति विज्ञावक उष्टकर्मकारिणामसत्ता विनाशाय प्रधेसाय अतएव धर्मस्य जा
तिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्प्रकरोपणाय प्रतियुगं तेन तेनाकारेण
समुद्भवास्त्यति सत्तां दर्शयामि नतवस्तुतो हं जन्मविनाशादिभावाविकारकलंकस्पर्शमन्भवामि अत

एव" जन्मकर्मचमेदियमेवयोवेतितत्ततः तत्कादेहंपुनर्जन्मनेति सामेति सोर्जुन "एवमुक्तेन प्रकारेण
जन्मकर्मचयः प्रबुद्धो मे तत्ततः परमार्थतो जानाति यत्र शरीरेऽपि सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्यु
तिः यत्र तत्तत्क्रियाफलासंस्पर्शश्च तत्तदवदित्यं अलोकसामान्यं सतादृशो यथोक्तविज्ञाननिस्सातम
तिर्देहं तत्कादेहंप्रतिपत्तिमत्सृज्यजन्मनेति नित्यसमावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वयामोहं जहाति
अतो सामेति मत्सुभावमापद्यते यत एतेन "वीतरागभयक्रोधा मन्मयामघपाश्रयाः बहवो ज्ञान
तपसा पूता मद्भावमागताः " यथोक्तज्ञानलक्षणो न निरतिशयश्चुद्धिहेतुना ब्रतविशेषेण पूताः पवि
त्राः सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिमां सतामागताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः यतो विज्ञानपरिशील
नाद्हीतरागभयक्रोधाः रागो विषयेषु भिलाषस्तथा तद्विद्यात हेतुभ्यो शक्यप्रतीकोभ्यो भयं त्रासः त
था शक्यप्रतीकोऽश्रुक्रोधः इत्येते संसारउगी उरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगता स्फुटिता येषां ते अतए
व मन्मयामदेकस्वभावाः मद्यपाश्रयाग्रहमेव यथाश्रयो निरपायत्वादिशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्ध
र्षां ते तथा विधाः ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्तं यथा प्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थसत्त्वेन
प्रतिपादितं तदेव चेदानीं महन्तया व्यपदिश्यते तत्तत्तयं केचिदेव मद्भावमागतारत्नच्यते इत्यर्जुनस्य सम्य
गदहीतपारमेष्ठ्यरकीर्णविधेर्विकल्पमाशङ्काह" ये यथा मां प्रपद्यन्त तांस्तथैव भजाम्यहम् समवत्सर्मा

गी. रा.
टी.
४२

नवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः । सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यमिन्नानां विधस्रूपाणां फेनबुद्बुदकलोल-
लकलापानां सद्यपि विबोदयास्तु मयि निलय एक एव तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या तन्न नियतसामा-
ण्यावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताग्रहंकारत्वेन नानावृत्तायेत्यज्ञाश्रवभासितास्तेषु मध्ये यथायेन प्रकारेण
यादृशेन संकल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते मां प्रार्थयन्ते तत्काले मत्समापन्ना भवन्ति तानहंत्येव तत्तत्सं-
कल्पावितफलदानवृत्तेषां प्रकारेण भजामि संश्रयामि यतः सर्वेष्वमनुष्यास्तत्तदर्थं क्रियासंपादनार्थं
तावत्सरे मम सर्वेभ्यः सर्वमनोरथफलप्रसाधनैकचिन्तामणोर्वर्त्मप्राप्तिहेतुं निर्विकल्पात्साहलक्षणं पं-
थानमनुवर्तन्तेऽनुवर्तन्ति यथाहंपेराणोत्साहेनैक एव सर्वं करोमि जानामि च तथा ते प्रतिनियतं का-
र्यं ते येऽनुवर्तन्तो जानन्तश्च मत्समापत्तिं संवेदनशक्तिशून्यत्वाद्दहं करोम्यहं जानामीति किंचित्कर्तारि किंचि-
ज्ज्ञेयतादृशे स्वात्मनिकर्तृत्वादिकं मन्यन्ते किं मन्यन्ते नोक्तं भवति यथा कालो केनात्तरहीतदृष्टयस्तिर्य्येवो-
बालादयश्च तत्तदर्थं क्रियानिष्ठाः ते ते संस्रविषयं पश्यन्ति न च तत्र कालोक्तं कारणत्वेन मन्यन्ते मूढ-
त्वात् यतस्तादृशेन व्यवहारेण व्युत्पन्नाः तथैव सर्वे तेऽज्ञास्तत्तदर्थं क्रियार्थिनो मयेव तत्तत्प्रापितेन
स्वप्रकाशानुगृहीतसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं ऊर्ध्वन्ति जानन्ति च मायामोहितत्वादात्
मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते न च मातत्र कारणत्वेन मन्यन्ते अतएव किंचिद्वृत्तस्ते मम वर्त्मानुवर्तन्तः

भावेन हतेः कर्मभित्तमेव त
फलैः न सच्चक्षुसे ततश्च ते
३२ ६५

माह" कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त रूदेवताः ति प्रहिमान् नृपे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा " दृष्टप्रयोजनेन क
र्मणा ततस्तदभिमतप्राप्तिलक्षणं सिद्धिं कर्मफलं प्रार्थयमानाः तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्र लोका
न्तरभोग्यसावप्राप्तिलक्षणं फलाभिलाषिणः सन्तो देवता इन्द्रादिदूपाय जन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः
किमत्र तात्पर्यम् आब्रह्मणाः कीदृशं यन्तं योयः कश्चिद्येन येनाभिसंधिना यद्यत्किंचन विकीर्षति जिज्ञास
ते वा तत्र फलसम्पत्तेस्तत्कालमवश्यभाविनी असंचेत्यमाना मत्समापत्तिरैकं कारणं यस्मात् अस्मि
न्मानवलोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजा तत्र तस्य कल्पमूलव्यापारसमुत्पत्तिः फलप्राप्तिः ति प्रेतत्
कालमेव मत्समापत्तिबलादेव सम्पद्यते परमार्थतः कर्तृकर्तृत्वान्यस्यासम्भवात् न तत्र त्वमेव चेदेकः
कर्ता तत्ते त्वत्तवत्सत्त्वादिसम्बन्धस्तवापि प्रसक्त इत्यर्जुना शोकं परिहर्तुं काममाह " वा त्वर्वाण्यमया सृष्ट
गुणकर्मविभागेनः तस्य कर्ता मपि मां विष्णु कर्ता मवयम् " सत्त्वगुणविभागेन अयं सात्विको योरा
जसो यंतामस इत्येवं दूषेण सर्गभेदमूलैः तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाप्येतद्यं यष्टुं यदा तव्यमित्येव
मादिदूषेण मया यथोक्तस्वदूषेणो केन कर्त्रा वा त्वर्वाण्यसृष्टं वत्तारो वर्णा ब्राह्मणादयो निर्मितास्तस्यैव
विधेः सत्त्वगुणविभागसमवित्तकर्मोत्पत्तिरूपतत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मा
मकर्तारं तद्वत्तादृक्कर्मफलसंबन्धाभावात् कर्तृधर्मरहितं जानीहि कृतं तद्देतगर्भविशेषणमाह कीदृ

गी. रा.
टी.
४३

शंसन्तमकर्तारं विद्यम्यं नित्यमेकस्मात्सूत्रपाद्यतो हं न व्येमि न व्यपगच्छामि अद्वयविन्मात्रसुभावतामेव न
जहाम्येवंचाव्ययं सन्तं मामकर्तारं विहिते तर्हि मन्मायोद्भाविता नित्यदेहाद्यहंकारमयास्त्रिगुणाः संकल्प
कारिणः स्वादिभिः फलैर्गुज्यन्ते न त्वहं गणातीतसुभावस्तैर्जितं गुज्यते ततश्च "न मां कर्माणि लिपंति न
मे कर्म फलैश्चपि शतिमां योभिजानाति कर्मभिर्न बध्यते " कर्माणि पुण्या पुण्यलक्षणाः क्रियानमां लि
प्यन्ति सावडः स्वादिलक्षणाः सफलरूपेण कलंकेन नमलिनयन्ति यतो नित्यनिजानन्दरूपममकर्म
णां फलैश्च तत्तदुत्तरोत्तरं प्रकृष्टसूत्रपेक्षपिनकामो नाभिलाषः यथा प्रतिपादितसूत्रपेक्षमयत्वेन सर्वमि
दमनुपपन्नतः यश्च यथोक्तेन ज्ञानात्तन्निर्गुणनिर्योतसकलविकलंकृत्वा निर्मलप्रज्ञो योगीत्येवंपा
थोक्तसूत्रपेक्षमां अभिजानाति प्रतिपद्यते समद्वक्तियमाणैः कर्मभिर्न बध्यते नरागादिक्लेशपाशानियंति
तः क्रियेत किंचितस्मादनया बुध्यापवित्रीकृतस्त्वमपि अवश्यं कर्तव्यानि कर्माणि ऊहृत्याह " एवं ज्ञात्वा कृतं क
र्म पूर्वैरपि समस्तभिः ऊरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं " एवं यथा प्रतिपादिते कर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वपर्यवसा
यित्वा तत्तत्तात्वाधिगम्य पूर्वैरपि मन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्मणा स्ववोदितं कृतमनुष्ठितं तस्मात्त्वमपि यथोक्त
ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव सज्जातिविहितं गुहादिव्यापारे मेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैः पूर्व
वतरमादितरमनुष्ठितं किन्तु " किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः तत्रैकं प्रवक्ष्यामि यत्तात्तामोक्षसे

४३

कवि

क्षेदत्वात्बन्धलक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति समनुष्ठेषु मध्ये प्रशस्य यावद्वायुक्तः स एव च सम्पूर्णपु
रुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याः विकलस्य कर्मणाः कर्तृनुष्ठातोच्यते भोगमात्रफलं हि कर्मकृत्स्नमविकलाङ्गं मप्यनुष्ठितमपवर्ग
लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति अतस्तदनुष्ठातान्न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः एवमनेनैकाकेन कर्मणाः कर्मणाः अयद्वायुक्तः
क्षितदृष्ट्या तम् ॥ अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारयन्निवृणोति ॥ यस्य सर्वसमाश्नाः कामसंकल्पवर्जिताः
ज्ञानाग्निदग्धकर्मणां तमाहुः पाण्डितं बुधाः ॥ काम्यन्तश्चिकामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमाना स्तेभ्यो भोगास्तेषु सङ्कल्पश्चातेनरहि
ताः सर्वसमस्ता दृष्टानुप्रविष्टयनिष्ठाः समाश्नाः कर्मप्रवृत्तयो यस्य ते यथोदितयथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्मणां द
ग्धानि संसाराङ्गं प्रसवसामर्थ्यहरणाद्गस्मीकृतानि कर्मलक्षणानि बीजानियेन तं तादृशं पाण्डितं विद्वांसमाहुः परमार्थविदः य
तः सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता सा च यथोक्तज्ञानवत एव सम्भवति एवं कर्मण्येवाकर्मविद्वान्यप्रयतीति व्याख्यातम्
तदेव विशिनष्टियतः ॥ यत्कामकर्मफलासङ्गं नित्यत्वं मो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ स एव विधेयो
गी परमानन्दमय परमस्वभावसुखवस्थितबुद्धिर्नित्यतृप्तः सकलबाह्यविषयरसपरिहीणकाङ्क्षोऽतएव निराश्रयः स्वस्वव्यतिरिक्ता
ह्याद्यादालम्बनान्निष्क्रान्तः कर्मफलासङ्गं कर्मण्ययत्नदानतपः प्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणा मासङ्गं मासक्तिं तदेव प्रकृतं फ
लमिति तत्र लीनचित्तत्वं यत्काम सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति तथा विधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणा बन्ध
लक्षणस्वकार्यसम्पादनाः सामर्थ्यात् यथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाह ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा यत्कृतं सर्वपरिग्रहः शरीरं केवलं कर्म
ज्वन्नामोति किं लिपम् यद्दृष्ट्वा लाभसन्तुष्टोऽन्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावः सिद्धो च कृत्वापि न निबध्यते ॥ प्रागेव व्याख्यातमेतत् ॥

गी. टी.
रा.
४४

यद्यपि कर्मः कर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं तथापि विकर्मणोरेव बोद्धव्यं तद्व्याख्यानेन व्याख्यातम् यतः कर्मपरिहारस्य ज्ञानमन्यस्य स
तो यत्र बन्धकत्वमुक्तं तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो बन्धकत्वे काश्चान्तिरिति तस्यापि सर्वोत्तमापरिहार्यतलक्षणं बोद्धव्यं वस्तु
व्याख्यातमेव इदानीं कर्मसर्वथाकर्तव्यमिति सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टं प्रागुक्तस्य यत्तार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोपेयं कर्मबन्ध
न इत्यनेन सूचितं यत्तलक्षणविशिष्टरूपतामौदौक्यफलत्वं च योगिस्वरूपप्रतिपादनद्वारेणैव प्रस्तावयन्नाह ॥ गतसङ्गस्य मुक्तस्य
ज्ञानावस्थितचेतसः यत्तया अभतः कर्ममग्रे प्रविलीयते ॥ यथोक्तज्ञानेन वस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञस्याः तत्पवनिवृत्त
विषयाद्यासङ्गस्य तत्तत्प्रमुक्तस्यात्माऽनात्मविवेकसमाधिसिद्धलाभाद्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपात्महतो बन्धनान्निष्क्रान्तस्य सतः व
क्ष्यमाणप्रभेदाय यत्तया यजमानाय तदर्थं कर्म शास्त्रविहितो क्रियामाश्रममार्गास्पृशतत्पव समग्रं कायिकवाचिकमानसिक
भेदेन सङ्गहाद्विप्रकारमवान्तरभेदेन तत्परिसङ्ख्यं विलीयते वि +

चतुश्चत्वारिंशत्तमपञ्चमनिर्गुणं दृष्टिगतदशमपञ्चौ बुद्धिपञ्चमिदम् + १०

४४

शुभात् "किं कर्मानुष्ठेयं किंचा कर्मपरिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि दृष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः तेऽपि
 सम्यगेतयोर्न विभागं जानते तस्मात्कर्मपरिहारेणातदनुष्ठेयं कर्म तन्मप्रकर्षणोदानी कथयिष्यामि य
 द्द्विदित्वा संसारबन्धलक्षणं शुभात्कल्याणान्मोक्षसमूहो भविष्यति यतः " कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्ध
 व्यं च विकर्मणः अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः " सामान्यनानुष्ठेयं योऽपि दृष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं
 विशेषात्मकं वस्तु विद्यते अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते यतोऽस्य विप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य
 विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणास्तथैव बोद्धव्यं विद्यते कर्मणो गहनाऽखधारतत्वा गतिर्याप्तिः सा च
 यथावधार्यते तथा प्रतिपादयितुमाह " कर्मण्यकर्मयः पश्यन् कर्मणि च कर्मयः स बुद्धिमान्मनुष्येऽसौ
 चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् " यथोक्तज्ञाननिष्ठतया नुष्ठीयमानेनासौ बोद्धितस्वव्यापारेयस्तत्त्ववित् अकर्म
 कर्माभावं संसारबन्धलक्षणं कर्मकार्यकरणासुत्रेण पुत्रत्ववत्पश्यति तथा अकर्मण्यथा विहितक
 र्मप्रतिषेधे पूर्वोक्तोपपत्त्या गगादिदोषानुषङ्गस्य उद्गलति ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादिनञ्चरफलारम्भकत्वं
 लक्षणं स्वयं मस्य नश्यतीत्यर्थः कथं कियमाणमेव कर्म प्रविलीयते रतिविवेकसमाधिसिद्धान्तरीय
 का ब्रह्मादेतसिद्धिं कर्मप्रविलयकारणाभूतां प्रतिपादयितुमाह " ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माणा हुत
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना " तेन गतसंगादिविशेषाणां विशिष्टेन योगिना ब्रह्मैव गन्तव्यमतः स

य

गी. रा.
टी.
४४

मग्रंतस्य कर्म प्रविलीयत इति सत्त्वन्यः तदेतद्वाच्यायते तेन योगिना ब्रह्मादिधर्मयोगात् ब्रह्मशब्दाच्च पर-
मार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं गन्तव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यम् न हितया विधस्य
योगिनस्तत्तत्फलाभिसन्धिना तत्र देवान्तरं संप्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति कीदृशेन ते ब्रह्मैव गन्तव्यम् ब्र-
ह्मकर्म समाधिना समान्मिथिते विज्ञानात्मके दिव्ये चक्षुषि यथोक्तब्रह्माभेदेन प्रथमानं कर्म ब्रह्मकर्म स एव
समाधिर्निरुत्तरो योगो यस्य स तथा तेन तादृशेन कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम् ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपतया स्वात-
मानं मन्यमानेन यजमानेन न हंतं तर्पितं ब्रह्म स्वरूपतया प्रतिपन्ने ग्नौ जातवेदसि कीदृशं ब्रह्म ब्रह्मार्पणं
ब्रह्म रूपतयैव प्रतीयमाणं मर्पणमाहुः सोमादिद्यागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादियत्र तत्रादृशं त-
था ब्रह्म हविः ब्रह्म तेनैव प्रतिपाद्यमानं हविः ह्यमानमाहुः पितृभ्यो यत्र तत्राविधम् इदमनेन प्रतिपादि-
तम् यद्यद्यस्तयथा यथा प्रकाशते तत्तत्प्रकाशमानत्वादेव प्रकाशादभिन्नस्वरूपं सत्परमात्मव्यतिरि-
क्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किंचित्सम्भवति इति तत्त्वविद्धिः स संवेदनं संवेद्यत्वान्निष्प्रकम्पोपपत्त्युपल-
ब्धिप्रदर्शनक्रमेण व्यवस्थापितोप्ययमात्मैश्वर्यादयनयो न यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति
परमेश्वरो गोविन्द इति नियमत्वात् तदयमैश्वरो नियमः स्वच्छावभासितान्योन्यभिन्नस्वरूपेष्वप्यपरि-
त्येयेषु प्रमातृश्रुतं किं देवस्वेच्छावशादसावनगदह्लाति तस्य चानगदहीतमात्रस्य तत्त्वावलोक्यवधायक

न

४४

संदेहमहागिरीनिर्दलनदम्भोलिधाराभक्तिरुमिषति तत्प्रभावाच्चयथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रात्मकमात्रोप
देशादिनोपनमति तस्मिंश्चविश्वदृष्ट्यासिद्धिसिद्धिर्योतनिविलविकल्पकलंकयापरमयाप्रज्ञया निर
न्तरमनशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतप्रहाराभ्यामवृत्तं भवति तत्रलब्धप्रवेशोसिद्ध्या
र्यणाविधानेपि कृतोयोगीभवत्यतः उक्तम् गतसंगस्यसुखसत्त्वानावास्थिवेतसः यत्तायारभतः कर्मसमा
ग्रं प्रविलीयते तेनचब्रह्मैवगन्तव्यमिति यत्ताख्यसकर्मणाः प्राधान्याद्दृष्टारष्ट्रविषयसकलक्रियोपल
क्षणार्थत्वेनग्रहणमिद्वैदित्यम् यतः पश्यन्मृगवनित्यादिना सर्वासक्रियास्वेताब्रह्माद्वैतभावनामभि
धास्यतेव इदानीं वार्ताग्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु येषु यत्तु प्रभेदेष्टेषाभावनायोगिनाविधा
तव्यानष्टात्मुखेनताप्रतिपादयस्तेषां तावदाद्याभ्यन्तरसाधनप्राधान्येन प्रकारद्वयेतस्यैवज्ञानयत्तुकार
णभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोकत्रयेणाह "देवमेवापरेयत्तयोगिनः समुपासते ब्रह्माप्रावपरेयत्तयोगिनो
यज्जहति श्रोत्रादीनिद्रियाण्येसंयमाग्निषुजहति शब्दादीन्विषयानयेन्द्रियाग्निषुजहति सर्वाणी
न्द्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे आत्मसंयमयोगाग्नौजहतिज्ञानदीपिते" अपरेकेविद्योगिनः संप्रत्यनुत्
यन्त्रयथोक्ततत्त्वज्ञानताक्रियामात्रसमाहितोदेवमेवयत्तंसमुपासते देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्या
दीनांप्राधान्येनेज्यमानत्वाद्वसस्त्वन्निनयागमनष्टानेनभजन्तेनायम् यत्रउत्तिगाज्यपयःसोमादिवेतना

गी. रा.
टी.
४५

चेतनं वा ह्यं द्रव्यमुपकरणम् अपरे ते भ्योपन्येत तत्त्वविदस्ते नैव यत्तेन तत्र उपकरणभावावस्थितात्ममयेन यत्तमात्र
मानमेव उपजहति प्रीणान्ति कब्रह्माग्नौ ब्रह्मा तत्त्वज्ञानं स एव परप्रकाशात्मकत्वात्मकलशुभाशुभकर्मफल
दाहे हेतुत्वाच्चाग्निस्तस्मिन् एतत्तत्तं भवति ब्रह्मार्पणविधानविदो देवमेव यत्तं ज्ञानयत्तत्त्वमापादयन्ति अथान्ये
केचन योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणा समाधिनिष्ठाः अवहिः साधनसाध्ययत्तमनतिष्ठन्तः श्रोत्रादी न्यत्ता
णि तत्र ह्येयार्थसमाधिपेक्षसंयमेद्येवाग्निपुञ्जहति विषयेभ्यः प्रत्यक्षरूपतेषु तेषु समाधिष्वालीनानीन्द्रिया
णि कुर्वन्तो यत्तसम्पत्तिमभिमत्यन्तर्यः अत्येते पुनः योगिनः प्राज्ञादीन् विषयात्परिहारेण श्रोत्रादिधिनिष्ठेषु च
हृतिनिष्ठिर्वाहिप्रसरास्त्रिन्द्रियवृत्तिष्वेवलब्धसंयमेचेतसि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेष्वग्निकल्पेषु हवनं मन्य
मानास्तथाविधयत्तमनतिष्ठन्तीत्यर्थः अपरे केचनैवं विधस्य योगयत्तस्य ज्ञानयत्तत्त्वसम्पन्नये सर्वाण्यपशेषा
णि वाद्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि प्राणास्पचसामान्यरूपस्यैकस्य प्राणायानसमानोदानव्यानादि
भेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माण्यपात्मसंयमयोगाग्नौ जुहत्यात्मनि प्रतिपादितलक्षणो यस्मिन्कारणोयः संयमः
सम्पत्तिरस्य निबन्धनं तदात्मको यो योगः समाधिः स एवाग्निस्तत्र तानि निलीनानि कुर्वते कीदृशो ज्ञानदीपिते
आत्मा ह्यलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते किमुक्तं भवति तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनः प्राणयोर्वा
पारां हविर्वदात्मनिष्ठे समाध्यग्नौ निति पतस्तादृशस्य योगयत्तस्य ज्ञानयत्तत्त्वमापादयन्तीत्यर्थः एवं यज्ञानां वा

न

४५

पारभेदेन च तद्विधत्वं प्रतिपादयन्ती आश्रमभेदप्रतिपादनद्वारा यत्तु भेदात्प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयं सार्थमाह
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः अपानेन जहति प्राणं प्राणोपा
 नेन तथापरे प्राणापानगतीरु प्राणापानमपरापणाः अपरे नियताहाराः प्राणाग्रानेऽजहति "द्रव्येणाहवि
 रादिनायज्ञाः पाकयज्ञादिर्योगविधियेषां ते द्रव्ययज्ञाः तत्र हेवतायजनप्रधानकृतक्रियानुष्ठापिनः सम्भव
 तीति शेषः ते च गार्हस्थ्याश्रमवर्तिनः प्राधान्येनात्राभिधेताः यतो गृहस्था नामैव द्रव्यसाधने देवयज्ञे मुख्य
 तथाधिकारः तत्र पाकयज्ञाः सर्ववर्णासाधारणाः यतः शूद्रस्यापि पाकयज्ञे स्वं यजेतैको विहितोऽस्य नम
 स्कारो मन्त्रस्यादिना तेऽधिकारो विहितः तथास्येतयोयज्ञाः तपसा तेन तेन वर्णाविशेषविभक्तौ न नियमे
 न यज्ञोपागविधियेषां प्राधान्येनानप्रस्थाश्रमिणोऽगृह्यन्ते तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात् आश्र
 माविहिताः सर्ववर्जयित्वा निराश्रियमित्यादिना शूद्रस्याप्यत्राधिकारात् त्रयोयज्ञेऽधिकारः तथास्ये योगयज्ञाः
 योगेन यमनियमाद्यैर्निर्वर्त्येन स बीजनिर्बीजतृयेणाचितवृत्तिनिरोधैकलक्षणो न समाधिनायज्ञो येषां ते
 योगयज्ञाः प्राधान्येन च त्रयाश्रमिणः तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहितः
 यतो भगवता व्यासमुनिनेव च त्रवर्णसाधारणान्यर्मात्रिर्दिशता तन्मध्ये आत्मज्ञानमर्कं तथा च जनकप
 राशरसंबोद विशेषधर्मान्वर्णानां प्रबुद्धिभगवत्समतया सामान्यधर्माश्च सर्वत्र ऊशलोऽसीति प्रश्ने विशेष

गी. रा.
टी.
४६

५६
अथमानुक्ताभगवान्मराशः शान्तं सप्तमहिंसाचाप्रमादः संविभागिता आदकर्मतिशेयं च सत्यमक्रोधपव
च स्रेष्ठदारेषु सन्तोषः शौचं निम्नानसूयता आत्मज्ञानेति तित्ताचथर्मः साधारणो नृप श्रेत्रेवान्यत्र नचापि सु
दः पततीति निश्चयेन चापि संस्कारमिहाहतीति श्रुतिप्रवृत्तेन च धर्ममश्रुतेन चास्य धर्मप्रतिषेधने कृतम्
श्रेत्रेवान्यत्रापि सर्ववर्णाधर्मकार्याणि सम्यक्कृताराजस्तत्पवाक्यानि बोक्ता तत्कायधर्मद्वारुणं जीवलोकं या
न्ति स्वर्गनात्रकार्यो विचार इति स्वाध्यायज्ञानयत्ता आचारे स्वाध्यायो वेदवेदांगस्सतीति हासपुराणातर्कदण्डनीति
वार्तादेर्यथा संसृष्टशास्त्राध्यायनम् तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचार्याश्रमिणोऽधिकृताः यतो मुच्यतया तेषां स्वाध्या
यनिष्ठत्वं वस्थितम् तत्र च कस्मिंश्चिदंशे कथंचिच्छ्रद्धायाऽधिकारो यतः स्वयं यजेतेति पाकयज्ञेऽनुत्पत्त्याधि
काराभ्युपगमादिति कर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्याचिच्छ्रद्धास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेव प्र
सक्तम् तथा ज्ञानयत्ताः ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्मा हेतवो धात्मना यज्ञो यागविधिर्येषां तत्र सर्ववर्णाः
सर्वाश्रमिणोऽप्यसन्ते ततः श्रद्धायाऽधिकारः तथा चोक्तं देवपुत्रस्य सत्प्रमात्मानं यद्विदुः शताभगवता
माहि पार्थवपाश्रित्येयपिसुः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परंगतिमिति नवातिशयो
क्तिमात्रमेतत् यतो मुनिनैवोक्तं मोक्षधर्मेऽपि गलासु लभायास्त्रियः तलाभराद्याश्च वैश्याः धर्मव्यापाद
यः शूद्राश्चाविर्भूततत्त्वज्ञानास्तत्र तत्रोदाहृताः तदनेन ज्ञानयत्तेन पूर्वोक्ता यत्तमेदाज्ञानयत्तामाश्रुवन्ती

४६

तत्कृतं भवति स्वाध्यायज्ञानयज्ञानोयतयः संशितत्रतारतिविशेषां स्वाध्याययज्ञानामत्यन्तसंश्लेषेन निय-
 मपरत्वात् तत्तानयज्ञानोचपरमार्थनिष्ठत्वात् स्वाध्यायति लक्षणयोगाद्देहितव्यम् अथ प्राणार्थमप्यतः साधा-
 चि राणात्पृथक् स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह अपरे के योगिनो पानेष्टकृत्तौ व्यवस्थितेशरीरे महति प्राणैरेव क-
 रुन्निव्यवस्थितं वा पुंजहति प्राणाख्यं वा पुंजहति विभवेन कल्पयित्वा पानं वाग्निं तेन यागविधिं मनतिष्ठन्तीत्य-
 र्थः रेचितः प्राणो यदा पानं दृष्ट्यात्मना परावर्तमानः स्वरूपं जहति तदा पाने सोढुतो भवतीति कृत्वा पा-
 ने जहति प्राणमित्युक्तम् अनेनैव क्रमेण प्राणोऽग्निभावेन परिकल्पिते पानं हविर्भूतमप्येजहति इति रेच-
 कृत्तुर्विषयकत्वेन एव कृत्तुर्विषयान्तिरूपतया एव कृत्तुर्विषयकत्वेन रेचककृत्तुर्विषयान्तिरूपं प्राणायामक-
 मद्वयं प्रतिपाद्य क्रमकृत्तुर्विषयं प्रतिपादयितुमाह अपरे मे प्राणायामयोर्द्वयोरपि गती व्यापारो रुद्ध-
 स्तम्भयित्वा यावच्छक्तिप्राणायामपरायणास्तथाविधानो रुद्धानां प्राणानामायामश्चिरकालावस्थाना-
 दीर्घीकरणाय रायणो निष्ठायेषां ते तादृशाः प्राणायामपरायणाः अनेन रेचककृत्तुर्विषयप्राणानामा-
 यामपवोक्तो बोधितव्यः ते चैवं विधानियता हारामात्रा कालावच्छिन्नद्वितीयविशेषिनः सन्तः प्राणान्नाना-
 नाङ्गीवाहितो वायुना ज्वभूतात्म्यमेषु प्राणेषु प्रिभूतेषु जहति तत्र लीनाः कुर्वन्ते मध्यमप्राणस्य बल-
 विनास्तिष्ठन्ति अयं प्राणायतनक्रमः प्रतिपादितः एवोपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतया नुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञ-

गी. रा.
टी.
४७

तमापद्यते यतः सर्वयोर्द्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयात्ममयसन्धिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमान
योर्विज्ञानयज्ञताजायते तृतीयेपि क्रमेण मध्यमप्राणपरिणतचित्रतया सो जायते अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगा-
त्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचनं केवलमेव यत्तु विशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् एवमनुष्ठातृभेदेन यत्तु भेदान्ना-
तिपाद्य सर्वेषामप्यवर्गफलत्वं यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह "सर्वेभ्यो यत्तु विदो यत्तु क्षपितकल्मषाः
यत्तु शिष्टा मृतभुजो यान्ति ब्रह्मसनातनं" एते यथोक्तविविधयज्ञानश्चातारः सर्वेपि समस्तापवनिर्विशेषतया
सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति तदेव सम्पद्यन्त्यर्थः कीदृशा यत्तु विदः सन्तः यदि
यथा प्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यत्तु यथोक्तं नाना रूपं यागं जानन्ति निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते
ततस्तथाभूतेन यत्तु विधिना क्षपितकल्मषा विना शिताज्ञानलक्षणमुख्यमहायातकाः सन्तः तथानुष्ठा-
ता यत्तु च्छिद्यन्ते तादृशागविधानानन्तरमाह राणीयं यत्तु देवा मृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतमनु-
तरानन्दास्वादसन्देसधारसंभुजं ते परमं विन्मयस्यात्मपरिपोषाय चर्वयन्ति ये तथा विधाः सन्तः यथोक्तं ब्र-
ह्मलक्षणं पदं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेनेता न्यागविशेषाननुतिष्ठन्तस्तेभ्यस्तत्तन्नाना रूपं
परिमितं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात् प्रतिपादितं भवति यत्तु केवलेन क्रिया मात्रा ज्ञानक्रिया समुच्चयेन वा द्वयो-
रेकतमेनापि विधिना यत्तु न किंचिदनुतिष्ठति तस्य" नायं लोकोऽप्ययत्तु स्रुतो न्यः ऊरुसत्तम "अयत्तु स्योभा-

प

४७

यत्पतयापियत्तरहितस्यायमेवलोकोद्घमेवनास्तिकत्वात्सर्वजनदेवस्यसतोनास्ति यत्कृतम् सत्यथ
मद्युतातंसः क्रुद्धादानीर्विषादिव नास्तिकोपि सुदिजतेजनः किंपुनरास्तिक इति तस्यैवविषयस्यपापशी
लस्यकृतोपयतस्मात्लोकात्परः स्वर्गापवर्गात्मकफलभोगास्पदमदृष्टसंज्ञोभवति अथैतेषांसर्वयज्ञा
नांकर्मजत्वप्रतिपादनेनज्ञानयज्ञत्वायतिप्रतिपादयितमाह " एवंबहुविधायज्ञावितताब्रह्मणोमखे क
र्मज्ञाविदितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्षसे ॥ एवंयथोक्तेनक्रमेणभूरिप्रकारायज्ञाब्रह्मणोवेदादेः शास्त्रस्यमु
खेतद्गुरोत्तरार्थः वितताः स्वगतिविशेषप्रतिपादनक्रमेणविस्तारिताः तांश्चसर्वान्कर्मज्ञानाद्यनःका
यव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्क्रियासमूहवानिहि नात्येषामात्मलाभोपयतिरितिनिश्चितयेपिहिबुद्धिमात्र
साधनायज्ञास्तेषुतादृक्तूत्सुबुद्धिवापाराव्यभिचारः स्थितपव ततः सहस्रसृष्ट्यादशकपरिहाराणांक
र्मात्मकानांयज्ञानांयथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येवंज्ञातासम्पत्तिपद्यविमोक्षसे
स्वयमेवकेवलौभविष्यसि ननिमित्तान्तरमपेक्षिष्यस इतिसमञ्जयज्ञानस्यमोक्षप्रतिसौकार्यप्रतिपा
दनायविमोक्षसेशतिकर्मकर्तृप्रयोगः अथैतस्यज्ञानस्यप्रशंसार्थमाह " श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ञानय
ज्ञः परन्तप सर्वकर्माविलंपाशंज्ञानेपरिसमाप्यते ॥ द्रव्यमयायज्ञादितियथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयज्ञो
पलक्षणार्थवेदितव्यम् तेनसर्वभ्योयत्तेभ्याज्ञानयज्ञः श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञः सर्वान्द्रव्यय

गी. रा.
टी.
४८

ज्ञादीन्मोक्षफलान्सम्पादयन्ति तेन ज्ञानेन सति सर्वयज्ञाज्ञानयज्ञायवभवन्तीत्युक्ते भवति सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य
ज्ञानयज्ञत्वे मोक्षफलं ज्ञानेन तद्वत् यस्माद्यद्योक्ते ज्ञाने द्रव्ययज्ञादिविभागेन सर्वसमस्तकर्म अखिलं स्वगतवि
शेषोपेतया समग्रं ज्ञानेन परिसमाप्यते अविलयंगच्छति कृतमपि दग्धवीजवत्स्वफलप्रसवसामर्थ्येन भजते एवं वि
धेयं ॥ तद्विद्विप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्षन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्र दर्शिनः ॥ तज्ज्ञानेन तु भ्ये ज्ञानि
नः परमात्मसमापन्निलक्षण निरुत्तरफलप्राप्त्युपायभूतबोधयुक्ता गुरव उपदेक्षन्ति प्रतियादयिष्यन्ति किं शास्त्रमा
त्र ज्ञानेनेत्याह तत्र दर्शिनः यथा प्रतियादि तस्य परमार्थस्य स्वसंवेदनेन द्रष्टारः केन हेतुनोपदेक्षति प्रणिपातेन
पादप्रणामश्चैव साक्षात्समीक्षायाः प्रवृत्तेन तथा परिप्रश्नेन परितः समज्ज्ञात्सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनः पुनः प्रार्थना
पूर्वमनुयोगः तेन तथा सेवया आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पायाश्च श्रुत्या निर्व्याजभक्तिश्च दारायिता गुर
व एवं विधेयं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्विनिश्चयेन जानीहि कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह ॥ यज्ज्ञानान् पुनर्माह मे
वंयास्यसि पाण्डव येन भूतान्यशेषाणि दत्तात्मन्यथो मयि ॥ यज्ज्ञानासम्यक्प्रतियय पुनस्तत्प्रतियत्नेरुत्तरका
लमेवमवश्यानुष्ठेयैवैरिव यत्नतोऽप्यर्थमेवायं प्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं विपर्ययलक्षणमज्ञानेन प्राप्स्यसि
येन च ज्ञानेन कारणभूतेन सर्वभूतानि वरावरप्राणभूतो मयि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि दत्तासि ज्ञास्यसि किमु

४८

क्तं भवति परमकारणाभिज्ञात्वात्मनः सर्वभूतानोवास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्कारिष्यसि अत्र स्वये ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानानि
न स्ते ज्ञानमुपदेत्यन्तीति भगवान्यदाह तत्र साक्षात्तत्वानुभवलक्षणविशेषज्ञानेर्ज्ञानस्याभिकोदोत्पादनप्रयोजनम् यतः क
मेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशये भगवोस्तत्र मनुभावयिष्यत्येव पुद्गललक्षणस्वयमेव लब्धयमाने कृतपवते यायसम्बन्धः ॥
यतोऽस्य ज्ञानं स्वयंप्रभावः ॥ अपि चेदसि यायेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः सर्वज्ञानसत्वेनैव ह्यजिनं संतारिष्यसि ॥ अपि
चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तैः पातकिभ्यो ज्ञानिगुर्वादिवधादिङ्मुक्तकारित्वात्पापकृत्तमः तदपेक्षयाति
शयेन इष्टकर्मकारी तथाप्यस्य ज्ञानादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वयमेवेति सति ह्यजिनं तज्ज्ञेयाप्यं समस्तं सागरमिव डर्लं व्यं
योक्तृज्ञानलक्षणं न सत्वेन यानपात्रेण लब्धयिष्यसि यतः ॥ यथैषोत्तिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते जैन ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ यथाकाष्ठानि दीप्ततरोनलोभृतिमात्रशेषाणि निःशेषा
णि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्यादापणा ज्ञाने निर्दहति अनेन स्वयमेवेनावस्थितानोपरमचोराणामपि सर्वेषां कर्म
णानैष्कल्यापादनसमर्थं ज्ञानमेतदित्युक्तं न तत्र साक्षाद्विहितानां यथोक्तं प्राक् श्रेयान् स्वयमेव विगुणइत्यादिनां किंच
अचोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तियर्थवसायिनानेन ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्व
यं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ यस्माज्ज्ञानेन तत्त्वपावकमन्यद्भुजगतिनसम्भवति तच्चास्पृश्यावनत्ये

गी. रा.
टी.
धर्

योगसंसिद्धो ज्ञानसंस्कृतेन यथोक्तेन कर्मसमाधिना सम्यक्सिद्धः प्राप्तयरात्मसमायत्रिलक्षणप्रकृष्टफलस्य योगी का
लेनाभ्यासतीव्रतावुसारिणाशीघ्रेणाचिरेणावा स्वयमेवात्मनैवलभते स्वीकुरुते तस्य चैवं प्रभावस्य ज्ञानस्य लाभक्रममा
ह ॥ अथावा लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ अथावा मोयदिष्टे र्थे नि
र्विकल्पफलसम्भावनाय दृष्ट्वा त्यागफलमेवेतत्सः संप्रसाद उत्पद्यते सावपरमेष्ठ्यरप्रसादसुरपादयप्रथममञ्जरीभ
क्त्या सहैवोत्पद्यते तदान् तथा पुनः संशयात्मकचोरे विद्वन्विनाशान्न तपोना न्यवेतास्तथा संयतेन्द्रियः प्राकृतिपादितेन
क्रमेणावशीकृतसकलात्तवर्गः परमया वने ज्ञानमभिपुनः कृतश्चित्परमेष्ठ्यरेच्छाप्रेरितात्मा तात्कृतपरमार्थादवाप्नो
ति तच्च प्राप्य नित्याभ्यासपरिशीलनान्सुदृढप्रतिपत्त्या स्वीकृत्या चिरेणात्मीयसैवकालेन परानिरुत्तरं शान्तिं सक
लविस्मवविनाशनिश्चलेशमे स्वात्मोपलब्धिजनितानिर्द्वैतिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ एतद्गुणविहीनस्तु ॥ अतः
आः अद्वयानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सर्वं संशयात्मनः ॥ अज्ञो ज्ञानरहितो न श्रयति
परापरफलप्राप्त्यभावात् संसार एव निमज्जाति कीदृशः स विनश्यति अद्वयानो यः परमेष्ठ्यराः नृग्रहादिना न किञ्चिच्छुद्
धातिसम्भावयति यतः अथाविरहात् संशयात्मा सर्वत्र निश्चयप्रतिपत्त्या भावात्सन्देहमयबुद्धिः अतश्च तया विधस्य सर्वत्र
सन्दिग्धबुद्धेर्नायं दृष्टव्यलोकोऽस्ति नवपरः स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्टः ततश्च सुखमपि न स्पनास्ति संशयितस्य हि वैद्यादिना

धर्

प्रेनोक्तव्याध्यादिप्रतीकारहेतौ भेषजादौ सन्दिग्धमानमतेर्वाध्यादिनाशाभावादयमेवलोकोनास्ति ऊतः परः सुखेवालो
 कहयोयभोग्यमिष्टफलं भविष्यति ॥ यः पुनरेतद्वृत्तिरिक्तलक्ष्णम् ॥ योगसम्पत्तकर्मणां ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् आ
 त्मवर्त्तनकर्मणि निवर्त्तयनेन जय ॥ योगेन यथोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना सञ्ज्ञानानि अनित्यसुखात्मक
 फलाभिसन्धिविरहात्मकानि क्रियमाणान्येवतिरस्कृतानि कर्मणि येन तादृशं तथा ज्ञानेन सदस्यदार्थनिश्चयप्रतिप
 त्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संच्छिन्नो निरुक्तमूलः संशयः सन्देहो येन ते तादृशं अतएव सत्तात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवर्त्तने न
 कर्मणि शुभाशुभानि निवर्त्तयति सुखदुःखलक्षणफलदानेन स्वतन्त्री ऊर्वन्ति ॥ यतएवम् ॥ तस्मादज्ञानसम्भू
 तं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्तैर्न संशयं योगमातिष्ठोतिष्ठ भारत ॥ तस्मात्प्रबन्धप्रतिपादिताकारणाद्योगे
 शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर अत्रोतिष्ठोद्योक्तो भव किं कृतवैवं सर्वदो
 षैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गे नच्छित्तामूलादेव निपात्य कीदृशं संशयं हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसम्भूतं मोहप्रभ
 वमनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चाहरवर्तित्वमसारमूलत्वेन च सच्छेदत्वप्रतिपादनार्थं एतदुक्तमित्योम् ॥
 कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां चोराचविधं सिनोयर्मस्यास्य स रायगाम्भसरवब्रह्मात्मकस्योद्भवं आत्मायात्मन एव य
 उभगवान्मार्थाय सर्वातिगोस्वमाहात्म्यमसूचयत्स विवृतो ध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥ इति श्रीमद्वाजानकरामवि

रा.गी.
टी.
५०

रचितेवाकार्यान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ ॐ अथ द्वितीयाध्यायपरिस
माप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि प्राक्तनकर्मयोगवचनानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरुद्धत्वं मन्यमाने तार्जुनेन न्यायसीचेत्कर्मणस्ते म
ता बुद्धिर्जनार्दनेत्यादिना प्रश्नो यः कृतो भूत् स भगवता यद्यपि निर्णीतं यत्तत्तीयेन तथापि चतुर्थोऽध्यायपरिसमाप्तौ योग
सम्पत्कर्मणां ज्ञानसंक्लिप्तसंशयमिति अत्र योगसंज्ञासंशयोऽश्रुत्वा संज्ञासंज्ञागोमन्यमानः पुनरुत्पन्नसंशयोर्जन उवा
च संज्ञासंकर्मणां क्लृप्तपुनर्योगे च शंससि यश्चेत्यानेतयोरेकस्मिन्नेव हि विनिश्चितम् १ हे क्लृप्तकर्मणां त्यागे प्रशं
ससि स्तौषि पुनश्चेतेषामेव योगमनुष्ठानेन स्वीकारं स्तौषितदेतयोर्विरुद्धयोः कर्मत्यागस्वीकारयोः संज्ञासयोगशब्देनो
क्तयोर्योगयथेनानुष्ठानेनावत्र सम्भवति अतो ह योर्मध्यादेकं संज्ञासोवायोगोवायप्यवश्यात्प्रशंस्यतरस्मिन्नेति सैद
हतयां ब्रूहि अथ शब्दविशेषमात्रजनितं संशयमर्जनस्य परिहर्तुं भगवानुवाच १ संज्ञासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरा
बुभौ तयोस्तु कर्मसंज्ञासा कर्मयोगो विशिष्यते २ सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संज्ञासयोगो त्यागस्वीकारौ भिन्नानुष्ठान
पुरुषानुष्ठीयमाना पवर्गलक्षणभ्युदयसम्पादकौ भवतः यतः केवलज्ञानवादिनः सर्वात्मना कर्मणां त्यागेनापवर्ग
मिच्छन्ति सप्रच्युतवादिनस्तु कर्मणामत्यागेनानुष्ठानेनेति द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति किन्तु तयोः संज्ञासयोगयोर्म
ध्यात्संज्ञासायागात् तमप्येककर्मयोगो विहितकर्मचरणं विशिष्यते उक्तवत्तमाणा हेतुपर्यालोचनया प्रकृष्यते २॥

५०

यथाविशिष्यतेतथाह तेयः सनित्यसमासीयो न हेष्टिनको दति निर्देहो हि महाबाहो सुखे वन्यादिमुच्यते ३ सप्तसुपात्र
ष्टात्ता ऊर्वत्र अधिकर्माणि नित्यसमासी सदा त्यक्तकर्मा बोद्धव्यः को सौम्यः न किञ्चिद् हेष्टिन किञ्चित्को दति कस्यात्मनित्यसमा
सीत्याह यस्मान्निर्देहः देवाको ताशब्दप्रतिपादिता हेष्टरागलताणात् इन्द्राजिघ्रान्नः कर्माण्यपि ऊर्वन् सुखमज्ञेशेव
न्यात्संसारलक्षणादुगीन्मुच्यते स्वयमेव मोक्षमाप्नोति तदिदमत्र तात्पर्यं संसारकारा ऊहस्थाने रागदेषावेव उरुच्छे
दौवन्यनपाशौ तावेव यथोक्तात्मज्ञानासिनायेन छिन्नौ तस्य कियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्याणीत्यसौ नित्यस
मासीत्युक्तः यस्तु परिहारत्र अधिकर्माणि रागदेषौ च्छेत्तेन प्रभवति सप्तसमास कर्मापि कर्मकृदेव तत्कृतस्य तत्फलस्य
वन्यस्याविरामात् यथाच सर्वकर्मणां परित्यागा नुपपत्तिः केषां च न वा त्यागे वन्यकारणाभूत रागदेषा नुपरमस्तथा
आगेव भूयोभूयः प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च इत्थं च सप्तसुचिते ज्ञानकर्माणी प्राक्सांख्ययोगशब्दाभ्यां प्रतिपादि
तेत एव समासयोगशब्दभ्यामुक्ते ततः किं ते संशयकारणमित्याह ३ सांख्ययोगोऽष्टांगत्वात्ताः प्रवदन्ति न पाणि
ताः एकमप्यास्थितः सम्पुभयोर्विदते फले ४ ॥ सांख्ये यथा प्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानयोगस्तदविरहविधानविह
तवन्यसामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानं तौ नित्यमन्योन्यावियोगप्रतिलभ्यसं पूर्णस्वरूपत्वादभिज्ञौ बालास्त
त्वे ज्ञानव्यवहारव्यतिरहितत्वाद्दालिशाः पृथक्भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ प्रवदन्ति वाच्यते ननु य

गी. रा.
टी.
५१

णिताः परमार्थविदः यत्त एकमपि सांख्ययोगं वा सम्प्रयथाप्रतिपादितेन रूपेणास्थितः समाश्रितः पुमान् उभयोर्द्वयो
रपि सांख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दतिलभते किमुक्तं भवति यथोक्तसांख्यपरसंज्ञविज्ञानसमाश्रयणं प्रवच्यप्र
तियादितो यपत्यायथाविहितकर्मनुष्ठानरूपयोगमन्तरेण यथोक्तफलपर्यवसायिन भवत्येव योगोपि सांख्यरहितस्तथै
वेति" तदेव द्रष्टव्यमिति माह ५ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरनुगम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५
सांख्येन ज्ञानेन सम्वद्धाः पुरुषालक्षणाया सांख्यश्चुक्ताः तद्व्योगसम्बन्धायोगः तैरेव विधेः सांख्यैर्यथोक्तज्ञानवद्भिर्यत्स्था
ने विप्रान्निपदं प्राप्यते निरुत्तरोपेयतया समाश्रीयते तदेव योगैरनुगम्यते यश्चात्कालतया स्वीक्रियते ज्ञानपूर्वत्वादनु
ष्ठानस्य यत्सांख्यैः प्राप्यते तद्योगैरनुगम्यतश्चुक्तं ननु नः कैवल्यलक्षणं फलसम्पादने तुल्यहेतुतात्तयोर्भेदोऽस्ति ततः
सांख्ययोगे चैकमेव यः पश्यति जानाति स पश्यति तस्यैव स ज्ञानात्मिकादर्शनशक्तिः न तयो ज्ञानेन केवलेनैव मोक्षः
कर्मयोगेन सर्वेणापि वच्य इति पश्यति ५ तदाह ॥ स आसक्तमहाबाहोऽः खमासु मयोगतः योगशुक्तो मुनिर्ब्रह्मनचिरे
णाधिगच्छति ॥ अयोगतो योगाद्यथोक्तनीत्या कर्मनुष्ठानसमाधानादिना स आसः पुनर्वच्यसम्बन्धाभावफलः कर्मत्यागः
प्राप्तुमासादयितुं इः खं कृच्छ्रेनाप्यते इत्यर्थः यस्माद्योगशुक्तः योगे कर्मसमाधौ शुक्तो यथोक्तज्ञानैकतानतयानित्यसम्बन्धः
सन्मुनिर्भूत्वा शीघ्रमेव ब्रह्मपरमात्मलक्षणं परंतत्त्वमधिगच्छति आत्मतया समासादयति किमुक्तं भवति ज्ञाननिष्ठत्वे

न स्वकर्मानुष्ठाने मुनित्वकारणं ब्रह्मप्रामिलतणस्य फलस्य च्छला विसंवाद्युपायभूतत्वात् न तत्र केवलं ज्ञानमात्रं सर्वात्मना कर्मत्या-
 गानुपपत्तेः तस्यानुपायत्वात् ६ कस्माद्योगयुक्तस्यैव ब्रह्मसंप्रापमितीह योगयुक्तो विष्णुह्यत्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः
 सर्वभूतात्मभूतात्मा ऊर्वन्नपि न लिप्यते ७ यतो योगयुक्तः ऊर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते ततो न चिरेण ब्रह्माधिगच्छतीति
 सम्वन्धः तदेतद्व्याख्यायते योगे ज्ञानकर्म समुच्चयानुष्ठानसमाधौ युक्तस्तत्परतयानित्यसमाहितो योगी संसारि पुरुषा वि-
 शेषेण समाचरन्नपि स्वकर्मवन्धहेतुना तत्फलैर्न सखाद्यात्मनो लिप्यते न मलिनात्मतां नीयते यतो सौ विष्णुह्यत्मा अ-
 हं प्रत्ययैकलताणो यो निःसर्ग निर्मल चिन्मात्रसंस्पृष्टात्मा तस्यैतावत्प्रशुद्धिर्दनाद्यविद्यावशाद्देयैकसंस्पृष्टे जात्यादिविवि-
 धावच्छेदभाजिप्रतिनियते देहमात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवायं विष्णुहिः इत्यं विष्णुह्यत्मा यस्य स तथा विधः
 सत्यस्वभावप्रतिष्ठिता हस्मावतया शान्तिस्वाभाविकप्रसाद इत्यर्थः ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च अज्ञात्मेन्द्रियशब्दाभ्यां
 ज्ञानक्रियाप्रयञ्जो विवर्तितः स उभयात्मापि विजितः स्वशक्तित्वेन सेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तिना दृशीकृतो येन स पदद्वये
 न तथोक्तः एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सत्क्रिया स्ववर्तमानोऽपि मन्यते येन मङ्गलमिप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्श-
 कतृणाममाद्यतिरिक्ता शक्तिस्तस्यैव सेच्छानिर्मितत्वे कार्यस्वभावविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञानक्रियाभेदेन द्विप्रका-
 रतयावभासते तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽन्नः करणवर्गः यः क्रियारूपः स वहिष्करणवर्ग इति सूर्यस्य यथा प्रभातृया शक्तिः

गी. रा.
टी.
५२

किराणावज्ञात्मनावभासते तथैवेयममशक्तिरेवान्नः करणवह्निष्करणभावेन विजृम्भते न वप्रकाशमानत्वेन सम्बद्धे राभ्यन्तरवासा
रूपेर्विषयेरेषा कलषीकर्तृपार्यते नहि दिनकरकिराणाः प्रकाशे नीलपीतादिभिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरञ्जयितुं शक्यते स्वतन्त्रा
यवताम्यकाशयन्ति तथैवेते शत्रुः करणरूपाः शक्तिभेदामम इमेव विजितात्माजितेन्द्रियश्च नन्वेवमपि विष्णुहात्मनादिव्या
ख्यातविशेषणविशिष्टत्वेनोपपद्यते कर्मयोगिनो यतो विषये प्रवृत्तिस्तेभ्यश्च निवृत्तिरूपादेयत्वं हेयत्वं च विना न सम्भवति त
त्सम्भवे च रागद्वेषकलकोऽर्निवारः तस्मिन्सति कुतो विष्णुहात्मनादीन्यपरिहारार्थं हेतुगर्भविशेषणमाह सर्वभूतात्मभूता
न्मेतिसर्वाणि भूतान्यशेषाः स्थावरजंगमाविषयभावमायन्नाः यदार्थास्तेषामात्मभूतः स्वस्वत्वं प्राप्त्यात्मा स्वभावो यस्य स त
थाविधः किमत्र तात्पर्यम् कर्मयोगी किल येषु विषयेषु तत्र वह्निष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तीभजते तेषु तस्य यथोक्तज्ञान
निष्ठात प्रज्ञात्वादेवं विधासुस्थिराप्रतिपत्तिः यथा य इमे चेत्तनाचेतनरूपाः यदार्थाविषयभावमायन्नास्ते संवेद्यमानतावति
रेकेणानततत्स्वरूपं प्रतिलम्बन्ते ततः स्वसेविदेव तेन तेन रूपेणावभासते तत्त्वतो नैतदस्त्वन्तरे किञ्चिदिति परमेश्वरप्रसादा
यनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन्यरमार्थसत्यात्मतत्त्वे निवृत्ते निवृत्तद्वित्वावभासविभ्रमया सम्पृग्दृशा सर्वमन्तःकरणवह्निष्करण
विषयात्मकं यदार्थजातं परमात्मस्वरूपादत्यन्तमभिन्नतयानिभालयन्योगयुक्तः सहजासुशास्त्रविहितासु क्रियासु प्रवर्तमा
नोनशुद्धात्मत्वादिविशेषणव्यभिचारं भजते ॥ तमेतत्कर्मयोगिनः समाधिमासनप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं य

योयस्यतविषयसंस्पर्शोऽप्यविलुप्तपरवैराग्यं सर्वदा सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमात्मप्रतिष्ठा लाभलक्षणं निरतिशयश्रेयं फलं वित्तम्
प्रतिपादयितुमाह नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्तेततश्च वित् यश्च ज्ञानवन्स्पृशन्निश्चयनाच्छान्दस्यपत्न्यवसन ८ प्रल
पन्तिरुज्जनरुहन्नुन्मिषन्निमिषन्पि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति थारयन् ९ यतो सौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोग
समाहितः ऊर्वन्नेपिन लिप्यते यतो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते सर्वासु क्रियासु लोकवद्वर्तमानोऽपि नैकं फलमेव प्रतिपद्य
ते इति संवन्धः किं ऊर्वन्नेवं मन्यते पश्यन्निष्ठादिना सर्वेन्द्रियवृत्तीः प्राणावृत्तीश्च प्रवर्तयन्पि इति थारयन्नेवं विधायामस्य क
र्मयोगस्य यथोक्तफलप्राप्त्युपायभूता थारणा मुद्वहन् कथं थारयन् दर्शनादिक्रियासु प्रवृत्ता मयीन्द्रियाणि प्राणाश्चेन्द्रियार्थ
ेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते संवन्धमात्रं तैरनुभवन्ति न तत्र तेषु स्वविषयसम्बद्धेषु नित्यनिरतिशयवित्प्रकाशस्वभावस्य समलो
कवद्वागादिकलेकस्पर्शोऽन्तस्सम्भवतीति पश्यन्निष्ठादिनानि मिषन्ति तन्नेन ग्रन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणावृत्तयः संश्लिप्ताः तथा च बु
द्धीन्द्रियवृत्तयः श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनस्वाणारूपाः कर्ममनपेक्षाय पश्यन्निष्ठादिना श्रान्तिरन्तेन पदपञ्चकेन प्रतिपादिताः ए
वमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रजननरूपाः कर्मेन्द्रियवृत्तयः प्रलयनरुहणानाच्छान्तिरुज्जनितिति पदवत्तुष्टयेन प्रतिपादिताः
यतो विरुज्जनितिति पदेन विसर्गप्रजननरूपे देहवृत्ती प्रतिपाद्यते स्वपन्नित्यनेन मनोवृत्तिः प्रतिपादिता स्वाभावस्यायो हि मन एव
वृत्तिमनुभवति नेन्द्रियाणि उन्मिषन्निमिषन्ति पदद्वयेन बुद्धिवृत्तिः प्रतिपादिता निश्चिन्त्यात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति साभाव

गी. रा.
टी.
५३

विषयत्वेन भवन्मुनेष शब्देनोक्ता अभावविषयत्वेन भवन्तीनिमेष शब्देन भावाभावौ हि बुद्धिबुद्धिरेव निश्चिते अहंकाररूपावृत्तिः
पश्यन्प्राणवृत्तिकर्तृनयाद्यदिष्टे पुरुष एव वर्तते इत्येता अन्तर्वह्निष्करणवृत्तयः पश्यन्तित्यनेन प्राणवृत्तिः प्रतिपादिता प्राणा
धारणमेव हि पश्यन्मिति तदिदमस्य वाक्यस्य तात्पर्यं यस्मिन् सर्वमिति व्याख्यातं स्वप्नस्य परस्मत्तत्वात्मात्मन एव परमेश्वरस्य
तादृक्त्वभावपरामर्शमात्रात्मिकाया शक्तिरव्यतिरिक्ता सैव तदिच्छावभासितत्वे यकार्यात्मकजगत्कीडनकविषयत्वेन प्रसर
न्ती तन्मायाजनितविपर्ययदर्शनानोसां सारिका पुरुषाणां संग्रहेण ज्ञानक्रिया रूपा पि अन्तर्वह्निष्करणप्राणवृत्तिभेदेन चतुर्दश
मार्गप्रवृत्तत्वेनावभासमाना संसारवन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति परमेश्वरानुग्रहो देवतन्निधितपरिमृष्टद्वैतकलंकनिर्मलनिजज्ञा
नवद्गुणोऽसर्वव्यवहारव्याप्तानामपि यथोक्तस्वभावमात्रपरामर्शैकरूपतया यथोक्तकर्मयोगिनामवभासमाना परमात्मस
मायानिलक्षणमोक्षफलप्राप्त्यर्थमेव कल्पते इत्यंतो युक्तो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते इत्याद्युक्तम् ॥ इदानीमेतदेव प्रकट
यितुमाह ब्रह्मणादाय कर्माणि संगंत्य त्वाकरोतियः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा १० ब्रह्मणि परमात्मनिसर्वा
णि क्रियमाणानि कर्माणां पायतच्छक्तित्वेन विनिवेश्यात एव संगं स्वप्नव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु निमग्नचित्तत्वे
लौकिके तत्क्रायथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावानुप्रविष्टो यः करोति सर्वाः क्रियाः समाचरति सलौकिकवत्पापेन कर्मफल
लक्षणेण सखाद्यात्मनानलिप्यते न कलुषीकियते कथं अभिसमलिलेन निर्वायथानतया सुसंस्मिष्टमपिकमलदलमिव १॥

क

५३

यतएवमतः कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिन्द्रियैरपि योगिनः कर्मज्ज्वेति संगं त्यक्त्वात्मसिद्धये ११ कायग्रहणो न कर्मदियाणि म
नोबुद्धिग्रहणो नान्नः करणं इन्द्रियग्रहणो न बुद्धीन्द्रियाण्यग्रहणेनेकेवलैस्तद्विषयादहेकाराद्यपरिग्रहादिभ्युद्वेः एषाभूतेर्वा
कर्म यथास्वभावापारंशास्वचोदनयाशरीराद्यव्यभिचारितयाचडस्यजे योगिनः कर्मयोगसमाहिताः ज्ज्वेत्यनुतिष्ठन्तेव किं
तयथोक्तस्य सत्यस्यात्मनः सिद्धये हन्त्याप्रतीतिनिष्पत्तये संगं त्यक्त्वा ज्ज्वेति किमुक्ते भवति संगत्यागपवसत्र्यासः न कर्म
त्यागः ११ सचसंगत्यागः कर्मफलत्यागात्प्रवन्त्यप्रतिपादिताद्भवतीत्याह युक्तः कर्मफलेत्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकीम्
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते १२ योज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्तः सत्त्वं न भिसन्धानेन कर्मफलेत्यक्त्वा नैष्टिकीं नि
ष्टायामपरस्यां काष्टायामस्थितां शान्तिं दैतप्रत्ययलक्षणतोभरहितसत्यात्मस्वरूपविश्रामात्मकं प्रशमं समधिगच्छति यस्तु
निसर्गइत्यजे कर्मणि सर्वदा प्रवृत्तस्तन्युक्तो न भवति यथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति सोवश्यमेव फलसंगित्वाद्बध्यते
संसारे नियम्यते अथैवंविधयोः कर्मयोगसमासयोरप्यायेस्मिन्प्रवन्त्यप्रतिपादितयोरुपसंहारावसरे स्वरूपा उवादपूर्वतद
उष्टातर्नैष्टिकीफलसिद्धिं स्फुटीकर्तुमाह सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते सुखं वशी नवहारे प्रदेहे नैव ज्ज्वेन्नकारय
न् १३ इह मनः शब्देन बुद्धिरेव विवक्षिता तच्च द्विविधं मनो लौकिकं योगिसम्बन्धिव तत्राविन्नेश्वरमायाशक्तिवशाद्बुद्ध
तदैतप्रत्ययतिमिरमयं लौकिकं येन लोक एकमेव परमार्थसत्त्वं नानात्वेन मन्यते योगिसम्बन्धित्वेन भगवदनुग्रहा

गी. रा.
टी.
५५

विर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेनयोगिनः सर्वभावान्पथोक्तपरमात्मैकरूपतया मन्यन्ते तदेवंविधमुभयात्मकत्वेन मनसोऽपि
नैवानुगीतासु भगवद्वचसेवार्जनवोपायैवेति हतविरचनक्रमेण प्रदर्शितं यदाह उभेवाङ्गनसीगताभूतात्मानमष्टच्छताम्
आवयोः श्रेष्ठमावत्त्वच्छिन्दिनौ संशयविभो मनश्चेदभगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् अहं कामधुवातुभ्यमितिते प्राह वागथ स
तामाह स्यावरं जंगमं चैव विद्युभेमनसीमम स्यावरं मत्सकाशे वै जंगमं विषये तवेत्येवं विधेन सुस्थिरपरमात्मस्वरूपमनैक
निवृत्तात् स्थिरतया स्यावरं शब्दोक्तेन परमेश्वराभ्याशवर्तिना मनसा त्तः करणेन सर्वकर्मणि चित्तवाक्कायनिर्वर्त्याः सर्वा
क्रियाश्चास्योदिता शरीराद्यभिचारिणीश्च संन्यस्यन्त्यहेतुनानाफलाभिसन्धित्या गाह्यत्वापेव निदिष्य तेनैव क्रमेण
वशीजितात्मा स्वीकृतस्वभावः सत्कर्मयोगी सुखमास्तेजोऽयमवतिष्ठते निसर्गनिवृत्तनिखिलक्लेशसम्पर्कनिरुत्तरानन्द
मये स्वात्मनि विष्णोः तीर्थः कीदृशः सन्नास्ते अस्मिन्नेव प्रदेहे देहवापि ह्यनसामान्याद्गृहत्वेन निरूप्यते अतएव कीदृशे
ननवहारे वस्तुः श्रोत्रज्ञाणाच्छिद्राणि घृहाणादि दर्शनप्रवणज्ञाणा क्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि तथा मुखपादूपस्थानि जीर्णारस
नविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि शतितनवहाराण्यस्मिन् तत्राह यच्चित्तावपरमात्मस्वभावविश्रान्तत्वात् सर्वाः क्रियाः सर्वा
णि कार्याणि स्वरूपमात्रत्वेन प्रतिपद्यमानो न ऊर्ध्वन् इतरशरीरिव कर्माभिमानमननुभवन् केचित्किल प्रतिशरीरेभिन्नाज
शरीरिणः स्वाभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्ता मन्यन्ते तथानकारयन्तान्यान्प्रयोजयन् अपरे हि केचन सन्निधिमात्रे

एतज्ज्ञानाः प्रकृतेः क्रियाप्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं मन्यन्ते अस्मत्प्रभयथापिकर्तृत्वं प्रतिविध्यते अयं हि परमात्मसमापन्नज्ञान
 करोति न कारयति १३ अतएव परमात्मस्वरूपं स्मारयन्नाह न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्व
 भावस्तु प्रवर्तते १४ यस्मादहं यत्किञ्चात्रैकस्वभावप्रतिष्ठत्वात्पुनरीश्वरः परमात्मा वास्तवेन रूपेण लोकस्य तन्मायामहिमो
 द्रावितपरस्परभेदस्य जीववर्गस्य न कर्तृत्वं तासु तासु क्रियासु प्रतिनियतफलास्वनुष्ठान्त्वं सृजति नापि पुण्यपापलक्षणा
 निकर्माण्यसौ कस्यचित्सृजति न वस्तुत्वाद्यात्मकैस्तत्फलैः सम्बन्धं अतस्तत्स्वरूपसमापन्नः कर्मयोगी तादृशयवभवती
 ति पूर्वश्लोकेन संगतिः ननु यद्येवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरो न करोति न कारयति तत्कृतो यं जगद्वावहार इत्याह स्व
 भावस्तु प्रवर्तत इति स्वभावशब्देन प्रकृत्यपरपर्याया मायाशक्तिरेवाचिन्त्यस्वरूपोच्यते सा प्रवर्तते अनन्तभावभेदोद्भूतविचि
 त्तजगद्गन्धर्वनगरावभासनाय प्रसरति सा हि वास्तवसर्वभावभेदाख्यातिमात्रजीविता प्राकृतिपादितयानियत्यासर्वमिदमा
 भासयति १५ एवमवभासमानमप्येतत्तज्ज्ञानदृशा परामृश्यमानं यथोक्तपरमात्मस्वरूपान्न व्यतिरिच्यते ततः परमेश्वर
 स्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिर्ज्ञवास्तवो धर्मः तस्मात्मायाकृत एव वन्धमोक्षविश्रमोयमिति प्रतिपादयितुमाह नादत्ते क
 स्य चित्पापं न चैव सृकृतं विभुः अज्ञानेनाहं तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः १५ ज्ञानेन तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषां मा
 दित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्पदं १६ विभुर्यथा प्रतिपातस्वरूप ईश्वरो न कस्यचिज्ज्ञतोः परमार्थतः पापं वन्धकारणभूतं कल्मष

अविद्यया

गी. रा.
टी.
५५

मादत्तेपरिहरतियेनासौजन्तुस्तदपरराणादपवर्गलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति नवमोक्षकारणं सकृत्तेकस्यविदादत्ते येनासौतदादाना
त्संसारवन्धलक्षणमश्रेयः प्राप्नोति कस्तर्हिवन्धहेतुर्जन्तूनामोक्षहेतुर्वेत्याह अज्ञानेनपारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस
हृयेणज्ञानाभावेनमिथ्याज्ञानेनसत्तमसेनेवपदार्थस्वरूपं ज्ञानंयथाप्रतिपादिततत्त्वप्रथनात्मकोबोधः आहृतं सम्प्रतितिर
क्तंतेनेहेतुनासर्वप्राणिनः मुच्यन्ति शरीरादावात्मप्रतियत्तिग्रहणलक्षणविवर्धयज्ञानमयदृष्टयोवन्धमत्रभवन्ति येषां
पुनस्तद्यथाप्रतिपादितमज्ञानंयथोक्तेनात्मनो ज्ञेयस्यतत्त्वस्यज्ञानेननाशितमपधंसितं तेषांपरमेश्वरावग्रहाद्यथोक्तकर्मयो
गसत्त्वासानुष्ठानाधिकृतानांयोगिनां तज्ज्ञानं परं कृष्टमुपेयं परमात्मस्वरूपलक्षणं वस्तुप्रकाशयति प्रथयति कथमादित्यव
त् यथादित्योभगवान्मयाभ्युदितः सन् इतिवारमपिसान्द्रमन्धकारंभामात्रेणपर्यस्यन् दृश्यं वस्तुसर्वनिःसंशयतयाप्र
कटीकरोति तथैवज्ञानमेतदीश्वरावग्रहेच्छावसरोन्मिषितेसत्स्वरूपतिरोधानांमज्ञानंतिरस्करोतीत्युपमानार्थः १६ ॥
तदेवंविधंयत्परवस्तुप्रकाशकमज्ञानप्रधंसकंचज्ञानं तदभ्यासफलप्रतिपादनायाह तदुद्भयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तम
रायणाः गच्छन्तपुनरावृत्तिज्ञाननिर्योतकल्मषाः १७ बुद्धिर्नानाभूतबोध्यवस्तुसाधनभूतंकारणंप्राथम्यात्तयासम
स्तःकरणवर्गउपलक्षितोबोद्धव्यः आत्मशब्देनचबोद्धाप्रलुब्धउच्यते इतितत्रयथोक्तेज्ञानेएवपर्यवसिताबुद्धिर्येषांतेतदु
द्भयः तथातत्रैवज्ञानेशात्मायेषांतेतदात्मानोयथोक्तज्ञाननिर्णहंप्रतीतयइति सकललोकव्यवहारनिवन्धनंबुद्ध्यात्मलक्ष

कार

५५

तद्वयमद्वैतज्ञानमयं येषां ते तथा विधाः तथानिष्ठाशब्देन परमोपयवस्तुसीमात्रोच्यते परायणशब्देन च तस्यास्पृष्यो विवक्षितो ये
न तत्परोयत इति तज्ज्ञानं यथा क्लृप्तिं निष्ठायेषां ते तन्निष्ठाः तदेव परायणं येषां ते तत्परायणा इत्युपेयोपायलक्षणं द्वयं योगिव्यवहारवि
षयं यथा क्लृप्तिज्ञानात्मकमेव येषां ते एवं विधाः तज्ज्ञाननिवन्धनसकलसंसारपवर्गविषयपदार्थसार्थाः अतएवैवं विधेन ज्ञाने
न निर्योतेति शेषेण प्रदालितमज्ञानरूपं कल्मषपापं येषां ते तथा विधायो गिनो पुनरावृत्तिं गच्छन्ति अभूयः सम्भवं मोक्षमा
मुवन्तीत्यर्थः १० ॥ अथेदृशानां योगिनां सकललोकाविलक्षणानां चित्तवृत्तिप्रतिपादयितुमार विद्याविनयसम्पन्ने वा
ल्लोके गविहस्तिनि मुनिवैवश्रपाके च परिहृताः समदर्शिनः १८ विद्याशास्त्रं विनयस्तदर्थानुष्ठानविषयोनियमविशेषस्ता
भ्यां संपन्नः सम्बद्धो ब्राह्मणस्त्विह सागवादिषुतिर्यक्त भयाहारमैश्वर्यमात्रपर्यवसितसर्ववृत्तिषु तथा श्रपाके मनुष्यभावे
पितिर्यक्ताये परिहृता यथा क्लृप्तज्ञानप्रबुद्धाः समदर्शिनः समसामान्यमेकमशेषविशेषाणां संस्पृष्टस्वभावं चित्तावदंष्टुं प्र
तिपत्तंशीलं येषां ते तथा विधाः किमनेनोक्तं भवति ये स भृजुभिर्तद्विद्यज्ञानचक्षुषेणमायोपहतदृष्टिभिर्नानात्वेन परैश्च
एवमानं समस्तभावजानां ब्रह्मैकवृत्तयानित्यमालोकयन्ति न चैवं मन्त्रं यथा ते ब्राह्मणादौ विहितं समाचारं स्वपचादिषु प्र
बुद्धतेष्वपचादिषु विहितं ब्राह्मणादिषु निविकर्मणि स्थितास्ततः पारमेश्वरीजगद्भावस्याव्युत्थापयन्ति ते हियथा
स्थितमेव जगद्भावविस्तारं ब्रह्मात्मकं पश्यन्ति ननु व्युत्थानमाचरन्तीति १८ ॥ तामेव समदर्शितो विद्वेणाति न प्रहृष्टो

गी. रा.
टी.
५६

त्रियं प्राप्य नोदिजेत्याप्यचाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्वत्स्थितिः ॥ यो ब्रह्मविदागमतो यथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी
स्थिरतत्त्वबुद्धिः प्रवलैरपि विकल्पैरप्रकम्प्यमतिरतपवा संमूढो हेयोपादेयवस्तुनोरसन्दिग्धबुद्धिः संस्तस्मिन्नास्वाधिगते
ब्रह्मणि परमात्मनि स्थितः सततपरिशीलनादिश्रान्तः सप्रियाप्रियप्राप्त्या प्रहर्षोद्देगो विषमदर्शित्वपि मुनौ संसारिषु
सोचितौ न भजते ततो ब्राह्मणगवादिषु पण्डिताः समदर्शिन इत्युक्तं ईदृशे च ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा वास्य विषयपरिहा
रणो वभवतीति केवलज्ञानवादिनां पक्षः स पूर्वोक्तोपपत्त्या न सम्भवति कथं विद्वांसंभवन्नपि सच्छलश्रुतिशास्त्रविहितविषयनि
वृत्तैव ब्रह्मणि स्थितिर्निर्विस्रवेति समुच्चयपक्षमेव निर्वाहयितुमाह वाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनियः सखं स ब्रह्म
योगयुक्तात्मा सखमवयममश्नुते २० ॥ आत्मनि परस्मिन्तत्त्वे स्वभावसिद्धं यत्सखं नित्यानन्दलक्षणो यमस्तदाह्यस्पर्शेष्विद
न्नावधार्येषु शाब्दादिष्वविरुद्धेषु सक्तात्मा सम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिवृत्ते सत्पनिमग्नान्नः करणो योगी विन्दत्युपलभते सयोग
युक्तात्मा योगे कर्म समाधौ युक्तात्मा ज्ञाननिवृत्तयानित्यनिमग्नान्नः करणः सखमक्लेशेनावयमविच्छिन्नैकता ब्रह्म परम
कारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति २१ ॥ कथं वाह्यस्पर्शेष्व्यात्मवर्त्तिसखं योगी विन्दतीति प्रतिपादयितुमाह ये हि सं
स्पर्शजा भोगाः खयो न य एव ते आद्येन वृत्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः २२ ॥ हिंसाद्वेहेतौ यस्माद्ये संस्पर्शजा शब्दादि
विषयसंस्पर्कजान्भोगाः कामास्ते जन्मविनाशायुक्तत्वाद नित्याः सन्तः प्राप्तेषु सत्सु वियोगजस्य दुःखस्याव्यभिचारा

अवहितः

५६

दशामेषु च प्रार्थनात्मकस्य उः खस्याव्यभिचारादुःखयो नय एव उः खमेव ते जनयन्ति ततस्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान्तरमतेन प्री
 तिमनुभवति किमनेनोक्तं भवति कर्मयोगी स त्वं संसारि पुरुषवदिन्द्रियैर्विषयान्भजते न ततः ज्ञानितेन सुखेनासौ सुखितो
 भवति सहि स्वाभाविकात्मवर्तिसुखमनुभवतीति २१ ॥ बुधस्यैवं विधस्यैव योगित्वं वसुखित्वं च प्रतिपादयितुमाह
 शाक्तोतीहैवयः सोढुं प्राकशरीरविमोचनात् कामजो धोद्भवं वेगं स योगी स सुखी मतः २२ ॥ यद्देवास्मिञ्छरीरेति
 हंस्तदव्यभिचारविषयसम्बन्धवशाद्वागदेवादिजं संरंभमात्मैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादवागेव शाक्तोतिप्रभव
 ति स योगी समाहितः स च सुखी निरुत्तरानन्दलक्षणसमाधिफलवान् यतस्तत्र विदो न्येहिकेवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः
 यत्नायमाना योगमभ्यस्यन्ति तेषामन्तरप्रेषु पुनरेवाततापि सुसत्त्विहैव देहेऽलेभो योगस्तत्फलं चेति यदि परे ते देहत्यागे तद
 वाप्यस्यन्नियस्तु कर्मयोगी स त्वेव विषयेषु विलुप्तात्मस्थितिः स जीवन्नेव मुक्त इति स एव योगी स एव च सुखी त्युक्तं २२ ॥
 अतएव तत्स्वरूपमाह अन्नः सुखोत्तरारामस्तथा तर्जोतिरेवयः स पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोऽपि गच्छति २३ सुखं तत्र
 त्क्रियाफलभूतानिर्हन्तिः आरम्यतेऽस्मिन्नित्यारामः सुखानुभवाधिकरणम् ज्योतिस्तदुभयव्यतिरेकः प्रकाशः तद्वित्तयम
 ष्यन्तरात्ममेव यस्य स तादृशः सर्वत्र संवेद्यमानेवस्तु निविगलितानात्मप्रत्ययो त एव ब्रह्मभूतो ब्रह्मपरमात्मस्वरूपं प्राप्तः परमं
 योगं निरुत्तरं समाधिमाधिगच्छति प्राप्नोति यस्मात् लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः च्छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभू

गी. रा.
टी.
५३

तद्विदिते रताः २४ ये महात्मानश्चिन्तयन्ते दैवाः बुद्धिं ह्येतत्प्रत्ययात्मकं सारवन्धुं खलाः यतः क्षीणकल्मषाः विनष्टा खिला ज्ञानमय
महापातकाश्च यं सम्पदं दर्शिनः अतएव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तु ज्ञातमयं यत्तः सर्वभूतानां मात्मनश्च हिते च कृते वस्तु निरता अ
भिनिविष्टास्ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टत्वात्प्रशान्तं ब्रह्म यतस्ते लभन्ते प्राप्नुवन्ति न त्रये व्यतिरिक्तत्वेन विषयात्मन्यमानास्ते
भ्यः पलायन्ते ते हि ह्येतद्वन्धादनिर्मुक्ता एव यतः देवविशिष्टाः कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसां अभितो ब्रह्म निर्वाणं व
र्तते विदितात्मनाम् २५ ये रागद्वेषादिदोषा विरहितत्वेन यतचेतसो निगृहीतान्तःकरणान्तु विषयवियुक्तत्वेन तेषां विदिता
त्मनां विज्ञातपरमकारणस्वरूपाणां मुख्यलक्षणयुक्तानां यतीनां परमयोगिनां यथोक्तं निर्वाणं ब्रह्माभितः साम्मुख्येन वर्त
ते २६ ततो नैकस्य योगिनः सकाशात्कर्मयोगिनो विशेषेण प्रतिपादयितुमाह स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्च तद्वैवाङ्मरेभ्रवोः
प्राणायानौ समौ कृतवानासाभ्यन्तरचारिणौ २७ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मेतत्परायणः विगतेच्छाभयक्रोधोयः सदा मुक्त ए
व सः २८ य एवं विधौ मुनिर्यतिस्सन्मोक्षपरायणः मोक्षं परमेति तत्प्राप्तिकामो न तमुक्तः हेयोपादेयवस्त्वालम्बनचिन्त
यारागद्वेषादिदोषा विभीषा वियोगात् यस्तु इच्छाभयक्रोधाः पूर्वव्याख्याता उवाच राश्रितदोषाः सदानि तमेव निसर्गनिर्दोष
स्वात्ममात्रप्रतिष्ठत्वादिशेषेणाग्रनरावृत्तिलक्षणेन गताः प्रधुस्तास्मतादृशः कर्मयोगी मुक्त एव यतोऽस्यात्मनः सामान्यसेवि
हृत्तणा स्वभावश्रद्धाशक्तिर्यदा मायावशान्स्वरूपा विमर्शिनी सती नानादेहाद्यहे प्रत्ययनिरुद्धा हेयोपादेयवस्तुसारिणी

विषयित्वमनुभवतितदागादिदोषोपरकंचित्तमितिसेवोच्यते यदाततैर्दोषैर्विद्यावशादिशुभ्यते तदानित्यानन्तरिरूपमनैर्म
ल्लेकलक्षणस्वरूपं प्रतिपद्यमानासेविन्नात्रैषेवावशिष्यते यउक्तं चित्तमेवहिसंसारोरागादिक्लेशहृषितं तदेवतैर्विनिर्मु
क्तंभवान्नरतिकथ्यते तदेवंसत्त्वेवविषयेषुरागादिदोषोन्मेषमृत्युतात्परमार्थसमापन्नः कर्मयोगीजीवन्नेवमुक्तः यस्त्वतद्वा
तिरिक्तलक्षणपवंविधोयोगीसपरंमोक्षप्रवणएवतत्तुमुक्तः कीदृशः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानिनिर्गृहीतानिइन्द्रियाणिक
करणानि मनश्चित्तंसेकल्यात्मकं बुद्धिरथवसायात्मिकायेनसनादृशः किंरुतैवेविधः बाह्यान्बाह्यत्वेनव्यतिरिक्ताज्ज
ह्वादीन्स्पर्शानिन्द्रियैः स्पर्शमानत्वात्स्पर्शशब्दाच्चात्विषयात्बुद्धिः कृतेन्द्रियैरग्रहणेनचेतसोव्यतिरिच्येत्यनेनविशेषेणे
न्द्रियाणांविषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणयोगांगं प्रतिपादितं तेनचपूर्वभावीमासनप्राणजयादीन्यांगान्यातिप्रानि अथ
किंरुता भ्रवोरंतरेभूमध्येचतुर्दर्शनशक्तिरुत्वेत्यनेनापिधारणालक्षणयोगांगमुक्तम् भूमध्यलक्षणोदेशोतेजोमा
शलम्बनतयाचित्तस्यवत्थोद्यनेनोक्तः किंच नासाभ्यन्तरचारिणो नासायाः सव्यापसव्यनारीद्वयात्मकस्यसुखाव
यवस्याभ्यन्तरेचरितंशीलंययौस्तौतथाविधौप्राणापानसंज्ञौशारीरौमारुतौसमौयोगयथेनतत्प्रपतयावदनात्स
मानौसम्याद्येत्यनेनैकाग्रबुद्धिसम्याद्यध्यानलक्षणयोगांगमुक्तम् एकवत्त्वालम्बनेत्यन्तःकरणध्यानसम्यत्तिलहला
दिषुवद्भूतिप्राणापानौसमाश्रयतइतिविविधेनकर्मणायतेन्द्रियमनोबुद्धिर्योगीप्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्तयोगांगं

गी. रा.
टी.
५८

कर्मप्राप्तो भवति न तद्वद्वेत्तु निरोधानाः भावात्समाधिर्मसावधि रूढः सत्यस्य देहविभक्तिं विना न सिध्यता देहस्थिते बुद्धिरे
त्रिसंस्कारशेषस्य सत्ताभ्युपगमात् २८ ॥ एवं चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्य योगिनः सकाशात्सदास्वरू
पप्रतिष्ठसेवित्कर्मयोगी विशिष्टः प्रतियादितः सहि भोक्तारं यत्ततपसां सर्वलोकमहेश्वरः सहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां
प्राप्तिमच्छति २९ मां निर्वीणां ब्रह्मशब्देनोक्तमनुत्तरश्रेयं परमात्मानं ज्ञात्वा त्वत्वेन प्रतिपद्य शान्तिं निःशेषविकल्पतो
भविरतिलक्षणां निर्देष्टुमच्छति गच्छति मत्स्वरूपज्ञानादेव मुच्यत इत्यर्थः कीदृशं मां ज्ञात्वा यत्ततपसां भोक्तारं इह ना
नायत्ततपः प्रवृत्तयः क्रियाः शास्त्रेणावुद्ध्यतया बोदिताः तासां मत्तानमोहिता अनुष्ठातारः परस्परभिन्नमात्मानं त
त्फलभोक्तारं ममत्वे परमार्थविदस्तु कर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफलानां महमेवैकः कर्ता च भोक्ता चेति यत्ततपसां भो
क्तारं तथा सर्वभूतमहेश्वरं सर्वस्य कस्यचिज्जन्तुजातस्य क्रीडमात्रप्रयोजनतया स्वेच्छामात्रेणैव नानात्वेनावभासि
तस्य महेश्वरं तासु तासु क्रियासु कविनियोक्तत्वात्परमं प्रभुं तथा परमार्थतो भेदाभावात्सर्वेषां भूतानां सहृदं सर्वदा
निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वात्तत्कस्यचिद्विष्टम् नाप्यनुत्तरं एवं विधं मां ज्ञात्वा महदेव कर्मसु प्रवर्तमानः क
र्मयोगी प्राप्तिमुक्तिमाप्नोतीति पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य वित्त्यप्रतियादितमित्योम् ॥ यत्रैकता यमुनया गगना
पगेव सत्ता सतीरुपगता सहयोगबुद्ध्या अथायमेतमभिगच्छत सर्वतीर्थसारं प्रयागमिह वयं च ममात्मसिद्धौ ॥ इति श्री

राज्ञानकणमविरचितेवाकार्यान्वयमात्रे सर्वतोभदनाभिभवज्ञीताविवरणेयंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥ ओंशात्मज्ञान
विहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य प्रथमेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपकान्तम् द्वितीयेन त्वा
नकर्मणोः स्वरूपमुपदर्शितं तृतीयेन तयोरेवज्ञानकर्मणोः ————— भिन्नानुष्ठानविषयत्वभ्रान्तिरपाकृता चतु
र्थेनैवंविधसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्कारणात्प्रवृत्तिरुपदर्शिता कर्मणश्च नानादृष्टत्वं यंचमेन तेपवज्ञान
कर्मणी सन्मासयोगाविति प्रदर्शितं इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानयतयोपदिष्टयोः किं सर्ववर्णाः सर्वा
श्चमाश्चाधिक्रियन्त इति नियताः केचनेति संशयनिरासार्थं सर्वसाधारणमस्य प्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणाह श्रीभग
वानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स सन्मासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १ कर्मफलं तस्य तस्य
कर्मणो यज्ञादेः क्रियमाणस्य फलं स्वर्गादिभोगात्मकमनाश्रितो न भि सन्मानादनालम्बितः सन् यः पुमान् कार्यं शास्त्रेण
कर्तव्यमिति वर्णाश्रमनियमेन बोद्धितं कर्म करोति अनुतिष्ठति स सन्मासी त्यागवान् योगी च समाहित उच्यते तेन
सर्ववर्णाः सर्वाश्च मिणश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठानेपि कृता इत्युक्तं कर्मफलानभि सन्मानमात्रंच सन्मासलक्षणो
द्वयविहितकर्मोऽनुष्ठानेच योग इति संग्रहेण सकलप्रकरणप्रतिपाद्योर्थः सिद्धान्तीकृतः ततश्च यथाप्रतिपादितात्म
ज्ञानैकतानान्तःकरणतया व्यतिरिक्तसुखात्मकफलनिरभिकोत्तः सन् रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादधिकारकाला

गी.रा.
टी.
५५

तत्प्रभृतिप्रसूतेकर्मयोचतिष्ठति सत्त्वात्मणोस्तत्त्रियोवैश्यः शूद्रोवा ब्रह्मचारीगृहस्थोवानप्रस्थोयतिर्वा सर्वेष्वसन्मासीयो
गीचभवति नष्टनिरिग्निरेवाक्रिययववा निरग्निक्रियशब्दाभ्यांब्रह्मचारीयतिप्रलसते यतः केचिदनयोरेवाऽश्रमयोरपया
लोचितपरमाद्यत्वात्नैकर्मभिमानिनोमोक्षहेतुत्वंमममानाब्रह्मचारियत्योरेवसन्मासितोयोगितोचप्रतिजानते योहिब्रह्मच
र्योदेवपरिव्राजकथर्ममाश्रितः सदार परिग्रहाभावाद्नाहिताग्निः सन्मूलादेवपरितृप्तयत्तादिक्रयोब्रह्मचार्यकः सन्मासीचयो
गीचतेषांमतः योवाश्रमत्रयानुष्ठिताः स्वाध्याययागदानाध्यापनयाजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्यनिराशि
षमाश्रममाश्रितस्सयतिर्द्वितीयः सन्मासीयोगीचतेषांचमतः द्वयोरप्यनयोरेवबन्धहेतूनांक्रियाणांत्यागेसतिमोक्षफ
लभागित्वात् १ ॥ तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेतिप्रतिपादयितुमाह यंसन्मासमितिप्राज्ञर्योगेतेविदि
पोऽव नह्यसन्माससंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ एतेज्ञानमात्रवादिनः संन्याससंज्ञयानैकर्म्यरूपंयमर्थकथयंति तं
योगं कर्मानुष्ठानमेवत्वंजानीहियस्मात्सन्मासेविनायोगस्तेषुनास्ति किन्तु कर्मणः सर्ववर्णेषुसर्वाश्रमेषुचकर्माविर
हात् यौकिलयतिब्रह्मचारिणोपरिव्राजकौकर्मत्यागित्वेनाभिमतौतौगृहस्थवानप्रस्थोचितेकर्मसजतः संतुयतिता
दिसिद्धिकारणंकंचित्कर्मविशेषमनुतिष्ठतपवयथेष्टाचरणोहितयोर्विकर्मस्यतैवयर्थवस्यति तस्मात्संकल्पमात्रसन्मा
सिवात्सन्मासित्वेसिद्यतीति योगीयः सर्वदासर्वथास्वानन्दामृतनित्यतृप्तपरमात्मलक्षणोब्रह्मणिप्रवृत्तारंभ्रमय

ससन्मासः संकल्पस्यफलाभिलाषस्यैवोपपद्यते नतु ४४

५५

तथा सन्नैकर्मफलसंकल्पस्य योगी कार्यैकर्मणि समाधिमान्भवति नात्यश्ति २ ॥ यथोक्तयोः सन्नासयोगयोरेकपुरुषानुष्ठान
 निष्ठयोः सर्ववर्णाः सर्वाश्चमिणश्चाधिकृताः अनेन श्लोकेन प्रतिपादिताः किं तु अनुष्ठानं यथोक्तयोगविषयारुरुतावस्थावस
 म्भवतीति वतत्कृतेन सभेदे प्रतिपादयितुमाह आरुरुतोर्मुनेर्योगे कर्मकारं मुच्यते योगादृष्टस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥
 ३ मुनेर्कृतिगतिप्राप्तमात्रज्ञानत्वात्मनननिष्ठत्वादनुष्ठानं यथोक्तयोगमारुरुतो रारोडुकामस्य तत्र निर्विसर्वा निष्कालिप्त
 मानस्य कर्मवर्णाश्चमक्रमागतासासा क्रियाकारणयोगादोहहेतुः तस्यैव तथाविधस्यैव कारणभूतं कर्मजन्यतएव यथा
 ज्जुएव न स्पृशज्जिब्रन्तित्यादिना सर्वोपदिष्टनिर्वयथाननित्याभ्यासवशात् योगादृष्टस्य योगेलथप्रतिष्ठचित्तत्वे सति य
 रमात्मसमापन्नस्य शमः संकल्पविकल्पदोभक्षयः कारणप्रयोजकं निमित्तं किमुक्तं भवति आगममात्रेण प्राप्तोपदेश
 स्प्राथमिकल्पिकस्य योगिनो योगप्रतिष्ठा लाभोत्सुकस्यापितत्यामिकारणं कर्मैवोपेयतया वर्तते तस्मिंश्च श्रद्धादराभ्यास
 म्यगनुष्ठिते ज्ञाने च प्रसादकाष्टां प्राप्ते तत्कर्मोत्पन्नतएव शमः परमोपेयत्वात् कारणसम्यग्यते ३ ॥ अतएव प्रशान्तस्यो
 गादृष्टस्य लक्षणमाह यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते सर्वसंकल्पसन्नासी योगादृष्टस्तदुच्यते ४ यदा हि यस्या
 मेवावस्थायां इन्द्रियार्थेषु विरुद्धेषु विषयेषु इन्द्रियैः स्पृश्यमानेष्वपि कर्मस्वान्त्यामिहेतुषु यत्ततपः प्रभृतिषु क्रियमा
 णेष्वपि नानुषजते स ह ज्ञानदत्तमित्राच्चासक्तिं भजते केवलं पवनश्च पदार्थज्ञानं स्पृशन्नपि स्वभावव्योमप्रतिष्ठएवम

नत्वेनं विस्तृतस्वबलतया उपेतितं तत्रैवावसादयेत् मज्जयेत् ६

गी. रा.
टी.
६

वति तदा सर्वेषां संकल्पानां फलाभिसन्धीनां सन्नासित्वात्मागित्वाद्योगादृक् योगीकर्म समाधावाद्दृष्टो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते ॥
तदेवं विधस्य परमप्रशान्तब्रह्म समापत्तिकारणस्य योगादृष्टत्वात्मागतिरेकेण वा संकिञ्चित्साधने भवितुं मर्हत्यन्तः उह
रेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव स्यात्मानो वन्युरात्मैव रिपुरात्मनः ५ वन्युरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मा स्वसमा मतिः शीतोत्सुख उः खेषु तथा मानावमान
योः ७ उर्वारं ह्येतत्प्रपद्ये यवनपरितोभितभीषणविकल्पकह्योलसदसं संकृतापारगस्मीरभवसागरनिमग्नमात्मानं स्वभावं
आत्मैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेन उद्धरेत् यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत् यतोऽस्योद्धरणवसादहेतु
तयोपकारी प्रतिकूलश्चात्मैव नायः कथमित्याह तस्य पुरुषस्य संवन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव वन्युः सर्वाप्यसती
कारकस्तु जनः यत्किं आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् को न्योहिततरस्तस्माद्यप्यनंवारयिष्यतीति कस्यात्मैव व
न्युः येन पुरुषेण स आत्मा स्वभावः आत्मैव ज्ञातव्यं व्यवहाराभ्यासलब्धबलेन जितः प्रत्यवमशी गोचरायादनादशीकृ
तः येन त्वसावात्मा प्रमादपरेण सतो येदितः सन्नजितो न वशीकृतः तस्य तथा विधस्यायं शत्रुत्वे सर्वेच्छा व्याघातकारि
त्वे वर्तते तथा चोक्तं न तत्कुर्यादसि स्तीक्ष्णः सूर्यो वायुविषो ह्यल्लवणः अरिर्वीनित्यसंक्रुद्धो यदात्मा उरयि धित इति यथो
क्तस्यात्मज्ञानस्य फलमाह जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा येन तस्य जितात्मनः अतएव प्रशान्तस्य स्वस्वभाव

६

निर्दोषपरमात्मसमायतिवशान्निवृत्तविकल्पविसृज्यपरेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतियन्नेषु सर्वदेहिषु तथात्मन्यहन्नयाप्रतीयमाने
तत्त्वासामान्यसंविदेकस्वरूपयाहिणीमतिर्भवति तथाशीलसुखः स्वादिषुवाद्याभ्यन्तरनिमित्तजेषु दन्दोपश्लेषेषु तथा
परेण प्रयुज्यमाने माने पूजाया तथावमाने पराभवे तथैव समानामतिर्भवति न तस्य सर्वगतादेकस्मात्स्वभावनिर्विकारा
त्परमात्मनो हं प्रतीतिर्यतिरिच्यते नानाविधेषु विकारकारणोद्भूयस्थितेषु पितृस्य सत्ये स्वात्मन्यनुसन्धाने लोकवन्नवि
च्छिद्यत इत्यर्थः ७ ॥ सचैवं विधो योगादृढ उच्यते इत्याह ज्ञानविज्ञानतत्प्राकृष्टस्थो विजितेन्द्रियः युक्त इत्युच्यते योगीस
मलोद्याश्मकाचनः ८ ज्ञानं शास्त्रतः स्वरूपावगममात्रं विज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्कारः ताभ्यां तत्त्वो विराका
ज्ञात्मा स्वभावो यस्य स तथा तथैव कूटस्थः प्राप्त परमार्थं नित्यात्मप्रत्ययत्वात् कूटस्थः शैलादिव निष्प्रकम्पः यतो वि
जितेन्द्रियः वशीकृतवाह्यान्तःकरणो न तु तद्वशः एवं लोभादिदोषरहितत्वात्समो लोद्याश्मानो मृत्पिण्डपाषाणौ का
चने वहे मयस्य स तथा विधो योगादृढ उच्यते ८ ॥ सहस्रमिन्द्रियं दासीनमथ्यस्य देववन्धुषु साधुषु पिचपापेषु समनु
द्विर्विशिष्यते ९ यस्य सहस्रदरिद्रमृतिषु प्रीतिर्यदेव हेतुषु नानाविधेषु नो न्यभिन्नरूपेषु जन्तुषु समाब्रह्मलक्षणानि विशेष
वैकतत्त्वदर्शित्वादेकतया बुद्धिः स विशिष्यते नैकर्मयोगिनः सकात्कर्षलभते सहियदस्तु समाधिप्रतियत्तत्वात्परि
हरति यच्च तदावगणयात्सीकुरुते ताभ्यां तस्य देवप्रियाभ्यां रागद्वेषौ प्रकाशयेते यस्तु सर्वसाम्यं प्राप्तः सक्रिया सुवर्त

युक्ते

गी. रा.
टी.
६१

मानोपिसमबुद्धित्वाद्भूतएवेतिविशिष्यतइत्युक्तं, सहदादीनांभेदोवाख्यायते स्वहृद्यःसभावतःशोभनहृदयःमित्रं
मैत्रीकरणनिर्वृत्तसौहृदम् अविशुद्धःकारणवशाद्देष्टादेष्टास्तुविनापिकारणमप्रियः उदासीनःनमित्रेनशत्रुः मध्यस्थोयः
केनापिप्रकारेणमित्रत्वममित्रत्वंवाप्रयित्तमर्हतिवन्धवोत्तातयः साथवः शास्त्रोदितसदाचारनिरताः पापास्तद्विपरीताः
छाचारसंकल्पाः तेषुसर्वेषुसमबुद्धित्वमस्यकर्मयोगिनएवबोद्धव्यम् यच्छत्रुभावंप्रतिपन्नेषुशास्त्रोदितत्वान्मायवथा
दिकर्मप्रवृत्तावपिनिर्विकारैकान्मनिष्ठत्वम् ननुशत्रौशास्त्राविहितत्वादय्यामित्रप्रतिपत्तिः यद्येवमभविष्यत्तत्र
तत्रान्मज्ञानमर्जुनस्योपदिश्यतस्माद्युध्यस्तेत्युपसंहारोनाभ्यथास्यत तस्मात्कर्मयोगिनस्तुतत्रदर्शाश्रमक्रममागतोतांतां
शास्त्रोदितोक्रियामनतिक्रमतएवसर्वसाम्यभावनाविवक्षिता ॥ अतएवाह इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्ये
स्थितेमनः निर्दोषंरिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः १० इहैवास्मिन्नेवविविधक्रियाकारिणिशरीरेवर्तमानैस्तैः स
र्गः पुनर्भवोजितोयः कृतः येषांयथाप्रतियादितेसाम्येसर्वभावाभेदेमनश्चित्तेस्थितंलब्धप्रतिष्ठम् ब्रह्मैकं हि वैषम्यका
रणभूतरागादिरहितत्वान्निर्दोषमतस्तदेवसमं सर्वदासर्वथासर्वत्रविष्णुइसंविन्मात्रैकसदृशं तस्माद्येसाम्येस्थितास्ते
ब्रह्मणोपवस्थिताइत्युक्तं १० ॥ अथयथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्यचित्तहृत्तिनिरोधलक्षणमपियोगमितरक्रियाव
दहोरात्रमध्यवस्थिताभ्यासकालेविशिष्टेतिकर्तव्यतान्वितमपि कर्मयोगिनःश्लोकषट्केनाभ्यनुज्ञानत्राह योगीयु ६१

स्थापिता,

ज्जीतसततमात्मानंरहसिस्थितः एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिश्रमः ११ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः
नात्युच्छिन्तंनानिनीचैवलानिनऊशोत्तरं तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेदियक्रियः उपविश्यासनेयुञ्ज्यायोगमात्मविशुद्धये
१२ समेकाग्रशिरोशीवंधारयन्नचलःस्थितः संपश्यन्नासिकाग्रंसेदिशश्चानवलोकयन् प्रशान्तात्माविगतभीर्ब्रह्मचारिव्र
तेस्थितः मनःसंयम्यमच्चित्तोयुक्तश्चासीतमन्मरः १५ युञ्जन्नेवंसदात्मानंमद्भक्तो नम्यमानसः शान्तिंतिर्वाणपरमोमत्सं
स्थामधिगच्छति १६ क्रमेणैतद्वात्स्यायने योगीश्वरप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेणप्रस्तुतवात्स्यानयोगा
न्तरविलक्षणपरिकर्मणासर्वकालदेशाविरोधिनासमाधिविशेषनिरयेतेणसमस्तान्तर्वहिक्षरणप्राणहृत्तिष्ठयानिरु
द्धप्रसरेणकर्मयोगेनयोगवाञ्छासुविहितत्वात् आत्मानमन्तःकरणंजीवात्मानंवासततंप्रत्यहंव्यवस्थापितनिय
तकालानतिक्रमेणारहस्यैकाग्रवाथकरहितैदेशेस्थितेयतएकाकीकेवलः तथायतचित्तात्मायतेनिगृहीतेचित्तंमनो
येनतादृशआत्मातेजोयस्यसतथाविधः सम्यग्मात्मनिसमादधीत चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपियोगमनुतिष्ठेदिस
र्थः किंतुनिराशीःआशिषःफलाशंसातोनिष्क्रान्तःमोक्षलक्षणेपिफलेप्राप्त्यनादैर्मरहितः तथापरिश्रमःसर्वत्रमम
त्वाभिमानरहितः तथामच्चित्तत्वादिवत्समाणाधर्मयुक्तो युञ्जीतेत्यनेनकर्मयोगसमाधानांप्रमत्तेर्नायंयोगोभ्यसनी
यइत्युक्तं अस्मैदानेपरिकर्माभिधीयते किंकृत्वायुंज्यात् आत्मनः शुचौदेशेयत्नाद्यपेक्षयाशुण्यसर्वित्यरिसरगिरि

गी. रा.
टी.
६२

ना

गृहादौ गृहस्थापेतया सपलिमविविक्तसदनादौ विष्णुदेस्याने आसनं समाधिविष्टरं प्रतिष्ठाप्य स्थितिं प्राप्य कीदृशं स्थिरं
निश्चलं तथा सुखवतार्थमुच्छ्रायनिप्रतातिशयरहितं तथा चैवं संश्रजिनं मृगादिचर्म ऊणादभीः तदुत्तरं तत्प्रधानं
तेन गृहस्थस्य वैलाजिनोत्तरं यत्पादेः ऊणोत्तरं एवं तदुत्तरं स्थिरं सुखं आसनं पविष्य एकाग्रं ध्येयत्वेन परिगृहीतैकवस्तु
निष्ठं मनश्चित्तं कृत्वा तत्पवयतचित्तं द्रियक्रियः यतानि सह बहिष्पृशः चित्तैर्द्रियाणां मनमोक्षणां च क्रियाः सेकल्प
विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि यने तथा विधः सन् योगं चित्तं हृत्तिनिरोधात्मकं पुं ज्ञात्समादधीत किमर्थं
मात्मविष्णुद्वये आत्मनोतः करणस्य वास्योपरागलक्षणमलक्षालनाय तैश्च तस्य वादेहाद्यहं प्रत्ययवृत्तकलं कल्प
रिमाजंय एवं चित्तसमाधानमभिधाय तत्साधनभूतं कायसंस्थानमाह कायः कण्ठादधः शरीरं शिरोमूर्ध्यां वाक
न्यराकायशिरोमूर्ध्यां तत्सममवकम् ननु यान्तिभूतं तथा ह्योप्यवलोनिष्पृकम्प्योगमेजयतादिचित्तवित्तैपकारणा
रहितः स्थितः तथा सैनासिकाग्रं प्राणान्तं सम्पश्यन् अतएव च दिशः काष्ठाग्रं नवलोकयन् अथेत्यमाणाः दिक्षु
दृग्वित्तैपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तं ननु तल्लक्ष्मीकर्तव्यमित्यभिप्रायः इत्येविहितसमस्तसमाधियपरिक
रस्य परमात्मसमापन्निलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतुं विशेषणं प्रतिपादयितुमाह प्रशंतात्मा प्रशंतः सदेहादिविकल्पतो
भरहितश्चात्मान्नः करणयस्य स तथा सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजातादिगतभीः निवृत्तसाधसः तथा च

६२

स्वचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनव्रतं तस्मिं स्थित इति सर्वा र्थविषयप्रार्थनारहितत्वमनेन विशेषणोक्तम्
इत्थं मनसं यस्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मयेव परमात्ममेकस्मिं स्तत्रैव चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः संस्तम
रः तथाविधा योगादनमविषयमना आसीत् तिष्ठेत् एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदाप्रत्यहमात्मानमंतःकरणं युजन्स
मादधानः सन्मद्भक्तः मामेवात्मत्वेन समाश्रितो तत्त्वानममानसो यस्मिन् विषयांतरेन यस्य मानसं मामेव भक्तो मत्स
मायन्निमेव च समाधिफलत्वेन प्रतियत्र सन्मत्संस्थां मयि वर्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणं प्रश
ममपि गच्छति स्वीकुरुते कीदृशी शान्तिं निर्वाणपरमां निर्वाणशरीरादावनात्ममात्मप्रत्ययादितो भविरतिरूपानिर्द्व
जिः परमं प्रकृत्यफलतया स्थितं यस्यां सा तथोक्ता तां १६ ॥ इत्थमस्य योगस्य कर्म समाधिलक्षणमहायोगान्तर्व
र्तिनो यथोक्ता दैतात्मज्ञाननिष्ठतया नुष्ठेयतया भ्यनुज्ञानस्यान्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह योगोऽस्ति नैवात्म
ज्ञानो नैवेकांतमनश्चतः न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतोर्जन युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्
प्नाववायस्य योगो भवति उः खहा १७ यस्य यथोक्तो योग एव विधस्यानुष्ठानं नैवास्ति नैव सम्भवति कीदृशस्य अर्थ
मश्नुतः सौहित्यपर्यन्तं भुञ्जानस्य तथैकांतं सर्वथा नश्नुतोऽपि नास्ति तथातिस्वप्नशीलस्य नित्यं निद्रारतस्य तथासदैव जा
ग्रत उन्निद्रस्यापि नास्ति अथ शनादिका यगौरवमूलाभिष्यन्दादयो दोषाः चित्तमकर्मणं सम्पादयंति अत्यंतानश

जी. रा.
दी.
६३

नाञ्चुपाततयादयः शक्तिहानिमावहेति अतिस्वप्नादालस्यादयस्तयोगभंगं अत्यन्तनिद्रायहारादजीर्णादयोदौर्मनस्या
दिकमापादयन्ति अतोयुक्ताहारविहारस्य युक्तौ हितमात्रकालावच्छिन्नत्वादप्यन्वयाहारोभोजनं विहारश्चक्रमणा
दिर्यस्यतादृशस्य तथाकर्मसदृष्टादृष्टविषयेषु व्यापारेषु युक्तचित्तशरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टामनःकायव्या
पारोयस्यतस्यतादृशस्य तथायुक्तौ यथाकालभावित्वाभ्यासोऽसमवोथो निद्राजागरौयस्यतस्यतादृशस्य योगिन
पक्षयोगोऽऽवहाभवति अभ्यस्यमानः क्लेशाहंति सुखेन संयायत इत्यर्थः विकरणा नियमोऽवच्छान्दसः संस्कृते
मम्यास्तुपाठान्तराणि योजयेति १८ ॥ एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिलक्षणं योगस्याह यदा विनियतं चित्तं
मात्मन्येवावतिष्ठते निष्ठुरः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १९ यदास्ययोगिनः समाध्यासकाष्टांशमस्य
चित्तं विनियतं निगृहीतं सत्संप्रज्ञातसमाधिभूमिकाः वितर्कविचारानंदास्मितावगताः अतिज्ञातं सत्सुखं सत्सं
ध्येषु लब्धसंयमतातानित्यक्त्वा एकस्मिन्ध्येये आत्मन्येव सभावपवावतिष्ठते अवस्थितिं प्रतिष्ठांसंयमं लभते
तदा तस्यां दशायामात्मैकारामत्वात्सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तेभ्यो भोगेभ्यः स्पृहा रहितो निरभिको तः सन् असौ युक्तः स
म्यन्ननिर्वीजसमाधिरित्युच्यते २० तस्यात्मध्याननिष्ठस्य योगिचित्तस्यैव योगशब्दवाच्यस्योपमानमाह ॥
यथादीपो निवातस्थो नैगते सोऽपमास्तेता योगिनोऽयतचित्तस्य युज्जतो योगमात्मनि २१ आत्मनि निरुत्तरे ध्येये यो

गंसमाधिंयुंजानयोगिनः सर्वतः प्रत्याहृतत्वात् यतं निगृहीतं चित्तं येन तादृशस्य सा उपमा त उपमानं तत्त्वज्ञैः स्मृतं यथा
 दीपः प्रद्योतको निवृत्तवातदेशो स्थितः सन्नेगतेन प्रकस्यते तथैवात्मा लम्बने समाधौ स्थितं योगिचित्तं न प्रकस्यत इत्यु
 पमेयवाक्यमथाहार्यं अनेन दीपो यमानेन प्रत्यासन्नप्रबलविपक्षत्वाद्यत्नसंरक्षणीयत्वं योगिचित्तस्य प्रतिपादितं
 २० ॥ अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि
 तृष्यति २१ सुखमात्मनिकं यत्र बुद्ध्यात्ममतींद्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चावति तत्त्वतः २२ यं लब्ध्वा चापरं
 लाभं मस्य तेनाधिकं ततः यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २३ तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विघ्नचेतसा २४ ॥ तं योगसंज्ञितं समाध्याख्यमर्थं विद्याजानीयात् कंतं यत्र यस्मि
 न् निरुद्धं निवृत्तवह्निश्च चारतयानियमितं चित्तं योगसेवनाद्योगस्य समाधेः प्राप्य स्थान्यस्य सेवनादाश्रयणादुपलब्धप
 रमोपेयत्वात् तत्रैव विष्णोते संयोगांतरविषये प्रयत्नमुत्सृजति तस्यैव योगस्य निरुत्तरत्वात् अतएव तस्यार्मवस्थायां
 योगीयत्वात् नैवात्मानं पश्यन् स्वसंवेदनेन स्वरूपमनुभवन् आत्मनि स्वभावपवाधिकरणभूते तृष्यति परं प्रीतिं
 प्रतिपद्यते तं योगं विद्यादिति सम्बन्धः तदानीं द्विनिवृत्तसकलबाह्योपरागं चित्तमात्मसमापन्नं सक्नुद्धसंवेदनल
 क्षणात्तद्धर्मत्वेनावतिष्ठते तथा यत्रात्मनिकमनेतं निरुपमस्वरूपानुभवचमत्कारमयं सखं सहजज्ञानंदो भिद्यन्

गी. रा.
टी.
६४

ते कीदृशंसुखमतीन्द्रियं श्रोत्रादीनिवासानिन्द्रियाण्यतीतमतिक्रान्ते अतएवबुद्धिश्चास्य बुद्ध्यातात्कालिकयाबोधलक्षण
यात्मनः सुशक्तैवशास्त्रं संवेद्यं अयंयोगीवेत्तिजानाति तेयोगंविद्यात् तथायत्रस्थितोयस्मिंस्तत्रविश्रान्तिरयंयोगीतत्र
तः परमात्मरूपात् परमार्थान्नच्यवतेनवियुज्यते तथायंयोगमासाद्यततोपिकंतस्मादुत्कृष्टमपरमंयत्नाभिमिष्टं
प्रियोगी नमयतेनबुध्यते अतएवप्राशक्तंयत्रस्थितस्तत्ततो नच्यवतइति अतएवयस्मिन्स्थितस्संस्कृतोनिवृत्तेतरव्याश्रयः
सन् योगीशुरुणापिप्रबलेनापिकेनचिन्मानसेन शारीरेणवाडःखेननविचास्यतेनततोव्युत्थाप्यते तंयोगसंज्ञितम
र्थंविद्यात् कीदृशंडःखसंयोगवियोगं उःखंविषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिजनितोराजसःक्लेशः तेनसंयोगः संसारिदशायांस
म्वन्यः तस्मादियोगोविरहस्तं हेयवस्तुप्रार्थनाजन्मनाडःखेनसम्वन्धाभावयववियोगइत्यर्थः सपर्वलक्षणोयोगः
परःसमाधिर्निरुत्तरानंदलाभलक्षणमहाफलहेतुः निश्चयेननिःसन्देहत्वेनानिर्विषाचेतसानुदिश्रमनसायोक्तव्यस्मा
माधातव्यः अलब्धभूमिकस्यहियोगिनःप्रथमंसन्देहः आरुरुततच्चाभ्यासदशायांक्लेशः संभाव्यते इतिनिश्चयेना
निर्विषाचेतसासयोक्तव्यइत्युक्तं २४ ॥ एवंवात्यविषयपरिहारकमेणचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोसमाधिसिद्धिमभिधा
यपुनरपिप्रकृतकर्मयोगक्रममेवसमाश्रयेत्तत्सिद्धिप्रदर्शयितुमाह संकल्पप्रभवान्कामास्तपक्तासर्वानशेषतः
मनसैवेन्द्रियशामंविनियम्यसमंततः २५ शनैःशनैरुपरमेदुद्याधृतिशृतीतया आत्मसंस्थंमनःकृतानकिंचिदपिचि

६४

नयेत् २६ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्येतदात्ममेववशंनयेत् २७ प्रशान्तमनसं ह्येने योगिनं सखमुत्त
 मं उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २८ शुद्धं चैवं सदात्मानं योगी नियतमानसः सुखेन ब्रह्मसंयोगमस्येतमधिगच्छ
 ति २९ ॥ क्रमेण यतश्चाख्यायते शनैः शनैरुत्तरोत्तरविशेषारोहणक्रमेण न तु सहसैवोपरमेत् वासेषु विषयेषु संग
 त् तथा देहावात्माभिमानात् निवर्तेत केन साधनेन बुद्ध्या सम्यग्ज्ञानेन कीदृश्याधृतिः शृतीतयाधृतिः परमात्मन्यहंकारावष्ट
 म्भलक्षणैर्यतया शृतीता स्वीकृता यावुद्दिस्तया नादृश्या सात्त्विकी हि धृतिर्यौ बुद्धिधारयति सात्रयोगे साधनत्वमर्हति यस्या
 धृतेर्लक्षणं वक्ष्यति धृता यथाधारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिः सापार्थसात्त्विकी पूर्वैर्किंकृतो
 परमेत् मनसैव परेण मोक्षविषयेणैव चेत् सा प्राक्स्थावरसंज्ञयोगेन संकल्पप्रभवान् विषयग्रहणव्यग्रजंगममनः सञ्च
 त्यानसर्वान् दृष्टान् अविभक्तभेदेन समस्तान् तथा प्रत्येकमशेषान् अविद्यमानसंस्कारमाज्ञानं कामान्भोगांस्त्याज्यापरित्यज्य
 तथा तेनैव मनसानन्तविषयविषयेणोन्द्रियग्रामे करणवर्गं समंततः सर्वेभ्यो विहितेभ्योपि शास्त्रादिभ्यो विनियम्य रागादिदो
 षपरिहारात्मना विशेषेण निश्चेत्यनेन प्रस्तुतसञ्चयानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषयकामत्यागस्येन्द्रियनियमस्य च पूर्वोक्त
 क्रममेव स्मारयति एवमनेन क्रमेणात्मसंस्थं मुक्तं आत्मनि ब्रह्मा परनाम्नि सम्पत्कियते लब्धविश्रान्तिमनोतः करणं कृत्वा स
 म्यायतश्चातिरिक्तं वस्त्वन्तरं न किंचिद्व्यायेत दानी हि सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्रकाशते एवं विधेनाभ्यासक्रमेण यतोयतोयस्माद्यस्मा

मी. रा.
टी.
६५

कृतश्चिद्व्यनभूतादाभ्यन्तरादासाच्चमनश्चेतोनिश्चरतिनिर्गच्छतितस्मात्तस्मान्नियम्यप्रतिविध्यात्मनिपरमकारणपववशेन
येतत्रैवनिवर्त्तनीयाद्यतःस्वभावतपतच्चञ्चलेचपले तथाप्रार्थितेपिविषयेनचिरमवतिष्ठतइत्यस्थिरं यस्मात्तस्मिन्नात्मवशेनी
तेसत्येनयोगिनेप्रशान्तमनसं विषयसुखोन्मुखोभविरतिनिर्वृतचेतसंसंतं स्वयमेवोत्तमंनित्यनिरवयस्वभावत्वाउत्कृष्टं सु
खंसहजज्ञानन्दऽप्येत्युपगच्छति कीदृशयोगिनेप्रशान्तरजसंशान्तेविलीनेरजोविषयप्रवृत्तिहेतुर्गुणोयस्यांतयवब्रह्मभूतं परमा
त्मसमापन्नंयस्मादकल्मषं अविद्यमानाज्ञानलक्षणकिल्बिषकलंकमेवमनेनयथोक्तेनक्रमेण प्रवंधप्रतिपादितेननिय
तमानसः संयतान्तःकरणयोगीसर्वदासर्वस्ववस्थामुपश्यच्छृण्वन्निश्चिन्त्यादिनाप्रतिपादितः स्वात्मानंयुजन्समादधानः
सुखेनासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणादिक्लेशाभावादनायासेनब्रह्मणायपरमात्मनासंयोगमभेदमत्यंतंनित्यमेवा
धिगच्छतिप्रामोति २९ ॥ इत्थं सिद्धनिरुत्तरसमाधेः कर्मयोगिनो लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपादयितुमाह सर्वभूतस्यमात्मा
नंसर्वभूतानिवात्मनि ईदृतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः योमोपश्यतिसर्वत्रसर्वं चमयिष्यति तस्याहंनप्रणश्यामिस
चमेनप्रणश्यामि ३० सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकवमास्थितः सर्वथावर्तमानोपिसयोगीमयिवर्तते ३१ आत्मोपम्येनस
र्वत्रसमं पश्यतियोज्जेन सुखंवायदिवाडःखंसयोगीपरमोमतः ३२ ॥ यथोक्तेस्मिन्कर्मयोगेयुक्तः समाहितः सर्वत्रसर्व
दासर्वथावहितचित्तोयोगी आत्मानंश्रद्धयचिन्मात्रैकलक्षणतयोक्तस्वरूपंसर्वभूतेषुपरस्परंभिन्नत्वेनावस्थितेषुचराचरे

पूर्वमेव

६५

सुप्राणिषु स्थितं पश्यति यदात्मनः सामान्यचिन्मात्रं रूपमेकं तदात्मकान्येव भूतानि प्रेतते रत्यर्थः यथोक्तं स्वदृष्टे स्वात्मनि सर्वभूतानि
निविगलिता मन्यभेदानि पश्यतीत्यात्मनः सर्वभूतानां चाभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतद्यथा चैतत्सम्भवति तथा प्रतिपादि
तमेव प्राक् तथापि स्मृत्यर्थं पुनरुच्यते आत्मना मायं सखडः खशाखशाहकमृदुत्वमृमत्वादिसकलविकल्पविरहविष्णु
द्वसंवित्प्रकाशैकलक्षणसस्य संवेदितृत्वं नामाद्यभिचारीगुणः तेन यद्यत्संवेतितत्तत्संवेद्यमानमेव तेन तेन दृष्टेणात्मानं
लभते संवेद्यमानता च निर्विकल्पावस्था पूर्विका भवति तेन यद्यत्किंचिद्यदा यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा संवेद्यते तत्तदह
यानंतचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मनः संवेदितृत्वं घानां च सर्वभूतानां नास्ति वास्तवः कश्चिद्भेदः केवलमचित्यपारमेस्वरमायो
द्वावितो वेद्यवेदकविकल्पः सर्वमिदममोयं विभिन्नतया वभासयति सच परमेस्वरप्रसादादुन्मिषितया विद्यात्वाद्यादि
व्याप्यदृशा तत्र विद्विस्तादृशो विभाव्यमानो यदा विगलति तदा भिन्नसेतुसागरसलिलवत्सर्वमिदमात्मतयैवै कोना वभा
सते ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन्महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्तिरेवाऽधिकृत इति कर्मयोगी सर्वत्र स्यावरेजं गमे
च भूतशामे समदर्शनो द्वैतात्मकतत्त्वैकदर्शीत्युक्तः यच्चात्मा सोहमेवेत्यभेदं भगवान्प्रतिपादितुमाह यो योगी सर्वत्र भाव
जाते मोयथोक्तात्मतत्त्वैकरूपमुक्तयोपपत्त्या पश्यति मयि च सर्वं तथैव पश्यति तस्य तत्त्वदर्शिनो हं न प्रणश्यामि नादृश्या
भवामि सोऽपि मे स्वरूपभूतत्वान्न प्रणश्यति नादृश्यत्वमापद्यत इति कर्मयोगसिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपा

गी. रा.
टी.
६६

६६
दनपरमेतद्गवद्भवनं किंचयोयोगीसर्वसर्वस्मिन्नेहप्रभृतिसुखेऽऽखेवायं वाकं चित्पाणिधर्ममुक्तयोपपत्त्यासंवेद्यमानस्य सं
विदात्मकत्वापत्तिरूपतया समसंविन्मात्रैकस्वभावं पश्यति बुध्यते कथमात्मौपस्येन आत्मानमुपमानोक्त्यस्वानुभववदित्य
र्थः समसर्वथासर्वेण केनचिह्लोकसाधारणेन प्रकारेण वर्तमानोऽपि मयि वर्तते मदभिज्ञोऽहं मे वासावित्यर्थः स एव विद्यो
योगी सर्वास्ववस्थास्वविलिप्तनिरुत्तरसमाधिफलास्वादोऽर्वाविज्ञहृन्दानवन्धः साधयोगो गानुष्ठाननिष्ठोऽपलभ्यसमा
धिफलपूर्वोक्तयोग्ययेतया परमो निरुत्तरातिशययुक्तः ईश्वरवत्सर्वसाम्यदशाधिगृह्णता जीवन्मुक्त इत्यर्थः ३३ ॥ अ
थ संप्रत्यननुभूतत्वादस्य सर्वसाम्यप्रतिपत्तिफलस्य समाधेरसम्भाव्यतां मन्यमानोऽर्जुन आह योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः सा
म्येन मधुसूदन यतः साहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं परां चंचले हि मनः क्लृप्तप्रमाथिवलवद्गुहं तस्याहं निग्रहं ममे
वा योरिव सुडुक्करं ३४ ॥ हे क्लृप्तयोऽयं समनेतरे कर्मयोगलक्षणोऽयं योगविलक्षणो योगस्त्वया प्रोक्तः यतः परां
स्थितिं प्रकृष्टां प्रतिष्ठानं पश्यामि न तर्कयामि चंचलत्वादनवस्थितत्वात् यस्मात्तन्माथनं मनश्चंचलं प्रकृतिचपलमतः प्र
माथिप्रमथनशीलं यतः क्लृप्तलब्धामपि भूमिकां मुन्मार्गप्रवणत्वादाशुविनाशयति न च तद्वा वर्तयितुं शक्यतो वल
वत् अथ विषयान्प्रतिभियावतः शैलेन्द्रशिखरविशीर्यमाणसलिलौघवत् इत्यर्थं वले यतो जन्मसहस्राभ्यसेषु विषयरसे
षु दृष्टासक्तत्वाद्गुहं तस्यैवं विधस्यास्य मनसो निग्रहमुपस्थाप्यतिषेयं सतरोऽुक्करंऽऽसाधं संभावयामि कस्येव वा योरिव

६६

यथावायुः स्वाच्छन्नेन दितु प्रसरन्ति ग्रहीतमशकमेवमेतन्मनः १५ ॥ यथैतदभ्युपगमपूर्वमुत्तरं भगवानाह असंशयं म
हावाहो मनोऽर्निग्रहं चले अभ्यासेन त्वकौंतेय वैराग्येण च गृह्यते १६ नास्मत्संशयश्चंदले स्वभावचपले मनोऽखेन निग्र
हीतुं शक्यते किं त्वभ्यासेन वैराग्येन चोपायद्वयेन गृह्यते नियम्यते अभ्यासश्चात्र कर्मयोगे पश्य ज्ज्वालन्ति तादि प्राशक्तक
मेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितविषयो न्मुखेन प्रवर्तमानास्तु सर्वप्राणवृत्तिषु च शरीराद्यभिचारित्वात्तथैव प्रवर्तमानास्तप्य
पदेशानुसारिणा अभ्यासोक्ते स्वात्मनि निवेशनात्मकस्थिति लाभविषयो यत्नः वैराग्यं चानिषिद्धविषयस्य शीनुभूयमा
ने मुखे सहजानन्दनिरुपमा स्वादाविस्मरणादनासंगः ताभ्यामेवंविधाभ्यां कर्मयोगाधिकृतपुरुषैकगोचराभ्यामभ्यास
वैराग्याभ्यामेतत्सु चंदलमपि चित्तं नियतं शक्यमेव १६ अतएव असंयतात्मना योगोऽष्टांश इति मे मतिः वश्यात्म
ना तु यतता शको वाप्तुमुपायतः १७ यतो व्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मना अनियमितांतः क
रणेन पुरुषेण पश्ययोगोऽष्टांशोऽर्लभः वश्यात्मनाविधेयांतः करणेन पुनः पुरुषेण यततानित्यमविच्छिन्नोत्साह
तया प्रयत्ने ऊर्वता उपायतो यथोक्तज्ञानलक्षणा उपायात्स्वीकर्तुं शक्य एव १७ ॥ अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य श्रुतिमात्रा
वगतत्वादभ्यासवैराग्ययोश्चात्मतः साधत्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमाद्योगस्य उरवायत्वं मन्यमानः श्रद्धाभावे सौ
कस्य कारणस्य योगं प्रत्युपायत्वं स्यान्नवेति संशयानोर्जुन उवाच अयं तद्ब्रह्मयोपेतो योगश्चलितमानसः लिप्तमा

गी. रा.
टी.
६

नःसतोमार्गप्रमूढोब्रह्मणःपथि ३५ अनेकचित्तोविभ्रंशोमोहस्यैववशगतः अशाप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकुसुमगच्छति ३५
आप्तोयदिष्टाउपायान्निसंशयतयाफलसंभावनाप्रदाइतिकिलोक्तातयोयेतःप्रदावान् अतएवसतोसत्पुरुषाणामुत्तमफ
लार्थिनोपुंसोपम्यानंप्रेस्वरपि यदियोगाउक्तलक्षणान्माथेअलितमानसः विच्युतचित्तवृत्तिः अतएवायतोयत्नश्रमस्त
तश्चब्रह्मणःपरस्योपेयस्यतत्त्वस्यपथिप्राप्तुपायद्वयेमार्गे प्रमूढःप्रकर्षणमूढःसम्यग्ज्ञानरहितः अतश्चोपायानिअया
दनेकचित्तःविकल्पाऊलत्वात्पतित्वाणंचंचलत्वाद्गुरुविधमनोवृत्तिः अतएवाविभ्रंशोतोनकचित्तव्यस्थितिः यतोमोहस्यै
वाज्ञानस्यवशगतोविधेयतोप्राप्तःस्यात् तदेतयादोषसामग्र्यायोगसंसिद्धिं समाधिलाभमप्राप्तःसन् कांगतिंगच्छति
तस्यैवंविधस्यप्रदामात्रैकालेवनस्यपरिशिष्टोपायरहितस्यदेहादूर्ध्वकीदृशोयोमंतरेगमनमित्यर्थः ३५ ॥ तदेवष्टुक्क
ति कश्चित्तोभयविभ्रंशाच्छिन्नाभ्रमिवनश्यति अप्रतिष्ठोमहावाहोविनाशोवाधिगच्छति एतन्मेसंशयंकुसुमच्छेत्तुमहेश्वर
वतः त्वदस्यसंशयस्यास्पृच्छेत्तानह्युपपद्यते ४१ ॥ कश्चिदित्यभीष्टप्रश्नेअपिनामैवंप्रदूथानःपुरुषःस्वर्गापवर्गलक्षण
संगतिद्वयस्यापिभ्रंशादभावोदकतरगतिंप्रत्याशासंभवे च्छिन्नाभ्रमिवयवनविशीर्णोजलदोयथाविनश्यतितद्वत् पु
नःसंधानमापद्यते उत्तगतिद्वयोपायनिश्चयाभावात् अप्रतिष्ठोनिरवलंबनस्तन् अत्यंतिकमेवविनाशोप्राप्नोति अ
पुनरुत्पानायैवसंसारश्चपततीत्येतमेवंविधंसन्देहंममविनाशयितुमर्हसि यतस्त्वत्तःसर्वसंसारिगतिवेदिनःसर्व

६७

ज्ञादयो यथोक्तस्य सेशस्य परिहर्तान संभाव्यते यत उक्तं भगवता बहूनि मे व्यतीतानि त्वं श्लोके सर्वजंतूनां नानागतिवेदित्वं
५१ ॥ अथैवं विधेः संशयच्छेदाय भगवानुवाच पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात
गच्छति ५२ तस्यैवं विधेः स भोगाय वर्गलक्षणसिद्धिर्वीजभूतश्च द्वागणसंस्कृतचित्तस्य पुंसः क्वचिदपि विषये विनाशः
सर्वदुर्गतिहेतुर्ज्ञानभ्रंशलक्षणस्ति रोभावो न विद्यते क्व न विद्यते इहामुत्र वा इहेति दृष्टानुप्रविक्रमभोगाधिकरणो संसार
इत्यर्थः अमुत्रैते तस्मादस्य स्वान्मप्रतिष्ठाहेतावयववर्ग इत्यर्थः यतः कल्याणवान् ऊशलाभिनिवेशी न कश्चिदुर्गतिम
ज्ञानरहिततादुष्टां योनिं प्राप्नोति अद्वावतश्च कल्याणकारित्वमवश्यमेव स्थितं अद्वाहिनामपरमेष्ठ्यप्रसादकल्पदु
मस्य बीजकनिका तं भोगाय वर्गलक्षणफलसंपत्तिं समृद्धमकृत्ज्ञाननिवर्तते केवलं मृदमप्याथिमात्रत्वादितारतम्या
त्कालविशेषायेति गीस्वकार्यं निवर्तयति ५३ ॥ यत एवमतः प्राण्यपुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः पुत्री
नां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते ५४ अथवा योगिनामेव जायते धीमतां कुले एतद्धिडलं भूतरे लोके जन्मयदीदृ
शं ५५ तत्र ते बुद्धिसंयोगं लभते यो वै दैहिकं ततो भूयोऽपि यतते संसिद्धौ ऊरुनंदन ५६ पूर्वाभ्यासेन ते नैव क्रिय
ते ह्यवशोऽपि सन् जिज्ञासुरपि योगस्य शास्त्रज्ञातिवर्तते ५७ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धिं किल्बिषः अनेक
जन्मसंसिद्धिस्ततो यांति परां गतिम् ५८ ॥ योगभ्रष्टो योगात् यथोक्तज्ञाननिवृत्तया शास्त्रविहितस्वकर्मावस्था

जी. रा.
टी.
६८

नलताणात्समायेर्धृष्टः परमेश्वरसमापन्निलताणं फलमप्राप्यैव विच्युतः सन् अद्वावीजे सत्यपीश्वरेच्छावशादेव संश्रुति
तीव्रसंवेगाभावाद्यत्नादिसहकारिसमर्पीवैकल्यादिकालात्तरापेक्षितफलः सत्यपकृतो प्रकृष्टयत्तदानतयः प्रभृतिश्रुम
कर्मकारिणां संवन्निनेलोकांस्तत्कर्मोचितभोगाधिकरणभूतानि भवना निश्रान्नासाद्यतत्र च तत्कर्मानुभूयाः शाश्वतीः स
माः सहस्रसंख्यानि वर्षाण्युषितानि वा समनुभूय ततस्तत्कर्मफलोपभोगान्ने कर्मभूमावस्थां सुवीनां श्रीमतां सुद्धा
भिजनकर्मणां लक्ष्मीवतां ऊलेन्येभिजायते जन्मलभते येन भोगाभिवाञ्छालेशकलुषितचित्तत्वादसम्पन्नद्विजा
त्कर्मयोगाद्देशः प्राप्तस्तस्यैवागतिर्निर्दिष्टा यस्मत्पयवर्गप्रवणत्वेपिसति ऊतश्चित्प्रतिवन्धात्कर्मयोगः सम्पद्निर्हन्तः
सहस्रमंगतिमाप्नोतीति पदान्तरोपस्थासेनाद् अथवा योगभ्रष्टे योगिनो यथोक्तकर्मसमाधिनिष्ठानामतएव धीमतो प्र
कृष्टज्ञानयुक्तत्वात्प्रशस्य बुद्धिमतां ऊलेन्येभिजायते सप्रत्ययते ईदृशमेतदेव विधानं योगिनो ऊले जन्म ऊले भवतरे
कर्मयोगभ्रष्टमन्तरेण तकेनचित्प्राप्तं शकांतस्मिंश्च जन्मनि तंबुद्धिसंयोगं तादृशं बुद्ध्याज्ञानसंस्कृतयाधियासम्बन्धं लभ
ते कंतं पौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवेयज्ञानक्रियासमव्ययानुष्ठानरूपो योगः तेनाश्रितस्सन्ननिर्वाहितः तत्र किल तथा
विधयोगसमाश्रयणहेतुभूतज्ञानसंस्कृतया बुद्ध्यासम्बन्धोऽस्याभूदेव सच परमेश्वरा उपहं विना न भवति सच परमेश्वरा
उपहोनादत्र फलो विरमति अतः ऊतश्चिद्विज्ञानलेशात्कचित्कालं विलम्ब्य पुनरभिव्यज्यत एव ततस्तदुद्दिष्टयोगमाहात्म्या

६८

इयः पुनरपि प्रयत्नमारभते संसिद्धिनिमित्तं योगफलावाप्त्यर्थं यस्मात्तेनैव पूर्वजन्मसम्बन्धेन प्रदेनाप्यभासेन योगविष
येण संस्कारात्मना वस्थितेनावशोपनिष्कृन्तपिद्रियते आत्मसात्क्रियते कस्मात्तेनाभासयोगेन क्रियत इत्याह यस्मात्कर्म
समाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि सत्त्वं ज्ञातकामो हि शब्दब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्र मतिवर्तते इति कामति निश्चयाभावाद्यो
गविषया प्रवृत्तिरेव न सम्भवति संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकमतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तत इत्युक्तं स पुनर्योगी प्र
यत्नादयोगाद्यतमानो योगमनुतिष्ठंस्तदनुष्ठानसंस्कारवशाच्च संशुद्धकिल्बिषः प्रक्षालिताज्ञानमयकलंको वद्भूमिर्जन्म
भिः परां काष्ठा मधिरेतादृशि ज्ञाने ततो नंतरं संसिद्धिः सम्यक्प्राप्तप्रायणीयः परंगतिं परमात्मसमापन्निलक्षणां प्रकृष्टां
भूमिं प्राप्नोति यतः परंगम्यो नंतरं न विद्यते ४० एवं विधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यो
यिमतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४१ सुतीव्रस्थापितयोमात्रस्यान्तवत्फलत्वात् तपस्विभ्यो यो
गी नित्यनिरुत्तरानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमात्रशरणेभ्यस्तथा कर्मिभ्यो यज्ञादियज्ञादि
केवलकर्मवद्भ्योऽधिकः तस्मात् त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य सर्वोत्कृष्टो योगी भव ये केचन योगिनो दर्शनभेदात् सम्भवन्ति
तेषामप्ययमेवंविधो योगी प्रकृष्टतम इति प्रतिपादयन्नप्यायमुपसंहरति योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनात्तरात्मना प्र
हावाभजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ४२ समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोति शयेन युक्तः समाहितो मम मतः

जी. रा.
टी.
६६

कोसौयः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया युक्तः सन्मङ्गलेनान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मोपरमात्मानमीश्वर
मेकं तत्त्वं परमोपेयतया गतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनः करणेन भजते वाङ्मनः कायव्यापारात्मन्यरानेव ऊर्ध्वं न्मङ्गलो भवति
यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमन्त्रवृत्तपावगमपूर्वमामेव यउयास्ते स एव समाहिततम इत्योम् ६॥ यातायस्योगभावेदयति
यदि परं योगतामययोगास्तं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसकराभ्यासवैराग्यगम्यं सम्यक्त्वाभ्यासुकामैः परमगुरु रिति श्रद्ध
या पर्युपास्यः षष्ठोऽध्यायो यमार्थैरवहितमतिभिस्तुक्तसर्वात्मकार्यैः ॥ इति श्रीराज्ञानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमा
त्रे सर्वतोभङ्गनामिभगवद्गीताविवरणो षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ॥ एवं यदेगभावमायन्तानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धि
स्तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयद्वयस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मङ्गलस्य कर्मयोगिनोऽपि सततव्रतैर्यशोऽविद्यतपवेत्यात्मनय
वजगत्कारणत्वादिशक्तूचितप्रायेजेयान्तरं स्फुटतया प्रतिपादयितुं भगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युज्य
न्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मोयथाज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ षष्ठोऽध्यायपरिसमाप्तो मङ्गलेनान्तरात्मना यो मोभजति स युक्ततम
इति युक्तं तदेव मय्यासक्तमनामदाश्रितश्चेत्यनेन यदह्येनेहानूदिनं ततश्च मन्त्रवृत्ते तात्त्वामोभजेत्स्वयथायेन प्रकारेण
सन्देहरहितं कृत्वा समग्रं सम्पूर्णं स्वदृष्टं मोक्षास्यसि प्रतिपत्स्यसे तदिदानीं शृणु ॥ अयं हि जगत्पंचः स्वतः सिद्धनित्यप्रधानप
रिणामतया कैश्चित्पतिपन्नो मयैः परमाणुपाकप्रभवत्वेन इतरैः क्षणिकज्ञानसन्तानधमजम्यतया परैश्चात्मयाचेति कि ६६

सर्व

मन्त्रतन्त्रेणादित्यस्ति संशयस्यावकाशः तन्निश्चयार्थं चेदं वक्ष्यामि नवधारय १ तदवधारणादेव च समग्रं मत्स्वरूपज्ञानं भ
विष्यतीत्याह ज्ञानं ते हं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यज्ञात्मानं हं भूयो मया ज्ञातव्यमवशिष्यते २ इदं समनन्तरं प्रस्तुतं
जगत्प्रपञ्चपरमार्थप्रतिपत्तिविषयं मत्स्वरूपसाकल्यसंविद्धिविषयं च ज्ञानमुपपत्त्युपमासरूपेणासं तदभयसाक्षात्कारहे
तुनाविशिष्टेन ज्ञानेन सहितमशेषतः कथयिष्यामि यत्प्रतिपद्य भूयो बोद्धव्यं वस्तुनन्तरं किंचिदवशिष्यते यदवगमा
द्विदितसकलवेद्यः कृतकसो भविष्यतीत्यर्थः ३ एतयोश्च ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संवेदनमेव फलं पर्यवस्यति तच्च परम
रहस्यत्वात् न संलभ्यतः मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतनसिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ४ इह
निरवधौ प्राणिनसर्गप्रपञ्चे मनुष्यान्मेव तावदुल्लेभं ते हि मनुष्याः कर्मभूमिलब्धजन्मानश्चतुर्वर्गसिद्धयधिकारिणः तेषां
मनुष्याणां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशात्पन्नसंसारविश्रान्तः सिद्धये पुनर्जन्माभावस्तदा फल
प्राप्तये यतते तत्तदपायाहरणप्रयत्नपरो भवति ननु तावत्सिद्धिं प्राप्नोति तेषामपि यतमानानां सिद्धानां तत्तद्दर्शननि
श्चितमोक्षलक्षणं सिद्धिं प्राप्नोति तेषामपि मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशादवाप्तमदनुग्रहाविर्भावितयथोक्तनि
रतिशयश्रद्धाभक्तिप्रसाधितविवेकजज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां वेत्ति आत्मत्वेन प्रतिपद्यते ५ तज्ज्ञात्वा
रूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह भूमिरायोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकारश्च तीर्थमेभिन्ना प्रकृतिरष्टधा ६ अपरे

गी. रा.
टी.
७.

यमितस्त्वमोक्तं विदिमे परं जीवभूतं महावाहो ययेदं धार्यते जगत् ५ यो हं स तत्तच्चिन्मात्रसदृशप्रच्युत एवाचिन्मनि
जमाया शक्तिमाहात्म्या जडचेतनविभागेन दिष्टपश्चादवभासमानो जगत्क्रीडामिमो निर्वर्तयामितस्त्वमेव सत्त्वः स्वमोहा
त्मकतया सर्वभावानुगतसत्त्वादिगुणत्रयस्याजगत्प्रकृतिः सेयमष्टया अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्ना विभागं प्राप्ता केतेष्टौ
प्रकाराभूमिरित्यादि तत्रभूम्यादिभिः पंचभिरप्ययंक्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारणभूतानि सूक्ष्माणि निर्दिष्टानि वेदितव्या
नि तैश्चकार्यभूतानि पृथिव्यादीनि पंचस्थूलभेदात्मेकैकापायपंचादिगुणानि संगृहीतानि बुद्धिकर्मद्वियवर्गश्च
दशसंख्य इति भूम्यादिभिः पंचभिस्तत्त्वविंशतिरादिता मनश्च सर्वेन्द्रियनायकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका अहंकारो दे
हादिष्वनात्मभूतेष्वनात्मप्रत्यय इति विविधमन्तःकरणमिति त्रयोविंशति संख्यं कार्यकारणवर्गस्तदनुगुणं च त्रैगुण्य
त्मकं प्रधानं कारणमिति तत्त्वचतुर्विंशतिरूपा जडत्वेनावभासमाना प्रकृतिः इयंचापरावक्ष्यमाणजीवभूतप्रकृतये
तया स्थूला यतोसौ जगवेद्या परतंत्राविनश्चरी सती चेतना देदकात्स्वतंत्रान्नित्याञ्च जीवतत्त्वादपेक्षया अतएवाह
इतउक्तायाः प्रकृतेः पुनरमो विलक्षणं परंप्रकृष्टं जीवभूतं मायावशादसोमभिन्नत्वेनावभासमानदेवतत्त्वंप्राप्तं
विदिजानीहि कीदृशी यथा कर्तृभूतयेदं यथा कृतं तत्त्वज्ञातमयं जगद्धार्यते जीवलक्षणपरप्रकृतिनिवद्वा जगत्पदा
र्थस्थितिः ५ एवं मायावभासितपरापरभेदेन जडचेतने द्वे प्रकृती एतयोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ७

एते यथाप्रतिपादितस्वरूपे मदीये प्रकृती यो निरुत्पत्तिकारणं यथा तादृशिसर्वाणि भूतानीत्युपधारयति अयेन बुद्ध्या
जीवभूता हि प्रकृतिश्चित्स्वरूपत्वाद्यभिचारात् वस्तुतः परमकारणात् परमात्मनो मत्तः परमेश्वरादभिन्नापिमन्माया
वशाद्देदमिवापन्नाजडया प्रकृत्यानादित्वेन सम्बद्धा सतीतामेव गुणात्मिकां प्रकृतिं महदादिभावेन परिणतामात्मते
नाभिमन्यमाना सत्त्वादिसाधनभावेन चेतना चेतनानाभावरूपे विषयमपेक्षत इत्यादि प्रकृतिपुरुषसम्बन्धो जगतः
कारणमित्येते प्रकृती सर्वभूतानां यो निरित्युक्तं तथा च वसति यावत्किंचित्सम्भवतिसत्त्वं स्यात्वरजं गमं तेजो ज्ञेयं
योगात्तद्विद्भिभरतर्षभेति ॥ एवं जगत्कारणभूतयोरेतयोर्मत्सम्बन्धिनोः प्रकृत्योः मन्मायैवैवमवभासने कारण
मिति ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ कृत्स्नस्य सर्वस्य निरवधिचराचरभूतभेदमयस्य जगतः प्रभवः
प्रलयश्चाहं मत्तयैतत्प्रभवति मय्यैतत्प्रलीयत इत्यर्थः मत्संकल्पमात्रोद्भावितयामाययैव तेजसा जडे प्रकृती आभा
स्येते तन्निवन्धनौ च सर्गसंहारावित्येतयोर्जगत्प्रभवप्रलययोरहमेव मूलकारणमित्यर्थः ६ ॥ अतएव ममैव य
स्मकारणात्वात्स्वरूपलाभे कारणान्नरापेतानास्तीत्याह ॥ मत्तः परतरं नायत्किंचिदस्ति यन्नजय मयि सर्वमिदं
प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ७ ॥ जडा प्रकृतिरपरैस्तृप्ता तदपेक्षया जीवभूता परास्ते तयोस्तु कारणभूतो हे परतर इति
मत्तोऽयत्किंचिदस्त्वन्तरं न सम्भवति यन्मत्कारणत्वेन परतमं स्यादहमेव कारणं निरुत्तरमित्यर्थः यत इदं सर्वं भावजा

मी. रा.
टी.
७१

तंमयिसर्वाप्रयभूतेषोतमनस्सूते कथमेकस्मिन्तौयथापरस्परपृथग्भूताप्रयिमणिगणाद्यवस्थितिमनुभवन्ति त
यामन्मायोद्भावितायोमभेदाश्चराचराभावामयेवैकस्मिन्नाप्रयेतिसृज्जीत्यर्थः ननुभेदपतेजगज्जैममप्रकृतीप्रकृति
अस्वभावउच्यते तत्कथमहयचिन्मात्रस्वरूपस्यजगत्प्रकृतादिनश्चरश्चेतनोपिपरस्परावच्छेदान्नानाद्रूपस्वभावउच्य
येतेतिवास्तवेप्रमात्रहेतुप्रतिपादयितमाह रसोहमसकौतेयप्रकाशःशशिसूर्ययोः प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःलेयोरुघं
नृषु पुण्यःपृथिव्यांगंधोस्मितेजश्चास्मिन्विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषुतपश्चास्मितपसिषु ५ वीजंमांसर्वभूतानांविदि
पार्थसनातने बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेनस्तेजस्विनामहे १० बलंवलवतोचाहेकामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धाभूतेषुका
मोस्मिभरतर्षभ ॥ ॥ संवेद्यमानाःसत्तःसर्वभावास्ततमात्मानंलभंते संवेद्यमानताव्यतिरिक्तेनप्रकारात्तरेणकस्या
चिदवस्थायांकेषामप्यनुपलम्भात् इत्यंवास्तवकथंवेदित्तसंवेदितासंवेदितावभावात्सृजति ततोभावद्रूपासंवेदितरे
वशक्तिर्विजृम्भते नास्तद्यतिरिक्तंकिंचिदिदं अतःपरापरेमप्रकृतीस्वभावभूतेइतिस्वतःसिद्धेप्रमात्रहेतुंगभीकृतो
पक्रमपवयुक्ते तदसोहमित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेनोपपादयति तत्रयोयस्यप्राथम्येनवर्ततेगुणःसपवनस्यात्मे
तपोरसयवात्मा सचाहेयतउक्तेनन्यायेनरस्यमानंयासंवेद्यमानाआपोरसद्रूपमात्मानंलभंते ततोऽसयित्तरेवरसा
त्मिकाशक्तिःममैवचात्रभवित्तत्त्वलक्षणसभावाद्याभिचारादसयित्तत्वं ततोऽस्वहेरसरत्नं यथास्वरसआत्मने

नव्यवस्थितयवेष्टयिष्योगंधः शशिरविविभावसुसुतेजोलक्षणभूतभेदेषु प्रकाशस्तेजःशब्दाभिरितोऽप्यगुणाश्रितत्वेन
व्यवस्थितः तथात्वेनभसिशब्दगुणः एवंवायौस्पर्शगुणोऽप्यत्रयसंख्ययइतिभूतयंचकेगंधादिप्रधानगुणात्मनाएव
क्तेनमायेनाहंव्यवस्थितइतिपूर्वोक्तेनविभागेनभूतयंचकसंगृहीततत्रविंशतिरूपजप्रकृतिविभागेममस्वभावइत्युप
पादितं पुण्यशब्दश्चात्रप्राध्याम्येत्तयासर्वगुणेषुविशेषणत्वेनानुवर्तनीयः एवंभूतेषुप्राणिषुधर्माविरुद्धः कामः
संकल्पोमनोहेतयान्पुजीवेषुयोरुषमहेकारात्मकंपुरुषत्वमहमेव तथाबुद्धिमतांबुद्धिरहमेवेतिमनोहेकारबुद्धि
लक्षणमन्तःकरणंपुरुषाणांप्रधानेधर्मत्रयंपूर्वोक्तेनमायेनाहमेवेतित्रिभिरेतैः सहितः त्रयोविंशतिभेदः कार्यकार
णवर्गश्चतुर्विंशप्रधानेनानुगतोजप्रकृतिप्रयंचोममैवस्वभावइतिव्यवहितैः पादैः प्रतिपादितं एवमेवसर्वभूतेषु
जीवनेप्राणनेप्रधानेतदप्यहमेवतथासर्ववेदेषुप्राणवडोकारः स्तोदिताविकृतधर्मात्मकोहमेवसहिप्रकृतिभूतत्वा
त्सर्ववेदेषुप्रधानं तस्यविकारभूताहिसर्ववेदाः तथासर्वक्रियासुतपोमयीक्रियाप्रधानेततस्तपस्विषुवर्तमानेतपो
हमेव कामरागविवर्जितंबलंबलवतांप्रधानेतदपिपूर्वोक्तेनमायेनाहमेवतथातेजस्विनांप्रभावातिशययुक्तानांतेजः
प्रभावोमुख्यस्तदप्यहमेव एवमनेनक्रमेणसर्वभूतानांवीजहेतुरहमेवेति जज्ञेत्तनभेदेनद्विप्रकाराप्रकृतिर्ममैवस्व
भावइत्यनेनप्रकारेणविप्रकृष्टसमत्वयैः पादैः प्रतिपादितं १॥ एवंसोहमित्यादिप्राध्याम्यविवक्षयोपलक्षणमात्रे

गी. रा.
टी.
७२

नप्रतिपादितं परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पदार्थज्ञानं किंच न न सम्भवति यन्नाहमिति प्रतिपादयितुमाह ॥
ये चैव सात्त्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेह तां विद्धि न त्वहं ते सुते मयि १२ ॥ अयं यत्ने भावप्रपञ्चे प्रकृति
परिणामरूपत्वात् सर्वस्य भावस्यैव गुणेषु स्थिते केचित्सत्प्रधानाशुणीभूतरजस्तमस्काः केचिदेव मेवरजः प्रधानाः केचि
त्तमः प्रधाना इति तारतम्यभेदान्न मनयेत्सन्निवेन संयहीता इति ये केचन सात्त्विकाराजसातामसाश्च भावाः सम्भव
न्ति तां पूर्वोक्तेन न्यायेन मत्त एव प्रकाशरूपात् ज्ञाता ज्ञानी हि किंतु ते सुमत्कार्यं ते यदृपतया लब्ध्वात्मकेषु भावेषु स
त्सु तां हं भवामि न तत्सत्तापीनसद्भावता मम स्वभावसिद्धिनिर्णयलब्धमात्रधर्मकस्य विद्यते ते ततश्चाश्रयामयि सति
भवंति उक्तोपपत्त्या मत्सत्तापीनसद्भावाः सर्व एव भावा इत्यर्थः १२ नन्वेवं स्वशक्तिमात्रोपादानतया सर्वकर्ता परमे
श्वर एक एवायमात्मा तत्कृतो ये जीवानां व्यामोहो यदेतत्कारणान्तरलब्ध्वात्मके किंचिदेव स्वविषयभूते वस्तु ज्ञान
न्ति ऊर्वन्ति चेत्सर्ववदमाणां समायाशक्तिवैभवं गभीरुत्पोत्तरमाह ॥ विभिर्गुणमयैर्भावेरेभिः सर्वमिदं जग
त् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३ ॥ सर्वजगत्सकलो जीवलोक एभिः सात्त्विकादिभिः पूर्वप्रतिपादि
तेर्गुणमयैः सुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावेः संवेद्यैः यदार्थैर्यथास्थितस्वभावप्रत्यवमर्शव्यवथायकतया मो
हितं जनिता मोमभिन्नदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञाननिमित्तं सर्वेभ्यो भावेभ्यो वैद्यैकस्वरूपत्वादनित्येभ्यः परंव्यतिरि

७३

तत्त्वभावमतयवाद्ययमविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणतयंमोपरतज्ञेनज्ञानातिनप्रतिपद्यते १३ ॥
ननुप्रवृत्तयोयथाप्रतिपादिनेनप्रकारेणान्वमेवपरमेश्वरःपरमात्मैकंतत्त्वंविज्ञेभसे तत्त्वयतेगुणानामयन्मयैर्भावै
र्मेहितंजगत्मानजानातीत्युक्तमत्राह दैवीशेषागुणमयीमममायाइत्यया मामेवयेप्रपद्यतेमायामतितरन्तिते १४
यद्वीविकयतेगुणानामपवाहिगुणमयीदैवीमाया इत्यंदेवनात्कीउनादेवस्यसतोममसत्त्वन्यम्यसत्यपिसत्यवदा
भासयन्तीमदीयाशक्तिर्ममकिलयारमार्थिकीपराशक्तिरेकैवसाहमितियथोक्तंममस्वरूपंयरास्वन्तीविद्येत्युच्यते ।
इदमितितुपराम्पन्तीमममायेतिव्यवह्रियते इदमितितुपरामर्शोव्यतिरिक्तवेद्यार्थोद्भावेननस्वरूपेनभते तच्च
वेद्येजइवेतनभेदेनसंग्रहोद्विप्रकारकमेवावान्तरभेदपरिकल्पनयानन्तमपिसुखडः खमोहभेदाद्विविधप्रत्यय
रूपतयावेद्यत्वेनपर्यवस्यन्साक्षादिगुणत्रयात्मकतयासर्वसंगृहीतं अतोविष्णुभावमयीगुणमयीमममायेत्युक्तम्
अतःकीउकप्रयोजनस्यापिममेच्छयैवगुणमयत्वेनविज्ञेभमाणानकेनचित्तरेणातिक्रमितंशकोतिदुरत्ययेत्यर्थः
ननुयद्येवमेवानकेनविदमथाकर्तुंपार्यते तत्सर्वथासंसारविभ्रमानुपरमेश्वरसत्केनिरर्थकमेवायमयवर्गमार्गप्राप्ते
पायोयदेशइत्यत्राह मामैवैकंयथोक्तस्वरूपंपरमेश्वरंयरात्मानंमदनग्रहेच्छाप्रवोथिताःसन्तोयेप्रपद्यन्ते मद
भेदसमायतिपर्यवसायिना यथोक्तेनज्ञानेनसमाश्रयन्ते तयनमतितरन्ति अतिक्रामन्ति अहमेवैकःसततविकस

गी. रा.
टी.
७३

रपरप्रकाशात्माप्रभाकरश्चतमिस्रयानयामाययानकदाचित्संसृष्टं शकास्ततोमत्सृष्टसमापन्नत्वाद्भलितदेहाद्यहंप्रत्यय
तयार्हमेवसम्पन्नपुंरपरमार्थनिःस्वभावभावभेदाभाससन्नमसमयीमायामतिलेचयितमलं नततस्यास्तदितरेमोहनि
द्रानिमीलितनिजदृष्टयः स्वरूपमपिसंवेदितंशक्ताः ॥ ननकस्मात्त्रांसर्वःकश्चिन्नप्रयद्यतइत्याह ॥ नमोऽङ्गुतिनो
मृणाः प्रयद्यंतेनरायमाः माययापहृतज्ञानायासुरंभावमाश्रिताः ॥ यदिच्छयैवांसुरंरजस्तमोवहलंभावेसत्रां
सर्गमापन्नाअतएवमाययायथोक्तस्वरूपाविद्ययापहृतज्ञानायातिप्रपरमार्थबोधास्ततश्चङ्गुतिनः संसारशुभ्र
पातपर्यवसायिज्ञानशून्यङ्गुतिनः कियवन्तोतएवमृणाविवेकसोनरायमाः पुरुषेषुमध्येनिरुष्टांमोपरमात्मानंनप्र
पश्यन्तेनाश्रयंतेयेतमदिच्छावशादेवदैवसर्गभाजः संतोमदनुग्रहेच्छाविर्भावितवियाशक्तिप्रबोधिताः कैवल्यश
मिफलपुण्यक्रियायुक्ताः प्रबुद्धास्ते ॥ चतुर्विधाभजंतेमोजनास्तुङ्गुतिनः सदा आर्तोनितासुरार्थीत्तानीवभ
रतर्षभ ॥ अनुग्रहीतृत्वेसामेर्ष्यनुग्रहेच्छातीव्रतादितारम्याचतुर्विधाः प्रस्तुतविभागेनचतुष्टयकाराजनामोभ
जंते मद्भक्ताभवंत्यतएवतेसुङ्गुतिनः तेषांवातुर्विध्यंकथयति आर्तइत्यादिनातजार्तोमोभजंते योमृडतरमदनुग्र
हमहौषधेनविशीर्यमाणसंसारमोहसन्नियाततया चिरात्संवेयतापन्नडः खत्रयवेदनाकदर्प्यमानमानसस्तनि
वृत्तिमिच्छन्सकललोकप्रसिद्धतत्तत्संज्ञाकारादिस्थूलोपायसमाश्रयणोनमद्भक्तोभवतिततः क्रमेणवर्धमानसमा

७३

वैशेषिकशब्दाजिज्ञासुः सञ्जयमानजगद्भावहेयोपादेयविचारः सन्कोहं किमिदं शरीरेन्द्रियविषयादिमयं महा मोहजालं क
थमनोवन्धनात्परिमुच्येयेति तत्रेतात्तमिच्छुः नानाशास्त्रप्रवृत्ताश्च वणाद्यभियुक्तमतिः संशयापन्नपवमत्सयया यरोभ
वति अतएव तत्र जिज्ञासाभिनिवेशप्रकर्षादाविर्भवद्विवेकावासनालोकविलीयमानविषयप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वात्
यमानयथास्थितहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोर्थाधीनां भजते यः शास्त्राभ्यासवशात् तन्निश्चयस्तन्निदमेव परमं फ
लमित्युपादेयतयात्मनस्तत्त्वज्ञानमर्थवस्तुर्थयतेभिराकांक्षयति ततो ज्ञानीमां भजते यस्तत्कलविचिकित्साविच्छेदवि
श्वस्तमतिः स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपायः सत्यथोक्तस्वरूपमवधानेन मामेवोपास्ते इति १६ ॥ यथा च तृणा
मध्ये ज्ञानिनः प्रकर्षे प्रतिपादयितुमाह तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनो नोत्तर्यमहंसवममप्रियः
१७ तेषां मार्तादीनां मध्ये ज्ञानी यथोक्तवोधवान्विशिष्यते यतो सौ सर्वतः स्पृष्टात्सूक्ष्माच्च विनिर्मुक्तोपादेयप्रतिपत्तिः य
समुपायकाष्टमथि रूढो तपववेदकैकस्वभाव एकस्मिन्मयि परस्मिन्तत्त्वे भक्तिमानतयव नित्ययुक्तः सर्वास्ववस्थास्ववि
च्छिन्नसमाधानो यस्मात्तस्यैव विषयज्ञानिनो ह मत्पर्यमखिलपदार्थसार्थपरिहारेण प्रियः प्रीतिर्करेण स चापि तथै
वममप्रियः इत्यवतिरेकप्रतिपादनपरमेतत् १७ ॥ ननु ज्ञानिनपवप्रकृष्टत्वे सत्यात्तादयः किं वदिस्युता एवेत्यत्राह
उदाहराः सर्वएवैते ज्ञानीत्वात्मैवमेततः आस्थितः सद्विमुक्तात्मा ममेवावुत्तमांगतिं १८ तेषां मार्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरवि

74

१५

शिष्टत्वेनागोप्यभिन्नरूपास्तथापिभक्तिमूर्त्योक्तोदययापरयेकयामच्छब्दापिष्ठिताः सन्तः सर्वयवोदारा उदात्तचेतसः
ओदार्यलक्षणैकैकेनगुणेनयुक्ताः किन्त्वार्तिजिज्ञासार्थार्थितादणासुयेवर्तन्तेतेव्यतिरिक्तार्थालम्बिनोत्तानवासुनरह
मित्यभेदेनमत्स्वरूपैकालम्बनश्रुत्यात्मैवासौममाभिप्रेतः एतदेवप्रकटयति यस्मात्सत्तानीममैवतान्यस्यव्यतिरिक्तस्य
वस्तुत्तरस्यानुत्तमोनिरतिशयागतिंशामिहेतुमभेदज्ञानलक्षणंयस्यानमास्थितः समाश्रितः यतोयुक्तात्मा मय्येवस
माहितोतःकरणायम् १८ अतः बहूनाजन्मनामन्तेज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदर्शनभः ॥
आर्तन्त्यायवस्थानुषांभूयसंजन्मनोशरीरपरिग्रहाणामन्तेपरित्यजे सर्वमिदं चराचरं भावजातं परमार्थसततनिर्विकार
सामान्यसेविद्रूपो भगवान्सर्वत्रवसनात्सर्वस्य वा तत्रवसनादासुदेव इति सर्वाद्वयत्वं निश्चयेन मां परमकारणं प्रतीयद्यते
स चेवंविधः सर्वोक्तस्त्वस्वभावः सुतरां दर्शनभोऽष्टाष्टापोमनुष्यकोटिष्वपिकदाचिदादृशो महाबलवान् भवते न वा २० ॥
कस्मान्नथाविधः सुदर्शनभ इत्यत्र सेव्यामात्रमेकं कारणं प्रतिपादयितुमाह कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेत्यदेवताः
तन्तंनियममास्थायप्रकृत्यानियतास्त्वयं २१ योयोर्यां तन्तुं भक्तः प्रदयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याः चलोऽप्रदोतामेवविद
धाम्पहं २२ सतयाप्रदयायुक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैवविहितान्हितान् २३ अन्नवन्तुफलंतेषां न
इवत्यल्पमेधसाम् देवान्देवयज्ञोयांतिमद्रूपायान्निमामपि २४ इहयथाप्रतिपादितप्रकारेणानानाजीवभूतमत्यहं

आत्मकाः पुरुषामदिच्छोद्भाविताकार्यकारणभावयागुणान्मिकयाप्रकृत्या स्वयातन्त्रत्वरुषभेदेनप्रतिनियतकार्यकारणान्म
 नाप्रत्येकस्वत्वमापन्नयानियताः प्रविभक्तशरीरेन्द्रियविषयायात्मकतयापरस्परभेदेननियन्वितास्तन्त्रस्वत्वायात्मकेषा
 कृतेतृप्तेमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नाः अतएवस्वत्वापन्नतन्त्रत्वरुषभेदेनविनैस्नैः क्रियाफलतयाप्राप्यत्वेनकाप्रमानैः कामै
 र्भोगस्तन्त्रलोकान्तरभोग्येहेतुतानाः सुखितपरमार्थलक्षणैकतत्त्वविषयबोधाः सन्तोऽन्यदेवताअन्यआत्मलक्षणप
 रमदैवतव्यतिरिक्तरिहरहिराण्यगर्भादित्यप्रभृतीस्तन्त्रस्याभिमतनानाफलदायित्वश्रुतप्रभावाः परस्परभिन्नात्म
 तयावगम्यमानाः प्रपद्यन्तेभजन्तेकथन्तेतन्त्रदर्शनप्रसिद्धेनियमम् इतिकर्तव्यताविशेषतृप्तावस्थाप्राप्त्याव
 लम्ब्यइत्यस्थितेयोयः तैवन्त्रः फलाभिलाषानुगुणपेनयायाचतर्धुजविनेत्रत्वादिविभक्तविशेषातन्त्रमूर्तिभक्तः स
 माश्रितः सन् अहयातावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषययातन्त्रफलप्राप्तयेष्टुजयित्वाञ्छुतितस्यतस्यतामे
 वतावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयानान्यापरामेकतत्त्वविषयामवलोकितविषयत्वेनस्थिरामहंददामि मन्त्रप
 वसात्रिकादिसर्वभावोद्भवस्यप्राकृतिपादितत्वात् सतयामदन्त्रयाअहयातस्यतन्त्रदाकृतेर्देवताविशेषस्याराध
 ने प्रसादनमीहतेमनोवाक्कायैश्चेष्टिते तन्त्रदेवताविशेषादाराधितास्ततः पूर्वोक्तोपपत्त्यामयैवैकेनपरमार्थि
 केनकर्त्रीविहितानिसृष्टाहितानन्त्रकलाकामाभोगोलुभते किन्तुमामेकमीश्वरसर्वमनोरथप्रदंसम्पन्नानाभावा

मी. रा.
टी.
७५

दृजानतामतपवात्प्रज्ञानांतेषांपरिमितंभोगलक्षणंफलमन्नवरनित्यंभवति तेह्यज्ञानमोहितासंतःश्रान्माने
देवताफलंचनानात्वेप्रतिपद्यन्ते ततश्चयेदेवान्नानात्वेनप्रतिपन्नान्यत्तादिभिरन्नवद्भिः क्रियाविशेषैर्यजन्तेप्री
णयन्ति तेदेवान्यान्ति ततद्देवताधिकरणभूतंतेदेवलोकंगच्छन्ति येनमांयथोक्तस्वरूपमेकंतज्ययाप्रतिपादि
तेनक्रमेणमदिच्छयेवपेर्यमाणाःसंतःज्ञानित्वदशाधिरोहमयंत्तेनभक्ताःसमाश्रितास्तेमामेवपरमंकारणंयांति
अहमित्यभेदेनसमायद्यन्ते तदित्यमासुरंदेवंचसर्गंमयैवस्वेच्छयापादितोलोकोमायाख्ययाविद्याख्ययाशक्ता
चप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमयोर्निगुज्यमानःसंसारायवर्गलक्षणंफलं प्राप्नोतीति संपदेणप्रतिपादयितुमाह ॥ नाहंप्र
काशःसर्वस्ययोगमायासमाहृतः मूढोयं नाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् २५ वैश्वरूपेण्यद्वयचिन्मात्रसू
पावस्थानापरिच्युतिलक्षणैश्चरसमाधियोगशब्देनोक्तः तथाविधयोगमहिम्नात्यादितायामाया मत्स्वरूपान्य
थाप्रतिपत्तिहेतुःशक्तिसूयासमाहृतोव्यवहितःसन् अहंसर्वस्यमत्प्रकृतिमोहितस्यासुरस्वभावस्यजंतोनप्रका
शः आत्मतयानप्रत्यभिज्ञेयस्तच्चसर्वीमूढोलोकोयमजमव्ययेनित्यत्वाजन्मविनाशरहितंमां नाभिजानाति
आत्मत्वेननप्रत्यवमृषति २५ यतः वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचारं न भविष्यतिचभूतानिमांतवेदनश्चन
२६ ॥ शरीराण्यनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसिताहंप्रत्ययत्वात्सर्वतोवच्छेदवतीवेद्यदशामापन्नानि अतएवाः

७५

तीतवर्तमानभविष्यत्पदविशेषानिभूतानिसर्वशरीरिणोहं परमार्थवेदकस्वभावएकएववेदज्ञानामिमोपुनर्नित्यत्वात्ता
लकलनाद्यवच्छेदविरहितमहिमानंनकश्चिच्छरीरीवेदज्ञानानि इत्यनेनानमसाधारणवेदकैकस्वभावत्वपरम्पका
रणस्यतत्कार्यस्यवजगतस्तद्यतिरिक्तस्वरूपस्यवेद्यत्वमेवप्रतिपादितं २६ कस्मात्ज्ञानवेदकश्चिदेत्यत्राह इच्छादेष
समुत्पन्नद्वन्द्वमोहोहंभारत सर्वभूतानिसंमोहंसर्गयांतिपरंतः २७ यतयतानिसर्वभूतानिमन्मायावशादमोमभिन्ना
निअनित्यशरीरात्मकताजन्मविनाशभोजिसर्गसृष्टौसत्यां समोहं पारमार्थिकस्वरूपाविमर्शरूपमज्ञानंयांतिप्रति
पद्यंते केनहेतुनाद्वन्द्वमोहोहं द्वंद्वानिसखडःखाद्यात्मकानिसपवमोहस्तत्वाप्रतिपत्तिस्तेनकीदृशेन इच्छादेषसमु
त्पन्नरागद्वेषप्रभवेन इदमवज्ञानमयं मन्मायोद्भावितामयप्रकृतिरूपसर्गसम्मोहिताः सर्वप्राणिनः परस्परभि
न्नानित्यगुणपरिणामात्मकमेवजगदिदंमयमानाः क्वचिद्व्यंतः किंचिद्विषंतः संसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्मतो
यथाप्रतिपादितस्वरूपंमानित्यनिर्विकारैकचित्स्वभावेपरमात्मानंनभजन्ते २८ केनपुनस्त्वाभजंतेइत्यत्राह ॥
येषांनन्तगतं पापंजनानां प्रणयकर्मणां तेहृदमोहनिर्मुक्ताभजंतेमोहद्वजताः २९ येषांपुनर्जनानांमदबुद्ध्यादे
वप्रसूदितविद्याशक्तीनांसतामतएवप्रणयकर्मणांसुकृतिनांपापमज्ञानलक्षणमंतं गतं विनाशं प्राप्तंतेयथाक्ताह
हृदमोहानिर्मुक्ताः दृढव्रताः स्थिरनियमाः संतोमामैकं देवतं भजन्तेमदभेदप्रतिपत्तिपर्यंतयासपर्ययासमाश्रयं

गी. रा.
टी.
७६

ते २८ श्येव जगमरणमोक्षायमामाश्रित्ययतन्त्रिये तेव्रह्मतेदिङ्कृत्स्नमध्यात्मकर्मचाखिले २५ साधिभूताधि
देवंमांसाधियत्तेतथाविडः प्रयाणकालेपिचमांतेविड्युक्तचेतसः ३० ॥ मांयथोक्तस्वरूपमाश्रित्यचतुर्विधयाभ
क्तालम्बनीकृत्ययेजगमरणादिद्वन्द्वदोषविषक्तयेयतन्नेसततमविलुप्तोयोगाभवेति तेचयुक्तचेतसोयथोक्तसमा
धिसततसमाहितमनसोब्रह्मस्वरूपादिभेदेनसमनन्तराध्यायव्याख्यासमानसप्रविधिविज्ञानदृशामांविडर्माजा
नतश्मोम् गीताध्यायेस्थितिपुपगताःसप्तमेसत्यरूपेसन्तःसम्यक्फलितसकृन्ताःकेपिलोकेयथास्मिन् निः
संदेहाःसकलधुवनाभोगभावव्यवस्थाहस्तमस्तामलकफलवद्वाक्तामालोकयंतु ॥ इतिश्रीराजानकरामविरचि
तेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभङ्गनाभिभगवद्गीताविवरणेसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ ओअथसप्तमोऽध्यायेप्रतिपादितज्ञा
नविदोभक्तिलक्षणविज्ञानविशारदाब्रह्मादीन्प्रकारान्विडरितियद्भगवतोक्तंतत्सेषांप्रकाराणांसंज्ञातस्वरूपनिज्ञा
सोऽर्जुनउवाच ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मकिंकर्मप्ररुषोत्तम अधिभूतंचकिंशोक्तमपिदेवंकिमुच्यते १ अधियत्तःक
थंकोवदेहेस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकालेचकथंनेयोसिनियतात्मभिः २ ॥ प्रश्नवाक्यामेतानिगतार्थानि किंतुकिंत
दितितच्छब्दस्यायमभिप्रायोयद्भगवतोक्तप्रायेष्टेतेषुप्रकारेषुकिंतद्ब्रह्मकःप्रकारोब्रह्मस्वरूपःकश्चाध्यात्मस्वरूपइ
तिविभागजिज्ञासादृष्टःप्रयाणकालेकथंनेयोसीतिपूर्वमनुक्तार्थविषयःपृथक्प्रश्नः २ यथोक्तप्रश्नवाकरणार्थं ७६

भगवानुत्तरमाह ॥ अतरेव सपरमं स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ अथिभूतंतरोभावः
पुरुषश्चापि देवते अथियज्ञो ह मेवा उदेहे देहभूतां वर ४ अन्नकालेपि मामेव स्मरन्मुक्ताकलेवरे यः प्रयाति समद्वावेया
तिनास्त्यत्र संशयः ५ ॥ तत्र ब्रह्म किमुच्यते इति प्रश्ने तावदुत्तरम् परममत्तरे ब्रह्म न तत्र तिन सञ्चलयति न स्वहृणाच्चा
वतीत्यतरे विदूषमुच्यते तच्च द्विप्रकारं सम्भवति ब्रह्म रूपं जीवरूपं च यद्ब्रह्म रूपं तत्परमं तस्य न कदाचित् स्वहृणात्स
ञ्चलनं भवति यतस्तस्य प्रवच्यतः स्वरूपं जन्म विनाशादिभावविकारां संस्पृष्टैकचिन्मात्रलक्षणं सहज नित्यानंदं
कथं कंसकलविष्यभावभावभासकत्वादिषु रूपमपि विष्यभाववदवच्छेद्यत्वेन कथं विदुषं संगततात्तेभ्यो व्यतिरि
क्तं प्रतिपादितमेव जीवरूपं तद्गुणस्य त्वे सत्त्वं तत्तरे भवति किन्तु परंपरब्रह्म वत्परत्वेनावस्थितं यतस्तस्य मायावशा
त्तरसभावप्राकृतभावो ह्यप्रत्ययालम्बने सति देहादिप्राकृतभाववत्प्रलयोदयौ जन्ममरणादिकं वा तत्स्वरूपमत्र
विदधानस्य स्वरूपप्रच्युतिसम्बन्धे सत्यपरमतरत्वम् यद्ब्रह्मति द्वाविमौ पुरुषौ लोके तत्र आत्तरपवच त्रः सर्वाणि
भूतानि भूतानि कृदस्थोत्तर उच्यते यस्मात्तरमतीतो ह मत्तरस्यापि वो ज्ञमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो
ज्ञम इति इत्थं ब्रह्मापेक्षया जीवानां नित्यत्वेऽपि प्रतिपादितोऽप्यस्या निरुद्धमत्तरत्वं परमं त्वत्तरे ब्रह्म इति प्रथमप्रश्न
स्योत्तरम् अथात्मे किमुच्यते इत्युत्तरं स्वभावोऽप्यात्ममिति स्वभावशब्देन भूमिराप इत्यादिना यथेदं धार्यते

गी. रा.
टी.
७७

जगदित्यन्तेनयम्येनापरापरावप्रकृतिर्भगवताशक्यतिपादितैहोच्यते एवंप्रकृतात्मकः स्वभावः परमकारणरूपसत्त्वात्मा
वभासितनानात्माधीनत्वादध्यात्ममित्युक्तः आत्माहियरमेश्वरोजडचेतनविभागेनस्वेच्छयात्मानमेवावभासयति
यउक्तं कल्पयन्त्यात्मनात्मानमात्मादेवः स्वमायया सएवज्जुहतेभेदानिति वेदान्तनिश्चयः एवंदिप्रकारप्रकृतिलक्ष
णस्वभावआत्माधीनत्वादध्यात्ममुच्यते इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरं अथकिंकर्मसंज्ञोत्तरम् विसर्गः कर्मसंसृतिरिति
विसर्गोविमृष्टापरब्रह्मव्यतिरिक्तासृष्टिः कर्मैतिसंसृतिः तस्यहेतुगर्भविशेषणमाह भूतभावोद्भवकरः भूतानां
जडाजडप्रकृतात्मकानांयोभावः सत्ता जडानांप्रवाहनित्यतादृशाचेतनानामयोमविभक्तत्वेपि कूटस्थनित्यतादृ
पा तस्यभावस्योद्भवंतथावभासनदृशामभिव्यक्तिं यः करोति सतथोक्तः ईश्वरेच्छयानांदिनाप्रवन्त्येनजडचेतनयोः
प्रकृत्योर्धः संयोगस्तेनकृतोयः स्वप्रपंचमयः सर्गः सतयोः कर्ममुच्यते यतउक्तंप्राक् यतद्योनीनिभूतानिसर्वा
णीत्युपधारयेति एवंबुद्धादिष्टिष्वीपर्यंतप्रपंचलक्षणोजडायाः प्रकृतेर्योविविधः सर्गस्तथाचतुर्दशविधप्राणिप्रपंच
चलक्षणोयोजीवभूतायाः प्रकृतेर्विविधः सर्गः सतयोः संयोगजत्वात्तयोः कर्मत्वेनविसर्गउक्तइतितृतीयप्रश्नस्यो
त्तरं अथाधिभूतंकिमुच्यतेइत्युत्तरम् अधिभूतंतरोभावः इतितरः परिणामरूपतयास्वरूपसंचलनपरोयोभावः
प्रतिप्ररुषंविभक्तकार्यकारणकलापात्मकः पदार्थः सोधिभूतमुच्यतेतस्यभूताधीनत्वात् भूतरूपाप्रकृतिः कार्य

न

७७

कारणात्मनाविपरिणामतइतित्तोभावोऽपि भूतमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं अथापि देवैकमुच्यते इत्युत्तरम् पुरुषोऽपि दे-
वतमिति पुरुषः क्षेत्रज्ञइति ज्ञातावेकवचनम् अतस्ते पुरुषास्तत्रासनाद्युपेयनपरिणतप्रविभक्ततत्तत्कार्यकार-
णात्मकत्वरभावदूषेयैऽपि ह्यतनयावतिष्ठमाना अपि देवतत्वं भजंत इति पुरुषोऽपि देवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् अ-
थात्र देहे कथं केन प्रकारेण कश्चापि यज्ञ इत्युत्तरमाह अपि यज्ञो ह मेवात्रेति परस्परविभक्तकर्त्रेभिमानाविष्टनाना-
क्षेत्रज्ञापि ह्यितेस्मिन् देहे यद्यपि क्षेत्रज्ञाया अपि यज्ञत्वमर्हन्ति तत्र तत्फलाभिसन्धिना तं तं यागविधिमुत्तिष्ठन्नस्मादृशम-
वच्छिन्नमात्मानं कर्तृत्वेनाभिमन्यन्ते तथापि पारमार्थिकस्य कर्तृत्वस्यानन्यसाधारणत्वादहमेव मुख्यः कर्ता सर्व-
ज्ञानाभिर्महमेवापि यज्ञो नामः कथमिति प्रकारे प्रश्ने णेतदेवोत्तरमहमेवाहमित्यनेनैव प्रकारेणाहमपि यज्ञः इदमत्र तात्प-
र्यम् योऽपि क्षेत्रज्ञानां शरीराद्यालम्बननिमित्ताहंकारो योऽपि यस्वरूपनिष्ठो ममतयोरहंकारत्वेनास्तिकश्चिद्भेदः केवलं
मायावशात् क्षेत्रज्ञानामवच्छेद्याद्यालम्बननिष्ठत्वादविच्छिन्नइवासौ ममतस्वभावनिष्ठत्वादविच्छिन्नइत्यहमेव नामो-
मुख्याहंकारनिष्ठतयापि यज्ञो न प्रकारान्तरेणोति सर्वयज्ञेष्वधिकृतः प्रभुरहमेव यउक्तं अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च
प्रभुरेव चेति षष्ठस्य प्रश्नस्योत्तरं अनेनैव न्यायेनापि भूतमहमेवेति बोद्धव्यं भूतभावेन परमार्थतो ह मेवास्ति इत्यर्थः
तथैवापि देवतत्वेन पुरुषाख्योऽयः प्रकारउक्तस्तत्राहमेवाधिकृतइति प्रश्नस्य सप्तमस्य संक्षेपतोऽव्याकरणमेवं वेदितव्यं य

गी. रा.
टी.
७८

इतव ह्यात्मकर्मसंज्ञं परमात्मदेवप्रकृतिपरिणामरूपं समेतत्त्वयं निर्णीतं तत्र यथाक्रममपि यत्तायि देवतायि भूतभा
वेनाहमेव तत्त्वतो व्यवस्थितो न मद्यातिरिक्तं किंचित्संभवतीति तात्पर्यं तथा सममेते ब्रह्मतद्विडः कृत्स्नमित्यादिना त
त्त्वयमेतदुक्ता सायि भूतायि देवं मां सायि यत्तं च ते विडरिति तद्व्यापकत्वेनात्मानं भगवान्निर्दिष्टवानिति अथ प्रया
णकाले देहादेहान्तरसंज्ञातिसमये नियतात्मभिर्निर्गृहीतांतःकरणैः कथं ज्ञेयोसीत्यत्रोत्तरं अंतकाले पितृकर्मत्
यात्र स्पृशरीरस्य प्रत्ययसमये मां यथोक्तविशेषणं परमात्मानं स्मृत्वा सञ्चित्य मत्स्वरूपप्रत्ययमशेषपूर्वकलेवरं शरीरं
त्यक्त्वा स्वातंत्र्येण विमुच्ययः प्रयाति ततो देहादुत्क्रामतिसमद्वावं मदीयां सत्तोयात्पहमेव सम्पद्यत इत्यत्र संशयः संदे
हो नास्ति ५ ॥ तथा युक्तिप्रदर्शयितुमाह यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरे तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभा
वितः ६ ॥ यं यं सात्त्विकं राजसंज्ञामसंवाभावं यदार्थं स्मरन् सात्त्विकाराजस्यातामस्यावाबुद्ध्या ध्याययन् पुरुषो न्ने
वसाने देहं जहाति तंतमेव देहांतरे प्रतिपद्यते अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह सदा तद्भावभावितः सदानित्यकाले त
स्मिं स्नादृशि सात्त्विकादौ भावे भावितः सञ्ज्ञातभावो यतः किमुक्तं भवति वर्तमाने देहे यदेव सात्त्विकादिकं वस्तु
पुरुषो भ्यासेन भावयति तत्तद्भावनाभ्यासप्रकर्षाहितसंस्कारस्तमेवान्नेव शंस्मरति यमेव च स्मरंस्तस्मादेहादु
त्क्रामति तमेव तत्समनन्तरे देहांतरे लभते यद्वदति यदा सत्ते विद्वद्देहप्रलयं यांति देहभूत तदोत्तमविदो लोका

नमलात्यतिपद्यते रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायतेरति ६ ॥ यत्तयवम् ॥
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुञ्ज्य च मदर्थितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्य संशयः ७ तस्मादुक्ताकारणादाप्तोयदेशप्र
मिलाणात्प्रभृति सर्वेषुकालेषुकालशब्द उपलक्षणार्थत्वेन सर्वेषु देशेषु सर्वेष्वकारेषु सर्वास्वस्थास्य यथाप्रति
पादितस्वरूपं मां परमात्मानं परमेश्वरमनुस्मरसंचिंतय मत्स्वरूपं यथानुपरत निविश वथानोभव युञ्ज्य स्व
कर्मानुतिष्ठ च येन मयि यथोक्तेन प्रकारेण नित्यविनिवेशितोऽन्तःकरणो निःसंशयं मा मेवैष्यसि मदभेदं प्रा
प्स्यसि अहमेव भविष्यसीत्यर्थः ७ ॥ प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमेव मेवार्थं विवरीतुमाह ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा
नम्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यातिथार्थानुचिंतयन् ८ नित्यानुस्मरणयत्नलक्षणो समाधौ युक्तेन समवेष्टेना
तयवग्रनम्यगामिना यथोक्ततत्त्ववतिरिक्तवस्त्वन्तरविरतगतिना न्तःकरणेन चिंतयन् सदाध्यायन् संस्का
रवलात्परमं सर्वभ्यः क्षेत्रज्ञेभ्य उक्तं मेकं पुरुषमात्मानं दिव्यं दिवि परमं बोद्धुं निःस्वभावमये भवेत् याति प्रप
द्यते तादात्म्यमुपैति एवमवाधितो यपत्युपन्यासपूर्वकं यथाप्रतिपादितानुत्तरज्ञानमात्रसाधनं यत्सुक्तीति
क्रमं प्रतिपाद्येदांती प्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरेतं प्रतिपादयितुमाह ॥ कविं प्रणाममुपश
सितारमणोरणीयां समनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णितमसः पुरस्तात् ८ प्र

गी. रा.
टी.
७५

याणकाले मनसा चलेन भक्त्या प्रकृतो योगवलेन चैव भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्संनतं परं पुरुषमुपैति दिवं । स एव विथो
योगी तं दिवं दिवि परमव्योम्नि भवं अत एव परं सर्वोत्कृष्टं पुरुषमीश्वरमात्मानमुपैति प्राप्नोति कोसो यो भक्त्या भगवदनुग्रह
दिवसा लोकप्रभातसंध्यया सकलपुरुषार्थसिद्धिर्वीजभूतया तथा प्रस्तुतस्वरूपनिष्पण्णसमाधिसामर्थ्येन युक्तः संलस्य
मण्यवस्थायां मचलेन स्थिरसमाधानेन मनसा तः कारणेन सर्वस्य धातारं परमकारणमनुस्मरेदन्न कालेन चिन्तयेत्
कथं कीदृशं च भुवोर्मध्ये भ्यासस्वतंत्रीकृतं प्राणमात्मानं रमारुतं सम्यगुत्थमेन मार्गेणावेश्य सन्ध्या आदिसवर्णं सर्वते
जोव्यतिरिक्तज्योतीरूपमत एव तमसः पुरस्तात् अज्ञानस्य प्रथमया वर्तमानं कीदृशं सर्वस्य धातारमनुस्मरेत् पराव
स्थायां कविमिरादिविशेषणा विशिष्टत्वादचिन्तयारमार्थिकज्ञात्स्वभावत्वाच्चिन्तनक्रियायाः कर्मत्वेनेतन्मशकां
यतः पुराणं कविमनादिदृष्टारं तथा तु शासितारं सर्वस्य चराचरस्य सर्गस्थतेन तेन नियमेन नियंतारमतः सर्वज्ञं सर्वक
र्तारं वेत्तुं भवति तथा स्वरूपतोऽणुः सूक्ष्मः क्षेत्रज्ञादित्वात्मा दण्डणीयां समतिशयेनाणुम् इदमवतामयं यः पराव
स्थायां अद्वयज्ञानैकविषयत्वात् स्मरणव्यापाराविषयभूतस्तत्संयोगरूपायामपरावस्थायां नियतदेशत्वेन नियताका
रत्वेन च यो योगी यथोक्तेन क्रमेण स्मरति स तमेव पुरुषमुपैति तत्समीपं गच्छति योगक्रम एव परमपदप्राप्तिफलो य
था भवति तथा सम्यक्त्वं प्रतिजानीते ॥ यदंतरं वेदविदो वदन्ति विशंतियतयो वीतरागाः यदिच्छन्तो ब्रह्म च

७५

र्यचरंति तत्रेपदं संग्रहेणाभिधास्ये १० तत्संदेयोगिभिः प्राप्यंथामसंग्रहेण संलेपेण ते तुभ्यमभिधास्ये कथयिष्यामि किंतदाम
येदं वेदो वेदार्थविशारदा अक्षरं नित्यं विद्वांसो वदन्ति प्रवचनेन प्रतिपादयंति यच्च यत यो ज्ञानेन कनिष्ठा विप्रोति समापयंते
यच्चेच्छंतः शत्रुकामा ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनं प्रवणादिना चर्यमाचारं चरंति गच्छंति समाश्रयन्ते केचिद्विदन्तीति
पाठं पठंतः एवमेतद्याचक्षते यथा वेदविद्वद्गुणेन गृहस्थवानप्रस्थाः प्रतिपादिताः यतस्तेशास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननि
ष्ठाताः संतः तत्पदं विदंति जानन्ति प्राप्यतयाध्यवसेंति यतयस्तु कृतकृत्यत्वादिशंति तादात्म्यमाप्नुवंति ब्रह्मचारिणा
स्तुतस्याश्रुकामास्वाध्यायशास्त्रार्थबोधादिनिष्ठावतविशेषं भजन्ते इति यथा प्रतिज्ञातमभिधातुमाह ॥ सर्वद्वाराणि
संयम्य मनो हृदि निरुद्धं च मूर्ध्ना ध्यायन् मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मा मनुस्मरन्
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् १२ ॥ स योगी परमां गतिं श्रुत्वा क्लृप्तं हृदयं दयाति प्रतिययते कोसौ ययवं देहं श
रीरं त्यजन् विमुञ्चन् यात्युक्तामति कीदृशो मा मनुस्मरन् योगधारणमास्थितः मां यथोक्तस्वरूपं परमकारणमां
कारवाचं ब्रह्म तत्त्वमनुध्यायन् योगस्य कस्यचित्समाधेरालम्बनीभूते कृते र्यचित्तनियमरूपं धारणं भूमिकामा
स्थितः कथमास्थितः प्रथमतः सर्वद्वाराणि चक्षुरादीनि चित्तवृत्तिप्रसरवर्त्मानि संयम्य यथास्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य
मनश्चाप्यदेशाधिगते हृदि सर्वसंविदधिकरणभूते देहे कदंशे निरुद्धं प्रतिषिद्धेन्द्रियविषयप्रचारं कृत्वा तथा प्राणा

गी. रा.
दी.
८.

मेतच्चरमाकृतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मपरागलभूतभूमध्यस्थिभेदालम्ब्य मार्गं संतमादाय कृता तथा डोमिति प्रसिद्धे कात्
रह्यं ब्रह्मशब्दतत्त्वाद्वाहरनुच्चारयन् एवं प्राणस्य मूर्ध्नि प्रेरणं प्राणवस्योच्चारणं प्राणववाच्यस्य च मत्स्वरूपानुस्मरणं
चेति सर्वेदियमनोनियमपूर्वकं युगपद्वितयमेतत्सम्पादयन् यो देहविसर्गं करोति स योगी परमं पदमाप्नोतीति तात्पर्यम् ॥
तस्मिन्प्राणकाले तावत्कालिकावस्था विसंस्थूलचित्रो योगी कथमते समाधिं सादयेदित्यत्र पूर्वोक्तं कारणमाह ॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नस
माधेयो गिनो हं नित्यशः सर्वास्ववस्था सुसुखात्मिका स डः स्वात्मिका सुखा सुलभः सुप्रायः कस्ययः सततमवधारणेन व
मां यथोक्तयोगाभ्यस्तद्वृत्तया एकं तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अनन्यतो मद्याति रिक्ता हस्तु नो निवृत्तान्तःकरणः स्मरता
त्मत्वेन प्रत्यवमृषति यं यं भावं स्मरन्वापीत्यादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शाभ्याससुदृढसंस्कारस्य यो
गिनस्तस्यामप्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं डध्यापयति तात्पर्यम् ॥ ये चानेन क्रमेण मां प्रपन्नास्ते मां सुपे
त्य पुनर्जन्म डः खालय मशास्यन्ते नामुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभा
वान्महत् सर्वातिशायी परमेश्वर एवात्मा येषां ते तथा अतएव मां यथोक्तया भक्त्या समाश्रित्य यो सिद्धिमभेदसमापन्ति
लक्षणं परमां फलसम्पत्तिमिति संसाराद्गताः सन्तः पुनर्भूयोजन्म देहान्तरप्राप्तिना मुवंति नलभन्ते कीदृशं जन्म डः खा

८०

नामध्यात्मिकादीनां संप्रहाविप्रकाराणां विलारतो न तन्नेदनामालयमास्पदं तथा शास्त्रे अवश्यमनुष्यशरीरेन्द्रियादिसर्वसु
विनाशं अनात्मस्यात्मप्रत्ययनिवन्धना सर्वदुःखयोगिता जन्मविनाशादिविकारसम्बन्धता च जीवानां सामान्यपरमकारणमेक
मात्मानं मामहन्त्याप्रतिपन्नानां पुनर्न सम्भवतीति तात्पर्यम् १५ ॥ एवं च यथोक्तेन नयेन मत्समाश्रयणमेकमुपायं वर्जयि
त्वानात्मत्किंचिदपुनरावृत्तिकारणं संभवतीत्याह आब्रह्मभुवनाहोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन मामुपेत्य त्रैलोक्ये पुनर्जन्मन वि
द्यते १५ परमप्रकृत्युत्तमो यज्ञदानादिप्राप्तकर्मप्राप्तो ब्रह्मणः प्रजापतेर्लोको ब्रह्मलोकस्तमवधिं कृत्वा यानिकानि चित्प्राप्तक
र्मप्राप्त्याणि लोकोतराणि संभवेति तेषु ये लोकास्तत्र क्रिया उच्चात्ता ह्योपपत्तयोजनास्ते यथोक्तज्ञानमृत्युत्ताज्ञासां क्रिया
णामनुष्ठितानामेतवत्ते सति पुनरावर्तिनो मां पुनर्यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यं परब्रह्मस्वरूपं परमेश्वरमुपेत्य
तादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्मसंसारभूमौ उत्पत्तिर्न विद्यते एव मामुपेत्य भूयो न जायन्त इत्युपायजननक्रिययो
रेककर्तृकत्वमात्रवर्गत्वम् १५ ॥ अथ कथं ब्रह्मलोकवासिनोऽपि पुनरावर्तते न पुनर्मत्प्रपन्ना इत्यत्र क्रमेण कारणमाह
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षे ब्रह्मणो विदुः रात्रियुगसहस्रांतांते होरात्रविदो जनाः १६ ॥ ये जागरस्वप्नाद्यवस्थाहेतुभूत
सूर्योदयास्तमयोपलक्षितमेव कालविशेषमहोरात्रतयामन्यन्ते न ते तत्त्वतो होरात्रस्वरूपज्ञाः ये तु ब्रह्मणः प्रजापतेर्दि
व्यासं ख्याचतुर्गुणानां सहस्रं पर्यन्तो वधिर्यस्य तावत्प्रमाणमहर्षी सरे विदुर्जीनतो तावत्परिमाणमेव वराविते तत्त्व

मी. रा.
टी.
८१

ज्ञात्रहोरात्रविदुच्यंते किमनेनोक्तं भवति यथामर्त्यानां नालिकाषष्ठावच्छिन्नः कालो होरात्रः तथा ब्रह्मलोकनिवासिनां
चतुर्गुणसहस्रद्वयावच्छिन्नः कालो होरात्रः ततश्च यथामर्त्याः स्वाहोरात्रपरिसंख्यया परिकल्पिते वर्षशतं पुरुषायुषम
तिवाह्यदेहान्तरं भजंतीति हव्यवस्था तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोपि यथोक्तपरिमाणवच्छिन्नाहोरात्रकलनया वर्ष
शतं पुरुषायुषमतिवाह्यपुनर्देहान्तरं भजंतीति कर्मभूमिभाजामर्त्यानां ब्रह्मलोकनिवासिनां च पुण्यकर्मणामहोरात्रदेः
पुरुषायुषपर्यन्तस्य कालस्य फलसदृशो विशेषः न तु संसारित्वे तेषां कश्चिद्विशेषः ततो यथामर्त्याः पुनरावर्तन्ते
तथा ब्रह्मलोकान्तरनिवासिनोपि स्वकालपरिमाणेन पुरुषायुषमतिवाह्यपुनरावर्तन्ते इत्या ब्रह्मभुवनालोकाः पुनरा
वर्तिन इत्युक्तम् तेनेदमवतात्पर्यम् यथोक्तज्ञानभूतपुण्यक्रियाविशेषाबुद्धानलभ्येकालावच्छेदतच्छुभोगाधि
करणे ब्रह्मलोकादौ विवेकिनानस्यैर्यास्याविप्रलब्धेन भवितव्यम् सोपि विशिष्टजात्याद्युर्भोगसम्बन्धात्संसारणवयुगस
हस्रपरिमाणमपि कालदैर्घ्यमेतव त्त्वान्मर्त्याहोरात्रान्नातिरिच्यत इति यथोक्तं युगसहस्रद्वयपरिमाणं कालमहोरात्र
त्वेन ये मम्यंते होरात्रविदो जना इत्युक्तं १६ ॥ इदानीं तु तस्य ब्राह्मण्याहोरात्रसहस्रप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरा
त्रतुल्यवृत्तान्ततामयपाद्योपदेश्यानां विवेकनैर्मस्यायोपदेष्टुमाह अथ क्ताद्याक्तयः सर्वाः प्रभवन्तहरागमे रात्र्या
गमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके भूतशामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमे वशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १८

८१

अव्यक्तादीश्वरोद्भावितजगत्कारणभावाद्गुणसाम्यात्मनः प्राधान्यापराभिधानात्पदार्थाद्युगसहस्रपरिमाणब्रह्मादिवसा
 विर्भावे सति सर्वाव्यक्तयः सर्वभावानां सर्वविशेषाः प्रभवन्ति प्राड्भवन्ति यथासूर्योदयात्प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिनां स
 र्वक्रियाविशेषाः प्रभवन्ति तथैव युगसहस्रपरिमाणे ब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्ते व्यक्तसंज्ञतत्वे प्रलीयन्ते व्यक्तरूपतां
 परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनावतिष्ठन्ते यथेह सर्वप्राणिभृतां सूर्यास्तमयात्सञ्जाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तयो न्तरेव प्रली
 यन्ते किमत्र तात्पर्यम् इहोदयास्तमययोः सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण प्रवहतोरनित्यत्वेनास्तिकश्चिद्रेदः केवलं कले
 वरादिविनश्यरभावाद्भावसंकलितनिसर्गनिरवच्छेदसंविदां मायाशक्तिमोहितानां द्वा सदैर्वा कल्पनाकृतो विशेष
 विभ्रमोऽत्र तेन यथोक्तज्ञाननिष्ठातया कालानवच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहं प्रतिपत्तिर्विवेकिभिर्दृढीकार्येति एतदे
 व निगमयति भूतग्रामः स एवायमिति स एवायं चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रविभक्तो भूतग्रामश्चराचरप्राणिवर्गो यथोक्ते
 नक्रमेण सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुनः पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रागागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले प्रलीयन्ते न्यग्भवति अह
 रागमे सर्गादौ तदप्रभवति व्यक्तिमासादयति इति १८ ॥ एतदर्थं प्रतिपादनप्रसंगेन सर्गप्रलयस्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीं म
 त्प्रतिपन्नायेन कारणेन न पुनरावर्तते तत्प्रतिपादयितुमाह परस्मैसात्भावोऽयौ व्यक्ताव्यक्तः सनातनः यः स सर्व
 बुभूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति १९ अव्यक्तोत्तरस्तु क्लृप्तमाहुः परमांगतिम् यं प्राण्यननिवर्तते तद्दामपरमं मम २० ॥

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तन्ते इति

मी. रा.
टी.
८२

तस्मादव्यक्तसंज्ञाजगत्कारणत्वेनावभासितात्यर्थात्प्रधानाख्यात्परः पुनरन्यो विलक्षणो भावः परमार्थसत्यदार्थो विद्यत इति शेषः
कीदृशो व्यक्ताव्यक्तः व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानायन्नमव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु यस्मात्प्रधानाविधिविवक्षितेऽपरलक्षणभाववशात्किं
लाव्यक्तव्यवहारोऽयं प्रतीयते यदि वा व्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति विशेषणसमासाश्रयणेन व्याख्येयमेतत्तदसहिभावो नित्योदितप्रका
शात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकाशयन्व्यक्तव्यवमायावशात्सर्वस्य तथा प्रतिपत्तभावादव्यक्तं तथा सनातनः सदा सर्वकालं भव
तीति सनातनो नित्यः कीदृशो सौसमस्तेषु जज्ञेतेन भेदेन द्विप्रकारेणैवान्तरभेदादपर्यंतं प्रपंचेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु उ
क्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रलयमनुभवत्सु न नश्यति नित्योदितोऽद्वैतचित्यकाशात्मकत्वात्प्रलीनत्वादित्यपदेशं नयाति ऊतो
त्यन्ताभावता तत्कस्मान्नोपलभ्यत इत्याह अविन्मसमायाशक्तिसोहितामिति यथा स्थितेन नित्येन रूपेणाप्रथमानत्वा
दव्यक्तः परमार्थतः पुनरन्तरो न दत्त इति स्वात्मनः स्वरूपात्तत्त्वमिति यच्चैवं विधो भावस्तो परमांगतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुः
तत्त्वविदः अतएव कीदृशं ते यं प्राप्या साद्यन्तात्मत्वेन प्रतिपद्य प्रशान्तप्राप्यान्तरसह्यायथोक्ता योगिनो न निवर्तन्ते पुनः संसा
रसरणिं नावतरेति यतस्तथाविधो यो भावस्तन्मम परस्परव्याप्यः परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम नित्योदितः प्रकाशो निरु
त्तरस्थानं वा ततएवं विधं मोये प्रयत्नास्तेन पुनरावर्तत इति तथाविधानां योगिनामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिपादितम् २॥
तस्यैव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं निगमयंस्तस्याप्नुयायं स्मरयन्नाह पुरुषः स परः पार्थ भक्ता लभ्यस्त्वनमया यं प्राप्य न पु

८२

नर्जन्मलभन्तेयोगिनोऽर्जुन २१ यस्यांतःस्थानिभूतानियत्रसर्वेप्रतिष्ठिते^{२१} येष्वयथाप्रतिपादितस्वरूपोभावःसपरःसर्वतोऽज्ञा
तिरिक्तप्रभावत्वात्तिरिक्तःपुरुषशब्दवाच्यःसर्वशरीरान्तःस्थायित्वात्पुरुषःपरमात्मा कीदृशउक्तवत्समाणाप्रकारेणयं
प्राप्यात्मत्वेनप्रतिलभ्ययोगिनःस्वीकृततानाविधिसमाधिभेदाःपुनर्भूयोऽजन्मसंसारिजयोत्पत्तिनामुवन्तिनलभन्ते तथा
यस्यैकस्यांतःसामान्यसंवित्तत्वात्तद्वेद्येस्थितानिसर्वाणिचराचराणिभूतानि नहितेषामेवमन्योन्यविभिन्नरूपतयास्म
रतामह्येकचित्तात्रातुप्रवेशमन्तरेणसत्तासद्भावः अतएवयत्रयस्मिन्सकलजगत्पदार्थसार्थसामान्याधारेसर्वमिदंप्र
तिष्ठितं कृतव्यवस्थानं सप्रनरित्यंभूतोभक्ताप्रतिपादितोत्तरोत्तरप्रकृष्टार्तत्वादित्तानिपर्यन्तचतुरवस्थापूयया
सेवयालभ्यःप्राप्यःकीदृशयाअनन्ययातत्स्वरूपव्यतिरेकेनसर्वास्रवस्थास्वविद्यमानमन्यदालम्बनेयस्यास्तयातथावि
धयेति २१ अथात्ममुक्तातिविषययोगोपदेशंप्रस्तावयन्नाह यत्रकालेत्वनानृत्तिमाहृत्तिचैवयोगिनः प्रयातायान्ति
तेकालंवदामिभरतर्षभ २२ यत्रयस्मिन्वत्समाणेकालेप्रयाताःसंसृष्टदेहाःसन्तोयोगिनोनाहृत्तिं तथाहृत्तिं विशिष्ट
भोगाधिकरणयोग्यशरीरादिवैतुंयांति स्वातंत्र्येणभजन्ते तंतादृशंवत्समाणकमेणयोगिनामेवसुलभंकालमुपदेष्टा
मि २२ ॥ तमाह अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं तत्रप्रयातागच्छन्तिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः २३ धूमःक
सस्तथाराविःषण्मासादक्षिणायनं तत्रचाद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते २४ ॥ इहाग्नीषोमोप्रकाशतमसीतड्य

मी. रा.
टी.
८३

ललिते दिनरात्री शुक्लकृष्णौ यतौ तथा षण्मासपरिमाणेऽन्नरदितोऽति अयने स्थूलदृष्ट्या कालविभागमाचक्षते तस्य
देवपितृमर्त्यविषयत्वेन प्रकृष्टमध्यमनिकृष्टपरिमाणत्वाच्च इत्यस्मिन्ने अग्निर्ज्ञोतिः सूर्यप्रकाशः तदुपलतितमहसिंशन्ना
लिकावच्छिन्नपरिमाणो दिवसाख्यः कालांशश्चाष्ट्यमाणसोमो यलतितः यच्च दशाहोरात्रः शुक्लयत्नः शुक्लशब्देन नि
र्दिष्टः तथा मकरादिराशिषट्कसंचारिविरोचनचारे यलतितः षण्मासाऽन्नरायणं इमेते कालविशेषाः प्रसिद्धास्तत्रै
वं विधायां कालविशेषसामग्र्याये ब्रह्मविदो विज्ञातपरमकारणस्वरूपाः प्रयति उत्क्रामन्ति शरीरमुत्सृजन्ति ते ब्रह्मपरं
तज्जगच्छन्ति अपुनरावृत्तिमोक्षगतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः तथा धूमोजलात्मकत्वात्सोमः तथा च तदुपलतिताराविः प्र
सिद्धा कृष्णः तीयमाणसोमो यलतितः यच्च दशाहोरात्रः कृष्णयत्नः सचक्रमापेतया यथापाठेन व्याख्यातः तथा क
र्कटादिराशिषट्कसंचारिसूर्यो यलतितः षण्मासादतिणायनं तत्रैवं विधायां कालसामग्र्यां पुनर्जन्महेतुभूतं चान्द्रम
संज्ञोतिस्तेजः प्राणयोगी समाधिमाना वर्तते पुनः संसारमार्गमवतरति अत्र केचिद्विचक्षणपुं विचारमारभन्ते इह ता
वद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य परमस्वकारणस्य द्विविधं वेदनं ससंवेदनेन साक्षात्कार आप्नोयद्विष्टस्य वा स्वरूपावगममात्रम्
तत्राद्येन प्रकारेण ये ब्रह्मविदः तेषां प्राप्नोयतीत्युक्त्वाऽक्तकालसामग्रीन ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमहेति द्वितीयेऽपि पते स्वरूपा
वगममात्रेण ये ब्रह्मविदः तेषामसाक्षात्कृततत्त्वानां यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतुब्रह्मणः प्राप्तिरिति

रागमिति न शक्यते वक्तुं मेवमुभयदृष्ट्याणामपि ब्रह्मविदामन्नकाले यथोक्तकालप्राप्त्यधीना ब्रह्मप्राप्तिरिति न युक्ता संगच्छ
ते योऽपि योगीस्वीकृतसमाधिविशेषस्तस्य तद्विज्ञानपोहेन यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेव पुनरावर्तनमयुक्तिमतं यं
वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादिना प्रतिपादितो यथासृष्टभावनाभावितस्य भावस्यायमभिचारान्मस्यरे भावि
तस्य तत्तत्कालमसंस्मरणे सति पुनरावृत्तिः स्थितैव किमुक्तः कालः करिष्यति तदेव योगीयथोक्तकालविशेषप्राप्तेः
पुनरावर्तन इत्येतदपि न ह्यदयावर्जकं यद्यप्युच्यते यथेष यथोक्तः कालो ब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्न भवेत्तत्कथं ब्रह्मविदोऽपि शा
न्ननवस्यतु सन्मासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षाश्रयते इति सत्यं श्रूयते किन्तु न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेन तेनासौ प्रतीक्षितः यदि हि
स एव ब्रह्मप्राप्तिहेतुः स्यात् तदा सर्वैर्ब्रह्मविद्भिर्देहात्सर्गस एवापेक्षेत तत्कालोत्सृष्टदेहाश्च सर्व एवानावृत्तिभावं भजेयुः
न चैवमस्ति न चैवं विधेः काले विद्येतेति विधिरुपपद्यते सर्वस्य मरणोत्थातं भावात् भीष्मस्य तत्सर्वं मृत्युत्वात्तादृक्का
लप्रतीक्षणो निमित्तान्तरमनुमेयं तच्चेदयन्तिलस्यूलयादृशायथोक्तः कालः कलेवरसन्मासावसरे सप्रयत्नतो गतिविशे
षाधानहेतुर्भवतीत्यागमवचनप्रमाणीकरणार्थं भीष्मस्य तादृक्कालप्रतीक्षोद्यमः तस्माद्यथोक्तस्य कालस्य प्रत्ययतयाना
होरात्रादितृपत्वं ततश्च ब्रह्मविदो योगिनां च यथाक्रमं ब्रह्मप्राप्तेः पुनरावृत्तेः कारणभूतं यदेतत्कालगतिद्वयमुक्तं तत्राव
श्यं कश्चिद्विशेषो बोद्धव्यत्वेन वर्तते वदति हि नैते स्मृतीपार्थजान्न योगीश्वराति कश्चनेति न चैतयोस्तयोर्वाद्यकालवि

जी. रा.
टी.
८४

शेषरूपयोर्देवयानपितृयानसंज्ञाभास्यत्तानंब्रह्मादिशक्तिहेतुर्भवेत् अतः कश्चिद्विशेषोयथोक्तार्थसंगतिहेतुरत्रा
नुमेयइत्यावतते कालस्यहिवाद्याभ्यन्तरभेदेनरहस्यशास्त्रेषुद्विप्रकारताप्रतिपादिता तत्रप्रसिद्धसूर्येन्दुचारोपलक्षि
तोवाह्यप्रकारः प्राणायानलक्षणसूर्येन्दुचारोपलक्षितस्वाभ्यन्तरः तत्रमुख्यस्वाह्यस्यप्रतिपादितवायकसद्भावाद्वा
णश्राभ्यन्तरः समाश्रीयते तेनाग्न्यादयउत्तरायणपर्यन्तः श्रावः प्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्रप्रयुक्तायतः प्राणगतिरेव
दिवसाद्युत्तरायणान्तकालावयवत्वेनतत्रतत्ररहस्यशास्त्रेषु तत्रद्विप्रकारशरीराद्यपेक्षयाप्रसिद्धा इत्यस्यितेयेषांयथो
क्तज्ञाननिष्ठतयाब्रह्मविदासतामन्तकालेस्वरसेनमूर्धच्छिद्राख्यब्रह्मद्वारवाहिनिप्राणचारेनियमितसंवित्त्वोतः प्रा
णोपशान्तिदणोसर्वतोनिर्वच्छेदनिसुरंगनिसर्गनिर्मलसामान्यसंवित्त्वोदधौप्रविश्यसमरसीभावमापद्यतेते
षांब्रह्मशक्तिरव्यवधानेनोपयन्नासहिब्रह्मविदादेवयानः पन्थाः एषेकातद्विषयाशाश्रयिकीगतिः यस्तुयथोक्त
तत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोगस्तस्ययोगिनोयथोक्तप्राणगतिनियमितमपिसंवित्त्वोतः प्राणोप
शान्तिदणोब्रह्मवेदित्वाभावाद्देहाद्यहंप्रत्यययवतप्रतिहतप्रसरंसत्परावर्तते परावर्तमानंवधूमादिदक्षिणायनश्रा
न्तप्रतिपादितामयानवृत्तिमेवपितृयानलक्षणगतिस्माश्रित्ययोगाभ्यासप्रकर्षाबुसारोचितविशिष्टशरीरान्तरमा
विशति यत्रपूर्वाभ्यासद्वियमाणावित्ततयाप्रकृष्टतरेणोत्साहेनयतमानः परासिद्धिप्राप्त्यतीत्युक्तम् तदयमत्रसंदे

८५

पार्थः ये ज्ञानित्वाद्ब्रह्मविदः संतो न काले यथा प्रतिपादितेन क्रमेण प्राणशक्ता लम्बनचित्रवृत्तयस्तत्पशान्ति तणोप्यवितु
मपरतत्त्वस्य तयोदेहमुत्सृजन्ति ते निर्वाचयान ब्रह्मप्राप्तिवशात्तु न रावर्तन्ते ये तु केवलयोगिनः सन्तः प्राणवृत्तिमेवापि
तयोदेहमुत्सृजन्तो ज्ञानित्वाभावात्परतत्त्वस्य भावे सत्युत्क्रामन्ति ते देहाद्युपरताहं प्रत्ययत्वादपानवृत्तिं संसारमार्गमापि
तद्विशिष्टं देहान्तरमाप्नुवन्ति यतः सर्वस्य कस्यचिच्छरीरिणः सर्वसंसारिसाधारण प्राणवृत्त्याश्रयणेन वर्तमाना देहा
उत्क्रान्तस्यापानवृत्त्याश्रयणेन भविष्यदेहसंक्रांतिर्भवति ब्रह्मविदो योगिनो वेहप्रकरणे विशेषणप्रतिपादितः २४
अतएव प्राणायानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैतत्संगृहीतमाह ॥ शुक्लकृष्णगतीहोते जगतः प्राणश्च ते मते अ
नयो र्यात्मना वृत्तिमेकया वर्तते न यथा २५ एते यथोक्ते देहगती प्राणायानवृत्तिरूपौ देवयानपितृयानसंज्ञौ द्वौ मार्गौ ज
गतः सर्वलोकस्य शाश्वत इति च्छान्दसः पाठः तेन नित्येन सर्वः कश्चिज्जनस्तिर्यग्वाहि प्राणमार्गाश्रयणेन देहा
उत्क्रामति अपानमार्गाश्रयणेन देहान्तरे संक्रामति ब्रह्मविदो योगिनश्चायं तु विशेषो यदनयो र्गत्योर्मध्यादेक
योर्ध्वं वाह प्राणरूपया शुक्लया गता यथा प्रतिपादितेन प्रकारेणान्तकाले समाश्रितया ब्रह्मविदना वृत्तिं याति
ब्रह्म प्राप्नोति योगी तु तथैवोत्क्रामन्त्ययापानरूपया कृष्णयोक्तेन हेतुना वर्तते विशिष्टदेहान्तरे संक्रामति
२६ ॥ यतः नैते सर्तृपार्थ ज्ञानन्योगी मुह्यतिकश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ ॥ एते

जी. रा.
टी.
८५

यथाप्रतिपादिते सती प्राणापानरूपे गती जानन् यथोक्त्या महत्तया प्रतिपाद्यमानो योगी प्राकृत्यादि तस्वीकृतमुख्ययोगेन कश्चि
मुच्यति सर्वएव तद्गतिः सन्ब्रह्म प्राप्तिहेतु गति समाश्रयणेन ब्रह्मैव प्राप्नोति न तत्संसारमितर गति परिहारात् एतयोश्च ग
त्योरेवं विदो महत्तां ब्रह्म विदो ज्ञेयत्वेन स्थितां तच्च विदो वदन्ति सर्वदेहेषु मनः प्रसरसहचरो यं प्राण प्रसरो यत उदेति यत्र चास्त
मेति तत्काल कलनादिसकल प्रपंच विरहित ब्रह्म तत्त्वोपलब्धिपदं ततश्च यथोक्त प्राण प्रसर निवहः सकलः कालादिः प्रपंचः
तउदयास्तमयदशा विमर्शतम संविदां ब्रह्म विदो प्रलीयते तादृशी च दशमा साद्यो ब्रह्म वित्परम योगी देहबुत्सृजति स ब्रह्म
एव परिणतो न पुनरावर्तते यस्तु केवल योगी तां दशां तथा प्रत्यवर्तते न ऊचालः स चाद्भुत संज्योतिरयान प्रसरतूपा माश्रितो
क्तामदेहान्तरे संक्रामति यत्र क्रमेण सिद्धि माप्स्यतीत्येव मनयोगी तस्मिद्धिहेतु विभाव विज्ञान मंत एवोक्तम् नैते सती जा
नन्योगी मुच्यतीति यत एवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु बाह्य दृष्टोत्तरायण दक्षिणा यनादिवद्भेद प्रतिपादितेषु योग युक्तो भव
यथोक्तेन प्रकारेण प्राणापान गति ज्ञानात्मके योगे समाधौ युक्तो वहितो भव २२ ॥ यतोऽस्य योग स्या यं प्रभावः वेदेषु यज्ञेषु
तपः सुचैवदानेषु यत्पुण्य फलं प्रदिष्टम् अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८ ॥ इदं प्रश्न समक
व्याकरण रूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्त समाधिस्तत्सर्वं वेदाध्ययन यज्ञतपोदानाद्यंत वत्पुण्य क्रियाफल मत्येति श्रुति का
मति यत आद्यमनुत्तरं एव परम नानन्दमयत्वादित्युक्तं स्थानं यामोपैति प्राप्नोति परमात्मनि स्वाभाविकी प्रतिष्ठा ल

८५

भते इति यद्यप्येवं कैश्चिदयमर्थो व्याख्यातः यथा भूयैव ह्यतो ज्ञरायणकालसामग्र्यो प्रयाता ब्रह्मविदोर्विरादिसंज्ञलोकांतरा
 क्रमणक्रमेण ब्रह्मगच्छन्ति योगिनश्चातएव योगिशब्देनोक्ताः दक्षिणायनकालसामग्र्यो प्रयाताः सन्नश्चान्दमसंज्यातिः
 प्राण्यधूमादिसंज्ञलोकांतरक्रमणक्रमेण संसारश्चावर्तन्त इति पूर्वोक्तयुक्ता चैतदपि व्याख्यानेन संगच्छते यथोक्तयुक्ता चाय
 मपि क्रमो नयोरेव गतो रन्तर्भवतीति केचित्मन्यन्ते तदत्र परमार्थवेदिनः प्रमाणमित्योम् २८ ॥ गंभीरैर्विपुलैः स्वभाव
 विमलैः श्रीमत्पदार्थोज्ज्वलैः स्फीतां सप्तभिरसुराणिभिरिव ब्रह्मादिभिर्वस्तुभिः श्रुत्यायस्यनरोष्टमस्य विवृतिं पृथ्वीमिमा
 मंजसा यः स्वीकर्तुमलंसयवविडुषां सा प्राज्यमेकोर्हति ॥ इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यान्तयमात्रे सर्वतो
 भद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणेष्टमोऽध्यायः ८ ॥ ॥ ओं ब्रह्माध्यायपरिसमाप्तौ सप्तमप्रश्नानि
 लीयेत कालेषु क्लृप्तकृष्णगतिद्वयज्ञानं ब्रह्मप्राप्नुयायत्वेनोपदिष्टमतस्तावन्मात्रपव ब्रह्मप्राप्नुयाय स्त्वयामावेदीर्घमर्जनमष्ट
 माध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन् संग्रहेण भगवानुवाच ॥ इदं त्वेगुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानं विज्ञानस
 हितं यज्ञात्वा मोक्षसंश्रुभात् १ ॥ तद्वद्व्यतिरेकेष्टमाध्यायोक्तपवनतणोपायव्यतिरेकेणोदंस्वबुद्धिनिपसन्निहितं
 ज्ञानं ब्रह्मप्राप्नुयाय भूतं विज्ञानेन स्वसंवितादात्कारययेतेन विशिष्टेन ज्ञानेन बोधेन संयुक्तं तद्व्यमहं प्रकषेण संतोषतः
 सारप्रतिपादनदृष्टेणातिशयेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि कीदृशाय अतः सूयवेष्टदाविशुद्धबुद्धित्वाद्यतोऽस्मै ज्ञानायानसू

अष्ट

गी. रा.
टी.
८६

86

यस्य यथोक्तस्य फलस्य संभावनावणादज्ञानवदगर्हणमारभसे कीदृशं ज्ञानं वदामि गुह्यतमं गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वेष्वप्यायेषु ज्ञा-
नशुक्तं इदं तत्तदपेक्षया तिष्ठं अनाविर्भूतविवेकजज्ञानानां गुहायां हरतरे धनिस्थितं रहस्यतया वा गुह्यमतएव त्वेयं हि दि-
त्वा जन्मजरामरणचक्रपरिवर्तनलक्षणादशुभादश्रेयसो मोक्षसंस्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यसि यतो वदामाणं ज्ञानोपायनिष्ठस्य
तत्काले गतिद्वयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेण यित्रह्यप्राप्तिर्निर्दिष्टैव ॥ अतएवास्मिन् ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह राजविद्यारा-
जगुह्यं यत्र मिदं गुह्यतमं प्रत्यक्षावगमं धर्मं सुखं कर्तुं मय्ये २ ॥ इदं वदामाणं ज्ञानं गुह्यतममनन्यसामान्यं यत्र विज्ञेयं पावनं
सर्वकिल्बिषकलंकयं कसे दालनहेतुं सति हि यत्र विज्ञाणि तीर्थं मंत्रतपो यज्ञदानादीनि तानि तत्ज्ञानरहितत्वादेतवन्ति
यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृतान्मनंतफलत्वमशुवीरन्ततएवात्र मंयत्र मिदं तत्तं यतो राजविद्ये धाराज्ञां जनकाश्च यतिप्रभृ-
तीनामुग्रं स्वकर्माण्यनुतिष्ठतां मेधाविद्याज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते ततश्च ते धाराज्ञां गुह्यं रहस्यमेतत् यतः प्रत्यादाव-
गमं प्रत्यक्षाः स्वसंवेदनवेद्योवगमो बोधो यस्य तत्र याविधं अमेधां हि यत्र विज्ञाणां कालांतरे देहांतरे लोकान्तरे वफलावग-
मो भविष्यति तथा धर्मं धर्माच्छासोदितादृणां प्रमत्तमविभक्तात्सदांरादनपेतमतएव कर्तुं सम्पादयितुं सुखं मय्यंतं
सुखकरं सहजस्वभावकर्ममात्रसाधनत्वात् तथा विधं सदप्यव्ययमविद्यमानतयंतस्याप्यस्य फलस्य मत्समायत्तिल-
क्षणास्पतिपत्वात् एतच्च मदनुग्रहोद्भूतभक्तिश्चादिगुणसम्पद्भिरेव सुलभं यतः २ ॥ अथ देयानां पुरुषार्थमस्या

चा

८६

स्य परंतप्य अथाप्यमोनिवर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३ ॥ अस्योक्तस्य वदामाणस्य च ज्ञानरूपस्य धर्मस्याप्रदधाना यथोक्तफलासे
भावनापराः पुरुषामोयथोक्तस्वरूपपरं ब्रह्माप्यमत्समापत्तिमनासाद्येव मृत्युसंसारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्तिनोर्मरणज
न्मनोवर्त्मनि निवर्तते पुनः पुनरायतेति किमुक्तं भवति मदनुग्रहस्य सागरसमुद्गतप्रज्ञासरतरुमंजरीसकलसिद्धिप्रस
वैकहेतुर्यैरुपास्यते तेरेवानेनाहं सुलभो नायैरिति ३ ॥ तदिदानीं ज्ञानप्रतिपादयितुमाह मया ततमिदं कृत्स्नं जग
दव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहंतेषु वस्थितः ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं भूतभृन्न च भूतस्थो म
मात्मा भूतभावनः ५ ॥ मम सत्त्वं त्विनमैश्वरमीश्वरे सर्वथा सामिनि एकस्मिन् भवं योगमनन्याधिकरणं समाधिं यश्च प्रतिप
द्यस्व यत इदं वैद्यतेन सर्वप्रमातृणां सर्वसंक्षेपतश्चराचरभावरूपमवांतरभेदपरिकल्पनयानि ध्येयं ते वस्तु मया उपादानस
हकार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानुकार्यनिरतिशयनिजकीर्त्तमा
त्रैकप्रयोजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैकेन कर्त्री ततमित्यमनन्ताश्चर्यावभासरूपतया विस्तारिते जगद्भुवनमव्यक्तमूर्तिना
मत्मा यो त्यापितैः सर्वैः प्रमातृभिरिदं त्रयापरिच्छेदमशकत्वादव्यक्तावपेक्ष्य व्यक्तिविरहितामूर्तिराकृतिः स्वरूपेण स
सतया तेन तादृशेन किमुक्तं भवति ब्रह्मादेराभ्यपरमत्तुद्भवं तत्पर्यंतं सर्वस्य प्रमातृत्वं संवेद्यं वस्तु येन येन प्रकारेण
यदा यदा यत्र यत्र प्रकाशते तत्संवेद्यमानं स तमात्मानं लभते संवेद्यमानता च संवेदिताः कर्मभावापत्तिः संवेदिता च परमा

थावायोः सर्वत्र सर्वगतमहत्त्वाद्योयमीश्वर्यन्ताकाशावकाशैकनिवन्धनास्तथा सर्वभूतानो सर्वयमीमत्स्वभावानुप्रवेशो
कनिवन्धना इति ६ ॥ तदेतन्निगमयितुमाह एवं हि सर्वभूतेषु च राम्यनभिलक्षितः भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च वि
नैव च ७ ॥ एवमनेन वाद्याकाशासंबन्धोपम्येन प्रकारेण सर्वभूतेषु च रामितानि व्याप्नोमि अनभिलक्षित इदं तथा केन चिद
प्यनवधारितस्वरूपः किं कृत्वा च रामि भूतप्रकृतिं प्राकृतिपादितचेतनात्मकभूतलक्षणं प्रकृतिस्वभावमास्थाय वि
ष्टाय कथं च रामि सहैव विनैव च नित्यमन्योन्यसम्बन्धत्वात् सहैव वेदकलक्षणस्वरूपभेदादिनैवान्योन्यपृथक्कृत्यैवान्यो
हि वेदकस्वरूपो मम स्वभावोऽयमदिच्छोद्भाविता वेद्यस्वरूपं ७ ॥ मदिच्छोद्भाविता त्वमेवां प्रतिपादयितुमाह सर्वभूता
निकोतेयप्रकृतियांति मामंकी कल्पत्येषु नस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ८ ॥ एतानि चेतनाचेतनानि सर्वभूतानि महा
कल्पावसाने मदीयां प्रकृतिं स्वभावेयांति मदिच्छैव मयि प्रलीयंते इत्यर्थः तानि च कल्पादौ कल्पान्तरारंभे हमेव विसृ
जामि चतुर्दशविधे नैव भेदेनावभासयामि ननु यान्येव प्रलीनानि ता मेव पुनः सृजामीत्यर्थः ईश्वरेच्छायाश्रयं
नु योन्यत्वात् स्वातंत्र्येऽपि चतुर्दशविधमेव भूतसर्गं प्रलयोत्पादावस्थयोः सहरति सृजते च परमेश्वर इति तात्पर्यं एतदेव
निगमयति प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ९ ॥ स्वां प्रकृतिं
निजं स्वभावं नात्यकिंचित्कारणांतरमवष्टभ्यावलम्ब्येदं सर्वभूतग्रामं प्राणिसमूहं पुनः पुनर्भूयोनादिप्रवन्धप्रवृत्त

गी.श.
टी.
८८

कल्यादिकालकल्पनयासृजाम्येव उद्भासयामि प्रकृतेरेव वशात् स्वभावपारतंत्र्यादेवावशमस्वतंत्रं कल्याते च तथैव संसारा
मीत्यत्राचवर्तनीयं ५ ॥ किंच न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति यत्नेन जय उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु १० ॥ तानि
सर्गसंहरादिरूपाणि कर्माणि न पुनर्मां बध्नुंति मन्मायोद्भाविता नानातेजवन्निष्पन्नविषाकारम्भकत्वादिना न परतंत्रीक
र्वन्ति यथा तेजज्ञानां कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविषाकारम्भकत्वेन संसारवन्धकारणत्वमापद्यते न तथा सर्गादिकर्मा
णि ममेत्यर्थः कीदृशं संतं मोन निवर्धन्ति हेतुगर्भे विशेषणं ग्राह तेषु कर्मसु संतं त्वान्ममत्वादिग्रहाभावेनानिमग्नचित्त
त्वा उदासीनवत्तदस्य वदासीने स्थितं यथा परकीयकर्मसु परो नैतानि ममतत्तत्फलदानीति मत्प्रमानस्तादस्य मनुभवं
स्तैस्तैः कर्मभिः स्वफलभोक्तृत्वादिना न यम्यते तथा सर्गादिभिः कर्मभिर्न निवर्धो यत्तस्मानि सर्गादीनि कर्माणि
अचित्तवैभवसमायोद्भाविता मोक्षभेदात्तेजज्ञान्यति मम सर्वतः स्वच्छामात्रेण तस्यावभासकत्वमेव कर्तृत्वम् तेजज्ञा
एव हि मन्मायामोहिताः संतो मोक्षभेदेनावभासमानानां भावानां सर्गाद्यवस्थायोगित्वं प्रतिपद्यते मम पुनरेते सर्वभावा
स्तत्तत्सर्गाद्यवस्थाजुषोऽप्यद्वयविन्मात्रलक्षणात् स्वभावान्नभिद्यंत इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसु उदासीनवदासीने मामेतानि
न निवर्धन्तीत्युक्तं यद्यर्थाः प्रागेव पुनः पुनस्तस्य कर्तारमपि मां विद्य कर्तारमव्ययमित्यादिना न मां कर्माणि लिम्यन्ति
न मे कामः फलेष्वपीत्यादिना च प्रतिपादितः १० ॥ यद्येवं वस्तुस्थित्या परमेश्वरो न दंजगत्साक्षात्सर्गादिकर्मणानि पुन

८८

कितकेनेदेजगत्सृज्यतइत्याह मयापदेणप्रकृतिःसृज्यतेसवराचरे हेतुनानेनकौतैयजगदिपरिवर्तते ११ ॥ मयापरमेस्यरे
णानित्यंस्वभावमात्रावस्थितेनैवाप्यतेणापिष्टात्रहेतुभूतेनप्रकृतिः सममेध्यायेचेतनाचेतनविभागेनप्रतिपादितपरापरस
ृपास्वभाववृत्तिरेवापर्यंतस्थावरजंगमभेदयुक्तंजगत्सृज्यतेजनयति अनेनहेतुनानिमित्तेनेदेजगदिपरिवर्तते सर्गस्थि
तिसंहारप्रबंधचक्रेपरिभ्रमति एवमदुतेष्वर्थकास्पदं अवजानेतिमोमूढामानुषीतनुमास्थितं परंभावमजानेतोम
माव्ययमनुत्तमं १२ मूढामायाशुषिततत्त्वज्ञानामांयथाप्रतिपादितस्वभावमवजानेति निरोदितनिरतिशयप्रकाश
प्रद्योतमानस्वभावमपिमोहवलोत्साहविच्छेदान्मज्जिज्ञासयामणवज्ञामाश्रयंति कीदृशंसंतंमामवजानेति मानुषी
तनुमास्थितं मानुषीग्रहणशुषलतणार्थं तेनमनुष्यादिभेदेनामोक्षभिन्नानन्ताकृतिविशेषदृष्यापारमार्थिकस्वरूप
तिरोधानतिस्फुरिणीमाश्रितमतएवतेमूढाःकीदृशाःसंतोमामवजानेति एवंविधयामन्माययामदीयेपरमेतस्मात्त्रा
नाचेतनाचेतनभावलतणात्पंचादमंवल्लक्षणं तथाव्ययमविनश्यरमतएवानुत्तमं उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षस
त्यविद्यमानोत्तमःप्रकृष्टोयस्मात्तथाविधंभावापारमार्थिकीसत्तामजानेतःसंतोमामेवंविमर्शाभावादबुद्धमानायत
स्तेमूढाःसंतः १२ ॥ मोक्षाशामोचकमीणोमोचज्ञानाविवेकसः आसुरीराक्षसीचैवप्रकृतिमोहिनीप्रिताः १३ ॥ मोहि
नीस्वभावाज्ञानकारिणीप्रकृतिंशरणमपंस्वभावेप्रिताः देहात्मकाहंकारनिबन्धनस्थितयोतएवकीदृशीप्रकृतिमासुरी

गी. रा.
टी.
८५

४९

रजोलेषाचुगततमः प्रथानोतथा राक्षसीकेवलतमः प्रथानासुतमायमासुरसर्गभेदेन प्राक्प्रस्तावनायां प्रतिपादितस्व
रूपं यतएवंविधोप्रकृतिप्रियाः ततोमोचाशा मोचाः फलश्रूयाशाशयेषांते तथाविधाः तेहासुरराक्षसप्रकृतितादृज
स्तमोमयत्वेसतिकामात्मानोभोगविषयसंकल्पमेवकुर्वन्ति नतत्फलप्राप्तिहेतुंशासोदितेकर्माभेते ततोमोचाशा
सुक्तं तथा मोचकर्माणोपदधिकर्माभेते तच्छास्त्रीयोपायनियमाभावात् मोचोनिष्फलमेवांते तथाविधाः वदति
हिराजसतामसयोः कर्मणोर्लक्षणं तथा यत्तु कामेप्सुना कर्मसाहंकारेण वा पुनः कियते क्लेशवज्जलेतदाजसमिति
स्मृतं अनुवंधं तयं हि सामनवेत्सवपौरुषं मोहादारभते कर्मयतनामसमुच्यते इति तथेवंविधं कर्तृलक्षणमपि रा
जीकर्मफलप्रेषुलुब्धो हिंसात्मकोऽप्युचिः हर्षशोकान्वितः कर्तारजसः परिकीर्त्यते तथा अयुक्तः प्राकृतः स्वयः शागेनै
कृतिकोलसः विषादीदीर्घसूत्रप्रकर्तातामस उच्यते तथा मोचज्ञानाधिकीर्षितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्माभेदपूर्वभावि
ज्ञानमपि मोचोनिष्फलमेवांते तथा ज्ञाः ज्ञानपूर्वकं हि कर्म ज्ञानस्यैव चासुरादिप्रकृत्याश्रितज्ञानसंबन्धिनो विपर्ययप्रति
पत्तिदोषसम्बन्धात्कर्मफलेन विसंवादात् निष्फलतास्थितैव तथा चैवंविधज्ञानलक्षणमपि वदति एथत्वेन त्वयज्ञाने
नानाभावान्मृगविधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तदाजसमिति स्मृतं तथा यत्तु कृत्स्नविदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं अतत्वा
थैवदत्तं च तत्तामसमुदाहृतमिति मोचज्ञानत्वादिचेतसः तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्सदपि विगतं सम्पद्ज्ञानलक्षणं स्वका

८५

र्यकरणादविद्यमानमेवचेतोः कारणेयेषांतेतथाविधाः ॥१३॥ एवमेकोततोमायाकोडीकृतानामासुरप्रकृत्याश्रितानां हृत्तिप्रति
पाद्यविद्यानुगृहीतानां प्रवृत्तिविषयशास्त्रोपदेशपात्रभूतानां देवप्रकृत्याश्रितानां प्रतिपिपादयिषुः परदेवप्रकृत्याश्रिता
नां तावन्नां प्रतिपादयितुमाह महात्मानस्तुमां पार्थ देवीप्रकृतिमाश्रिताः भजेत्यनममनसो ज्ञात्वा भूतादिमवयं ॥
प्रस्तावनाप्रतिपादितपरापरस्वरूपमग्याः परस्यादेव्याः प्रकृतिर्देवीसम्यग्ज्ञानविवेकघोतनशीलत्वाद्देवशास्त्रवाच्या
नां संबंधिनी प्रकृतिस्वभावमाश्रितास्तत्तत्त्वमहात्मानोऽहं स्वभावामां परमात्मानं भजेतेवत्विधया सेवयानममन
सोमद्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावप्रवृत्तिप्रतिपत्तिव्याप्त्येवैकस्मिन्नेमनोयेषांतेतथाविधाः ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति स्थि
तेकीदृशं मां विदित्वा भजेते भूतादिभूतानां चेतनानां मध्येऽपि प्रथमं तथावयं नित्यतान्नममत्तयो विद्यत इत्यर्थः स
र्वभूताभ्यां घेतवन्महमादिरवनां तवानित्यत्र तात्पर्यं ॥१४॥ किंच सततं कीर्तयंतश्च यतंतश्च यतवताः नमस्यंतश्च मां भक्ता
नित्यपुक्ताऽयासते ॥१५॥ तएव देवप्रकृत्याश्रिताः प्रवृद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयंतो मे उजपस्तुत्यादिना ह्येषयंतः
तथायानादिना यतमानास्तथानमस्यंतः प्रक्रीभवंतो मां भक्ता हेतुभूतयानित्यपुक्ताः संतउयासते वाङ्मनःकायया
पारान्मदेकविषयान्कुर्वीणाः परिचरंतीत्यर्थः ॥१५॥ किंच ज्ञानयत्नेन चाप्येयं जेतो मां उयासते एकत्वेन पृथक्त्वेन
वक्रथाविद्यतोऽसत्वे ॥१६॥ पूर्वभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन मद्यजनपरेभ्यो मे विलक्षणाज्ञानेन विशुद्धसेविनात्रम

जी. रा.
टी.
५.

केन

त्स्वद्वयचिंतनैकलक्षणैकयज्ञेनयागविधिनायज्ञः सृजयंतश्चमाशुपासतेसेवन्ते कथंमांज्ञानयज्ञेनोपासते एकत्वेनस
कलप्रपंचपरिहारादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वद्वयतया तथाप्युक्त्येनानात्वेनातएववद्भूतानेकथांज्ञानेनक्रियाद्युप
चरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नद्वयतया वस्तुतःकीदृशंविष्णुतोमुखं सर्वतःसर्ववोपासनीयामेदान्मुखंप्रत्यभिज्ञा
कारणंयस्यतं तादृशं इदमवतात्यर्थं द्विविधःपारमार्थिकोमत्स्वद्वयोपासाक्रमः एकः संविन्मात्रैकतत्त्वविषयज्ञान
मात्रसाधनः अथएकस्यैवतत्त्वस्यनानाजगद्भावनाशक्तिसमूहवात्तद्वारेणतस्यतस्योपासनमिति १६॥ तदेवैकस्य
तत्त्वस्यसर्वशक्तित्वप्रतिपादयितुमाह अहंक्रतुरहंयज्ञःसुधाहमहमोषधे मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंक्रते १७ ॥
क्रतुयज्ञयोःयद्यपिपर्यायत्वेनव्यवहारोदृश्यतेतथापियज्ञशब्दसन्निधानेयस्यसोमादिसाधनविशिष्टवयसःक्रतुश
ब्देनात्रोक्तःयज्ञशब्देनपाकयज्ञानांग्रहणंततोयथाप्रतिपादितब्रह्मादितस्थित्यासर्वोयागविधिर्नानादेवतासंप्रदानो
हमेवतथासुधापितृतर्पणमंत्रोप्यहमेव तथानातौषधिविकारात्मकमोषधंयागोपकरणद्वयमहमेव तथासं
प्रदानभूतदेवतासंमुखीकारादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषद्वयोमंत्रोयज्ञोपकरणविशेषोप्यहं तथाज्यंघृतं
तर्पणद्वयं तथाग्निराहवनीयादिर्यागविधिकरणं तथाक्रतुरहंवनेहोमकर्मेतियज्ञादित्वद्वयतयाब्रह्मार्पणविधिर्माये
नाहमेवस्थितइत्यवतात्यर्थम् १७ ॥ किंच पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः वेद्यंपवित्रमोकारश्चकृतामयज

५८

रेवच १८ गतिर्भर्ताप्रभुः सादीनिवासः शरणोसहृत् प्रभवः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययं १५ ॥ अस्य जगतः समस्तस्य चराचर
स्य विषयस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पितामातावाहे यदि वा पितरौ यथायत्नस्य समस्तयोगतो मोहहृन्निष्ठावहितौ तथा ह्रमस्य ज
गतस्तथापातायती स्थितिहेतुस्तथापितामहो ब्रह्मादीनां जगतस्तृष्ट्वेन स्थितानां जनकत्वात्पितामहः पवित्रं परमं पाव
नं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु तथोकारः परब्रह्मवाचकः प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषः तत्प्रभवाणि च ऋक्सां यजूंषि तथा गम्य
ते ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरूपायः तथा भर्ता यो ह्येता तथा प्रभुः यथेष्टविनियोगैकस्वामी तथा सादीं शुभाशुभक
र्मात्पतः तथा निवासः सर्वभूतानामेकमावसथं तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्च यः तथा सहृत् सर्वभावेनोपकारी
तथा जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च तथा प्रलीने सद्यत्रावतिष्ठते तत्प्रधानात्मकं निधानं तथा यतः प्र
भवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमतये बीजं कारणमिति न तत्किंचिदस्ति यदहमस्य जगतो न भवामीत्यर्थः १५ ॥ तथा च
तथा म्यहमहं वर्षे निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसद्वाहमर्जुन २० ॥ सूर्याभूताग्नीष्मादौ रसमाददानो हंत
यामि यतस्तदाहमेव वर्षे ब्रह्मि निगृह्णामि निरुणाग्निवर्षाकाले वाहमेव पर्जन्यो भूत्वा उत्सृजामि तपनवर्षेण कियथात्रा
द्युत्पादने नाहमेव जगद्वर्तयामीत्यर्थः तथा मृतमविनाशियदस्तु मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव किं वदन्नोक्तेन यत्किंचित्स
हिद्यमानं शोभनं वा यदसन्नद्विपरीतं किंचिज्जगति सम्भवति तत्सर्वमहं मच्छक्तिरेवैका सदसद्वावेनावभासते इत्येवं परदै

मी. रा.
टी.
५१

वप्रकृत्याश्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसंगेन ब्रह्मस्वरूपं संग्रहेणोक्ता २॥ इदानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्र-
तिपादयितुमाह त्रैविद्यामां सोमपाः पृतपाया यज्ञैरिष्टा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते तेषां पमासाय सरेन्द्रलोकमश्नंति दिव्यान् दिवि-
देवभोगान् २१ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं तीणेषु लोकेषु मर्त्यलोके विशन्ति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गता गतं कामकामा-
लभन्ते २२ ॥ ज्ञानरहित क्रियामात्रोपदेशपर्यवसितार्थाऋगृजुः साम लक्षणास्ति सोविद्याश्रयी यते विदंति वा त्रैविद्याः
मुख्यतया ब्रह्मणा दयस्वैवर्णिकाः पृतपाया आनिषेकाच्चास्वविहितसंस्कारसम्पन्नत्वाद्भुतकल्मषाः तथानिबृत्तयथो-
क्तब्रह्मचर्याद्याश्रमनियमाः संतः सोमपातित्यनैमित्तिकस्वकर्मावृष्टानिष्ठा इत्यर्थः तथाविधाः संतो देवतान्तरय-
जनविधिद्वयैर्यज्ञैस्सैः श्राव्योदितैर्यगविशेषैः सम्पन्नानाभावादविदंतो यिमा मेवेष्टा पूजयित्वा स्वर्गंति देवलो-
कप्राप्तिकामात्मानः संतः प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते यतस्सैर्त्यजविधिभिस्तान्तान्देवविशेषाम्यजन्त इति विषयतो मुखमेकं तत्र
मामेव यजन्ते केवलं सत्यतिविद्याशक्त्या ननु गृहीताः परं मदीयं भावमविदंतो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफलं मन्यमानाः स्वर्ग-
मभिकांक्षन्ति ते तथाविधास्त्रैविद्यादेहांते स्वकर्मापनतं स्वर्गलोकं विशालं विपुलं देवलोकं गत्वा तद्भुतान् भुंक्तोपसेव्यस्व-
र्गोपाजितेषु लोकेषु तदनुपकालातिवाहनात्तीणोत्तंगते मर्त्यलोके कर्मभूमिमांस्वकर्मावृत्तपजातिविशेषाश्रयणेन
विशंति प्रतिपद्यन्ते एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मवेदोक्तं संस्वमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः संतः कामकामाः स्वर्गादि

५१

भोगाभिकांदिणश्चातुर्वर्णिकाऽपि गतागतं स्वर्गादिभूमौ गमनं आगतंततोभूयः कर्मभूमावागमनं लभंते प्राप्नुवंति सं
सारबन्धभागिनः पुनः पुनर्भवन्तीत्यर्थः २२ ॥ एतदन्तेन ग्रन्थेन ज्ञानं कथयित्वा विज्ञानं कथयन्माह अनन्याश्चित्तयंतो
मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगदेमं ब्रह्मस्य २३ ये जनाः परां देवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्ट्वा नृप्रविक
ृणात्मकेभ्यो भोगेभ्योऽप्युद्भूतिशयक्षयादिदोषवद्भो विरक्ताः संतो नित्यनिर्मलनिरतिशयानंतानंदस्थया सागरमोपर
मकारणं ब्रह्म तत्पर्युपासते यथा प्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्माण्यजहतः समंतात्सेवते कीदृशाः संतो नन्या अ
विद्यमानमन्यत्माद्यतिरिक्तं ब्रह्म येषां ते तथा विधाः मन्मथमेव सर्वमिदमनुभवन्तीत्यर्थः तेषां तादृशानां नित्याभियुक्ता
नां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां सर्वास्वस्थास्य यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः अहं परमे
श्वरो योगदेमं ब्रह्मामि योगं प्रागनामादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन संबंधं देममासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं
धारयामियेति स मन्मथास्तेषां कृतो योगदेम इति रित्यर्थः एवं यथोक्तोपायनिरपायनिवेशितांतःकरणात्तयामत्स्वरू
पानुभवदृष्ट्या परां काष्ठा मयि दृष्ट्वा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम् २३ ॥ ननु विष्णुतो मुखस्त्वमेवैकं तत्त्वमिति देवता
त्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव तत्कथमुक्तमनन्यायेमाश्रयासते तेषां योगदेमं ब्रह्मामीत्यत्राह येष्वन्यदेवताभक्ता यजेतेऽप्युद्भवा
न्विताः तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्मविधिपूर्वकं २४ ॥ सत्येऽपि जनाग्र्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपास्तान्स्तर्ये

गी. रा.
टी.
१२

द्रादिप्रमुखादेवविशेषात्मज्ञास्तेपिपरमार्थतोमद्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्वभावात्तामेवप्रदयाततद्भिन्नफलसंभावनयायजंतेपृ-
जयंति किंत्वविधिपूर्वकं मद्यजनेएवंविधोविधिरुक्तोवस्यतेच यथोक्तज्ञाननिष्ठतयासर्वेषुयष्ट्येषुदेवताविशेषेषु तासु
तासुयागक्रियास्ययष्टरिवस्वात्मन्यदयचिन्मात्रलक्षणमत्स्वरूपाउभवः सर्वेतेषांज्ञानमृत्युकेवलक्रियामात्रशरणानांविधि
नसंभवति तस्मादविधिपूर्वकंमांयजंतइत्युक्तं २४ ॥ एतदेवप्रकटयितुमाह अहेतिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच नतुमा
मभिजानंतितत्त्वेनातश्चावेतिते २५ ॥ सर्वयज्ञानानानाभेदानांयागानामहमेवभोक्ता एकएवपरमेश्वरःफलस्यसीक-
र्ता तथाप्रभुरनुष्ठानक्रियाधिष्ठितः सर्वयज्ञाग्रहमेवेतिननुनस्तथाविधंमांतत्त्वेनपरमार्थेनयथोक्तेनाभिजानंत्येकत्वे
ननप्रतियोगेते अतोहेतोस्तेतादृशाअनुष्ठातारःच्यवंति मत्तोविद्युज्यंतेनानात्वेनसर्वंपश्यंतीत्यर्थः २५ ॥ ततश्च
यांतिदेवव्रतादेवामितृन्यान्निपितृव्रताः भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमां २६ देवेभ्योदेवार्थंव्रतंनियमोयेषांते
शक्नादिदेवाराधकादेवव्रतास्तत्सपर्यासिद्धौदेवान्येवयांति तल्लोकभाजोभवंतीत्यर्थः एवंपितृव्रताः पितृन्यांति तथाभू-
तेभ्योयक्षरक्षाः पिशाचादिभ्यस्तदर्थमिज्यायागोयेषांतेतादृशास्तान्येवपूर्ववयांतिदेवपितृयाजिनःसात्विका भूतयाजि-
नस्तुराजसाश्चतामसाश्च यजंते यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसः प्रेतान्भूतपिशाचांश्चयजंतेतामसाजनाइति येत-
निसंश्रुतास्तेमद्याजिनोमामेववैश्रुणातीतस्वरूपंयष्टुंशीलंयेषांते तथाविधमेवमत्स्वरूपंयष्टुंशीलंयेषांते समापद्यन्ते सच
॥ २६ ॥

१३

मद्यागोदेवव्रतादियागवत्तन्नानाद्वयसम्भारसाधनो नैवेत्पाद पञ्चपुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहतम
श्रामि प्रयतात्मनः २० ॥ भक्तिरह्यविन्मात्रस्वरूपवत्तन्भावनात्मन एव तस्य तस्य वानानादेवताविशेषस्योपासने त
यासाधनभूतयायस्तन्नवित्यत्रापि यत्किंविन्महोत्सवप्रयच्छति तत्तस्य प्रयतात्मनस्तथाविधा ह्यविज्ञानसमाहितान्तःकर
णस्य तादृशभक्त्युपहतमश्रामि उपभुंजे यादृशभावनाविशेषेणोपहतं तथैव तत्स्वीकरोमीत्यर्थः २० ॥ यत एवं ततः
यत्करोषियदश्रासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्वमदर्पणं २१ ॥ यत्करोषि तत्तत्फलार्थितया यत्क
र्मावृत्तिरसि यच्च श्रासित तत्कर्मफलभूतमुपभुंक्ष्वेतत्सर्वमदर्पणं कुरु मायि ब्रह्मस्वरूपोपासनात्मकप्रतिपत्त्या निवेदनं
यस्य तन्नादृशं कुरु सम्पादय तच्च कार्यं ज्ञानरहितानां नानाफलहेतुतेन व्यवस्थितं विद्वद्भिरिति यज्जुहोषि तेषु ते सुय
ज्ञेषु तत्तदेवतातर्पणार्थं यदग्नौ हवनं किययादियसि यच्चान्तर्वेद्यादौ ददासि पात्रेभ्यः प्रयच्छसि यत्तपो नियमविशेषं च र
सितत्सर्वमदर्पणं कुरु यत्तदानं तपो लक्षणं स क्रियास्ववश्यकर्तव्यास्तत्तत्फलाभिकांक्षाकार्पाण्यपरिहारेण मत्स्वरूपाव
भवमेवैकं फलमवलम्ब्येत्यर्थः २१ ॥ अस्माभावनायाः फलमाह शुभाशुभफलैरेवं मोक्षसे कर्मबंधनैः संयासयोगयु
क्तात्मा विमुक्तो माययेष्यसि २२ ॥ यवमनेन प्रकारेण यज्ञादिकाः स्थाः क्रिया अनुतिष्ठन्नपि शुभाशुभफलैः शुभैः सत्वात्म
कैः शुभैर्इत्यात्मकैः क्रियाणां फलैर्मोक्षसेत्यस्य ताति ते वयनाय न कल्पयिष्यं त इत्यर्थः कीदृशैः कर्मवन्धनैः कर्माणि

गी. रा.
टी.
५३

ज्ञानमूल्यानिबंधननियमहेतुर्येषां तथाविधैः कर्मनिबन्धनानि हि फलानि ज्ञानमूल्यां वधंति न यथोक्तज्ञानसम्पन्ने अतस्त्वेतस्या
सयोगेन फलासंकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्बद्धस्वभावः अतएव युक्तः सर्ववन्धनेभ्यो विनिष्क्रांतो मामेकं परमकारणमुपै
ष्यस्य ह मेव सम्यक्संज्ञार्थः २५ ॥ ननु केषां चिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानां बन्धनहेतुर्भवान् अयेषां तु यथायुप
रुततां मोक्षहेतुरितिकितवापिरागद्वेषादुषंगद्वयव्याह स मोक्षं सर्वभूतेषु न मेदेषोऽस्ति न प्रियः ये भजंति तं मां भक्त्या म
थिते तेषु चाप्यहं २६ ॥ सर्वभूतेषु च तद्दर्शयित्वेन प्रपंचेन प्रसूतेषु परमाद्यतस्तत्त्वैकत्वात् परतत्त्वात्मकोऽहं स मो निर्विशेषवृ
त्तिः अतोऽतिरिक्तत्वाभावात् न मे कश्चिद्द्वेषो द्वेषदोषहेतुर्नापि प्रियो रागदोषहेतुः संभवति एतौ भेददर्शना मेवानुसक्तौ
ततश्च येऽनर्महात्मानो मदिव्ययैव विद्याशक्त्यनुग्रहादेकतत्त्वदर्शिनः संतो मां यथोक्तसंनृपं यथोक्त्या भक्त्या भजंते
सेवंते यथोक्त्या भावनयोयासते ते मयि तिष्ठन्ति तेषु चाहं मभेद एव तिष्ठामि मत्तस्तेषां दुर्भेदभेदप्रत्ययसेतुविदलनात्
ब्रह्मा मृतसागरसमरसीभूतत्वात् तद्भेदस्य २७ ॥ एवं यथोक्त्या भावनया भगवद्भक्तेः स्तुतिमाह अपि चेत्सुडराचारो भज
ते मामनम्यभाक् साधुरेव समंतव्यः सम्यग्यवसितो हि सः २८ ॥ यद्यपि युष्मत्प्रतिपादितदृष्ट्या युद्धादिचौरकमीनुष्ठाना
त्सु तरांडष्टचेष्टितः सन् अनम्यभाक् स देकालम्बनः मां भजते उपास्ते स तादृशः साधुः सदाचार एवमेतवो बोद्धव्यः य
तः सम्पगविर्यस्तज्ञानत्वाद्यथावत्सतादृग्भक्तोऽवसितो गृहीतव्यवसायः एतावदेव सदाचार उराचारयोर्लक्षणं य

५३

अनयतयामद्वक्तः ससदाचारः तद्यतिरिक्तस्तुडराचाररतिपतावदत्रतात्यर्थं अयर्थनुयोज्येच्छसहिभगवतः शक्तिरवतीर्णाकचि
दप्यनुशाहोविनष्टचनिर्मूलमखिलेडराचारत्वम् ३१ एतदेवप्रकटयितुमाह त्रिप्रभवतिधर्मात्माशस्यच्छांतिनिगच्छति
कौंतेयप्रतिज्ञानेहंनमद्वक्तः प्रणश्यति ३२ ॥ त्रिप्रमनुग्रहलक्षणसमकालमेवधर्मात्माभवति प्रतियादितज्ञानयोगल
क्षणः परमोधर्मः आत्मास्वभावेयस्यसत्तादृशः संपद्यते तथासंपन्नमात्रः शस्यन्तित्यकालंशान्तिंयथाप्रतियादितात्माना
त्मादिज्ञेयवस्तुज्ञानभावलक्षणतोभक्षयतृपंप्रशमंयथोक्ततत्त्वसमापत्तिरूपेनिरांगच्छतिप्राप्नोतिनियच्छतीतिपा
ठेआत्मनिर्तानियच्छतिनियतामव्यभिचारिणीकरोति ततश्चहेतोस्तेतुभ्यंप्रतिज्ञां करोमि यथामद्वक्तोयथोक्तेनट
पेणामद्वपासकोनप्रणश्यतिमत्स्वतृपव्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणंताशनप्राप्नोति ३२ अतएवाह मां हि पार्थवपा
र्थव्यपाश्रित्ययेपिस्मः पापयोनयः स्थियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं ३३ किंप्रनर्ब्रह्मणापुण्याभक्ता राजर्षयस्त
था ॥ पापाः पापकर्मविपाकजायोनिरुपत्तिकारणंयेषांते स्त्रीशूद्रवैश्यादयोयेपिकेचनभवेयुस्तेमां वपाश्रित्ययथोक्तमदे
कशरणाभूत्वापरामनुत्तरांगतिमपुनरावृत्तिपदवीमाप्नुवंति नचैतदतिशयोक्तिमात्रमेवेतिव्याख्यातमेवप्राक् किंप्रनः
किमत्रवाच्येष्टपाः पुण्यकर्माणाः पुण्यकर्मविपाकाल्पव्योक्तदृष्टयोनयोब्राह्मणा राजर्षयश्चराजत्वेसत्यपवर्गभागित्वा
न्मुखाः ऋषयोद्विष्टारोभक्ताः संतः परांगतिंयास्यंति तदेतेनसर्वलोकसाधारणत्वमात्मज्ञानस्यभगवताप्रतियादितं ॥ यत

गी. रा.
टी.
६४

पवसुक्तुष्टफलामद्विस्तुतः अनित्यमसुखं लोकं रमं प्राप्य भक्तस्वमां ३४ ॥ इमं लोकं कर्मभूमिस्तत्तणो भवने प्राप्य अत्र जन्म लु
वेत्यर्थः कीदृशं लोकमनित्यं शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चोत्तवत्त्वादस्थिरं असुखं च यदप्यत्र किंचित्सुखं प्राप्नुयात् तदप्युत्त
तदपि विवेकबुद्ध्या विचार्यमाणं उः स्वमेव यदुक्तं परिणामतापसंस्कारः वैशुणाहतिविरोधाच्च सर्वमेव उः स्वविवेकिनः
यथा जलपि मध्यपतितस्पर्त्नातिशयलाभः कथंचित्संभाव्यते तथा उः ऐकहेतुकर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभः संभा
व्यतयास्मिं लोक इत्यर्थः ३५ गुणहृतिनिरोधाच्च सर्व उः स्वविवेकिन इत्येवं दृष्टमपीदं लोकं लब्ध्वा मामनुत्तरसुखहेतुं भज
स्वेत्याह मन्मना भवमद्भक्तो मया जीमान् न मस्करु मामेवैष्यसि युक्तेव मात्मानं मत्परायणः ३५ ॥ एवंविधः सन्मद्भक्तो भवकी
दृशो मन्मना मया जी तथामन्त्रमस्कारयः एतेन विशेषणत्रयेणा चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स्वरूपलक्षणैकतत्त्वविशे
षणात्मको मुखो भक्तिप्रकारः प्रतियादितः मानमस्कुर्वित्यनेन हि मंत्रजपनमस्कारस्तुत्यादि रूपा भगवत्प्राप्तिरुक्ता ए
व मनेन प्रकारेणात्मानं मेतः करणं युक्ता समाधाय मत्परायणो मदेकालं वनः संव्रतः सन् मामेवैष्यसि मदभेदसमापन्नो
भविष्यसीत्योम् ३६ ॥ यो मन्त्रिज्ञो तिर्गुण इव च न धातुशान्तिप्रसन्ने सुखैर्दृष्टिगुणविकसन्निर्मलस्वप्रसादः यत्रार्थो
यः स्फुरति स तरोत्तानविज्ञानपूर्वः तत्राध्यायेत तत्तत्तव मेराज हंसीव गीर्वः ॥ इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाका
र्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनामि भगवद्गीता विवरणे नवमोऽध्यायः ६ ॥

अप्येवं न वमाध्याययर्थे तथैव ग्रथितं

६४

सन्नगेभीरभएतिभेदाभिहितज्ञानविज्ञानादिपरमरहस्यतृणार्थश्रवणाडयजातपरितोषविशेषतामत्तंतडरवथारपरमार्थ
त्वादस्यार्थस्यासंतुष्टहृदयतांचार्त्तनस्योपलक्षप्रसादातिशयमवकंषावोपगच्छन्नेकदेशयथोक्तपरतत्त्वसाक्षात्कारका
रणभूतनिरतिशयानुग्रहविकीर्षाविकारिकाभगवानुवाच ॐ भूय एवमहाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्नेहं प्रीयमा
णाय वदामि हितकाम्यया ॥ यद्यपि प्रायेण निरवशेषमुपदेशं वक्तुं वित्तमप्रतिपादितं तथापि तदति सूक्ष्मत्वात् परमप्र
कृतप्रज्ञानामपि हृदये कगिति प्रतिष्ठानलभते इति भूयो वक्तुं न मे वदुर्बलं तत् मदीयं परममुत्तमार्थप्रतिपादकत्वात्
कृष्टं वचनमिदमाकर्णय वक्तुं न वचनकथने कारणमाह यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोषं भजते हितकाम्यया आत्संति
कानुकूल्यकरणेच्छया तदभ्युपगमिदानीमहं कथयिष्यामि किमनेनोक्तं भवति यावत्सकारोत्तरडहं रमोहविषादहारिणा
प्रतिपादितार्थपरमार्थापूर्वपीडूषरसलेशस्पर्शनेनाह्लादितं हृदयं तावत्कुतः प्रीयमाणत्वं अतथाविधस्य हि प्रनरुक्तक
थनाडदेगयवस्थात् अतः प्रीयमाणत्वेनाविष्कृतशिष्यगुणविशेषाय तद्वित्तविकीर्षुणादयाविष्टहृदयेन देशिकोक्त
मेन विचित्रोक्तिप्रकारैस्तावडपदेष्टव्यं यावदसौ सृष्टीतार्थतयानिराकांक्षतामापद्यत इति भूयो वचनकथनेन भवता
नोद्विजनीयमिति भगवतोभिप्रेतं अथवा निद्रामोहमयी हरत्समहसैवांतःप्रवोयश्रियंतनुत्सर्धिषु वाञ्छितार्थविष
यावन्प्राप्तमाथायिषु सूर्यांशुशिवयौ नरुत्पजनि तोद्देगत्वमापत्स्यते ते तेषां भिनवीभवत्सु भगवद्वाक्येषु कश्चेतनः ३६

गी. रा.
ही.
१५

मत्स्वरूपविज्ञानलक्षणपदार्थउक्तोवक्षते च तच्च मत्स्वरूपं गृह्यत मत्त्वान्तात्मेन प्रयत्नेन प्रतीयत इत्युच्यते प्रतिपाद्यं च २ ॥ अतो व
क्तुं तत्त्ववचनाकर्णनेव हितो भवति यतः न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादि हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २
मम परमार्थत एकस्यैव सनातनस्य तत्त्वस्य प्रभवस्तदादं प्रभावमिति वापाठे माहात्म्ये सुरगणा ब्रह्मैव सूर्यादयो देवसमू
हान विडुर्न जानते महर्षयो भूगवादयो पितर्येव ते हि मन्माया शक्त्युद्भावित तत्त्वस्वरूपशक्तादिभेदास्तंते स्वाधिकार
मनुतिष्ठंतः प्रतिकल्पं सर्गप्रलयाद्यनित्यभावसम्बन्धावस्थानुषः अहंतु नित्यत्वात् तेषामादिः प्रथमः एवं प्रकर्षगत्या क
स्यादि दीर्घकालस्थायिनोऽपि देवादयो मदीय परमसत्तापेक्षया न वेतः ते च मदीयमाया मोहिताः संतः स्वाधिकारनिर्व
र्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यास्तत्त्वतो मां संप्रति न विदन्ति २ ॥ ततः यो मामजमनादिंच वेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः
समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ ॥ यः कश्चिद्द्विरलो महात्मा मदनुग्रहादेव प्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्तिः अजं नित्यत्वाज्ज
न्मरहितमतयवानादिमविद्यमानपूर्वपुरुषोत्तरं तथा लोकमहेश्वरं लोकानां ब्रह्मादीनां लोकानां देवदेवत इति लो
कशब्दवाच्यानां जनानां महान्तं सर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतंत्रशक्तित्वात् तमं स्वामिने तेषामपि ब्रह्मादीनां
स्वविषयं यावन्मात्रमैश्वर्यं तत्र कारणमित्यर्थः एवं विद्यं मां यो वेत्ति आत्मत्वेन प्रतिजानीते समर्त्येषु मायाकौडीकृत
त्वात्मरणाथर्मसंबद्धेषु देवादिषु सर्वजंतुषु मध्ये असंमूढः सत्यात्मनि मय्येव प्रवृत्तात्मप्रत्ययत्वाद् द्विपर्ययलक्षणात्

१५

मोहज्ञानतत्त्वनविद्यतत्त्वार्थः अतएव सर्वे निरवशेषैर्मनोवाक्यानिर्वर्तैः पापैर्नानायोग्यतरविशेषहेतुभिः किल्विषैः
प्रमुच्यन्ते परिवर्ज्यन्ते देहाद्यनित्यवस्तुव्यवस्थिताहंकारमात्रं हि सर्वपापानामुत्पत्तिकारणं सम्यग्ज्ञानतत्त्वतन्नास्तीति
स एवासम्पूर्णतत्त्वम् सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोकमहेश्वरत्वे यद्वाख्यातं तदेव विवृण्वन्नाह बुद्धिज्ञानमसम्मो
हः क्षमासत्पदमः शमः सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ४ अहिंसा समता तुष्टिस्तपोदानं यशो यशः भवन्ति भावा
भूतानां मत्तएव पृथग्विधाः ५ ॥ इहाहमेवैकं तत्त्वं परमार्थसदिति ब्रूयादिति पादितमेव अयं च देवासुरभेदेन द्विप्रकारः
क्षेत्रज्ञवर्गो मन्माययैवेत्यमवभासित एव तदस्य क्षेत्रज्ञवर्गस्यापि तदहंकारावलेखनेन प्रसरन्तो बुद्ध्यादयः पृथग्विधाः ना
नारूपा भावामत्तएवैकस्मात्कारणाद्भवन्ति उत्पद्यन्ते एते हि विविधा भावभेदाः प्रबुद्धैस्तत्त्वज्ञानदृशाय रामस्य माणाः
परस्मात्तत्त्वदृष्टान्मनागपि न व्यतिरिच्यन्ते ततो मायामात्रमेवैतद्देनावभासमानताभावानां सा च मच्छक्तिरेवेति मत्तए
व ते भावा भवेतीत्युक्तं केते भावा बुद्धिर्मुख्यमेतः करणं यथा बुध्यते निर्विकल्पतया निश्चीयते बोद्धव्यं वस्तु ज्ञाने तमनः संज्ञो
न्नः करणविशेषो येन बोद्धव्यं विकल्प्यते एतौ सर्वप्रमादसाधारणौ बुद्धिज्ञानसंज्ञौ भावौ असम्मोहः परमार्थनिष्ठं
ज्ञानं ततोऽयं विषयं सर्वमेव ज्ञानं विपर्ययादिदोषसंबन्धात्सम्मोहात्मकं स चासम्मोहलक्षणो भावो मुमुक्षुणा मेव सं
भवति क्षमावाचामनसा कर्मणा वा निर्विकारत्वं सर्वात्मना शक्तिमत्त्वेऽपि परापराभसहिस्त्वत्वं एषोऽपि यस्याद्यवस्था

गी. रा.
टी.
१६

यांमुमुक्षुणांमपवर्गीयायभूतोयमः अवस्थांतरेहिज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मापरित्यागस्यमोक्षसाधनत्वादतमापिशास्त्रोदितास
तीमोक्षसाधनंभवत्येव सत्यंआत्यंतिकभूतहितपर्यवसायियथादृष्टार्थकथनं एतत्स्वर्गीयवर्गफलार्थिनोचसाधारणं दम
उत्पद्यप्रवृत्तानां सर्वेन्द्रियास्थानां वैराग्यभावनादिकषाभिज्ञानात्ततः प्रतिवेथनं शमः सिद्धासिद्धोर्निर्विकारांतःकरणताच
तौयोगिविषयो सुखेनतद्विष्टवस्तुप्राप्तेरभिकोत्तानिष्ठतौसत्त्ववृत्तिता उःखेनद्विपरीतता भावाभावौजन्ममरणोभयंडः
खहेतोईकरप्रतीकारात्रासः अभयंतदभावोविश्वस्तचित्तता एतेसुखादयः सर्वप्राणिसाधारणाभावाः अहिंसासर्वभू
ताभिद्रोहात्सर्वात्मताविरतिः सावयत्याद्यवस्थायामेवमोक्षसाधनं हिंसायाअतमावदवस्थांतरेमोक्षसाधनत्वात् एतः
शास्त्रोदितंयत्नेवथादिसंशामेरिपुत्रायादनंडष्टनिग्रहश्चहिंसात्मकत्वेपितथाविधस्वकर्मनिष्ठानांसतांमोक्षसाधनं स
मतासुहृन्मित्रार्थुदासीनेत्यादिनाप्राकृतिपादितस्वतृपेकतत्त्वदर्शिता मुमुक्षुणामेवयमः तद्विः सर्वभूतविषयाप्रीतचि
त्तता मुमुक्षुविषयेव सुखस्यैवसर्वसाधारणेनप्रतिपादितत्वात् तयोवाक्चित्तकायनिर्वर्त्तनियमविशेषः दानमिष्टाष्ट
र्तविभागेनस्वद्रव्यस्यपरद्रव्यत्वापादनं ज्ञानादीनांतुस्त्वानिष्ठतिविनापरत्रसंक्रमणोदानं एतत्स्वर्गीयवर्गफलार्थिनोःसाधा
राण्यशःशास्त्रोदितानांशुभानांकर्मणांसास्त्रिकावुद्धासमाचरणात् सर्वजनविषयाप्रशंसा अयशस्तद्विपरीताचरणा
दप्रशंसेति ५ ॥ एवंविधानांयमाणांआश्रयभूतायमिणआप्रजायतिभ्योमत्तएवभवंतीत्याह महर्षयःसप्तष्ट्वचत्तारोमन १६

वस्तुथा मद्भावामानसाजातायेषां लोकः प्रजाः ६ ॥ पूर्वकल्पारंभभाविस्त्रायं भुवमन्तररूपपूर्वकालभाविस्त्रायमे
सप्तमहर्षयो मरीचादयो ये पुराणप्रजायतयः प्रोक्ताः केचित् बुद्धिमनसी महाभूतपंचकं चेति सप्तमहर्षी नृकथयन्ति प्रजास
र्गहेतुत्वात्तेषां प्रजायतय इति चाहुः चत्वारो मनवः ब्रह्मसावर्णो भद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दत्तसावर्ण इति दत्तस्य डाहिरुत्त
न्नाः प्रजासर्गप्रतिवर्णो चातुर्वर्णस्य प्रथमे पुरुषाः येषां ब्रह्मणा दिवर्णो सर्गहेतुत्वात् नमन्तं प्रजायति चेत् एते सद्भावा मत्तः
परमकारणा देवभाव इत्यत्रिंशो ते तथा विधाः कीदृशाः संतो मद्भावा मानसा जाताः संकल्पजा इत्यर्थः येषां प्रजायतीनां
सतां संवन्धिनो लोके भुवनेष्विमाः प्रजाः ये प्रजासर्गकर्तारः कल्पारंभे प्रजायतयः प्रयुज्यन्ते ते मदिच्छामात्रोद्भावि तस्व
ष्टुभावा इत्यर्थः ६ ॥ एतं विधेयं स्वर्गज्ञानफलमाह एतां विभूतियोगं च मयो वेत्ति तत्ततः सो विकल्पेन योगेन युज्य
तेनात्र संशयः ७ ॥ एतां यथोक्तां विभूतिं न गत्वा दिव्यमैश्वर्यं तथा योगं नानाभावप्रपञ्चावभासनरूपकर्तृत्वादि
संवन्धेऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमनन्यसाधारणं समाधिं मम यत्नतः परमार्थतो वेत्ति जानाति
समदीयेनैवाविकल्पेन सर्वदानिरुपलब्धेन योगेन समाधिना युज्यते सम्बध्यते नात्रार्थकश्चिन्मसंदेहः संभवति यतो मद्भ
ग्रहाविभूतसम्यग्ज्ञानतया ममैवैकस्य तत्त्वस्य जगत्तत्वाणां विभवं सम्यग्यो विभावयति समत्स्वरूपसमाविष्टत्वात् समदीयेन
समाधिना सम्बध्यत इति कोऽत्र संशयस्यावकाशः ७ ॥ यत एव विधः अयं सर्वस्य प्रभवश्चतः सर्वप्रवर्तते इति मत्ता भजन्ते मां

गी.रा.
टी.
५७

बुधाभावसमन्विताः ८ ॥ बुधामांभजंतेमदिव्येवदेवप्रकृताश्चयसर्गभावत्वात्मदत्तपराभूततया समाविर्भूतवोधाः
सेतोमुख्यवियञ्जितोमांयथोक्तद्वयमुपासते नामेतासुरसर्गभावास्ततोमत्समाधिनायुज्यंते तेचकिंकृतासमुपासतेइतिम
त्वा एवमत्सदृपेनिश्चितकथं अयंपरमेश्वरः परमात्मासर्वस्यभावजातस्यप्रभवइत्यतिकारणं यस्माद्वदशःप्रतिपा
दितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्तकारणांतराभावादितपतस्मादेवहेतोःसर्वमिदंप्रवर्तते प्रसरतीति इदमत्रात्ययम्
द्विविधंज्ञानंनिर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशदृष्टप्रतिपत्तिजनकमेकं तद्वशाच्चक्रमेणातत्त्वसाक्षात्कारप्र
भवमपरं तद्वेतोबुधाअपिद्विविधास्ततोयथोक्तमद्विभूतियोगज्ञामत्समाधिनायुज्यंतेनात्रसंशयइत्युक्तं येतमांभजं
तेतेषामेवंविधंचेष्टितमित्याह मच्चिन्तामज्ञतप्राणावोधयंतःपरस्परं कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिरमयंतिच ९ ॥
मच्चिन्तामयिचिन्तमंतःकरणमेषांतेतथाविधाः मदेकनिष्ठज्ञानक्रियाप्रसारासेतोमोमंवाधयंतःस्वानुभवसंवादेनज्ञापयं
तः तथाकथयंतोयथावोधमागमवचनैःकीर्तयंतस्तुष्यंतिसेवादात्त्वयंप्रीयंते परस्परंरमयंतिरतिमनुभवेति १० ॥ एवं
विधानांच तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकं ददामिबुद्धियोगंतेयेनमासुपयांति १० तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञान
जंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ११ ॥ तेषांबुद्धानांबुधत्वादेवप्रीतिपूर्वकंतत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरः
सरंसेवमानानां अतएवनिर्गोदितानांबुद्धियोगंप्रज्ञासंबंधंवितरामि येनहेतुभूतेनबुधामासुपयान्तिमदीययोगंसमापयंत १७

इति भक्तानां स्वयोगप्राप्तावसंशयस्य कारणं प्रतिपादितं यत्तस्मै वा मे वै देवसर्गभाजं अनुकंपार्थं संसारक्लेशविशेषाणां नृणां क
र्तुमहमज्ञानजं मोहसमुद्भूतं न मस्तत्वाप्रतिपत्तिमयं तिमिरं नाशयामि प्रभं सयामि केन भासता परं विदाम् कदीप्तिपुक्ते
न ज्ञानदीपेन यथोक्तबोधप्रयोजकैः कीदृशः सन् आत्मभावस्यः आत्मनः संवेदितुं भाव आत्मत्वे तेन स्थितः यद्यपि सर्व
गत एक एवाहमात्मा तथापि स्वेच्छया यानेवानुगृह्णामि तेषामेवाहमात्मत्वेन स्थितः अमेघात्तदेहादात्मप्रतिपत्तिरिति
र्थः एवं परमेश्वरो हं यानेवानुगृह्णामि त एव यथोक्तेन प्रकारेण सांभजंते मद्विभूतियोगयोस्तत्त्वविदः संतो मदीयमेव
योगं समापद्यंते मदभेदलक्षणं मोक्षमासादयंतीत्यर्थः यदाङ्गब्रह्मविदः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधयानो वद्
नाश्रुतेन यमेवैष ब्रह्मवते तेन लभ्यस्तस्मै च आत्मा विहृणीते तं च स्वामिति ॥ ११ ॥ अथ भगवद्वचनादिशेषितश्रद्धादिगु
णानामभगवन्स्वरूपादेवाधिगतं भगवत्स्वरूपमनुब्रूयंस्त्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थमर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम यवित्र
परं भवान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ॥ १२ ॥ आङ्गस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा अस्मिन् देवलोकासः
स्वयंचैव ब्रवीषि मां ॥ १३ ॥ परं निरुत्तरं परमात्मलक्षणं निरतिशयहृत्त्वादियोगितत्त्वं भवान् भगवानेव परमार्थतो ब्रह्म
व्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात्मायावभासितस्य प्रकृतादेर्वैद्यस्यापि स्थूलसूक्ष्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्मविशेषितं
तथावदप्युक्तं च तासां ब्रह्ममहद्यो निरित्यप्रकृतेर्ब्रह्मशब्देन व्यवहारः तथा शाब्दब्रह्मातिवर्तत इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूप

मं

गी. रा.
टी.
१८

१४
स्यापि सर्गस्य तथा परं सामान्यं संविदात्मकं निरतिशयं यामज्ज्योतिर्भवान् भेदविषयतोऽतः सख्येऽपि संविदपेक्षया यामज्ज्योतिर्भवे
न विशेषणं तथा परममनुत्तमं पवित्रं पावनं भवान् मोहलक्षणमहापातकविनाशहेतुत्वात् उक्तार्थावगमस्यागमं भगवद्
चनेचकारणं प्रतिपादयितुमाह यस्मात्सर्वं ऋषयः परावरदृष्टारो मुनयः शाश्वतं नित्यं पुरुषं परमात्मानं तामाहुः कथयंति
कीदृशं दिव्यं परमव्योमस्य तथा हि सर्वेषां पूर्वदेव परप्रकाशात्मनया द्योतनशीलं प्रतपवाजं जन्मरहितं विभुं व्यापकं न केव
लं सर्वं यो यावन्नारदासितदेवलाभिधाना महर्षयस्त्वामेवं विथमाहुः स्वयं वसाक्षाद्ब्रवीषि १३ ॥ सर्वमेतदृतं मन्येय
न्मेव दसिकेशव न हिते भगवन्प्राप्तिं विडुर्देवामहर्षयः १४ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्स्यन्त्वं पुरुषोत्तम भूतभावन भूतेशदे
वे देवजगत्पते १५ ॥ एतत्सर्वं यथा प्रतिपादितं स विभूतिर्योगादितृपेव स्तुयत्साक्षाद्ददसि तदहं कृतं सत्यं मन्येयत् देवा
अपि तव प्राप्तिं पारमार्थिकीं मूर्तिं न विडुर्महर्षयोऽपि तथैव न विडुः ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्ययो नासीदिति तन्महर्षयः
चनादजार्थे निःसंशया प्रतीतिः कृतत्वादेवा ऋषयश्च न विडुरित्यत्र हेतुमाह स्वयमेवेत्यादि जगत्पते विष्णुश्च तथा भूत
भावन भूतानां चराचराणां सत्त्वानां भावन वेद्यत्वात्पादनमात्रेणोत्पादकं तथा तेषां मेव येषु विनियोगैकस्वतंत्रतया
ईशस्वामिन् स्वयमेवात्मनात्मानं सत्यं वेत्स्य वेदकैकस्वभावत्वात्कथं वेद्यपदवीमन्यस्य देवादेरवतरसि सर्वहितवैक
स्य सर्वज्ञस्य वेद्यं न तु त्वेकस्य चिदेद्यः १५ ॥ ततो हेतोः वक्तुमर्हस्य शेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः याभिर्विभूतिभिर्लोका

१८

निर्मोक्षं व्याप्यतिष्ठति १६ ॥ आत्मनो विभूतीः स्वैश्वर्यविजृम्भाः श्रेयोवेलासाकलेन वक्तुमर्हसि कथयितुं प्रसीदेत्यर्थः कीदृशी वि
भूतीः शुभाः सर्वस्य सदसदिभागेन व्यवस्थितस्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गयायाशुभ
रूपा विभूतिस्तान्तामादिशेत्यर्थः कास्ता विभूतयो याभिरिमोक्षोक्तान् प्रभवानित्वे व्याप्याक्रम्य वर्तते अत्र दिवा आत्मविभू
तय इति प्रथमा तया ठं केचित्पठन्ति ते च यत्र च्छायाप्यहोरेण च्छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ति १६ ॥ विभूतिप्रवणे प्रयो
जनमाह कथं विद्यामहं योगिंस्त्वामहं परिचिंतयन् केषु केषु च भावेषु चित्तोसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो योगं वि
भूतिं च जनार्दन भूयः कथयन् तस्मिन् हि शृणुत्वतो नास्ति मे मृतं १८ ॥ हे भगवन् सर्वज्ञतादिगुणैकाग्र्य तथा महायोगिन् अनस्य
साधारणसमाध्ये कनिष्ठतामेवं रूपं कथं केन प्रकारेणाहं परिचिंतयन् नृस्मरन् विद्यां विजानीयां केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु
मया चित्तोसि ध्यातव्योसि अतः प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चेत्यंजगदाभासलक्षणं स्वैश्वर्यविजृम्भां विस्तरेण वेत्
त्येन महं भूयो वक्तुं कथयादिशयस्मादेतत्स्वरूपं प्रतिपादनलक्षणममृतं सधारसं शृणुत्वतो मे श्रवणाभ्यापिवतस्तु
स्मिः संतोषो नास्ति १८ ॥ तथैव मभ्यर्थिता भगवानुवाच हंत ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः प्राधान्यतः कुरु
श्रेष्ठ नास्म्यतो विस्तरस्य मे १९ ॥ हंताभ्युपगमे वाढं यथाशुश्रूषिताः शुभाः स्वाविभूतीस्तुभ्यं वक्ष्यामि किंतु प्राध्यामेन वेत्
नाचेतनेषु पदार्थेषु पर्यंतवर्गभेदविभेदिनेषु यत्र यत्र वर्गे यायाकाचित्स्थानत्वादतिशायिनी विभूतिस्तान्तां वक्ष्यामि य

गी. रा.
टी.
५५

११

तोमदिभूतीनां वित्तरस्य वित्ततत्त्वस्य अतो निष्ठानविद्यते तत्रेदानीं नानाविभूतिकथनप्रस्तावनस्योत्पत्तिरपि विद्यमाना परमा
र्थसूत्रपुलताणां परां विभूतिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह अहमात्मा यत्राकेशा सर्वभूता प्रायस्थितः ॥ सर्वेषां चेतना
नामाशये हृदि स्थितः कृतप्रतिष्ठः आत्मा हंसकलदेव जलहृदयाभिव्यक्तसामान्यसंविद्रूपकपवपरमार्थतया आत्मा सैव पराविभू
तिर्यतस्तन्निवन्धनपवायं समायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावात्मकनानाविभूतिप्रपञ्चस्तद्रूपतया चिंतितो ह मनंत विभूतिविस्तारे
ककारणतया ज्ञातो भवामि ॥ यतः अहमादिप्रमथे च भूतानामंत एव च २० ॥ सर्वभूतानामादिः प्रागवस्थासर्गदृष्ट्या अ
क्षप्रनाशावस्थामथं च स्थितवस्थाहमेवैकः यतो मन्मायावशात्सर्गस्थितिर्विनाशावस्थायोगित्वेन परस्परमवभासमानेषु
सर्वभूतेषु नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रसमावो हमेव स्थितः येस्तु तादृश्यामहाव्याप्याहं चिंतयितुमशक्तास्तदधिगमाभ्या
साययत्रवर्गे ययउत्कृष्टं तत्तन्मदिभूत्यंशतया चिंतयद्भिर्निरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामान्यसंविदात्मिका परामदीया विभूतिरपि
गंतुं शक्नोते यानानाविभूतिप्रतिपादनप्रकरणास्योत्पत्तिसामान्यरूपजरांशव्यतिरेकिणी विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशे
नस्थितो जगदिति वक्ष्यति तदेवं विधेवत्तदंशविधेभूतसर्गप्रपञ्चे विधायां देवयोम्यामादित्यादिषु देवादिसर्गेषु विधायां
मनुष्यादियोनौमनुष्यादिसर्गेषु ययउत्कृष्टं तत्तन्मदीयपरमप्रकाशलेशतया भावयतानिरुत्तरप्रकर्षा सामान्यसंवित्प्रका
शमयी परामदिभूतिरपि गंतव्ये साध्यायस्य तात्पर्यं २० ॥ तानि दानीं प्रज्ञावचान्स्वविभूत्यंशानहंतया प्रतिपादयितुमाह

५५

आदित्यानामहंविष्णुर्जोतिषोरविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्मिन्तत्राणामहंशशी २० ॥ अदित्यपत्न्यात्सर्वदेवानामादित्यत्वे प्रा
प्तृष्ट्याद्वादशसंख्यावच्छिन्नपुराणपठितयानुमित्रार्थमादिसंज्ञानां देवविशेषसर्ग आदित्यसंज्ञाप्रसिद्धा तेषामध्ये तद्गुणतः
पठितो विष्णुसंज्ञा आदित्योहं तस्य जगत्स्थितिपालनसत्ताणप्रभावातिशययोगान्महिभूत्यंशत्वं तथा ज्योतिषां दिविद्योतमा
नानां सर्वतेजसां मध्ये रविस्सूर्योहं कीदृशो रंशुमान् सकलभुवनप्रकाशनादिशक्तं प्रयुक्तत्वे सति प्रकृष्टै रंशुभिर्भुक्तः अत
एव तस्य महिभूत्यंशत्वं तथा मरुतां देवविशेषाणामेकोन्यं चाशने मध्ये मरीचिर्नीममरुदहंतस्य तन्मध्ये प्रजासर्गकर्तृ
त्वसत्ताणप्रभावयोगान्महिभूत्यंशत्वं तथा तत्राणामष्टाविंशतिसंख्यानां मध्ये शशीचंद्रमाः अहंशशिनो न तत्र नाथ
त्वात्तन्मध्ये गगने तस्य चाणायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्महिभूत्यंशत्वं २१ ॥ तथैव हृष्ट्या न्यानय्याह वेदानां सामवेदो
हं देवानामस्मिन्वासवः इन्द्रियाणां मनश्चास्मिभूतानामस्मिन्चेतना २२ ॥ वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदो
हं तस्य भगवन्तैव प्राधान्यमाविष्कृतं येन प्रणष्टेषु वेदेषु वा निवदनपुरुषोऽङ्गीयमुच्चार्य स एव पूर्वप्रत्याहृतो तस्तस्य महिभू
त्यंशत्वं देवानां त्रयस्त्रिंशद्गुणभेदेन पुराणपठितानां वा सवर्हंदोहं तस्य तदीश्वरत्वात् महिभूत्यंशत्वं इन्द्रियाणामेकाद
शानां मध्ये मनोहं तस्य वृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्ये सति महिभूत्यंशत्वं द्विविधानिभूतानि चराणि स्थावराणि च ते
षामुभयेषामपि चेतनाप्रधानं यतश्चेतनो यत्तत्तत्त्वेन चराणां स्थितिः प्रसिद्धैव चेतनानिवन्धना च स्थावराणामपि व्य

जी.रा.
टी.
१००

वस्थातदनुगृहीतानांतेषां संकल्पात् अतः सर्वभूतप्राधान्यव्यवस्थिताचेतनाभिन्नापिते तत्र शक्तिरहं तस्यामुख्यतया मदि
भूतेशान्ते केचित्चेतनां बुद्धिमाचक्षते तस्याश्चकार्यकारणभेदेन प्रसन्नानां जज्ञानां मेव भूतानां मध्ये प्राधान्यमाहुः साहि
तानि सर्वाणि पुरुषसन्निधिसमुद्भूतचेतनभावाच्चेतयते इति २२ किंच रुद्राणां शंकराश्चास्मिन् विज्ञेशो यत्तरतसो वसु
नोपावकश्चास्मिन् मेरुः शिखरिणामहं २३ ॥ रुद्राणामंगारकादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानामेकादशसंख्यानां मध्ये शंकरो
हं तन्मध्ये तस्यैष्यतीति शयान्मदिभूतेशान्ते तथा यदाणां गुप्तकानां तथा रतसोऽपि शिताशितां साहचर्यान्पि शाचानाम
पि देवयोनिषु दृष्टानां मध्ये विज्ञेशो यन्नेषरोहं तस्य तद्गोपिकृतत्वान्मदिभूतेशान्ते तथा वसुनां थरादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धा
नामष्टानां मध्ये पावकाख्यो वसुः अहं तस्य नानाविधयागविध्याधिकारणभूतत्वादिना प्राधान्ये सति मदिभूतेशान्ते
तथा शिखरिणां यवतानां मध्ये मेरुः कनकाचलोहं तस्य देवालयत्वं सूर्योदयहेतुत्वादिना तेषु प्राधान्यमिति मदिभूतेशान्ते
इत्युत्तरसर्वत्र वेदितव्यं २३ ॥ किंच पुरोधसां च मुख्यं मां विद्विषार्थं ब्रह्मस्यति सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मिन् सागरः २४
पुरोधसां राजगुह्याणां मध्ये मुख्यं प्रधानं ब्रह्मस्यति देवराजगृहं मां विद्विषत्येतेषु प्रकृष्टत्वात् सेनायां च मृन्नायकानां मध्ये च
मृन्नायकः स्कंदः कुमारोहं तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात् प्राधान्यं सरसां जलाशयानां मध्ये सागरः समुद्रोहं तन्मेनानार
त्नप्रभवे हेतुत्वादिना सागरस्य प्राधान्यं २४ ॥ किंच महर्षीणां भृशरहं गिरामस्यैकमतरे यज्ञानां जययज्ञोहं स्थावराणां १००

पुराण

हिमालयः २५ ॥ अरुणीणोसप्तर्षित्वादिनाप्रजायतित्वादिनाचमरुतांप्रकृष्टानांभुनीनांमरीचोगिरःप्रभृतीनांमध्येभृगुरहं तस्य
तदयेतयात्तानादिप्रकर्षप्रवणत्वात्थामं तथागिरोगीनिर्वर्तत्वाद्गीःशब्दवाच्यानांमध्येप्रणवाख्यमेकमक्षरमहं तस्यस्तिपद
भूतस्यविश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचकत्वात्थामं यत्तानोद्भवनिर्वर्तानांयागविशेषाणांप्रागुक्तानांमध्येनयःप्रण
वादियविज्ञावर्तनंसपवयत्तोयागविधिरहं यथामंजनयेनदेवताप्राराध्यंतेनतथादवायत्तादिनेतिनस्यप्राथम्यं यतःफ
लानभिसंधानेनजपयज्ञनिष्ठस्ययत्कलंप्राप्यंतदपेक्षयातत्तल्लोकांतरप्राप्तिरपिनिरयगतित्वेनमोक्षधर्मेषुप्रतिपादि
ता तथाचतयोक्तं चतुर्णांलोकपालानांशक्रस्यापिहृदस्यतेः मरुतांविषदेवानांसाध्यानामप्सिनोरपि रुद्रादित्यवसू
नांवरुणांचतथाप्येषादिवौकसां यत्तेवैनिरयास्तानस्थानस्यपरमात्मनः मुख्यजायकप्राप्यस्येत्यर्थःतथास्यावरा
णांजंगमत्वव्यतिरिक्तलक्षणानांमध्येहिमालयः प्रात्येयशैलौहं तस्यसमस्तस्यावरभूतमध्येनानारत्नौषधीप्रभवत्वा
दिनायत्तयोनिभूतत्वेनयज्ञांगत्वाच्चप्राथम्यं गिरीणांमध्येमेरोर्विशिष्टत्वमुक्तं सर्वस्यावराणांतुहिमालयस्येतिनयोन
रुक्तां २५ किंच ॥ अथतुल्यःसर्वसृष्टाणोदेवर्षीणोचनारदः गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः २६ उच्चैश्चवसमं
स्थानांविद्विमाममृतोद्भवं येरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधियं २७ आयुधानामहंबज्रंथेनूनामस्मिकामधुकं प्रजनश्चास्मि
कंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः २८ अनेनश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहं पितृणामयमाचास्मियमःसंयमतामहं २९

मी. रा.
ली.
१०१

प्रह्लादश्चास्मिदैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रो ह वै न ते यश्च पक्षिणां १ पवनः पवतामस्मिरामः शस्त्रभृतामहम्
कषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाङ्गवी सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं वै वाहमर्जुन अथात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहम्
अक्षराणामकारोस्मि दंढः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाता हं विष्णुतो मुखः ११ मृत्युः सर्वहरश्चाहम् द्वेषश्च भविष्य
तां कीर्तिः श्रीवीरकृपारौणोस्मृतिर्मेधाभृतिः क्षमा १५ ब्रह्मसाम तथा साध्या गायत्री च्छन्दसामहं मासानां मार्गशीर्षो ह मृतनां
कुसुमाकरः द्यूतं च्छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहं १६ हस्तीनां वासुदेवोस्मि
पांडवानां धर्मजयः सुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः १७ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मोहं वै वास्मि
गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं १८ ॥ श्लोकत्रयोदशकनिष्ठानां वृत्तादीनां पदार्थसर्गाणामस्य म्यादीनां तत्र द्विशेषाणां यास्यन्ता
दिना तेन तेन विशेषेण प्राथम्यं प्रसिद्धमिति प्रातिपद्येन सर्वं न व्याख्यातं किंतु क्वचित्किंचित्पदं व्याख्यायते तत्र प्रजनः प्रजनकि
याकर्ता तस्य ज्ञाता वेकवचनं तेन प्रजनयितृणां मध्ये प्रजनकियायां अख्यहेतुत्वात्कंदर्पः कामोहं सतिहितस्मिन्नयेषां प्रज
नकत्वप्रसिद्धिः यादः शब्देनाद्देवतायाः तासां मध्ये वरुणः प्रथानं तथा यमो वैवस्वतो देवताविशेषो यतस्ततो यो नैर्यत्र तत्र
यो नैतरे सर्वदेवज्ञानियच्छति तस्य संयमतां नियमकियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राथम्यं संयमतामिति च्छांदसो यच्छांदे
शाभावः केचिन्निष्पन्नाः संयच्छतामिति पठन्ति कालः कलयतामित्यत्र ब्रह्मावत्सर्वात्मनानिरवच्छिन्नमहिम्नो निसर्गक

१०१

स्येष्टराख्यस्य तत्र स्य परमार्थसत्तात्कालो नाम तद्वातिरिक्तः पदार्थो न कश्चिद्विद्यमर्हति किंतु तन्मायावभासितजगज्जभावा
त्मके जगत्पञ्चः क्षेत्रज्ञलक्षणो यो भावस्तस्य परस्परविभिन्नार्थप्रमादतायां सत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेन कलनामात्रनिमित्तकः
कालः स मुनिमिति अनित्यादिभावात् तन्निश्चिन्ति निरोधयर्माणो भूतवर्तमानभविष्यदशायोगित्वात् कलनीयतां जेतनेन दृष्टे
णावच्छेद्यतां प्रतिपद्यते तेषां च मायीया एव प्रमातारः कलयितारः ततः कलनक्रियैव कालः ततः कलनीयविषयव्यवहा
रमुख्यसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कलयितृणां मध्ये मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्र
तिपादितं सद्रूपं द्रव्यत्वेनापि तस्यैव स्य कलना व्यवस्थाप्यते तामग्रेव ददाति अक्षराणां पदावयवभूतानां भावकावर्णानां
सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राथम्यं सहि जीवश्च शरीराणां तेषां वर्णानां व्यापकत्वेनैको व्यवस्थितः तस्य हि अनासादितदी
र्घककारादिद्रव्यविकारत्वे सति यद्रूपं तन्नादात्मके परं शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति तथा सामासिकस्य तत्पुरुषवद्भवीहा
देः समाससमूहस्य मध्ये सकलपदार्थप्राथम्यादिना युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वंद्वस्य प्राथम्यं तथा तयः काल इ
ति यदा द्रव्यत्वेन कालः कल्पते तदा सर्गादीनां नित्यप्रवृत्तानां नित्यत्ववत्स्यापि नित्यत्वे सति दणिकादिकस्य स्थायिपर्यंतभा
वभेददृष्ट्यातिनामनित्यानां स्वावयवानां निमेषादिकस्योक्तानां मध्ये तयत्वं मनंतत्त्वमिति स्वावयवापेक्षयैव तस्य प्राथम्यं
अवयवनिर्देशस्त्वत्रार्थात्कलनीयः कल्पनात्कालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिरिति सुत्वात्संभवस्येव सं

स्य

गी. रा.
टी.
१२

भवायेत्येवचभगवता पुनः कालनिर्देशः कृतः यदिवायोहमतयः परमार्थानित्यत्वादविनश्यः स एव कालो ह मेव समात्मानं
कालत्वेनावभासयामि इति पूर्वोक्तकालस्य मदिच्छामात्रकल्पितसत्प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति यदिवादर्शनभेदेन क
चित्क्रियात्वे क्वचिद्व्यत्वं कालस्य पश्यता भगवता हि निर्देशः कृतः तथायः सततं जीवितेन्द्रियशरीरविषयादिकं युगपदेव ह
रति तस्य मृत्योस्तत्कालभाविनो मरणहेतोर्वस्तुनो येषां हर्तृणां मध्ये प्राधान्यं तथा च्छलयतां वंचयतां मध्ये घृतस्य च्छलस्य
तत्त्वेऽपि धर्मादनयेतत्तात्प्राधान्यं धर्मघृतयनं प्राज्ञादिक्रियासुशस्यते परवंचनाभिसंधि मूलत्वात् तस्य च्छलयितृत्वे स्थितं
तथा सत्त्ववतां गुणानां सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां सत्त्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात् प्राधान्यं तथा येन राजानोऽविनीतादमय
न्ति सदाः शासनियमितो नियहविशेषो मुखसाधनमिति स एव दमयिता तेन दमयतां मध्ये दंडस्य प्राधान्यम् तथा
जिगीषतां प्रतिद्विन्द्विनः जेतुमिच्छतां नीतिः कर्मरंभोपायादिकार्यसिद्धिपर्यंतो गये च कमयोनय एव मुखसाधनमिति
नीतिरेव जिगीषतां मध्ये प्राधान्यं तथा गुह्यानां रहस्योपायानां मध्ये मौनं वादियमहं मुनित्वमहं नानार्थविषयस्य संकल्प
स्याप्यनुत्प्रेषो यत्र स हि परमः समाधिस्तस्मिंश्च सति संकल्पमूलाया वाचो नियमरूपस्य मौनस्य सिद्धिः इति तदेव परमं
गुह्यमित्युक्तं तथा ज्ञानवद्गुह्येन नानार्थविषयानि भिन्नानि ज्ञानानि गृह्यन्ते तेषां मध्ये परमार्थकलक्षणैकतत्त्वविषय
स्याभिन्नसंज्ञानस्य प्राधान्यं ततो नानाज्ञानानां मध्ये एकसंज्ञानस्य यथा कृतस्य प्राधान्यमनेन प्रतिपादितं ३८ ॥ विभू

१२

तिप्रतिपादनमुपसंहरन्नाह यथापि सर्वभूतानां तद्दीजमहमर्जेन न तदस्ति विनायत्स्यान्मया भूतं चराचरं ३९ ॥ किं वद्भूता
विभूतिवित्तरकथनेन संग्रहादियममपराविभूतिः यतः सर्वभूतानां प्राकृतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसूतानां यद्दी
जमुत्पत्तिकारणं सोऽहमेव न हि बाह्यं कारणं जगतां किंचित्संभवति मन्मायाशक्तिमात्रमेकं वर्जयित्वा तस्यार्थः यतस्तदिह वस्तु
चेतनमचेतनं वानास्ति न सत्तां भजेते यन्मया विनोत्पद्यते चराचरं अतः सकलकारणाभासव्यतिरेकेण पारमार्थिकमह
मेव कारणं सर्वभूतानामिति मया च परमकारणेन सत्ता स्वमायामहिमोद्भाविता नानाभावभेदाश्रिता या विभूतयो मम सं
भवेति ३९ ॥ तासां नां तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्वित्तरमया ४० मम संवेधिनी
नां दिवोमहदयाकाशा उद्भूतानां अपर्यंत सर्वपदार्थव्यवस्थितानां विभूतीनां निजशक्तिविजृम्भमाणानां तो वाधिर्न विद्यते
एष त्विह प्रकरणोऽद्देशतः कस्यचिद्मस्य कीर्तनात् विभूतेः स्वविभवस्य वित्तरः कस्यचिदेव भागस्य प्रसरः कथितः ४० ॥ सं
ग्रहतस्त्विदं स्वविभूतिविज्ञानाय ब्रवीमि यद्यदि भूतिमत्सत्त्वं श्रीमहर्जितमेव वा तत्तद्देवावगच्छेत्स्वमम तेजो शसम्भवे ४१ ॥
इह सर्वलोकेषु यत्सत्त्वं यत्किंचिद्दस्तु जातं वृत्तेन मचेतनं वा विभूतिमदिभूतियुक्तमत एव श्रीमत् शोभातिशयसंपन्नं ऊ
र्जितं तत्तदर्थं क्रियासामर्थ्या युक्तं तत्तत्सर्वमम संवेधिनस्तेजसः परस्य प्रकाशस्य यद्यंशो लेशमात्रं तत्संभवं तत्समुद्भू
तं त्वमवगच्छेत्स्वजानीयाः ४१ ॥ प्रकारांतरायेतेषां विभूतिनिष्ठां प्रतिपादयितुमाह अथ वा बद्भूतोक्तेन किं ज्ञानेन न तवा

गी. रा.
टी.
१३

जुन विष्टुभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ५२ ॥ अथेतेन तत्र तत्र वर्गे तत्र तत्र मद्भिभूतिमत्त्वेन स्थितमवगच्छेरिति पूर्वो
क्तं न वक्रनाश्रुतं ग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन तथा प्रतिपन्नेन सत्ता किते प्रयोजने न किंचित्तेन कृतं यत इदमनवधि विचित्रितं
चित्रभावमयं कृत्स्नं समस्तं जगत्समलोकीमितं विष्णुमेकेन सर्वदा सर्वथा सर्वत्र विचित्रसामान्यसंविदात्मना वेद्योपायति
रेकिणांशेन भागेनावष्टुभ्याः कृत्स्नव्याप्याहं स्थितः तदिदमनेनोक्तं भवति तत्र तत्र दर्शने तत्र तत्र कारभेदेन प्रतिपादितस्यास्य
जतोद्भावंशो संक्षेपतः स्वरूपं एको वेदकैकस्वभावः सर्वदा सर्वात्मनानिर्विकारचिन्मात्रस्वरूपः अपरो नाना रूपत्वेपि वे
द्यैकस्वभावः तत्र वेद्योपायपरिहारेण तदाभासैककारणभूतवेदकांशविश्रांतसंविदाभियुक्तेन भवितव्यं येन मद्भिभूतिः पर
माधिगम्यत इत्यो ५२ ॥ विभ्रतीराविसोरिह सकलसर्गातिशयगाः परब्रह्मैश्वर्यावधिसमधिगंतव्यवसितैः इयं सा
त्ताद्रक्तिर्भवति तत्र विष्णुदेवविबुधैर्निधातव्या नित्यमनसि दशमाध्यायविहृतिः ॥ इति श्रीमद्वाज्जानकरामकंठविरचिते वा
क्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनामि भगवद्गीता विवरणे दशमाध्यायः १० ॥ ॐ अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञान
विज्ञानपूर्वसमस्ताभिधेयवस्तुप्रवणमात्रादेव भगवतः परमेश्वरत्वावगमात्तस्य परमकारणत्वे तदुक्तेव वसियथोक्तफला
विसंवादकतया प्रकृष्टोपायत्वे निवृत्तसंदेहमात्मानमावेदयन् श्रुतिमात्रप्रतिपन्नतत्तात्तादर्शनेच्छाप्रवादितो जुन उवा
च ॥ ॐ ननु ग्रहाय परमं शुद्धमध्यात्मसंज्ञितं यत्तयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगजो मम १ ॥ ननु ग्रहाय मामनुग्रहीतुं नि

१३

नयापरशक्ताप्रवोययितं त्वयापरमेश्वरेण स्वयंप्रतिपादितसभावेन यद्वचनमध्यायदशकात्मकं वाक्यमध्यात्मसहितमात्म
विषयज्ञानमयमनएवपरमेश्वरं प्रकृष्टरहस्यसुक्तमुपदिष्टं तेन हेतुभूतेनायं सर्वजनकोडीकारेण स्थितो मोहश्च प्रतिपा
दितपरमार्थप्रतिपत्त्यथाप्रतीतिलक्षणमज्ञानममनिवृत्तौ व्यपगतः १ ॥ अत्र हेतुमाह भवाप्ययौ हि भूतानां कृतौ वि
स्तारो मया तत्रः कमलपत्रादमाहात्म्यमपि चावयं २ ॥ यस्मात्तत्रः परमकारणादेकस्मात्समस्तानां स्थावरजंगमानां
भूतानां प्रभवाप्ययावुत्पत्तिस्तयोर्विस्तारो वै तमेन मया कृतौ कृतिमात्रेण प्रतिपादितौ न त्वनवधारितावपि चावयं नि
तं माहात्म्यं निरतिशयैश्वर्यलक्षणं महत्त्वं कृतं अहंकृत्स्नसजगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्रः परतरं मया किंचिदस्ती
त्यादेरविसंवादिनो भगवद्वचनादेव भगवानेव सकलभूतभावाभावैककारणं तथाभावेपि विष्णुद्विन्मात्रसभावा
प्रच्युतेरदुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमिति च मया प्रतिपन्नमित्यर्थः २ ॥ कृतिमात्रेणोक्तमया प्रतिपन्नं न तु साक्षादनुभूतमिति
तदर्थमाह एवमेतद्यथा त्वमात्मानं परमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामि ते त्वमेश्वरं पुरुषोत्तम ३ ॥ यथा येन प्रकारेण पूर्वोक्ते
न त्वयात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं ब्रह्मादीनामपीश्वराणामीशान्त्वत्स्वरूपं प्रभुमात्मकयस्येतदस्त्वमनेन प्रकारेण स्थितं ना
त्र मेधातिरित्यर्थः तत्पवते त्वं पदि वां वपुरैश्वरमीश्वरस्य तव संबन्धिदृष्टं साक्षात्त्रिपयितुमिच्छाम्यभिकोतामि अनेन
ह्यधुना दृश्यमानेन पुरुषाकृतिना त्वं पणतत्परं त्वं वाच्चात्रेण मम केवलं कथितं यत्रैदमेकस्मिन् सर्वमेव स्थितं तदिदानीं

गी. रा.
टी.
१४

भगवद्वचनप्रत्ययान्मया सत्यतस्तथा विद्यमानतया प्रतियन्मनः पुरुषोत्तमपरमपुरुषत्वत्वासादात्यन्तः प्रेक्षितमभि
कांतामि ३ ॥ किन्तु मयसेयदितच्छ्रुत्वा मया द्रष्टुमिति प्रभो योगीश्वरततो मे त्वदर्शयात्मानमवयं ४ ॥ हे प्रभो परमे
श्वर तत्रया विधेता त्विकं तृपे परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमानदर्शने मयामनुष्ममात्रेण द्रष्टुं सादा त्वेदितं शक्यं मयामित्य
दि मयसे जानासि यदि ममेयं ती योग्यतां संभावयसि ततस्त्वयोगीश्वर सहजसिद्धनिरतिशययोगत्वात्प्रयत्नसाध्ययो
गानां सर्वेषां योग्येतराणां प्रभो मे मयामवयमनादि निधनमात्मानं स्वरूपे दर्शय प्रत्यक्षीकृर्विमर्षयितः ४ ॥ प्रसादा
भिमुखो भगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो यसं ह सशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५
पश्पादिमान्वसूक्तान् अश्विनौ मरुतस्तथा बह्व्यदृष्टृवीर्याणि पश्याश्चर्याणि पांडव ६ ॥ इहैकस्य जगत्कृत्स्नं पश्या
यस्य चराचरं मम देहेऽराकेश यच्चामद्रष्टुमिच्छसि ७ ॥ हे पार्थ ममेकस्यैव परमार्थसतः परमात्मनः स्वेच्छर्यातिशयात्त्वश
क्तित्वेन संबद्धानि असेख्यतानि रूपाणां कृतिविशेषात्मकानि पश्यावलोकय कीदृशानि नानाविधानि विविधानि पश्य
नानावर्णाकृतीनि विविधानि भासंस्तथानानि तथा दिव्यान्मातुषीयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टाणुद्देशुमाह आ
दिमान् द्वादशसेख्यान् देवविशेषांस्तथा वसून्ष्टसेख्यान् कृद्वांशैकादशसेख्यान् अश्विनौ दसौ मरुतश्चैकोत्तपंचाशतं देववि
शेषां मयेति प्राथमा देवता रूपाणि उद्देशमात्रेणोक्ता संक्षेपतश्चाह एतानि तावन्नया सरलोकनिवासिना सता दृष्टानि

१४

यास्यिवह्नयपरमेयानि अदृष्टपूर्वाणि न कदाचिदालोकितानि आश्चर्याण्यदुत्तानितान्यपि सर्वाणि पश्य किं बहुनेह मम सम्व
न्धिनिदेहे एकस्मिन्नेव दृष्टे एकत्र स्थिते कृत्स्नमविलंबराचरूपत्वात्संदोषेणादिप्रकारं यद्यप्यमत्किंचिद्यथाभिलषितं द्रष्टुम
भिवांक्षसि तदप्येकस्यमेव पश्येतेकस्यैव परमार्थसतः परमकारणस्य समायाशक्तवभासितानंतामोन्यभिन्नभावात्मकत्वं
मिदमत्यदुतं पश्येत्स तत्रात्यर्थं ७ ॥ अतएवात्यदुतत्वादस्यार्थस्य ननु मांशकासे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिवं ददामितेव त्रुः
पश्यमे योगमैश्वरं ८ ॥ अनेनैव मर्त्यभावात्परिमितदर्शिनैव चक्षुषा गोलकाधिष्ठानया दृक्कृत्ता उन्मोप्रदर्शयिष्यमाणं
यदृष्टं द्रष्टुमालोकयितुं न शक्यसि न तमोमविष्यस्य तो दिवं सर्वदर्शितशक्तियोगात्परमात्मद्रूपपरमाकाशभवं प्रकृष्टज्ञाना
त्मकं चक्षुर्नेत्रं ते ददामि पारमैश्वर्यास्य शक्त्या निष्प्रयत्नस्यैवाविर्भावयेयं तेन ममैश्वरमीश्वरस्य संवन्धिप्रदर्शयिष्यमाणं
पश्यसात्तान्निहृपयेति अथ भगवता परमेण समाधिना निरतिशय निजहृययोग्यतादानायाजुनो यथा उट्टहीतस्तथैव
पूर्वं भगवद्वासमुनिप्रसादादासादितदिव्यवत्क्षुत्तराष्ट्राय प्रतिपादयितुं संनयउवाच एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगीश्वरो
हृदि दर्शयामास पार्थाय परमं हृष्टमैश्वरं ९ ॥ अनेकवक्त्रं नयनमनेकादुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १०
दिव्यमालां वरधरं दिव्यगंधाबलेपनं सर्वाश्चर्यमयं देवमनेनैव विस्मृतो भूत्वं ११ ॥ गतार्थमेतच्छ्लोकत्रयम् किन्तु कमेवैश्वरं
भगवत्सम्बन्धिविष्णुहंसे विन्मात्रं परमार्थतो यदुपेतदेव सकलजीवलोकविविक्ताकृतिभेदेन तन्मायाशक्तौ वावभासते ततो

गी. रा.
टी.
१५

विष्णुमेव भगवद्भूयमित्येतावन्मात्रतात्पर्याणि त्रयविशेषाण्यवगन्तव्यानि येन त्रयसामानाधिकरण्येनानन्तविष्णुतो मुखं दे
वमिति ग्रन्थः सर्वथमेति ११ ॥ अतएवैकस्य परमार्थो द्वैतचित्तकाशात्मनो वैश्वरूपेणावभासमातस्य स्वतृप्यप्रतिपादयितुमा
ह दिविसूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपडित्यता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२ यद्येतरिते सप्रदितस्य भास्करस
हस्रस्य समकालमेव सप्रतियता प्रसृता भादीप्तिः कदाचिद्भवेत् सा तस्यैकस्य परप्रकाशस्वभावस्य महात्मनः परमपुरुषस्य स
दृशी स्यात्तस्या भवेदितिकाक्वा व्याख्येयं येन सदृशी स्यादित्येव पर्यवसेत् न ह्यप्रकाशस्य सकलवस्तुप्रकाशकनिरतिशय
प्रकाशात्मनस्तस्य कोटिशोऽपि युगपडितानां दिनकराणां दीप्तिः तस्य काशात् सदृश्यलेशमप्यासादयितुमर्हति १२ ॥ ए
वमनुत्तरप्रकाशात्मनि तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नप्रविभक्तमनेकथा अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा १३ ॥ तदा तादृग्भगव
दैश्वर्यदर्शनकारणाभूतदिव्यजानात्मकचक्षुर्दानलतणयरात्रग्रहहृदये काले तत्र तादृशियरप्रकाशात्मनि देवदेवस्य स
र्वेश्वरस्य शरीरहृदये एकस्य मेकत्रैवाश्रये स्थितमथ च नैकथाप्रविभक्तं विष्णुभावत्रयैर्भेदैर्विप्रकीर्णं कृत्स्नमखिलं जगदूर्जोप
श्यत्साक्षात्कृतवानिति संजयो दिव्यनवतुषापा रमेश्वरमनुग्रहमर्जनस्य दृष्टे त उक्तवान् १३ ॥ अथ दृष्टपरमेश्वरवैश्वर्यो
र्जुनः किंच कारेत्याह ततः स विस्मया विष्टो हृष्टो माथ नंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलि रभाषत १४ ॥ ततस्तादृगमद्भुत
भगवद्भूयसाक्षात्कारणादनंतरं पुनर्मानुषभावाविर्भावेऽप्यनुभूतपरतत्त्वस्मरणजनितेन विस्मयेना विष्टोऽर्कितचित्तवृत्तिरत

१५

एवदृष्टो मासे जात पुलको यने जयो देवकी पुत्रं पुरोवर्तिनं सात्तात्कृतनिरतिशयप्रभावत्वात्से जाततद्विषयवद्भूमानातिशयो मू
ध्राप्रणामं कृत्वा कृतोजलिः सन्निदं वसमाणमभाषतो वाच १४ ॥ किमित्याह पश्यामि देवांस्तु वदे देहे सर्वे स्तथा भूतविशे
षसंघान् ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं ऋषींश्च सर्वानुरगंश्चुदिव्यान् १५ ॥ हे देव परमेश्वर तव देहे सकलजगद्वा वैकाश्रयभूतेः
स्मिन्नुपविदेवादिबौकसस्तथान्यानपि चराचराणां भूतविशेषाणां प्राण्यतराणां सहस्राणि पश्यामीति देवादिप्राधान्येनैव हि
कृगितिसमस्तविश्वदर्शने भगवदुपविष्टं प्रतिपाद्यक्रमेण तद्विशेषदर्शने प्रतिपादयितुमाह ब्रह्माणं प्रजापतिमीशं प्रभुं
कमलासनस्थं पुंडरीकविष्टं सन्निविष्टं पश्यामीत्यनेन ब्रह्मलोकोत्तमूर्धं भुवनदर्शनमुक्तवान् ऋषींश्च सर्वानुरगंश्चुदिव्यान्
नेन प्राधान्यापेक्षया ऋषिजनोपलक्षितमथ्यमलोकदर्शनमुक्तवान् अरगंश्चुदीप्तान्यपश्यामीत्यनेनानंतवासुकिप्रमुखं
जगेंद्रोपलक्षितपातालदर्शनमुक्तवान् एवं तदुपविष्टं भुवनत्रयीं पश्यामीति स्तानुभवं प्रतिपादितवान् १५ ॥ एवं देवादि वि
विधभूतापि स्थितभुवनत्रयदर्शने पितृभ्यो वैकं सर्वांश्च यं पश्यामीत्याह अनेकबाहूदरवक्त्रेणैव पश्यामित्यासर्वतो नंतं नान्तं नम
थं तपुनस्तवादिपश्यामि विषेः शरविश्वरूपं १६ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः किंतु भुवनत्रयगतानां भूतानां येनानाविधान्तरवदनलो
चनादयो वयवास्ते तवैव सर्वतो नवच्छिन्नमहात्म्यस्यैकस्यावयवत्वेन पश्यामीत्यत्र तात्पर्यं १६ ॥ इदमेव च ते पुरःस्थितं रूपं त्व
दनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयं पश्यामीत्याह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतं पश्यामि त्वाउर्निरीक्ष्य समं

जी. रा.
टी.
१६

तादीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १२ ॥ अवतरणिकयेववाख्यातताम्यमेतत् १३ ॥ अतएवपरमेश्वरप्रतिपादकानिविशेषणानित
स्वरूपप्रतिपादयितुमाह त्वमत्तरं परमं वेदितव्यं त्वमस्मिन्विषयपरं निधानं त्वमवयवः सात्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वं प्ररुषो मतो
मे १८ ॥ अतरेस्वरूपप्रच्युतिलक्षणोभरहितं यत्परमं निरुत्तरं वेद्यं ज्ञेयं तत्त्वं तद्भवान् तथा स्थानं तत्प्रपंचस्य जगतः प्ररुष्टं निधा
नं त्वयेतत्सर्वजगन्निविशते न त्वस्ति जगतो निधानं प्रथानं यत्र तत्संलये निधीयते सत्यमस्ति तत् प्रथानं तदपि परमकारणो भग
वति निलीयते ततएव च प्रभवतीति प्रथानस्यापि निधानत्वात् परमं निधानं जगतश्च तत्त्वं तथा कालावच्छेदाविषयत्वादवयो
क्षयः सात्वतधर्मगोप्तात् सदिति ब्रह्मनाम यद्वसति ओतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः सत् इति तद्विद्यते यस्य सत्त्वा
त्परमेश्वरः परमं ब्रह्म सदेवतायेषां ते सात्वता ब्रह्मविदस्तेषां धर्मीयथा प्रतिपादितज्ञानक्रियासमञ्चयानुष्ठानरूपः सदा
चारस्तस्य गोप्ता कालापचयवशात्तिरोभवतः पुनः पुनः प्रणयनात्तदाथ कविर्ब्रह्मविदनाच्चरतितात्त्वमेव १८ ॥ अतएव
अनादिमर्त्यात्तमनेतवीर्यमनेतवाङ्मशिशूर्यनेत्रं यस्यामित्वादी प्रद्वताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं १९ ॥ अनेतत्वादा
द्यंतमथरहितं अवच्छेद्यसहित्वस्तुन आद्यादिविभागवत्त्वं इत्थं जगत्स्येव विरचनसामर्थ्यवीर्यम् अनेतेन कदाचिन्नित्तं यस्य
तं तथा सर्वे ते ज्ञानात्तत्तत्क्रियासाधनभूता ये अनेता वाहवस्ते पारमार्थिकस्यैव कर्तुः परमेश्वरस्य संवत्थिन इत्यनेन वाङ्मत्त्वं
तथा ते जज्ञशरीरे वत्तुर्भ्यां नियतविषयप्रकाशनं कियते इति शशिशूर्यनेत्रत्वं तथा क्रियाविद्भिर्विविधैर्यत्तक्रियाविशेषैर्वैश्वान

१६

रोविष्मन्मूर्तिः परमेश्वरपदैकस्तर्प्यते इति तस्यैव दीप्तोक्तताशोभिर्वक्त्रमित्युक्तं तथा स्वेन तेजसा संविद्वेपेण मोतिषा सर्वमिदं
तपति यो तपतीत्येवंविधं विश्वात्मानं तपो यस्यामीति संवेद्यः अथ सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य कुरुसैन्यसंहारप्रसूतकालाख्यशक्ति
युक्तत्वाद्देवत्वविशिष्टं रूपं वर्णयितुमाह यावाष्टयिष्योरिदमंतरं हि व्याप्नोत्येकेन दिशः प्रसर्वाः दृष्ट्वा द्रुतं हयमिदं न वेद ह्यो
कत्रयं प्रवर्धयितुं महात्मन् २० ॥ यस्मान्मरुता ह्येण गगनभूम्यंतरालं सर्वाश्च कजभस्त्रयैकेन व्याप्ताः पृथितास्तदिदमीदृशं
यंतवचोरेह रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं त्रैलोक्यानि वासित दृष्टं न योग्यदेवादि रूपं प्रवर्धयितुं प्रकर्षणभीतमेवं महात्मन्निति रूपमरुता
पेल्लमामंत्रणं २१ ॥ तेषां देवादीनां तथा विधिरूपदर्शनभयोत्पन्नाश्चेष्टाः प्रतिपादयितुमाह अमीहित्वा सुरसंवाविशं
तिकेचिद्भीताः प्रोजलयोगृणोति स्वस्तीत्यवोक्ता महर्षिसिद्धसंवाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः प्रकृताभिः २२ ॥ अमीयस्मात्ता
डष्टतयायाविष्कृतदारुणाकारशकादिदेवसमूहाविशंति त्वय्येव लीयंते केचिच्चभीताः संवत्सास्मात्तो विरचितकरप्रदा
गृणोति स्तुतीः पठंति अतश्च महर्षिसंवाशुनिप्रवरसार्थाजगत्तेमायस्वस्तिशब्दमुच्चार्य प्रकृताभिर्भुज्यार्थत्वात्सम्बद्धा
भिः स्तुतिभिस्तत्तच्चरितोदीरणैस्त्वां स्तुवंति प्रशंसंति २३ ॥ किंच रुद्रादिनामसंवायेचसाध्याविशेष्यिनो मरुतश्चोष्म
पाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंवावीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २४ ॥ रुद्रादयो देवविशेषा व्याख्याताः ऊष्मपाख्याः पि
तराः गंधर्वादयः प्रसिद्धाः एते सर्वे देवयोनिता ज्ञानविशेषसंभवे सति त्वां वीक्षंते पश्यंति चोरत्वादपूर्वस्य रूपस्य वि

गी. रा.
टी.
१०३

स्मया विद्यायादृशं रूपं दृष्टान्त एव विधाः संवृत्ताः २२ ॥ तद्वर्णयितुमाह रूपं महत्ते बद्धवज्रनेत्रं महाबाहो बद्धबाहुरुपादं
बहुदरं बद्धदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् २३ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः तद्रूपदर्शनेन विशेषतः स्वामवस्थां दर्श
यितुमाह नभःस्थो दीप्तमनेकवर्णं व्याज्जाननं दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हिन्या प्रव्यथितो जरात्मा भूतिन विदामिशमं च विमो
२४ ॥ अयमपि श्लोको गतार्थ एव किंतु दिव्यचक्षुर्दीनलक्षण भगवदनुग्रहतो दृष्ट्वा दिव्येन ज्ञानेनावुभूयाधुना मर्त्यधर्मा
वेशे सति तत्र द्रूपं स्मरन्भीतचित्तः सत्यैर्यं निराकूलचित्तं ज्ञेन प्राप्नोमीत्यतो दर्शनकाल एव न भयादीनां सम्भवो वेदितव्यः अ
न्यत्रापि वर्तमानाख्यातप्रयोगे पूर्वदृष्टस्मरणकारणत्वेन बोद्धव्यं २५ ॥ किंच दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा कालान
लसन्निभानि दिशो न ज्ञानेन लभेव शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २६ ॥ स्पष्टार्थमेतद्वाक्यं किंतु भगवतो दंष्ट्राक
रालवद्धमुखत्वं संस्कारप्रवृत्तवद्धविकृतकृतांत पुरुषवेशादत एव कृतांत पुरुषाकान्तानां ऊर्वादीनां चेष्टितं वर्णयितुमाह
अमी सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे स्मद्देवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ महासमदीयैरपियोयमुखैः २७ व
क्राणिते त्वरमाणा विंशति दंष्ट्राकरालानि भयानिकानि केचिद्विलग्ना दशानांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २८ नाना रूपैः
पुरुषैर्वाध्यमाना विंशति ते वज्रमचिंत्स रूपं यौधिष्ठिराथार्तं राष्ट्राश्रयोथाः शसैः कृता विविधैः सर्व एव त्वत्तेजसा निहिता
नूनमेव तथाहीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टाः यथानदीनां वह्नो ग्मुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखान्द्रवन्ति तथा जवामी नरलो कवीरा

व्रजति

१०३

राविशान्तिवक्त्राण्यभिविज्वलन्ति २९ यथाप्रदीपंज्वलनं पतङ्गविशान्तिनाशाय समुद्भवेगाः तथैव नाशाय विशान्ति
 लोकास्तवापि वक्त्राणि समुद्भवेगाः ३० एतच्छ्लोकपञ्चकं निगदितव्याख्यातव्यायं किन्तु तव वक्त्राणि विशान्तीति बद्धवच
 नेन दंष्ट्राकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानिवक्त्राणि उपक्रम्य अचिन्त्यरूपं वक्तुं तव विशान्ति इति यउक्तं तत्र कालपुरुष
 सम्बन्धितोऽद्योराकृतिविशेषरूपानानाविधाः शक्त्यपेक्षया तदीयायां परस्यां सामान्यशक्तौ परिरामन्तीति भगवतः सर्व
 शक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपरं बोद्धव्यम् यत एकवक्त्रशब्देन प्रतिपादितायाः सामान्यशक्त्यैव यदेशत्वादऽचिन्त्यरूपत्वेन विशेष
 षणमुक्तम् तथाहि श्मेत्त्वच्छरीरश्च नैनतदेव स्पृहीकृतम् अत्र श्लोकपञ्चके सार्थं नाना रूपैरित्यादित्वच्छरीरे प्रविष्टा इत्यन्त
 श्लोकसार्धकं श्लोकसाम्यार्थके चिन्त्यपठन्ति कश्चित् तत्रैजसानिदतान्नमिति यादिश्लोकार्थमनेनाभिप्रायेणानपठतीह तु बद्ध
 पुस्तकदर्शनाद्वारते च तत्र सार्थश्लोकप्रणयनाद्या समुनेऽश्लोकपञ्चकं सार्थमेव पठितम् ३१ अथ तथाविधां चोदयामा
 वतः शक्तिं दृष्ट्वा तत्तज्ज्ञानासार्थमिदमाह लेलिह्यसैग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदैनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिराष्टयज
 गत्समग्रभासस्तद्योगाः प्रतपन्ति विश्वेः ३२ आत्मा हि मे को भवानुग्रहो नमोस्तु ते देववरप्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवन्
 माद्यं न हि प्रजानामितव प्रवृत्तिम् ३३ इमान्समग्रान्समस्तान् लोकान्समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः साऽनलेर्मुखैर्ग्रसमानः क
 वलयं लेलिह्यसैः भीक्षुर्गोलीक्षि आस्तादयसि अतएव तवोग्राभासोद्योरादीन् प्रयः समस्त विश्वं तेजोभिर्व्याप्य प्रतपन्ति देदीप्यन्ते य
 तपव्यं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्य तव वोरूपं पश्यामि ततो देववर सकलसुखोत्तमतुभ्यं नमः प्रसादं कुरु को भवानुग्रहः स

मी.टी.
रा
१८

दाद

108

च

वृत्तश्रुतिमह्यमाचक्ष्व यस्मात्तैवैवंविधद्यौरूपग्रहणो प्रवृत्तिप्रसरंनजानामितत्त्वतोनावगच्छाम्यः तत्राद्यं परमकारणं भव
न्तविज्ञातं विशेषेण बोद्धुमिच्छामि केन हेतुना कस्मैस्त्वेवंद्यौरूपांशक्तिमाविष्करोषि इति विज्ञो भगवानुवाच कालोऽस्मि
लोकतय ह्यप्रहृष्टोऽज्ञो कालोऽस्मादहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेऽपित्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३३ ॥ कालो
स्मिन्निरूपयन्नवस्वरूपा प्रच्युतस्यैव विजृम्भमाणान्नोद्यौरूपसमग्रशक्तेः कालाद्याद्यौराममेयं शक्तिरित्यर्थः शक्तेः प्रश
क्तिमदभेदो यदः हमेव काल इत्युक्तम् कीदृशः कालः सकललोकसंहारैकव्यापकोऽधुना विदुष्यिष्यां प्रहृष्टान्मदोद्विक्तामृथि
वीभारभूतोऽज्ञो कालोऽस्मान्माहर्तुं तयनीतं प्रवृत्तः प्रसृतोऽतस्त्वदृतेऽपित्वा विनापि परिहरणपापात्मकत्वात्सर्वपतेन भविष्यन्ति
त्वय्यः योऽप्यमानेऽपि विनङ्गुं तेव केते योथाः संप्रहारिणः प्रत्यनीकेषु प्रतिपत्तसेत्येषु ये स्थिताः ३३ यत एवमेते सम्प्रवन्त्येवा
ऽवश्यं भावविनाशो नाद्याताः ॥ तस्मात्तु त्रिहयशोलभस्वजित्वा शत्रून्मुहुर्गुण्यं समुद्रम् मेयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमा
त्रं भवसव्यसाचिन् ३४ ॥ कालात्मिकयामच्छत्रपा प्रागेव प्रस्तान्नेतान्निवृत्तं स्वरूपांशमात्रं संययस्वेति व्यक्तार्थं वैष्णोः ३४ ॥
द्रोणादयश्चाः प्रतिमपराक्रमत्वा दुर्जयाश्रितौ भावमंस्यात्प्राह ॥ द्रोणांचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णो तथा न्यानपिलोकवीरान् मया
हतांस्त्वं जहि मायथिष्ठा युद्धास्वजेता सिरणो सपत्नान् ३५ ॥ द्रोणादयोऽपि सकललोकवीराः कालस्य दुर्जयत्वान्मया व्यापादिता इ
ति तात्पर्यं जयान्मत्वा मां भेषीरिति तात्पर्यम् ३५ ॥ एवं भगव उक्ते रज्जुनावस्थाधृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच पतच्छ्रुत्वा वनं केशवस्य
हताञ्जलिर्वयमानः किरीटी नमस्कृत्वाभ्युपवाहकृत्संसगद्गदं भीतभीतः प्राणस्य ३६ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः ३६ ॥ कृत्स्नं किमः

१८

के ३

जूनः प्राहेत्याह ॥ स्यानेहृषीकेशतवप्रकीर्णजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच रक्षांसिभीतानिदिशोऽवन्ति सर्वेनमस्यन्तिचसिद्धसङ्गः ३० ॥
 इत्थं सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्यतवप्रकीर्णप्रशंसया सर्वजगत्प्रहर्षं भजतेऽतएवचत्वयः नुरक्तं भवति तदा तद्भुत्वापकानिरक्षांसि वात्
 धानानि भयाद्यतस्ततः पलायन्ते सिद्धसङ्गदेवविशेषसमूहाः समस्ताः प्रणमन्ति च तत्सर्वस्यानेयुक्तं तदनुग्रहादेव साक्षात्कृतं परं
 भगवत्स्वरूपं परामृशन्नुनरप्याह ॥ कस्माच्च तेन मे युर्महात्मनारीयसे ब्रह्मरोगाप्यादिकर्त्रे अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमतारं सदः स
 त्तः परं यत ३८ ॥ अथ वा कस्मात्कुतश्चेतौरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न न मेयुः महात्मन्यरमपुरुष कीदृशयतेतुभ्यं ब्रह्मरोगापि प्रजाप
 तेरपि गरीयसे परमशरवे यत आदिकर्त्रे आद्यायस्त्वष्ट्रे तस्यापि जन्महेतवे हे अनन्ताः परिच्छिन्नमाहात्म्य देवेश सकलसुरनाथ जग
 न्निवास समस्तभुवनैकनिधान यतस्त्वं सतश्चन्द्रियगोचरादिदन्तावधारणीया हस्तु नो यद्येति पितृं तथाः सतश्चाभावशयादपियत्परमत्त
 रमविकारं निरुत्तरं परमार्थसत्तत्त्वमः तौ वेदेकैकस्वभावमः नन्यवेद्यं परमकारणं तां कथं ते सिद्धाविदितवेद्याः सन्तो न न मेयुरिति ता
 त्पर्यम् ३८ ॥ अथ यथानुभूतभगवद्विमानुदीरयति ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणास्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् वेत्तासि वेद्यं च पांचधा
 मत्तया तत्ते विश्वमः नन्तदपम् ३९ ॥ बहुशेषा व्याख्यातार्थापेक्षे भगवद्विषयाः शब्दाः ३९ ॥ किंच वायुर्यमोऽग्निर्वरुणोऽशशाङ्कः प्रजा
 पतिस्त्वं प्रपितामहश्च अनादिमानः प्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ४० ॥ सर्वभ्येष्वर्थगणयुक्तेभ्यो महती प्रकृष्टा विभूतिः शक्ति
 विजृम्भाय स्यात्तथा वियो हेतादृशं भगवन् सर्वेश्वरोऽतएवाऽप्रतिमप्रभावोऽनन्यसामान्यमाहात्म्यस्तथाऽनादिमानादिर्विद्येते यस्य स आ
 दिमान्नादिमान्तःनादिमान्सर्वप्रथम इत्यर्थः यथा च वाद्यादीनामीश्वरस्वरूपादभिन्नत्वे तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ४० ॥ परमेश्वरस्य स

एवंविधस्त्वमेव वाद्यादयो देवतविशेषाः ४१

त्परं
 स्पे

गी. टी
रा
१५

वीकारत्वेपरामृशन्नाह ॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्तः पुनश्चभयोपिनमोनमस्ते नमःपुरस्तादथष्टतस्तेनमोस्तुतेसर्वतए
वसर्व ५१ ॥ सर्वस्पर्ष्टार्थमेतत् ५१ ॥ किञ्च नहितदम्यः कश्चिदपीहदेवलोकात्रयेदृश्यतेः चित्त्यकर्मा अनन्तवीर्यामितविक्र
मस्तुसर्वसमाप्नोषिततोसि सर्वः ५२ ॥ अत्रापिनकिञ्चिदव्याख्यातमस्ति सर्वस्वशक्तासम्पगव्याप्नोषियतस्ततः सर्वात्मकस्त्वमे
व वीर्यमुत्साहशक्तिः पराक्रमः क्रियाशक्तिर्यथाविज्ञातभगवत्परस्वभावत्वात्पूर्वं पुरुषत्वप्रतियत्याभगवतिविहितमतिक्रमेमन्यमा
नास्तत्तान्यर्थं श्लोकचतुष्टयमाह ॥ सत्त्विति मत्वा प्रसभयडक्तो हेतुसहेयादवहे सौवच अजानतामहिमानं ते वेमं मया प्रमादात्प्र
णयेन वापि ५३ यच्चावहा सार्थमसत्कृतोसिविहभशय्यासनभोजनेषु एकोऽथवाप्यच्युततत्समस्तं तत्तामयेत्तामहमप्रमेयम् ५४
पितासिलोकस्पृशचरस्यत्वमस्यविश्वस्यगुरुर्गरीयान् नतत्समोस्त्यभ्यधिकः कृतो न्योलाकत्रयेप्यः प्रतिमप्रभावः ५५ तस्मात्प्रण
म्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्तामहमीशमीशम् पितेवपुत्रस्यसत्वेवसत्स्युः प्रियः प्रियस्पर्हासिदेवसोढुम् ५६ ॥ स्वबोधमेतत् कि
न्तुसावात्वंममेति मत्वायद्यादवादिशद्देनाः सन्नितोसि योप्यन्योव्यतिक्रमः कृतस्तत्सर्वमजानतोभगवन्माहात्म्यं तदानीमजानवतो
मेतन्तव्यमितिसम्बन्धः सत्समदमितिसभायां वासतोसन्निधौ लोकत्रयेपितवसमोनास्ति कृतो न्योभ्यधिको भविष्यति ५६ ॥
अथविज्ञातमहिमानमावेदयितुं श्लोकत्रयमाह ॥ दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेष्वप्ययः स्मरन्ति नान्योस्ति कर्त्ता जग
तस्त्वमेकौधाताविधाता च विभुर्भवश्च ५७ तवाद्भुते किं नु भवेदसहं किं वाशकं परितः कीर्तयिष्ये कर्त्तासि सर्वस्य तः स्वयं वै विभो ततः स
र्वमिदं त्वमेव ५८ अत्यद्भुतं कर्म न डक्कुरंतं कर्मैपि मानं न हि विद्यते ते न तेऽणानां परिमाणमस्ति न ते जसो नापि बलस्य न ईः ५९ ॥

१५

स्त

पूर्वपुरातनाग्रपिसर्वज्ञाऋषयस्तवकर्माणिस्मरन्तः तपवतेषामृषीणामपितानिष्टर्वाणि इतिजगत्सर्गप्रलयादीनांभगवत्कर्मणो
मःनादिप्रबन्धप्रवृत्तव्यप्रतिपादनपरमेतत् पूर्वव्याख्यातप्रायमन्यत्सुबोधम् किन्तुधाताधारयिताविधातास्रष्टातवस्रष्टव्यः
संसारः किमद्भुतमाश्चर्य्यरूपं कर्म स्वेच्छामात्रोपकरणास्यैकस्यकर्तुस्तवासमः तएवसहकार्यादिनिरपेक्षत्वात्परतः स्वात्म
व्यतिरिक्तात्कृतश्चिच्छकंसाध्यं किंवातेकव्यविष्णामि इत्यंचानन्यापेक्षतयायतस्त्वंसर्वस्यवस्तुजातस्त्वा ततोहेत्वन्तयाभावा
त्तमेवैदं सर्वं त्वच्छक्तिरेवेत्यंचकास्तीत्यर्थः ततश्चाऽन्याश्चरूपमपिकर्मनतेडकारमित्यादिस्यष्टम् ४६ ॥ अथानुग्रहस्तणानुभू
तभगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमाधेर्निष्क्रान्त्याविधमः त्पुत्रंभगवत्स्वरूपमनुष्मधर्मप्रत्यापत्तेश्चिच्छिद्रष्टुमशक्तः प्राक्तनमेवदिदृक्षमा
णाउदमार ॥ अदृष्टपूर्वदृष्टितोस्मिदृष्टाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे तदेवमेदृश्यदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ५० किरीटिनेंग
दिनेचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव तेनैवश्येणचतर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्ते ५१ ॥ स्पष्टार्थमेतत् ५१ ॥ अथेवंविध
मुक्ताभगवानुवाच मयाप्रसेत्तेनतवार्जुनेदंरूपंपरेदर्शितमात्मयोगात् तेजोमयंविश्वमनन्तमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ५२ ॥
सुबोधमेतत् किन्त्वात्मयोगादर्शितमित्येतदेवंबोद्धव्यं यदानुग्रहपरेणामयात्वमात्मनिपरस्मिन्त्वभावेयोगसमाधिंप्रापितेस्तदे
तद्रूपंतवप्रत्यक्षीकृतं व्यतिरिक्तत्वेनास्पृश्यंस्पर्शरूपरसगन्धद्रष्टुमशक्यत्वात् अतएवाह ॥ तवेदयजाधिगमैर्नदानैर्नचक्रिया
भिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपंशक्यमहंनृत्वाकेद्रष्टुत्वदन्येनऊरुप्रवीर ५३ मातेव्ययामाचविमूढताभूदृष्टारूपंवीरमुग्रंममेदम् व्य
पेतभीःप्रीतमनःपुनस्त्वतदेवमेतद्रूपमिदंप्रपश्य ५४ ॥ वेदानांयज्ञानांबहुत्वादधिगमबहुत्वमधिगमशब्देनचाऽध्ययनश्रवणा

निर्मा

स्त

गी.टी
रा
११०

द्वयो गुराणाः प्रतिपादिताः दानक्रियातपः शब्दैस्तदनुष्ठाने क्रियाशब्दश्चाऽनुष्ठीयमानब्रह्मचर्यादिकर्मविशेषवाचको यतश्चैवं वि-
धसदाचारव्यवस्थितैरपि परज्ञानमृत्युत्वादशक्यदर्शनमेतत्परमं मम हृदये मदनग्रहादेवोन्मीलितदिव्यचक्षुषा त्वया दृष्टं ततो
मद्यमोहादीनां को वसरः प्रसृतमत्सररूपनित्यानुसन्धानावहितात्मना त्वया तदेव स्मर्त्तव्यमित्यभिप्रायः चोदकालपुरुषाद्या
कृतियोगादुपसंहारादिकर्मणा शिष्टं स्पष्टम् ५४ ॥ अथैतद्वृत्तराष्ट्राय सञ्जय उवाच अर्जुनं वा सुदेवस्तथाक्तास्त्वकं दृष्टं दर्श-
यामास भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५५ ॥ स्पष्टार्थमेतत् किन्तु महात्मा विश्वरूपः स
सौम्यवपुः पुनः प्राक्तनपुरुषविग्रहात्सुदर्शनाकृतिर्भूत्वा भगवानेन सर्जुनं तया विधातुं तदर्शनमेन्द्रस्तच्चित्रवक्ष्यमाणं न प्रत्या-
श्वासयदिति तात्पर्यम् ५५ ॥ एवं प्रत्यागतप्रकृतिरर्जुन उवाच दृष्टुं देवानुषं रेतवसौ म्यजनादन उदानीमस्मिं संहृतः सचेताः
प्रकृतिगतः ५६ ॥ स्पष्टमेतत् ५६ ॥ अर्जुनाश्वासनाय भगवानुवाच सुतुर्दर्शमिदं दृष्टुं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्स्युरपस्य
नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ५७ ॥ नाहं वै दैर्न तपसानदानेन न च जपया शक्यं एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ५८ ॥ निगदव्याख्यातप्राय
मेतत् यतः सर्गादितत्त्वाधिकारव्यवचित्त्वादपरा मष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अप्स्युरपस्य सदा साक्षात्कारमभिकाङ्क्षन्ति न
तुलभन्ते ततः सुतगं सर्वेणाकेन विदुष्करदर्शनमेतद्यत्त्वयामत्प्रसादा विभूतपरज्ञानचक्षुषा दृष्टम् तोययामां तत्ततः साक्षा-
त्कृतवांस्तथा दानादिक्रियासक्तैर्दृष्टुमशक्यः ५९ केन तर्ह्युपायेन शक्या स्मीमाह भक्त्या त्वनन्यया शक्या ह्यहमेव विधोर्जुन सा-
त्तु द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ५९ ॥ भक्त्या मदिच्छेद्यैव परदेवसर्गाभिजातजनसुलभया परिचर्यया तत्प्रभावादेवा विभूतसम्य-

पं

११०

ग्ज्ञानत्वादविद्यमानमद्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वेसत्यः नन्ययाज्ञातमविसंवादितावगमेनबोद्धुं तथासम्पग्नानलक्षणो नो
 पायेनद्रष्टुं गोचरीकर्तुं तथातादृशेणायपदिशीलनाभासातिशयात्प्रवेष्टुमात्मतयावगाढं एवंविधोयथात्वयानुभूतः
 शक्त्यो नान्यैरुपायैस्तु च परस्मात्स्वरूपस्य साक्षाद्दर्शनात्प्रवेशपर्यन्तां पराभूमिमधिगच्छेत्तत्रैतदस्तरहेतमोहसागराउत्तीर्णः
 समाश्वसिद्धिस्तत्वेदानीमः दृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः सम्बन्ध इत्यर्थः ५९ ॥ एतमेवार्थसिद्धान्तीकृत्तन्मया
 यमुपसंहरति ॥ मत्कर्मकृत्परमोमङ्गलः सङ्गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समाप्तेति पाण्डव ६० ॥ य एवं गुणविशि
 ष्टान्योपिकश्चिदभियुक्तस्समाप्तेति मदभेदलक्षणां सिद्धिमधिगच्छति कीदृशो मत्कर्मकृच्छास्त्रे चोदितानितानितानि वर्णाश्रम
 क्रमागतानि कर्माणि करोति किन्तु मदर्थं यथापपन्ना मत्या प्रये न तत्फलान्तरसिद्धयेऽतएव मत्परमोऽहमेवोपादेयतया प्रकृ
 ष्टायस्य ततश्चमद्यतिरिक्तसमस्तहेयोपादेयवस्तुविरक्तचित्तत्वान्मेवभक्तः सदास्वः वस्यासुमयेवसमर्पितान्तः करणास्तथा
 सर्वभूतेषु चराचरेषु निस्सङ्गे रागरहितो निर्वैरो द्वेषवर्जितः यो ह्यतत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तु
 षु निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सततमनुभवति समाप्तेति सिद्धौ मुक्तश्चेत्येते इति तात्पर्यमित्योम् ॥ ६० ॥ मुञ्चत्येषस्वभा
 वेन वत बद्धविधैरेकमेकान्तमुद्वेगमुद्विग्धं भवेदिति विहितपरामर्शमुक्तश्रमाणां स्वात्मन्येवैश्वर्यो मणिमुज्जरश्च व्यज्यतां
 वैश्वर्यं स्वाध्यायस्याः सनीतिस्फुटमभिसुखतां व्याख्येयं कादशस्य ॥ ॥ इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थाः
 न्ययमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि श्रीभगवद्गीताविवरणे एकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥

३

सहि

मी. टी.
रा.
१११

योगविदां

ओम् ॥ एवं परमाप्रभगवद्वचनलक्षणसमस्तप्रमाणप्रामाण्यहेतोः प्रमाणोक्तमात्सम्यगवगतेः ध्यायेकादशकेप्रतिपादि
तेप्रत्यध्यायसमुच्चयानुष्ठानपर्यवसिततापर्यवसानविज्ञानादौप्रकरणाभिधेयवस्तुन्युपपन्नतमत्वेनोत्पन्ननिष्कृपप्रतिपत्तिः
अतएवतथापात्रीभूतप्रज्ञत्वदर्शनप्रसन्नाद्भगवतएवपरज्ञानरूपदिव्यचक्षुरुन्मेषकारणपरममनुग्रहमवाप्तवान्त्वयत्नं
विनैवपारमेश्वरपरानुग्रहप्रभावमात्रादेवज्ञानमात्रंसाक्षात्कृतस्यपरस्परतत्त्वस्येदानींस्वातन्त्र्येणानुस्मरणोसुगमः कः पन्थाम
यास्येयोऽथवामहचनासादितपरानुग्रहेणाभियोगिनाजनेनकेनमार्गेणातत्तत्त्वमुपासादितव्यं इतिस्वपरार्थेयुगाप्रत्याहारोपा
यंजिज्ञासुरर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वापयुपासते येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगविज्ञमाः १ ॥ यथाविश्वा
तीतस्वरूपवद्विश्वात्मकतयासाक्षात्कृतौस्येवमनेनप्रकारेणयेसततयुक्ताः सततंसर्वदाजागरादिषुसर्वास्त्ववस्थासुयुक्ताः
समाहिताःसन्नोभक्ताः प्रणयितस्त्वापयुपासतेसेवन्ते येचकेचनाक्षरंचिन्मात्रैकस्वरूपाःसञ्चनशीलमःतपवाव्यक्तं व्य
क्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोचरान्नानाभावलक्षणाहस्तुनोऽन्यं सर्वार्थनिषेधसमाधिनिष्ठातथिषणास्त्वापयुपासते तेषामुभयेषां
योगिनामध्येकेयोगविज्ञमाः अतिशयेनत्वत्स्वरूपोपलब्धिफलसमाधिज्ञाः १ ॥ एवंविज्ञप्रपकतरपक्षप्राधान्यप्रतिपादनार्थंश्री
भगवानुवाच ॥ मयावेषमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते अहयापरयोपेतस्तेमेयुक्तनमामताः २ ॥ तपवेविधायोगिनोयु
क्ततमानिरतिशयसमाधिभाजामममताअभिप्रेताः तानहंपरमयोगिनोमन्येनान्यानित्यर्थः केते येमयिसकलवस्तुप्रकाशका
ऽनन्यप्रकाशपचित्प्रकाशैकस्वभावेमनोऽन्तःकरणाभावेशपतत्समापन्नं कृत्वा परमयासमस्तसंशयादिविकल्पविक्षेपादमुक्तं

ल

१११

श्रुत्याश्रययथोक्तफलसमावनयोपेताः समन्विताः सन्नो नित्यप्रकृताः नित्यं स्थूलसूक्ष्मसर्वभावाः नुभवमयीषुतासुतास्त
 : वस्यासुयथोक्तसमाधिवस्थिताः समुपासते स्वरूपप्रत्यवमर्षलक्षणाया निरुत्तरया भक्त्या सेवन्ते तदेवं कर्मयोगिनामे
 वयोगवित्तुः शिष्यो नित्यप्रतिपादितः श्रोतायोग्यन्तरोपायानामायासाः भुपगमपूर्वं उक्तरत्नादिप्रतिपादनेनावरत
 मेवप्रतिपादयितुमाह ॥ ये त्वत्तरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिन्त्यचकूटस्थमचलंध्रुवम् ३ सन्नियम्येन्द्रिय
 ग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ ॥ ये तु ये पुनर्योगिनश्चिन्त्यग्रामं वास्यानामाभ्यन्तराणां
 चेन्द्रियाणां समूहं सन्नियम्य सम्यगप्रमत्ततया नियम्य सर्वभ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते कीदृशमः तत्तरमव्यक्तं च प्रा
 ख्याख्यातस्वरूपमः तपवाः निर्देश्यमिदं तावसेयसमस्तं संवेद्य भावविलक्षणत्वात् निर्देष्टुमशक्यं वाक्ययातीतं तथा सर्वत्रगं सर्वं
 व्याप्तावतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यबुद्धिगोचरातीतं तथा परमार्थनित्यत्वात् कूटस्थं निरुपपन्नं वा विनश्यदेकस्वभावनित्यम् अतएवाऽचलंध्रु
 वं नह्यः संपन्नं नादिकूटस्थपदार्थवच्चलनलक्षणेनोपपन्नेनाऽत्यन्ताभावलक्षणो नवानाशेन कदाचित्संयुज्यते कीदृशाः सन्नप
 वं विधं मुपासते सर्वत्र समबुद्धयः सर्वस्मिन् तत्त्वनिमित्तत्वेनैकदर्शित्वात् समानिर्विशेषा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः समबुद्धित्वादेव सर्व
 भूतानामेव हिते रताः सर्वस्यात्मत्वेनाप्रतिपत्तेर्न क्वचिद्द्वेषदोषकालुष्यमनुभवन्तोऽनेन विशेषणद्वयेन विनाऽस्य समाधेर
 निष्पत्तिः प्रतिपादिता न हि साम्यदशाः न धिबुद्धौ योगीनिष्पन्नं श्रुयते ॥ एवं विधा योगिनो ये मामुपासते ते सत्यं मामेव प्राप्नुवन्ति
 यथोक्त्येति कर्तव्यतया निष्पन्नसमाधीनां मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिफलं तेषां नान्यत् ५ किन्तु ॥ क्लेशाः धिक्तरस्तेषामव्य

मा

सर्व

गी.टी
रा.
११२

सर्वत्रनिवृत्तहेयो
पादेयविकल्पः

क्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ताहिरितिर्दःखंदेहवद्विरवाप्यते ५ ॥ तेषां सर्वभावनिवेधसमाधिनिष्ठानां योगिनां सर्वभावनिष्ठत्वेन मड
पासनपरेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राकप्रतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतरः सातिशयः क्लेशः कीदृशानां सतामः व्यक्तासक्तचेतसाम्
व्यक्तेवाङ्मनसगोचराक्तास्त्वभावेमपि आसक्तमालम्बनीयत्वेन तत्रैव निषसंचेतोऽनूः करणयेषां तथाविधानां कथम
व्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरक्लेशकारणमित्युपपादयितुमाह यस्मादेहभृद्भिर्देहं नियतजात्यभिमानवच्छिन्नशरीरमह
मिति प्रतिपत्त्याधारयद्भिस्ते स्तादृशैर्योगिभिरव्यक्तासर्वात्मनानिराभासागतिः समाधिप्राप्तिर्दःखमः तिल्लेशेनाऽवाप्यतेऽधिग
म्यते अयमभिप्रायः शरीरेऽहंनयाप्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमत्त्वद्वयसमापत्तिरनुपपन्नैव तदभिनिवेशश्च सुमहान्
क्लेशपवाऽयास्तिकाचिद्युक्तिर्यथादेहपदमद्रवेन प्रतिपन्नशक्यः सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्याऽसम्भावित्वेन प्राकप्रतिपादि
तेत्वात् तस्माच्छास्त्रे चोदितासु क्रियास्त्ववर्तमानः पारमार्थिकमत्त्वद्वयमसौ यथासुखमवाप्नोति न तथा दुष्करसकलक्रियानिवे
धाभिनिविष्टेन वतारशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते सर्वार्थेषु निवेधतया हेषादिव्यक्तेः यस्तु सुप्रबुद्धत्वात् सर्वदा स
र्वथा मत्त्वद्वयेकविश्रान्तसंवित्रस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नम् सैषामुख्या भगवत्त्वद्वयोपासाचतुर्थी भक्त्यवस्था यावन्नि
त्यक्रियान्नः पातिनी नानादर्शनप्रसिद्धेति कर्तव्यताविशिष्टा साप्यनयेव दृष्टोपपन्ना इति प्रतिपादयितुमाह ॥ ये तु सर्वाणि
कर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्पराः अनन्त्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्तुं सत्संसारसागरात् भवामिनचिरा
त्पार्थस्य वेदिते चेतसाम् ७ ॥ ये तु ये पुनरव्यक्तापासकेभ्यो योगिभ्यो व्यतिरिक्तो योगिनः सर्वकर्माणि शरीरीर्मानसीर्वाचकीः

११३

शास्त्रीया लौकिकीश्च सकलाः क्रियामयि सकलकर्तृत्वेन प्रतिपादितस्वरूपे सन्त्यस्य कार्यतया समर्प्य देहाद्यहङ्कारात्मकद्वै-
 तजनकतत्त्वविनिहताभिमानात्मनः अहमेव परःकर्तृत्वादिना प्रकृष्टोपेक्षाते तथा विधाः अनन्येनाः विद्यमानमद्यतिरिक्ततत्त्वा-
 न्नैरायोमेन विहितकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिना मायया कृत्स्नपंध्यायनोऽनुसरन्त उपासते मुख्ययोगोपावाभक्त्या सेव-
 नै तेषां तथा विधानां कर्मयोगिनां नचिरादव्यक्तोपासकापेक्षयाः ल्पीयसाकालेनाहं सृत्तु संसारसागरात्पुनः पुनर्नीशोत्पाद-
 प्रबन्धपयोधेः समुद्रतीरसम्पुत्तारकोभवामि कौटशानां मायि परमकारणोपरमेष्ठेऽश्वेऽशितचेतसां मदभेदभावनया समर्पिता-
 नः करणानाम् ॥ अथ कथमिदमत्याश्रयमुपपद्यते यत्लोकवत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणानां स्वः षोडशपरब्रह्मस्वरूपा प्रच्युतिरूप-
 परमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राक्प्रतिपादितामपि भक्तिं सूक्ष्मत्वाद्गुह्यमुपदेश्य प्रतिपत्तिं स्पेयाय पुनराह ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि-
 बुद्धिं निवेशय निवर्त्तय मित्त्वमयो वयोगमुत्तममास्थितः ८ ॥ इह सर्वज्ञे ज्ञानं मनो बुद्धिं निबन्धनाः सर्वार्थसंविदः तथा हि मनो-
 वस्थादिप्रकारा स्वतन्त्रविकल्पात्मिका पूर्वाभूतस्मरणादयविकल्पात्मिका च सा च द्विविधा जागरस्वप्नभेदादेव सर्वत्रैव बुद्धिरिति
 स्तु निष्प्रयात्मिकत्वान्निर्विकल्पते वै स्थिते मय्येवैकस्मिन् परमार्थसति नित्योदितनिर्मलचित्प्रकाशस्वरूपे परमात्मनियं यथा कृत्स्न-
 पं मन आधत्स्व सन्निवेशय यद्यन्मनसा विकल्पयसित तन्मदात्मकत्वेन जानीति तथा बुद्धियथा कृत्स्नरूपं मय्येव यथा कृत्स्नरूपे नि-
 वेष्टाय समर्पय यद्यद्बुद्धानिष्ठं नुवेत तन्मदात्मकत्वेनैव जानीति अयमत्र तात्पर्यार्थः यो योऽर्थो विकल्पमानो निष्प्रीयमानो वा
 तेन तेन रूपेण संवेद्यते संवेद्यमानत्वादेव संवित्प्रकाशादभिन्नः संविदात्मकश्च प्रकाशो मेव पारमार्थिकस्यैकस्य संवेदि-

गी. टी.
रा.
११३

तुरव्यभिचारीधर्म इति वास्तवेन रूपेण सर्वभावाः सर्वास्ववस्थासु मदात्मका एव केवलं माया व्यामोहितो लोकस्तानि दत्तया व्यवच्छि-
न्नति त्वं तु सम्पन्नानोपदेशेन प्रथमं प्रसारितबुद्धिस्ततो योग्यतातिशयात्साक्षात्तान्मत्स्वरूपमनुभावितः सत्सर्वास्ववस्थासु सर्वभा-
वान्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव परिमृषेति एवं विद्युमिममुत्तमं योगान्तरापेक्षया प्रकृतं योगं समाधिमास्थितः समाधि-
तः सन्मत्स्वरूपमात्मनि निवर्त्त्य सिस्थितिलप्स्यसे मदभेदे दमाप्स्यसीत्यर्थः अस्यादिकर्मयोगस्य यथा कृतज्ञानसंस्कृतविहित-
कर्मानुष्ठानमात्रसाधनत्वात्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसम्पूर्णरूपेण तानुभूयमानत्वादीर्घकालेनैरन्तर्यादासे व्यमानक्रमसूक्ष्मबहुवि-
धानुष्ठाननिष्ठातयां शिकताया कदाचित्कथंचिदनुभवनीयस्वरूपादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् एवं मुं व्यभगवत्स्वरूपोपासाक्रमं
प्रतिपाद्य सर्वस्य कस्यचित्त्रयात्रतामर्जुन वदसम्भावयन्नः जुनोपदेशेनैवोपायान्तराभ्यनुज्ञा माह ॥ अथावेशयितुं चित्तं न
शक्नोषि मयि स्थिरम् अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय १॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थः सन्मत्कर्मपरमो भव मदर्थमपि कर्माणि कु-
र्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथेतदप्यशक्नोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः ऊरुयतात्मवान् ११ ॥ अथेति प्रका-
शेपत्यासार्यम् यदियथा प्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे मयि चित्तमनो बुद्धिहृत्प्रात्मकमन्तःकरणं स्थिरं सर्वास्ववस्था-
सु विचलाधानतया दृढमावेशयितुं समर्थयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि न प्रभवसि ततोऽभ्यासयोगेन कर्मयोगां-
शतया वक्ष्याम्याय संसूचितं संविधानेन तत्र योगशास्त्रप्रणीतेति कर्तव्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मकाभ्यास-
प्रधानेन समाधिना माययोक्तस्वरूपमातुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छाभिवाञ्छस्व मत्स्वरूपप्राप्तिमसन्धः पदित्यागेनाभ्यासयोगसः

५६

जे

११३

पिकर्मयोगयोग्यताहेतुभूतमनुतिष्ठेत्यर्थः एवंविधेष्वभ्यासेऽभ्यासयोगोऽसमर्थः शक्तः सत्कर्मपरमो मदर्थकर्मणि सत्कर्मणि
 तात्वेव परमान्धभीष्टसाधनतया प्रकृतानियमसतया विद्यो भव कर्मयोगाद्भूतयाऽभ्युपगतस्य म्भ्रप्रणिधानाद्यस्य क्रिया
 योगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः ततोपि हि मत्स्वरूपा वा निलक्षणा समाधिफलसिद्धिर्भवति अतएवाह मदर्थमपि कर्मणि कुर्वन्
 सिद्धिमवाप्स्यसीति अथेतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्नोति असमर्थस्त्वभवसि तदामद्योगमहिषयं समाधिमास्थि
 तः फलत्वेन समाश्रितः सन् सर्वेषां पूर्वोक्तानां कर्मणां अनुष्ठीयमानानां यत्फलं तत्तल्लोकान्तरोपभोग्यनानाभोगात्मकसिद्धिरपि
 तस्य त्यागमनभिसन्धिना सन्त्यास यतात्मवान् सर्वस्मादिषयान्निगृहीतान्तःकरणं न पुक्तः सन् कुरु निष्पादय मयि मनः समा
 धाय शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तज्ञानप्रसाधनोपायतया फलान्तराभिसन्धानं विनानुतिष्ठेत्यर्थः ११ ॥ एवमु
 पदिष्टानां भगवदुपासाभेदानां क्रमेण पूर्वस्पर्धस्पर्धानुष्ठानासामर्थ्यसत्पुत्रस्योत्तरस्याऽनुष्ठानं यदुपदिष्टं तन्नां वरत्वापेक्षया
 किन्तुऽधिकारिविषयस्य त्यागस्य सुकरत्वं मेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह ॥ अथो हि ज्ञानमभ्यासाज्ञानाद्यान् विशिष्यते
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरा १२ ॥ हि शब्दो हेतौ यस्मादेवं विद्यो व्याख्यातक्रमश्च विवक्षितस्तस्मात्तत्राप्रैय सर्वक
 र्मफलत्यागं योग्यतातिशयवशात्सुकरतरं त्वं कुर्विति पूर्वोपर्योक्तोक्तयोः सम्बन्धः कीदृशः क्रमः इह ज्ञानेययोक्तयोपपत्त्या स
 र्वभावानां परब्रह्मरूपतावगमः तदभ्यासादभ्यासयोगात्पूर्वोक्ताच्चेयः सुकरत्वात्प्रशस्यतरमभ्यासयोगो हि सर्वविषयप्रतिषेधक
 मेवाचित्तहृतीनां निरोधेयतः सच यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिष्ठबुद्ध्याधिकारिविषयस्ततः प्रतिष्ठितबुद्ध्याधिकारिविषयज्ञानं तदपे

तर

मं

गी. टी.
रा.
११४

क्षयासुकरत्वात् श्रेयउक्तम् अतएवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासुकरत्वेतस्मादधिकतरः क्लेश इति प्रागुक्तं एवंविधाच्च ज्ञानाद्यानं ज्ञाने
निश्चितोपेयवस्तुचिन्तने विशिष्यते सुकरत्वादतिरिच्यते तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षात्कारप्रवृत्ते विशिष्टो धिकारी तद्विषयत्वेने
वतस्य सुकरत्वं एवंविधाच्च ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते यतो ह्यदमानावस्थो नादृग्ध्यानलक्षणो हि कर्मणि व्यतिरेकबुद्धिः
स्फुरत्येव तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयस्तादृशं सैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते इत्युक्तं यस्मा
त्तेहैवंविधस्त्यागो विवक्षितः यस्मान्हं कर्तानमेकर्मफलेन सम्बन्ध इति प्रलापमात्रेण निष्पत्तिः किन्तु व्यतिक्रान्ताभ्यासादिश्चैव स्या
सिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां परं ब्रह्म स्वदृष्टेनित्यमनुभवाद्यतिरिक्तस्य फलस्याऽदर्शनमेव त्याग उच्यते अतएवाह त्यागाच्छान्तिरः
नन्तरेति शान्तिः सङ्कुल्य विकल्पहो भ्रमस्तया दहय चित्तात्र स्वदृष्टे परमात्मन्येव भगवतः हमित्यभेदेन निरुपपन्नवासंविदो विप्रान्तिः
तस्यास्त्यागस्य च नास्त्यन्तरव्यवधानं यपवत्यागः सैव शान्तिरीश्वरसमापत्तिलक्षणा सिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिरनन्तरेत्युक्तम् अनन्त
रमिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैष एवार्थो बोद्धव्यः १२ ॥ अथेदं शास्त्रागिनः परसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणा मा
ह ॥ अद्वैष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः सम उः ख सुखः क्षमी १३ सन्नुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढ नि
श्चयः मण्यर्पितमनो बुद्धिर्धो मद्रक्तः समे प्रियः १४ ॥ परब्रह्मात्मकमत्स्वरूपसमापत्तिमूर्चकैवंविधगुणविशिष्टो यः समद्रक्तः
स एव मे प्रिय आत्मभूतत्वादयितः कीदृशः सर्वसाम्यसमापन्नताद्यगचरेषुः विलेषु भूतेषुः द्वेषा द्वेषलक्षणादोषरहितः स्वात्म
तया सर्वभावजातेषु पतस्तस्य हेयाभावाद्द्वेषाभाव इत्यर्थः अनेन भावनिषेधात्मके समर्थो द्वेषदोषानुबन्धानुच्छेदः प्रागुक्तो नूतितः

११४

अतएव मैत्रः सर्वसौहार्दवान् तथा करुणो दयावान् यतो निर्ममः समेदमेतदर्थं क्रियाकारितया स्वमिति परिग्रहबुद्धेर्निष्क्रान्तः तथा देहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहङ्कारप्रत्ययान्निष्क्रान्ते निरहङ्कारस्तथा समेदेद्यत्तमात्रेण प्रतिभासमानत्वादः नन्तरा विष्कृतद्वेषरागात्मकविकारत्वात्तुल्ये सुखदुःखेयस्य तथा क्षमीक्रोधादिविकारहेतुषु तितित्तावान् तथा स्वीकृतज्ञानपरास्मत्तत्त्वान्नित्यतृष्टः सदाः तितिरभिकाङ्क्षः तथा यतात्मा यतः स्वात्मन्येवावस्थापितग्रात्मा येन स तथा सर्वस्य प्रबुद्धा अनात्मनि धनोदोनियमितात्मप्रत्ययाः तथा १८ निश्चयः केनचिद्विकल्पेन प्रकंपयितुमशक्यत्वाद् ८ सुस्थिरो ध्यवसायायस्य स तादृशः तथा पूर्वव्याख्यातक्रमेण मयि परमात्मन्यर्पिते निवेशिते मनोबुद्धीयेन स एवंविधशराविशिष्टो मद्भक्त उच्यते एवंविधसामग्रीमदाराधनोपकरणासम्पदित्यत्र तात्पर्यम् १८ ॥ इदानीं मुत्तरेषु भ्रातृकेषु प्रकृत्यभक्तविशेषरातेनोपात्तानि पदानि बद्धशेषा व्याख्यातप्रार्थयत्वात्पद्यन्ते एव ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षमर्षमभयकोपैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १९ अनपेक्षः शुचिर्दत्तउदासीनो गतव्यथः सर्वारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः समे प्रियः १६ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान्यः समे प्रियः १७ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सुदुर्जितः १८ तुल्यनिन्दस्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमात्मे प्रियो नरः १९ ॥ गतार्था न्येता निविशेषणानि किन्तु कृतकृत्यतायक्तिहेतुभिः परमयोगिसम्बद्धैरेवंविधैर्गुणैर्मुक्तो यः समद्भक्तो भवतीति एतावदत्र तात्पर्यप्रयोगोक्तम् ॥ १९ ॥ अथाध्यायमुपसंहरन्नाह ॥ ये तु धर्मास्तमितं दयया क्लृप्तं पश्यन्ते अदधाना मत्परमाभक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः २० ॥ ये भक्ता मत्स

। यो द्वे मे ।

गी.टी.
रा.
११५

पर्यापरमत्परायणाः इदं यथा प्रतिपादितं धर्मादृतं मत्स्वरूपोपासनात्मकसदाचारमयममृतमविनाशित्वकाशां वस्तुपा
सते नित्यानुशीलनेनोपसेवने तेः तीव्रसुतरां समप्रियावल्लभानेते मन्त्रो व्यतिरिक्तोऽप्यर्थः कीदृशाः सन्त उपासते अहं यानाः
समस्तसिद्धिबीजभूतां अहं भजनः अतएव च मत्परा मा अहमेव यथोक्तस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मा सर्वोपायैरुपेयतया
परमः प्रकृष्टेयैषां ते तथा अहमूलमत्समापत्तिफलापरांसिद्धिमुपगता इत्योम २ ॥ सर्वार्थप्रार्थनेहारहितमपि सत्मान
संलोभयन्ती लक्ष्म्या यत्र स्वयेषाविकसति भगवद्भक्तिकल्पद्रुमश्रीः तानित्यनन्दनोदी विहरणविरसाः कौतुकात्कामपीमोमे
कां विप्रान्नभूमिं श्रयत कृतधियो द्वादशाध्यायवृत्तिम् ॥ ॥ इति श्रीमदाज्ञानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभ
द्रनाम्नि भगवद्गीता विवरणे द्वादशाध्यायः १२ ॥ ॥ ओम् अध्यायद्वादशकेन प्रक्रान्तप्रयोजनविषयमशेषमभिधेय
तत्त्वमभिहितं प्रायशानकश्चिद्वक्तव्यशेषो विद्यते के वस्तुतः पार्थैव शिष्टेनाध्यायपञ्चकेन निर्मलीकरणयेदानीं प्रवक्ष्यते त
था च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमेण पारमार्थिकयथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेश्वरो निरुपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनत
येकमेव स्वस्वभावं वैद्यवेदकविभागपरिकल्पनया शाखाद्वयेन प्रसृतं मवभास्यमासिमां मायामपी महाबाहुरामः श्रययत्सा
विषयविषयिविभागेन शरीरशरीरिभावेन चावभासमाना समस्तं ससारिचक्रं पर्यवरुध्यावस्थिता तस्याः स्वेच्छयानुग्राहत्वेन
परिहृती तं जने प्रत्युद्भयनोपायभूते सकले प्रकरणे तत्र तत्र प्रतिपादितस्वरूपं ज्ञानलक्षणमर्थं परमेश्वरपदोपदिष्टवान् तत्र विषय
विषयिविभागेनोपस्थितायास्तस्या उद्देष्टनाय स प्रमत्तानलक्षणोऽर्थः प्रपञ्चितः तथा हितत्र परमेश्वरतत्त्वस्य जडोच्चेतनविभा

पंच

११५

संभृतानां =

३

गी.टी
रा
११६

११६

नवे
ना

हिनां मायानिमीलिततत्त्वदृशां स्वप्नेपिनोन्मिषति यावदीश्वरानुग्रहशक्त्येव सा तत्त्वदृक्तेषां नोन्मिलिता तेनानुगृहीतएवविषयो
ऽस्पृजानस्पृतितात्पर्यम् यत उक्तं तद्विदः केचनेनैव योगिनस्तं विदुरिति १ ॥ ननु परमार्थतएकएव प्रमाता प्रतिपादितः प्रतिज्ञे
चष्टयकृत् यके दकप्रतीतिरवादिता व्यवस्थितेति स्वसिद्धान्तविरोधश्चान्तिपरिहर्तुमाह ॥ तेनैव ज्ञेयं चापि मां विदिसर्वज्ञे त्रेषु भारत।
ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्ज्ञानं यत्र ज्ञानं मतं मम २ ॥ इह वेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनो लक्षणा मुक्तमः तः परस्परभिन्ना
नां लक्षणिकानां वस्याजुषां वेद्यानां शरीराणां मेव भिन्नरूपत्वं व्यवस्थितं नतु वेदकत्वमात्रतयेव तदधिष्ठायकत्वेन व्यवस्थितस्य
पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्वमस्ति सर्वदेहगतत्वेपि वेदके कलक्षणाव्यभिचारात् यावत्प्रतिशरीरे जात्यवच्छेदेन
पृथक्प्रतिपत्तिस्तदचिन्त्येश्वरमायाशक्तिविलसितमेव अतस्तद्गुदासार्थमेव चायमुपदेशः प्रबुद्धान्प्रत्यर्जुनमुत्तेनोच्यते।
सर्वज्ञे त्रेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थितेषु परिसङ्ख्येषु शरीरेष्वेकमेव मां ज्ञेयं परमात्मानं जानीहि यथैकज्ञेयगतना
नावयववेदकत्वेनैव ज्ञेयप्रतीतिमायादशायामवस्थिता तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमार्थिकोऽहमेव ज्ञेयः ततश्चैव वि
धयोः ज्ञेयज्ञेययोर्ध्यानं सम्प्रतिपत्तिस्तदेव मम ज्ञानाभिप्रेतं नतु साङ्ख्यदिप्रतिपादितयोः शरीरशरीरिणां विवेकज्ञानमात्रं
तात्त्विकं ज्ञानमिति तात्पर्यम् ३ ॥ इदानीं नादर्शनभेदेन व्यवस्थापितानां रूपस्यापि ज्ञेयस्य वेद्यत्वमात्रसामान्यलक्षणाभेदात्काञ्चिदे
व दर्शनक्रियामाश्रिततत्त्वज्ञेयप्रतिपादयितव्ये वेदाद्यागमप्रसिद्धसाङ्ख्यप्रक्रियासमाश्रयान्प्रतिपादयिष्यमाणं ज्ञेयस्वरूपमुप
क्षेप्यमाह ॥ तत्तेनैव यच्च यादृक्कथं द्विकारियतश्च यत् सचेयो यत्त्वभावे अतस्तमासेन मे मृणा ३ कृधिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विवि

११६

तत्रयत्नेऽयम्
तत्रैतत्तुल्यं ॥

साचतत्रस्पसाध्यमानावस्यासन्दिग्धबुद्धितदशाः नुत्तीर्णपुरुषविशेषविषयतयाः सांसिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भू
तविश्वदृष्टादिगुणपिप्पुनितसंशयादिदोषाभावनिरमलप्रज्ञापदेश्यपुरुषविशेषविषयायामुपन्यस्तायांमतिकालुष्यादृतेन
किञ्चित्प्रयोजनं नहिस्त्वसिद्धं सुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषप्रतिपत्तसाधनावस्याप्रतिपादनेन प्रस्तुताहारवैरस्यजन
नमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः सम्भवतीत्यः काण्डपाणिउत्पप्रकटनताण्डवाउस्वरविडम्बितात्मनांमार्गोनगन्तव्यः ६ ॥
तदेवं यथोपक्रान्तेक्षेत्रलक्षणं तावन्निर्णीतमिदानीं सचयोयत्सभावश्चेत्पुपक्रान्तेक्षेत्रलक्षणं निर्णीतव्यतयावशिष्यते सचक्षेत्रं
चापिमांविद्धि इतिमुख्यपेवैकः क्षेत्रज्ञोविवक्षितः तस्यैतयंयत्तत्रवक्ष्यामीत्यादिनावितपलक्षणंवक्ष्यति सम्प्रतितुतादृशस्यक्षेत्रं
स्यात्तस्यचक्षेत्रस्ययज्ञानंसम्यक्वेदनेमुख्यज्ञानतयाप्राक्प्रतिपादितंयादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्यतेसोःभिव्यक्तिहेतुगुणगणय
वज्ञानमितिप्रतिपादयितुमाह ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाज्ञानिगार्जवम् आचार्योपासनंशौचंस्वैर्यमात्मविनिग्रहः ७
इन्द्रियार्थेषुवैराग्यमनहङ्कारपवच जन्ममृत्युजराव्याधिः खदोषानुदर्शनम् ८ असक्तिरनभिषङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं
समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशमेवित्वमरतिर्जनसंसदि १० अध्यात्मज्ञान
नित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोन्मथा ११ ॥ सङ्घर्षादिदोषप्रसक्तस्यप्रसिद्धपुरुषान्नरातुष्टीयमा
नसदाचाराः नृकरणासङ्गः त्योमानश्च्युते सचानुहितस्यापिसदाचारमात्रस्यसंसारश्चभ्रपातफलतामावहन्नासुरसर्गभारजन
विषयोमहादेवः तयाचोक्तम् मानाग्निहोत्रमुतमानमौनमानेनाधीतमुतमानयज्ञः चत्वार्येतान्यभयङ्कराणिभयंप्रयच्छन्मयथा

गी.टी
रा.
१६

कृतानीति चत्वार्यग्निहोत्रादीनिवस्तूत्याश्रमधर्मरूपाणि शास्त्रादितत्वादः नुष्ठीयमानान्यभयंतावत्कुर्वन्ति मानादिदोषरहितवि
त्त्वेन कृतानि प्रत्युत महद्भयमनुष्ठातः फलन्तीत्यपि शस्यश्लोकस्यार्थः एवंविधो मानो विद्यते यस्य समानीतस्य भावो मानित्वम्
तदभावोऽमानित्वं शुद्धसङ्कल्पत्वं नाम गुणोत्तानाभिव्यक्तिहेतुत्वात् ज्ञानमित्युक्तम् एवंमेवाऽदम्भित्वं दम्भो हि मानादिदोषरहितसङ्क
ल्पत्वे सति दृष्टमात्रफलतया सदाचारानुष्ठानं व्याजेन धर्माचरणमित्यर्थः सविद्यते यस्य सोऽसदस्मीमिथ्याचारस्तस्य भावो दम्भित्वं त
दभावोऽदम्भित्वं सम्प्रक्रियानुष्ठानमित्यर्थः तदपि सर्वज्ञानमेव तथा हि सा हि शास्त्रीयनियमने रपेक्षणा द्वेषलोत्यादिप्रयुक्तस्य प्रा
णिनां जिज्ञासा तदभावोऽहिंसा निसर्गतस्सर्वभूतेषु करुणा ईक्षितत्वादनभिद्रोहस्तदपि ज्ञानम् तथा चान्तिः परैरभिद्रुह्यमानस्य सत्य
पि प्रतीकारसामर्थ्यस्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वाद्वा दुःखनः कर्मभिरः विकारित्वं सापि हि ज्ञानम् न त्वः हिंसा क्षान्त्यादि ज्ञानत्वं तत्क
थं तत्त्वज्ञानोपदेशविषयत्वेन परिगृहीतस्यार्जनस्य यज्ञसङ्गमादिक्रियानुष्ठानेनियुज्यमानस्य तद्गता हिंसाऽक्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेना
पदिष्टोच्यते यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनावस्थिता हिंसा क्षान्तिश्च हिंसेवन भवति न च क्षान्तिरित्युक्तमेव प्राक्
आर्जवमज्जत्वं यथा हृदयं वा दुःखनः प्रवृत्तिहेतुरङ्गुलितता यदेव प्रशंसन्ति सर्वजिज्ञासु यदमार्जवं ब्रह्मणः यदमिति तदपि
ज्ञानम् एवं यच्चैते धर्माः परमेश्वरानुग्रहसूचकदेवसर्गभाजानां तस्य प्रहीयमाणसदसत्कर्मसन्तानस्य संसारस्वरूपप्रत्यवे
क्षायोपप्रसक्तस्य सहसैव जायन्ते ते च तद्दृढकृतप्रतिष्ठस्य ज्ञानतरोर्मूलसन्नतिस्थानीयाः तद्युक्तस्य पुरुषः नुग्रहशक्त्या कल्या
णमित्रसंस्तवादिना प्रेर्यमाणस्य चार्थोपासने सङ्कुर्वाराधनेनामधर्मेण उपपद्यते स ज्ञाने ज्ञानतरोः किलोसोक्तं नृस्यानीयो धर्मः

१६

स्मा

षडन्तरीकाः शाखां प्रतानकल्याग्रमीधर्माः प्राडर्भवन्ति तद्यथा शास्त्राधिगमपुरस्सरः संस्कारविशेषस्तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो
 विवेकः विज्ञाततत्त्वज्ञपस्यहेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानोन्मुख्यत्वं आचार्योपासनादेवविधधर्मोदये सति पञ्चवपुष्यस्यानीयाः
 शोचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ताधर्मविशेषाः समुन्मिषन्ति तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुपुतासुतासुकि
 यास्वासक्तचित्तस्य तद्गुणोऽस्मान्बध्यमानस्य प्रथमः शोचो नाम गुणः सर्वक्रियाणां तत्पूर्वकत्वाच्च तच्च द्विप्रकारं बाह्यमाभ्यन्तरं च तत्र बा
 ह्यमधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षयानियतेति कर्तव्यतया मज्जलादिना उष्ट्रद्वयगन्धलेपाद्यपासनपर्यन्तामजा आभ्यन्तरं
 बाह्यनिवृत्तौ सत्याश्रद्धोऽस्मीति निर्विघ्नवाप्रतिपत्तिः यांभावमुद्दिशित्याहुः पतञ्जलेशोचंकायवाङ्मनोनिर्वर्त्यानां तपः स्वाध्यायध्याना
 दीनां गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यम् अथ स्पेयं संशयादिदोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वचञ्चलता तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रहः
 आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषिद्धादिषयादिनिग्रहो नियमनम् ततश्चेन्द्रियार्थेषु विषयेषु दृष्टानुप्रविकेषु क्षयातिशयादिदोषदर्श
 नाहे रागं रागदोषरहितत्वं तत्प्रकर्षसमासादनात्तत्त्वान्तरेषु गुरुषु पिपर्यवस्यति तस्मिंश्च तादृशे गुरोसत्यनहङ्करादृशेऽस्मी
 ति उरभिमानाभावो यदि वा शरीरादावः ह मस्मीति प्रत्ययनिवृत्तिः ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्येव उः स्वस्वमहादोषस्यानुदर्श
 नं दृष्टो निरूपणम् तद्यथा गर्भवासादिनिरतिशयकृशानुभवादिकं जन्मनोऽःत्वं प्राप्तिशरीरग्रहस्यावश्यं भाविमरणादुः
 त्वं तथा सति शरीरे वा ईकरोणादि उः त्वमिति शरीरित्वं नामादिमध्यान्नावस्थासु उः त्वमयमेवेति विवेकहर्म्यादि ३७ः स्वपरवि
 षयत्वेन विवेकं क्षमः यथोक्तं प्रज्ञा प्रासादमारुह्य अशाच्यः शोचते जनान् भूमिष्ठानिवशे लस्यः सर्वान् प्राज्ञोऽपश्यतीति तथा वि

वि

गी. टी.
श.
११५

नः करणत्वं

धम्मचस्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेषुः सक्तिरसङ्गः औदासीन्यम् तथा दृष्टव्यं हेतुषु सतकलत्रभवनादिषुः नभिषङ्गः सर्व
स्वग्रहपरित्यागः एतांचदशां प्राप्तयेष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सतीषु समचित्तत्वं हर्षशोकद्विकाररहितम्।
एवमेव तस्याज्ञानतरोर्नानाविधयल्लवपुष्पस्यानीयायां गुणसामग्र्यानिर्दृष्टायां फलस्यानीयामधिभक्तिरुपासा कौदृशी, अ
व्यभिचारिणी निरयाया केन हेतुनाऽन्येन योगेनाऽन्येन यथाप्रतिपादितमत्त्वत्रूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः समन्वयो न्यो
गस्तदः भावो न न्ययोगस्तेन किमुक्तं भवति सर्वभावानां मत्त्वत्रूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनं ज्ञानतरोः फलभूता मुख्या मद्रक्तिः सा हि
चतुर्थी ज्ञानित्वत्रूपा भक्त्यवस्था यथा क्तं प्राक् ज्ञानीत्वा त्वमेव मे मत इति तस्यांच सत्यां विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तदेशस्य तादृशानि
रुत्तरभक्तिरसामृतस्तदविच्छेदकारि चेतना चेतनवस्तुरहितस्य गिरिगुहाषुण्णसवितुलिनगुप्रगटहादिदेशस्य सेवित्वं भजनशील
ता तद्विपरीतायां जनसंसदि चित्तव्युत्पन्नहेतुलोकसभायामऽतिरुहेगस्तत्परिहरणमित्यर्थः तथाऽध्यात्मज्ञाननित्यत्वमः
ध्यात्मनियज्ञानं परमात्मस्वभावसंवेदनं तन्नित्यमव्यभिचारीयस्य मतया तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मिंश्च सतितत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्र
स्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः पूर्वोपादेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पयता उत्तरेण सिद्धत्वेव
प्रतिपादितम् सपवाऽर्थः प्रयोजनं फलं यस्मै तितत्त्वदर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरासिद्धिरित्यर्थः एते विविक्तदेशसेवित्वाद्यस्तत्त्वज्ञा
नार्थदर्शनान्नाधर्माः फलभूताद्या भक्तिरसस्यानीयाः इत्येतावती गुणसामग्री ज्ञानमिति प्रोक्तं स्पष्टार्थः अत उक्ताङ्गुणसमूहादः
न्यथाऽन्येन विपरीतेन प्रकारेण मानित्वदम्भित्वादिना यत्स्थितं तत्सर्वमज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यम् एतच्च पुरस्ताद्देवासुरसर्गकथनप्रसङ्गे न पुन
रपि ज्ञानाज्ञानलक्षणवद्वति ११॥

११५

ज्ञान

पवंविधेन च ज्ञानेन ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथाक्तेन ज्ञानेन फलतया वस्थितं परमात्मलक्षणं
वस्तु तदिदानीं प्रवक्ष्यामि तत्त्वज्ञं प्रकर्षेण कथयिष्यामि यदुद्धामृतमविनाशि स्वयं मश्नुते व्याप्नोति नन्तः न न्यसंवेद्यं सर्वं
संवेदकस्वभावस्य कथमिदं ज्ञातव्यं वस्तु तत्र ज्ञेयत्वेन व्यपदेशः कृतः सत्यं न तस्य वस्तुनः परमार्थतो ज्ञेयता सम्भवति कि
न्तु आरुरुक्षवस्यायां ज्ञातृज्ञेयविभागात्मकत्वात् पचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रवर्तते न तु वास्तवेन दृष्टेण तस्य ज्ञेयता विवक्षिता
यतः सोऽयमहं मिति स्वात्मत्वेन प्रत्यक्षमर्थवत् तस्य ज्ञानं तद्वदहं मिदं वेद्यं इति व्यतिरेकेण तस्यैकस्यानुभूतिरत्र मात्र लक्षणस्य तत्त्व
स्यावगमः सम्भवति ॥ तथा विधान्येव तद्विशेषणान्पाद ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न स न्ना स उच्यते १२ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वं
तोक्षि शिरोमुखम् सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् असक्तं सर्वभेदे च
निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४ बहिरन्तःप्रभूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च यत् १५ अविभक्तं विभक्तेषु
विभक्तमिव संस्थितम् भूतभर्तृवत् ज्ञेयं प्रसिद्धं प्रभविष्यत् १६ ज्योतिष्मत्पितृज्योतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि
सर्वस्य विहितम् १७ ॥ किं ज्ञेयमिति ससंज्ञं निर्दिशति परं ब्रह्मेति परमार्थस्य सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ञेयतया सम्प्रत्या
भासेत तदपरं यज्ञात्मा तत्त्वज्ञं तत्परं ब्रह्मेत्युक्तम् कीदृशं तदः नादिमत इदं वेद्यं वस्तु सर्वज्ञे ब्रह्मसाधारणं पृथिव्यादिदृश्यविष
यतया व्यवस्थितं तथा प्रतिज्ञेयं शरीरतया व्यवस्थितं सुभयरूपतया प्राकप्रतिपादितं कारणपेक्षतया सर्वमादिमदागमायायिधर्म
कत्वादिकोऽप्यवच्छिन्नं तच्चान्नकोऽप्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीतं तत्कारणान्तरसद्भावं निरूपेत् अनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तम् अन्यच्च की

त

त

त

गी.टी
रा.
१२०

दृशम् न सदिरहस्यदिन्द्रियैर्वासाभ्यन्तरेरिदमिति गृह्यते तन्मायीयैः प्रमातृभिः सदिति प्रतिपद्यते ब्रह्मतत्प्रमात्रेकस्वभावत्वात्
त्सर्वेन्द्रियोगाचरभूतं तथा सन्नभवति चेवमसन्न उच्यते यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्ववस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भावका
रणाकथमसदिति वक्तुं शक्यम् अतएव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृरूपस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादयितुमाह सर्वतः पाणिपादंतदि
ना सर्वेषां ज्ञेयज्ञानां यानि पादादीनि कर्मेन्द्रियाणि यानि च चक्षुःश्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि तत्र क्रियाज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि
तास्यः साधारणाकर्तृज्ञातृशक्तेरेकस्यैव तस्यैव विश्वात्मनः शक्तिभेद इति तात्पर्यम् यत आह सर्वमावृत्त्यतिष्ठतीति एकमेव तत्त्वं
सर्वमिदं जगत्कर्तृतया ज्ञातृतया च व्याप्य वर्तते इति अतएवाह सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति यानि नानाज्ञेयज्ञसम्बद्धत्वेनावभा
समानानि सर्वाणि वासाभ्यन्तराणीन्द्रियाणि तेषां शब्दादिविषयावभासकत्वादयो ये गुणाधर्मास्तानः वभासयति प्रकाश
यति यत्तत्रेयाक्तं स्वयंतु सर्वेन्द्रियवर्जितं न हितस्य मायावभासिताः वच्छिन्नस्वरूपे ज्ञेयवन्नियतेन्द्रियाधीनज्ञानमित्यर्थः
तथाऽसक्तं विष्णुश्चिन्मात्रेकस्वभावव्यस्थितत्वाद्देहद्रूपेण प्राकृतेन प्रपञ्चनाऽमिश्रीभूतम् अथ च सर्वम् तत्सर्वं विभर्ति धारयति
यत्तत्र हितत्वे वेद्यव्यतिरिक्तस्वभावेऽपि सर्वमिदमवस्थितं तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाः भावात् अतएव निर्गुणं गुणोभ्यः सत्त्वादि
भ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सुखदः स्वमोहवृत्तिभ्यो निष्क्रान्तं तेभ्योऽनन्यव्यतिरिक्तस्वरूपे न हि ब्रह्माऽनित्यसुखात्मकं भ
वति केवलमाकाशमिव सूर्यातपरजस्तिमिरादिभिस्तैस्तैर्गुणैरत्यन्ताः स्पष्टस्वरूपमपि तत्तद्विचारमन्यैः प्रमातृभिस्तद्वत्तया
गृह्यते वस्तुतस्तु गुणभोक्तृत्वाद्गुणानऽनुभवितृतया भुङ्क्ते न तु तेन तत्स्वरूपमात्रियते अतएव न वच्छिन्ननिजमाहात्म्यविश्वरूपत्वा

द्या

१२०

दाकाशमिवद्यदादीनां सर्वभूतानां चराचराणां बहिर्ज्ञेयभावेनाः नृत्तात् भावे चावभासमानमपि परमार्थतः सामान्यसंवित्त्वभावमेवैकं
 तत्त्वं व्यवस्थितं देहादिप्रत्ययव्यवधानमात्रकृतो वासाभ्यन्तरव्यपदेशः अतएवाह नित्यनिश्चलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वादचरंगति
 धर्मविवर्जितं सर्ववस्तुवेदकतयानित्यप्रसृतशक्तित्वाच्चरंगमनशीलमिव तथोदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसू
 त्तमेतत्तस्माच्चसौक्ष्मात्कारणादः विज्ञेयमिदमित्यनवधार्यस्वरूपम् तत्पुनरसर्वप्रमातृणां ज्ञेयत्वाभाहूरस्यमतिविप्रकृष्टम् अथ
 चतद्दिनाकस्पदिदपि ज्ञानस्य कर्मणोऽनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिकेऽभाशे स्थितम् तथा विभक्तेषु देवमनुष्यनिर्यगादित्वात्परस्य
 शक्तिनेषु वस्तुषु सामान्यसंविदात्मकत्वेनाऽविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् अथचविभक्तवच्चस्थितं भेदेनावभासमानत्वात् तथातत्र
 त्वंभूतभर्तृ सर्वभूतानां तस्य तस्य रूपस्यावस्थितेकहेतुत्वाद्धारकम् तथाग्रसिस्तुसंहारशक्तिपुक्तत्वाद्भुवनशीलम् तथाप्रभविस्तु
 उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गाकारणमित्यर्थः तथा ज्योतिषां सौम्यादीनां प्रकाशकानां प्रकाशहेतुत्वाज्योतिः प्रकाशकम् ता
 निहिजगद्भावप्रकाशकान्यपि संवित्प्रकाशप्रकाश्यानि अतएव तमसः परमुच्यते यत्परप्रकाशं तत्तत्त्वयमप्रकाशात्मकत्वात्तमोह
 यं तस्मात्तत्त्वपरं सर्वप्रकाशेकरूपत्वात्प्रकृष्टं व्यतिरिक्तं वा तथा ज्ञानज्ञेयज्ञानेन यथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयमात्मतया प्रत्य
 भिज्ञेयमित्यर्थः यतो ज्ञानगम्यं ज्ञानं विना तथा विषयीकर्तृमशक्यम् परमार्थतस्तु सर्वस्य कस्यचित्प्रमातृर्हृदि हृदये संवेत्तया
 विशेषेण स्थितं सिद्धवस्यायां तथा स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् १० ॥ उपसंहरति ॥ इति ज्ञेयं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः मङ्गलपूत
 द्विज्ञायमद्वावायोपपद्यते १५ ॥ इत्येतावता ग्रन्थेन ज्ञेयं महाभूतानीत्यादिना प्राकृतभावमयं शरीरं तथाऽमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्श

वा

यत्

मी. टी.
रा.
१२१

नान्तर्यमप्यज्ञानं तथा हेतुज्ञां चापि मां विद्धि सर्वज्ञे त्रेष्वित्यादिना मुख्यहेतुज्ञाप्येयं तत्तन्मिति प्रधानं पदार्थत्रयमेतत्तुक्तं यतो म
द्रक्तो मदनुग्रहादेव मत्सर्पया पर एतन्नित्यं ज्ञात्वा मद्रावाय मत्स्वरूपमप्यत्रये उपपद्यते उपपन्नः समर्थो भवति १८ ॥ अथ यदे
तदत्र ज्ञानमुपदिष्टेन प्रकृतिहेतुज्ञपरमात्मलक्षणा पदार्थत्रये निर्णीतमिति सङ्गः हेतुः कारणप्रदर्शयितुमाह ॥ प्रकृतिं
पुरुषं चैव विद्ध्यः नादी उभावपि विकारोऽग्राणां चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् १९ ॥ येषां प्रकृतिः सप्तमे विषयभावेन सम्प्रतिश
रीरभावेन विभज्य प्रतिपादितस्वरूपा तेषां वयः पुरुषो विषयित्वेन शरीरित्वेन प्रतिपादितः एतावेवाऽन्यान्यसम्बद्धत्वेनाऽनादी
विद्धि जानीहि न हेतुयोरेकता सम्बन्धस्य पूर्वकोटिरुपलभ्यते ज्ञानात्तु यथोक्तस्वरूपादन्ते कोटिरस्तेषां नयोरेवमनादित्वं सम्ब
न्धस्य तत्र तात्पर्यम् न तस्य मशीर्विक्रयानित्यत्वं प्रतिपादनं यतः प्रकृतेर्वैद्यता उदयव्ययधर्मयोरित्येव सति प्रवादित्यत्वं पुरु
षस्य तु परमार्थतत्त्वं विद्ध्य तत्कृतस्य नित्यत्वं अतएवाह विकारान्महदादीन्ग्राणां च सत्त्वादीन्वैद्यैकस्वभावान्प्रकृतिसम्भवान्प्रधा
नकारणान् जानीहि १९ ॥ एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं यथा प्रकृतिः प्रतिपुरुषं नानाशरीरभावेन सम्बद्धा
पुरुषश्च प्रतिशरीरं नानाहेतुज्ञभावेन यथा सम्बद्धस्तथा प्रतिपादयितुमाह ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषस्तु
त्वदुःखानोभोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २० ॥ कार्यमहाभूताद्यात्मकं कारणानि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि इति शरीराद्यात्मकः समूहः
कार्यकारणशब्देनोच्यते तस्य कर्तृत्वे तावन्मात्रनिविष्टाहं प्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तहेतुः कारणम् सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता सती
तन्निविष्टाहं प्रत्ययनिमित्तं तथा सुखादीनां वैद्यताद्वाग्यानामात्मनो योभोक्तृत्वाभिमानस्तत्रैवैकस्वभावत्वात्पुरुषवकाराणां

१२१

ता

सतिपुरुषप्रत्ययेसुखदःत्वात्मनोभोग्यस्यविषयत्वंपुरुषस्यविषयित्वव्यपदेशः २० ॥ कृतः ॥ पुरुषःप्रकृतिस्स्याद्विभुङ्क्तेप्र
कृतिजान्गुणान् कारणांशसङ्गेऽस्यसदसद्योजनिसु २१ ॥ यस्मात्प्रकृतौनानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेनपरिणामेप्रधा
नेस्थितोमायावशावन्मात्राःहङ्कारवष्टम्भेनवर्तमानः प्रकृतेस्सम्भूतान्गुणान्मात्रादीन्सुखाद्यात्मनापरिणामान्भुङ्क्ते वेदक
त्वेनविषयीकरोति यतोमहाभूतगुणाःशब्दादयःसुखाद्यात्मनावेद्यत्वमापन्ताःपुरुषस्यविषयित्वव्यपदेशहेतवः पञ्चशरीरश
रीरिभावेनविषयविषयिभावेनचप्रकृतिपुरुषयोरविवेकजःसम्बन्धः ततश्चास्यपुरुषस्यगुणोपशरीरात्मनाविषयात्मनाचयस्स
ङ्गेःहङ्कारममकारात्मकोदृढःसम्बन्धस्तत्सतीषुसत्त्वगुणाप्रधानास्वःसतीषुचरजस्तमः प्रधानास्तुयोनिष्टत्यक्तिकारणमृ
त्तिषुयानिजन्मानिपुरुषादिरूपतयासम्भवास्तेषुगुणसङ्गपवकाराण्हेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्तासंसारितापुरु
षस्येत्यर्थः २१ ॥ यतःपरस्यतत्त्वस्यदेहेस्मिन्नानापुरुषसम्बन्धिनिदिधास्थितिरित्याह ॥ उषद्रष्टानुमन्ताचभर्ताभोक्तामहे
श्चरः परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः २२ ॥ महेश्चरःसर्वपुरुषेष्वर्यापेक्षयामहानत्युत्कृष्टश्चरःप्रभुःपरब्रह्मश
ब्दापरपर्यायः स्वमायोद्भावितापुरुषव्यपेक्षयादेहेस्मिन्पुद्गलभर्तानुमन्ताभोक्ताचेतिव्यवस्थितः यतःप्रकृत्यादिमहदहङ्का
रात्मनादृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थपुरुषःपश्यतीत्युपद्रष्टासावित्युच्यते तथादृश्यमेवशरीराद्यहन्तयापरास्मृशन्भर्ताकार्यकारणा
स्याहन्तयाधारकःसंप्रत्ययपदिश्यते तथाप्रकृत्यामतेजातेवेद्यत्वेनप्रतिपन्नसुखादिविषयभूतवस्तुपृष्टतःपुरुषोमन्यतःतन्नुम
नासुच्यते ततश्चतैस्त्वभोक्तृत्वव्यपदेशः इत्यंसाङ्गप्रक्रिययापुरुषस्यशरीरित्वविषयित्वारोपोयउच्यते तत्रविवेकाभावेःकार

गी. टी.
रा.
१२२

रां सचमायानिबन्धनः यदा तद्विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावस्तदा सावेव पुरुषः परमात्मैत्यभिधीयते प्रबन्धतो यथा प्रतिपादि
ताद्वयविदेकस्वभावब्रह्मस्वरूपतयोच्यते २२ ॥ एवं प्रकृतिपुरुषेभ्यो विवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह ॥ य एवं वेति पुरुषं प्र
कृतिञ्च पुरुषौ स्मरु सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते २३ ॥ यो योग्येव मुक्तैः न प्रकारेण पुरुषं नानादोत्र ज्ञापयतावस्थितम्
तत्र दाश्रमधर्मात्मकेन च वर्तमानस्तदनुष्ठातयातिष्ठन्तपि भूयः पुनर्ना भिजायते न संसारी भवति यथोक्तैः ज्ञानाग्निना संसारप्र
सवहेतुना बीजस्यानीयानां कर्मणां दाहात् यथोक्तम् बीजान्यग्नौ पदस्थानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धे स्तथा क्लेशैर्नात्मा संय
यते पुनरिति स्पष्टार्थः २४ ॥ अत्र चात्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि मुख्यतया पाठस्तथाप्युपायान्तरेणैवैतौ रय्यसौ कथञ्चिद्
म्यत इत्याह ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २५ ॥ अन्ये चैवमजानन्तः श्रुत्वा न्ये
भ्य उपासते तेषां चित्तरेणैव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २६ ॥ केचित्सहजसिद्धतत्त्वज्ञानानिरुत्तरपरमेश्वरानुग्रहभाजो ध्यानेनात्मानं प
श्यन्ति यथोक्तं ब्रह्मस्वरूपतानुस्मरणेन साक्षात् कुर्वन्ति अतएव केन क्व पश्यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह आत्मनात्मानमात्मनि पश्य
न्तीति किमुक्तं भवति यत्राधिकरणो हृदयादो ध्याने कुर्वन्ति येन चान्तःकरणेन कुर्वन्ति यच्च तेन ध्यानेनोपलभन्ते तत्सर्वं ब्रह्म रूपतयेव प्र
त्यवस्मन्तीति तात्पर्यम् तथा च पराकाष्ठात्मज्ञानस्य सम्प्राप्येतावती योग्यता प्राप्ता अन्ये साङ्ख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेनात्मानं प
श्यन्ति अन्ये योगेन पातञ्जलादिप्राणीतविधिना समाधिना अन्ये तु कर्मयोगेन यथोक्तं ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिनात्मानं

पश्यन्तीत्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्रकारद्वयमुपपन्नं तत्र ध्यानेनेत्यादिना मुद्राज्ञानमात्रस्वरूपतया य उक्तः सा च कर्मयोगेनामा
 रूढावस्था यथोक्तं योगरूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इति कर्मयोगेनेति समुच्चयात्मकत्वेऽपि कर्मप्रधानाः कर्मयोगिन
 मारुरुत्त्ववस्था आरुरुदोर्मुनेर्योगमित्यादिना प्राक्प्रतिपादितेति द्विप्रकारः परस्पायः साङ्ख्यनयोगेन चेत्यपरः स्थूलभेदप्र
 तिपत्तेरनुमानात् अन्येषु नर्दिप्रकारेषु पाये समप्रतियोताभावो देवं यथोक्तेन प्रकारेणात्मानमजानन्तावन्मात्रं प्रहादिगुणयो
 गादन्येभ्यो दृष्टानुमितं तत आग्नेभ्यः श्रुतावधार्यागममात्रशरणास्तमुपासते भजन्ते तेऽपि तथाविधां प्रहालक्षणास्य सिद्धिबीजस्य
 क्षेत्रीभूताः सन्तामृत्युमतिरन्तेषां विनाशिनमात्मानं क्रमेण प्रतिपद्यन्ते सत्पथाभिनिवेशितात् यतः सत्यमसत्यं च द्वयमपि सम्भव
 ति विद्यावृद्धीताः सत्यमभिनिवेशन्ति मायामोहितास्त्यसत्यं ते च तादृशमेव फलमाप्नुवन्ति तथा चोक्तम् अमृतं वै वस्तुमुद्रद्वयं
 देहे प्रतिष्ठितम् मृत्युमापद्यते मोहात् सत्यत्वेऽमृतमाहितमिति २५ ॥ उक्तमेवार्थं स्फुटतरं प्रतिपादयितुमध्यायपरिसमाप्तेराह ॥
 यावत्सम्भवति किञ्चित्सत्त्वे स्यात्वरजः मम क्षेत्रज्ञे ज्ञेयसंयोगात्तद्विद्विभक्तर्षभ २६ ॥ यावद्यत्परिमाणमपरिसङ्ख्यं किञ्चित्स
 त्वेकेन चिदेन युक्तं प्राणिजातं सम्भवति विद्यते तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणतायाः प्रकृतेस्तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाशरीरित्वाभिमानेन व्य
 वस्थितस्यात्मनः संयोगादनादिप्रबन्धप्रवृत्तादन्योन्यसम्बन्धाद्वैतोर्विजानीहि किमुक्तं भवति अस्याः पर्यवसानस्य नानाचराचरभावज्ञप
 स्य प्रपञ्चस्याविवेचितस्वरूपतया प्रकृतिपुरुषयोः शरीरशरीरिभावेनैकतया सम्बन्धो निमित्तम् अतः शरीरशरीरिणोर्विवेकआद्यः प्रका
 रो यथा प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभावपरिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपे सुविज्ञाते आत्मनि वेदकत्वमात्रे कलक्षणाव्यभिचारात् सर्वज्ञे

गी.टी
रा
१२३

न

ब्रह्मप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्तेर्योगीपरमात्मनः स्वाभाविकैकदर्शनात्मसम्पर्दर्शीभवतीत्याह ॥ समंसर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् वि
नश्यत्स्वविनश्यन्नयः पश्यति स पश्यति २० ॥ सर्वेषु स्याद्वैश्वान्तरभेदादनन्तविशेषेषु भूतेषु समं
जन्मादिविकाररहितत्वान्निर्विशेषं कृत्वा तिष्ठन्तं परमानित्यत्वात्सदावर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति आत्मत्वेन
प्रत्यवमर्शात्साक्षात्कुरुते स पश्यति तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात्पारमार्थिकं द्रष्टुं तद्व्यतिरिक्तात्मनानातददर्शिनः सर्वमिष्टादर्शिन इत्य
र्थः कीदृशेषु भूतेषु कीदृशं पश्यति विनश्यत्स्वविनाशान्न जन्मविकारभागिष्ठः विनश्यन्तं वेदकत्वमात्रादेकस्मात्स्वभावादप्रच्यवमा
ने सहितया विधायोगी समुन्मिषते न यथोपवर्णिगते न ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावति रोभावधर्मकसकलवेद्यांशविविक्तस्वरूपं वेदकै
कलक्षणं परमात्मानं सर्वावस्थास्यैकतत्त्वमात्मत्वेन साक्षात्कुरुते सम्पर्दर्शन उच्यते अतोऽत्र विपरीतदर्शना इत्यर्थः स एव चात्मवानिति
तत्र हेतुमाह ॥ समं पश्यन्ति सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् न हिनस्यात्मनात्मानं ततोऽयाति परंगतिम् २१ ॥ यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण
सर्वत्र प्राकृतभावमयवेद्यवर्गे समं सामान्यं संविद्रूपतया तत्सं कृत्वा समवस्थितं स्वभावत एव सम्पृक्तं प्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं परमात्मानं पश्य
न्प्रत्यभिजानन्कश्चिदेवात्मना स्वयमेवात्मानं सत्यस्वभावं न हिनस्ति अप्रत्यभिजानेन सन्तमेव भावं न प्रापयति किमुक्तं भवति य एवं प्रतिपा
दितेन ज्ञानचक्षुषा हेतुहेतुविविक्तं परमात्मानं पश्यति स ग्राह्यत्वात्पुक्तो मुख्याद्युक्ता यथोक्तं योन्यथा सन्नमात्मानमन्यथाप्रतिपद्य
ते किं तेन न कृतं पापं चौराणां पहातिरोति २२ कश्चैवं विधं परमात्मस्वरूपं पश्यतीत्याह ॥ प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमानाणि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २३ ॥ प्रकृतिश्चेतनचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादितद्विप्रकारापरमेश्वरेच्छावशादेव

१२३

क्षेत्रज्ञे क्षेत्रभावेनाः नादिसम्बन्धेन सम्बद्धासती सर्वमिदं जगच्चित्रं विरचयति यथा च सप्तमे हि प्रकारायाः प्रकृतेः स्वयं प्रतिपाद्यो
 क्तम् एतद्योनीनिभूतानि सर्वाणीत्युपधारयेति अस्मिन्नप्यथायेयावत्किञ्चित्सम्भवतीत्यादिना श्लोकेनैष पदार्थो भिहितः तदेवं
 रूपया प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसम्बद्धत्वेनावभासमानानि कृत्स्नानि कर्माणि विविधाः क्रियाः
 यथात्मतत्त्वदर्शनी पश्यति सम्पद्भिः रूपयति सतादृशो योगी तथा तेन प्रकारेण आत्मानं ब्रह्म स्वयं सत्यस्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मात्रस्वरूपे स्था
 त्मन्येव स्वप्रतिष्ठं सन् अकतीरपरमार्थतः सर्वक्रियास्वः व्याघृतत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिर्हृतिप्रयत्नरहितं पश्यति किमुक्तं भवति यथा
 क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वं न तथा परमात्मनस्तस्य हि स्वरूपप्रत्यवमर्षमात्रे मुख्या कर्तृता क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वोद्भावेन न गौणीति यो
 यं कर्तृकार्यव्यपदेशः सर्वोभेदनिबन्धनोभेदश्च मायामात्रविलसितो न वस्तुसत्तामःवलम्बते तत एकस्य तत्त्वस्य व्यतिरिक्तकार्यनिबन्ध
 नं कर्तृत्वं न वास्तवमिति तात्पर्यम् ३५ ॥ इत्थं स्थिते प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादनन्तरं वास्तवब्रह्मलक्षणैकतत्त्वविषये परं ज्ञानमावि
 र्भवतीति प्रतिपादयितुमाह ॥ यदा भूतदृश्यभावमेकस्य मनुष्यपश्यति तत एव च विस्तारं ब्रह्मसंपद्यते तदा ३६ ॥ तदा तस्मिन्काले
 योगी ब्रह्मसंपद्यते यथोक्तपरमात्मनि परमार्थसत्ये एकस्मिन् क्षेत्रज्ञे समापत्तिमाप्नोति कदा यदा तस्मिन्काले विवेकज्ञानेनैर्मन्यात्सम्यक्
 काशमानसर्वगतैकक्षेत्रज्ञस्वरूपो योगी भूतानां चराचराणामनन्तभेदानां दृश्यभावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्य पश्यत्येकस्मिन् परमात्म
 न्यभिन्नसंविन्नकाशमात्रे स्थितं तदात्मकत्वेनैव वर्तमानं साक्षात्करोति किमनेनोक्तं भवति प्रकाशपदवीज्जुषां सर्वभावानां प्रकाशमानतमो
 जाधीनात्मलाभानां वास्तवीपरप्रकाशैकरूपतां यदा नुभवति योगी यथाच सर्वमेकस्य पश्यति तथैव यदा तत एवैकस्मात्तद्वादिस्तारं ना

गी. टी.
रा
१२४

नाभावमयं विभूतिवैतत्यं पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते अनेनापि किमुक्तं भवति विवेकजज्ञाननिस्सातनिर्मलमतिर्योगीयथैकस्मिंस्त
त्वे लीने सर्वभेदजातं तदभिन्नं पश्यतीत्यर्थः तथैव तदेवैकं तत्तद्विस्मभावभेदात्मना प्रसृतं तस्य सर्वात्मना भावनानात्वप्रतिपत्तिभ्रमो
विगलतीत्यर्थः तथा चः यमेवार्थः केनापि विपश्चिताः नूदिताः यद्यत्पृथक् सन्दिग्धं तत्पृथक्त्वानभिद्यत इति १॥ तदेवं विध
स्य परमात्मनो बह्वृशेष्युक्तं लक्षणं प्रसङ्गात्पुनराह ॥ अनादित्वानिर्गुणात्वात्परमात्मा यमवयः शरीरस्योपिकौन्ते यनकरो
ति न लिप्यते ३१ ॥ अयं भगवान्परमात्मा परंतत्त्वं स्वभावत एव सर्वत्र सर्वदा चाऽव्याहतमद्भावः ततश्च सर्वस्मिंश्चारी रे स्थिति रबाधि
तैव तथापि च तत्रस्योपि प्रतिपादितैकस्वरूपमात्रे स्थितत्वात् न करोति न भिन्नकार्यनिबन्धनं कर्तृत्वमनुभवति ततश्च का कथा कर्म
फलानुभवस्येति न लिप्यते यस्मादनादित्वात्सर्वकारणात्वादत एव निर्गुणात्वाद्गुणोभ्युदयव्ययधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वात् तद्विद्विक्त
स्वभावत्वादऽव्ययगुणावद्येन विनाशरहितः यद्यप्यनादित्वमव्ययत्वं च क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तं तथापि तस्य गुणं मय्या प्रकृत्या सम्वद्धस्य त
त्स्वरूपानुविधायित्वात् तत्तदुदयव्ययधर्मकत्वं मुपचर्यत आविद्योदयात् परमात्मनस्तूपचारोपि नास्ति तः क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वं न
कर्मफलसंयोगः ३१ ॥ यथा चैतस्य सर्वशरीरस्थितेऽपि कर्मफलसंयोगलक्षणकलङ्कः संपर्काभावस्योपमानेन दर्शयितुमाह ॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहेतयात्मानोपलिप्यते ३२ ॥ यथा सौक्ष्म्यादणीयत्वात्सर्वगतं समस्त
वस्तु व्यापकं देशकालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्ने व्याप्येर्भीदेन लिप्यते स्वधर्मगानसंयोज्यते तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन्तुरन
रतिर्यगाद्यनन्तभेदेऽपि देहेशरीरे व्यापकतया व्यवस्थितो नित्यसन्निहितोऽयं परमात्मा तद्धर्मः सुखदुःखादिभिरुत्पादविनाशादिभिर्वीक

ए

१२४

र्मफलसम्बन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते न संस्पृश्यते तथा चोक्तं ब्रह्मविदा केनचित् यथैकस्मिन् तटाकाशे रजो धूमादिभिर्बुते सं
युज्यन्ते न सर्वाणि तथा जीवाः सुखादिभिरिति ३२ ॥ एवं सर्वात्मना कर्मफलसम्पर्काभावेऽप्यनन्मसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात्
एवैकः क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञव्यवहारप्रकाशक इत्युपमानान्तरेण दर्शयितुमाह ॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नलोकमिमं रविः क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञात्
प्रकाशयति भारत ३३ ॥ यथा येन प्रकारेण यं सकललोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावो भगवान्मास्करः कृत्स्नमखिलं लोकं नाना
भावमयं विम्वमेक एवाऽसहायः प्रकाशयति स्वस्वरूपं लम्बयति तेनैव प्रकारेण यं क्षेत्रज्ञी सर्वक्षेत्रज्ञव्यापक एकः परमात्मा क्षेत्रज्ञं प्र
काशयतीति किमुक्तं भवति प्रकाशपवस्तु नानात्वात् प्रकाशस्य परमात्मधर्मस्य यदि परं नानात्वोपचारः परमार्थतत्त्वे कपवसकल
प्रकाशपवस्तु प्रकाशकः प्रकाशकत्वमात्रेणोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रज्ञो र्यथा हिरविर्भावनो प्रकाशको न तथा क्षेत्रज्ञी तथा हि ज
तस्मिन्कारणान्नद्यात्मनां चटगवादीनामर्थानाम् भिन्नज्जकत्वमात्रेण रविः प्रकाशको न जनकत्वेन क्षेत्रज्ञी तु प्रकाशपत्वापादेनैव
ताञ्जनयत्युत्तोजनकत्वं तस्येति प्राक्प्रतिपादितमेव ३४ ॥ तदित्यं रूपमध्यायेन क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणतत्त्वत्रयनिर्णायमुपसंहर
न्नाह ॥ क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम ३५ ॥ ये योगिन एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रज्ञस्य शरी
रभावेन परिणताया अपरायाः प्रकृतेः तथा क्षेत्रज्ञस्यानानाक्षेत्रज्ञाद्भूतावष्टम्भेनावस्थिताया जीववस्थायाः परायाः प्रकृतेः नन्वेति
शेषं परस्परविविक्तस्वरूपं विदुर्जनते केन अमानित्वादिना तत्त्वदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा न केवलं तयो रन्तरं जानते यावद्भूत
प्रकृतिमोक्षं च ये जानते भूतात्मिका येयं प्रकृतिः स्थलानिर्दिष्टा ततो मोक्षो पुनस्तत्र प्रवेशाभावादात्मनिकबन्धत्यागं ये विदन्ति किमु

हारेण मोक्षो नाभ्युपगतः तथा विषयभावेन परिणताया अपि नात्यन्तपरिहारी भिमतः तदुक्तं रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिद्रि
 यैश्चरन् आत्मवेद्येऽपि विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति तथा सक्ताः कर्मण्यपि विद्वंसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वान्स्तथाऽसक्त
 श्रिकीर्षुर्लोकसङ्गः हमित्यादिव एवं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्मोक्ष इति येन ज्ञायते तदभ्यार्य विषयज्ञानं सूक्ष्मत्वात् प्रकृतं
 तत्र तत्र प्रायुक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिज्ञानं स्तत्प्रशंसा पूर्वश्री भगवानुवाच ॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् यज्ञात्वा
 मुनयस्सर्वे परं सिद्धिं मितागताः १ ॥ उक्तेन रूपेण परं प्रकृतं भूयः पुनर्वदत इवाज्ञानानां दोषज्ञादिविषयाणां मध्ये उत्तमं प्रधानं ज्ञा
 नं प्रकर्षेण कथयिष्यामि वक्ष्यमानेन ज्ञानेन सर्वज्ञानां ज्ञानानां सम्यक्प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति तेषां मध्ये तस्यात्तमत्वम् अतएवाह
 यद्विदित्वा सर्वं मुनयः संयमिनः परं सिद्धिं परं समापन्नं लक्षणां प्रकृतं फलनिष्पत्तिमितः संप्राप्ताः १ ॥ यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः ॥ सारात्
 उदेतानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलयेन व्ययन्ति च २ ॥ उदेवक्ष्यमाणं ज्ञानमाश्रित्य स्वरूढीतं कृत्वाः
 न्येऽपि योगिनो मम साधर्म्यं मद्भावाभेदं प्राप्तां सन्तः एतज्ज्ञानमृत्युदेवज्ञानं नरवत्सर्गप्रलययोरेऽपि नोत्पादविनाशव्यपेक्षाभाजो भवन्ति पा
 रमार्थिकनित्यत्वाभिव्यक्तेः २ ॥ अथेतज्ज्ञानं वक्तुमाह ॥ ममेयानिर्महद्भूतस्मिन्नाभेददाम्पहम् सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ ॥
 यदेतद्भूतप्रकृतिकारणभावेन व्यवस्थितं तत्र परब्रह्मणोऽभिन्नत्वेनाशङ्कितं तस्मात्परमार्थतो न भिन्नं ब्रह्मेव तत् किन्तु महत्तदपेक्ष
 यास्पृक्ष यतो वेद्यतया परामृष्टमाणां समपरब्रह्मस्वरूपस्य जडावकीर्णकोत्पादनादिकारणत्वाद्योनिस्तत्तस्मिन्परमार्थतो हि योनिभू
 ते महति ब्रह्मण्यहं गर्भं ददामि संविज्ञात्वा स्ववीर्यसङ्गन्तिकरोमीत्यर्थः किमनेनोक्तं भवति यथा कलत्तणपरब्रह्मस्वरूपपरामृष्टान्

गी.टी.
रा.
१२६

नि

कृतिलक्षणं तत्र मवभासयामि तस्मैदन्तायामपि चित्रकाशानुप्रवेशं विना प्रकारमानत्वाभावाद्भ्रमस्वरूपं व्यवच्छिन्नवेद्यस्वरूपत्वा
तत्स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदैकहेतुभूतेदन्तात्मकमहद्भ्रमसमजगत्सिद्धत्वात्मिकस्य योनिस्थानीयं अतएवाह सर्वभूतानां
चराचराणां समस्तानां प्राणभूतां ततस्तस्मादिदन्त्यापरास्यमाणात्सत्त्वाभावादेव सम्भवत्यत्रिः तदेतदत्यद्भुतं रूपं तत्पारमेश्वर्यामाया
शक्तेः सुप्रबुद्धावसेयपरमार्थमनेन प्रतिपादितं यत्सनागपि स्वरूपप्रच्युतभावे सतीत्यं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयावभासमानं एत
च्चैवं वियमाश्चर्यरूपत्वं गभीरतपस्वरूपं प्राक्प्रतिपादितम् देवीदेव्या गुणमयी सममायादुरत्यया सोमवेद्यप्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति तेति ॥
३ ॥ अथ लौकिकार्यरूपगर्भीकारेण योन्यादिशब्दप्रयोगोत्रयः कृतस्तमेव स्फुटीकर्तुमाह ॥ सर्वयोनिषु को नैयमूर्तयः सम्भवन्ति
याः तासां ब्रह्ममहद्देवानिरहं बीजप्रदः पिता ४ ॥ सर्वयोनिषु समस्तैषु भावाभिव्यक्त्यधिकरणभूतेषु तत्रैषु स्रष्टाद्याश्रितेषु यामू
र्तयो जरायुजत्वादिचतुरुत्पत्तिप्रकारैश्चतुर्विधसंस्थानभेदेनाकृतयोभूतानां सम्भवन्त्युत्पद्यन्ते तासां सवींसां यथा प्रतिपादितम्
रूपमहद्भ्रमेदन्ता सामान्यलक्षणं प्रकृत्यात्मकं योनिर्मुख्यमभिव्यक्त्यधिकरणं तस्यां च योनौ संविल्लक्षणं बीजं सवीर्यं सप्रदानादहं पि
ता यथा कश्चिद्वाह्मणादिः पुरुषो भार्यात्वेन परिगृहीते वनितां तत्रैषां सन्तानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन्नाभिमादेते न चरूपान्तरमासादयति।
एवमहं स्वरूपदप्रच्युतपवययोक्ते महति ब्रह्मणि जगद्भावहेतुं संविल्लक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिमात्रेऽपि तत्वेनात्मनोधि
करणमात्रत्वेन योनित्वेन स्थूलसूक्ष्मब्रह्मणो रूपं नानाभावे हेतुत्वे बीजेन चिदंशस्य निरूप्यमिति यथा ह्यधिकरणभूतां योनिमन्तरेण स
न्तानाभिव्यक्त्यभावः पुरुषवीर्यस्यैव एवमिदन्तापरामर्शमात्रस्वरूपस्थूलब्रह्मात्मकप्रकृतिमन्तरेण सिद्धोः परमेश्वरस्य जगद्भावकीडन

नि

रा

१२६

यं

नि

कोऽर्वाभावश्चिह्नद्वाराण्यवीर्यस्येत्यर्थः एवमिदमिति परास्म्यमाणां स्वरूपमेव प्रकृतिर्न वस्तुत्तरं किञ्चित् तस्या परस्परसंज्ञाः
 प्रकाशप्रकाशलक्षणाः सम्बन्धः सच प्रकाशाद्वैतं विना न चटते प्रकाशस्य प्रकाशरूपतामन्तरेण तथा स्वरूपलाभाभावादिति
 प्रकृतिविषयतावज्ञानमुक्तं इदानीमेवं लब्धजन्मनस्तस्याः शरीरादिभावेन व्यवस्थितभूतादिविकाररूपायाः कथं निर्मोक्षरूपः
 भेदविषयं निर्णीयते यत्रैषा प्रतिपादितस्वरूपा प्रकृतिः सा शरीरविषयभावेनाभासमानैः स्वविकारैः प्रकृत्यादिभिश्च देहिनेव भ्राति।
 येन तत्परिहारादेव ततो निर्मोक्षः स्यात् किन्तु येः प्रकारेणैव संवेद्यतामापद्यन्ते ते प्रकारादेहिनमहङ्कारममकाराभ्यां निबध्नन्ति ततस्ते
 भ्यो निर्मोक्षो भूतप्रकृति निर्मोक्षो भवतीति के मण प्रतिपादयितमाह ॥ सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निबध्नन्ति महाबा
 हो देहे देहिनमवयवम् ५ ॥ परमार्थतो नित्यत्वादवयवं विना शरहितमतश्च जन्मरहितमपि देहिनात्मानं यथोक्तप्रकृतिसमुत्पाद्य
 णाः सत्त्वाद्यभिधानावक्ष्यमाणस्वरूपावक्ष्यमाणान् प्रकारेण निबध्नन्ति विनाशोत्पादकदेहाहङ्कारोपपातद्वर्मानुविधायित्वा देहं
 तन्नीकुर्वन्ति ५ ॥ कथमिति तेषां बन्धकत्वेन विभागमाह ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् सुखसङ्गेन च भ्रातिज्ञानसङ्गे
 न चानव ६ ॥ तत्र तेषां मध्ये सत्त्वं नामगुणज्ञानसङ्गेन च भ्रातिनियतविषयं नियतक रणाधीनं यज्ञानं तत्रयः सङ्गः इदमहं जानामीत्यः
 भिमानेनासक्तिस्तस्मीनत्वं तेन परतन्नीकरोति तथा सुखसङ्गेन च भ्राति सुखं तत्र दभीष्टविषयप्राप्ताविषयानराकाङ्क्षानि वृत्तिपर्यवसा
 यिनीर्तुतिः तत्र सङ्गः सुखितो हं सुखं ममास्तीति वाः हङ्कारममकारावष्टेभ्यो न तस्मीनत्वं तेन परतन्नीकरोति ऊतोय तपस्वस्वावसत्वं
 तन्निर्मलत्वादावरकतमोलक्षणा मलविविक्तस्वरूपतात्प्रकाशकं विषयप्रथाकारणमः तोज्ञानसङ्गेन च भ्राति अनामये रेजाविविक्तत्वा

गी.टी.
बा.
१२७

प्रवृत्तिः स्वात्मकेनामयेनारहितमः सः सुखसङ्गे न बध्नाति सूक्ष्मत्वात्तानसङ्गः पूर्वव्याख्यातः ६ ॥ रजोगुणात्मकं विदित्वा
सङ्गः समुद्रवम् तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गे न देहिनाम् ७ ॥ रजःसञ्जगुणारागात्मकं सुभिलाषरूपजानीह्यः त एव तस्मात्
सङ्गः समुद्रवम् नादिप्रबध्नाति तत्त्वात् तस्माद्वियरसपिपासा तत्र सङ्गः सदेकलीनत्वं ततः समुद्रवो जन्मयस्य तत्रादृशजानीहि
तदेवं स्वभावः रजः कर्मसङ्गे न चोन्नतं बध्नाति कर्मरागप्रयुक्तस्येष्टविषयाहरणानिष्टविषयपरिहाराप्रवृत्तिस्तत्र सङ्गः सत्यरत्नं
तेन नियतकार्यकर्तृताः भिमानरूपेणापरवशीकरोति ७ ॥ तथा ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्विमोहनं सर्वदेहिनाम् प्रमादालस्य
निद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ तमोलक्षणं पुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविविक्तत्वाज्ञानाभावप्रभवं यतश्च स
र्वशरीरिणां मोहनं ज्ञेयविषयाप्रतिपत्तिजननं जानीहि तत्र याविधं तमः प्रमादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन तथालस्येन प्रवृत्त्या
त्मकरजो विविक्तवृत्तत्वात् कार्यघनद्वेगेन तथानिद्रया मोहनरूपेण सर्वेन्द्रियशक्तिविरामेण देहिने बध्नाति नियच्छति इति गुणयस्य
स्वरूपं बन्धप्रकारश्च प्रतिपादितः इदानीं यस्मिन्स्वकार्ये सति यस्य गुणस्योत्कर्षो भवति तथा तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥ सत्त्वं
सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत तानमावृत्त्यतः तमः प्रमादे सञ्जयत्यतः ६ ॥ सुखलक्षणे सत्त्वगुणकार्ये सति सत्त्वं सञ्जय
तिसम्यगतिशयं लभते एवं रजोगुणकार्ये कर्मणि रजः सञ्जयति तथा प्रमादे पूर्वोक्तलक्षणे सति तमः सञ्जयति किं कृत्वा ज्ञाने
विषयावगममावृत्तिरस्त्वय ९ ॥ अथैषामन्याभिमवृत्तित्वं प्रतिपादयितुमाह ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्द्धते ॥
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १० ॥ रजस्तमसी अभिभूयन् कृत्वा सत्त्वगुणो वर्द्धते किमुक्तं भवति यदा सत्त्वं विवृढं बलवद्

३

१२७

तदि १

वति नतदांतरेणः स्वकार्यमारभते एवंतमः सत्त्वे अभिभूय रजोगुणो वर्धते तथा रजः सत्त्वे अभिभूय तमोगुणो वर्धते १० ॥
अथैषां गुणानां विवृद्धत्वञ्जनानि लिङ्गान्याह ॥ सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्यादिवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमश्च तद रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशः प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोहपव
च तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३ ॥ अस्मिन् शरीरे यदा यस्मिन् दारो सर्वद्वारेषु प्राज्ञादिषु प्रकाशः स्फुटमसन्दिग्ध
कृत्वा ज्ञानं शब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते तदा सत्त्वगुणमभिभूतस्तमस्कृत्वा विवृद्धमुपचितमिति जानीयात् तथा रजसि प्रवृ
द्धेऽभिभूतस्तमस्कृत्वा उपचिते सति एतानि लिङ्गान्युत्पद्यन्ते तद्यथा लोभप्रवृत्तिविषये प्राप्तेऽपि नैव निवृत्तिः तदा हरणार्थं प्रवृत्ति
रुन्मुखीभावः ततश्चानन्तरमारम्भः क्रियाहरणव्यापार इत्यर्थः तथा प्राप्तेऽपि कस्मिंश्चिद्विषये विषयान्तरविषयाणां क्रिया
णामशमः शान्तभावस्तथा दृष्टस्वाभिलाषभग इत्यर्थः तथा तमसि विवृद्धे सत्त्व रजोभिभवान्नुबलैस्तम्येतानि लिङ्गानि
जायन्ते तद्यथा अप्रकाशः सत्त्वगुणमभिभवात् प्रकाशाभावो विषयाः संवेदनं तथा रजोगुणमभिभवात् प्रवृत्तिः क्रियाभावः त
तश्च स्वयं विवृद्धत्वात् प्रमादो मोहावुक्तलक्षणमिति १३ ॥ अथैषां देहोसत्तां प्राणाप्रमाणसति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशेन
बन्धदेतुत्वेव प्रतिपादयितुमाह ॥ यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं याति देहभूतः तदा तमविदं लोकान् मलान् प्रतिपद्यते १४ रज
सि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिः पुजायते तथा प्रलीनस्तमसि सृष्टयो निपुजायते १५ ॥ यदा यस्मिन् काले सत्त्वगुणो विवृद्धे बलवति सति
देहभूच्छरीरी प्रलयं याति विनाशव्यपदेशं लभते तदा तमविदं प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां सम्वन्धि नो लोकान् भुवनानि सत्त्वगुणम

तदा

गीटी
रा
१२८

यत्नादः मलान्निष्ठान्प्राप्नोति तत्र जातव्यपदेशं लभते तथा रजसि प्रवृद्धे सति प्रलीनः सत्कर्मसङ्गिः पुरजो गुणप्रधानत्वात् तत्र
क्रियाविशेषपरेषु मर्त्येषु जायते तथैव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः सत्कृत्योनिष्ठतिक्स्यावरादिषु तमः प्रधानेषु जायते इति प्रया
णसमये सत्त्वादिगुणवृद्धौ फलनिर्देशार्थमाह ॥ कर्मणाः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं
तमसः फलम् १६ ॥ सुकृतस्य सत्त्वविहृदौ सत्यायथाशास्त्रं सम्पगनुष्ठितस्य कर्मणो यज्ञादेः क्रियाविशेषस्य सात्त्विकं स
त्त्वगुणादागतं निर्मलं विशुद्धं विशिष्टज्ञानसुखस्वरूपं फलं भवतीति शेषः रजसस्तु रजोविहृदौ सत्यायथाशास्त्रं कर्मणा इत्य
र्थः दुःखं फलं संशयादिदुष्टचिन्तनात् प्रवृद्धादिगुणविशुद्धभावे यत्कर्म क्रियते तत्प्रवृत्तिलक्षणां दुःखमेव फलतीत्यर्थः पवमे
व तमसो विहृदौ सत्यां कृतस्य कर्मणो मोहादिदुष्टचिन्तनाच्छास्त्रविधिवैपरीत्येन प्रयुक्तस्याज्ञानं मोहपव फलम् १६ ॥ सुदुःखे
णोतदेवाह ॥ सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसोलोभपवच प्रमादमोहो जायेते तमसो ज्ञानमेव च १७ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः एतस्य स
त्त्वादीनां गुणानां दृश्यस्वरूपसमुदायाचारफलादिभेदप्रयञ्चप्रतिपादनस्य सर्वास्ववस्थारूपेणावेद्यैकस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं
वेदितव्यम् १७ ॥ अस्पष्टप्रयोजनमाह ॥ उर्ध्वगच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः जघन्यगुणवृत्तिष्य अधोगच्छन्ति तामसाः
१८ नामंशोभ्यः कर्तारं यदा दृष्टानुपपत्ति गुणोभ्यश्च परं वेत्ति मद्रावं सोऽधिगच्छति १९ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः १९ ॥ गुणानेता नतीत्य
त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्मस्य जरादुःखैर्विमुक्तो मृतमश्नुते २० ॥ शरीरविषयादिभावेन परिगताः सर्वे प्रकृतिविकाररूपाभावा
देहसमुद्भावाः सति हि देहशरीरविषयात्मकत्वेन समुद्भवन्तीति तथा तन्नेवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते तानेतां प्रतिपादितस्वरूपान्नीकत्वा

१२८

दीनगुणानतीत्यवेदकैकस्वभावात्त्वात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देहीत्वेन स्तब्धतिरेचनादेव शरीरादितो निवृत्ता हङ्कारमम
 काराभिमानित्वाच्छुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रतिष्ठिततात्त्विका हङ्कारो गुणमय शरीरादिभावप्रतिबद्धैर्जन्ममृत्युरादुःखैरु
 त्पादविनाशपरिणामकैरेव विमुक्तौ विवर्जितः सन्मृतपरब्रह्मपरमात्मानमश्नुते प्राप्नोति तदभेदगच्छतीत्यर्थः किमः
 नेनोक्तं भवति गुणैः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वाभाविकविविक्तत्वभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षो न तु शरीरविषयादिदृषा
 यास्तस्याः परिहारमात्रं मोक्ष इति २० ॥ अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुः कुरुन उवाच ॥ कैलिङ्गैः स्त्रीन्गुणान्नेतानः
 तीतो भवति प्रभो किमाचारः कथंचित्तां स्त्रीन्गुणान्तिवर्तते २१ ॥ कैलिङ्गैः रभिव्यञ्जकैर्लक्ष्मीरेता उक्तं रूपान्गुणानतीतो भव
 ति तैभ्यो विमुक्तः सम्पद्यते यश्च गुणातीतः सकिमाचारः किंतु स्पष्टमित्यर्थः केन च प्रकारेण तान्तिवर्तते व्यतिक्रामति गुण
 तीतत्वप्राप्तिहेतुः को विधिरिति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न ह्येष्टि संप्रवृ
 त्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणावर्तनशयेन यो न स्तिष्ठति नेङ्गते २३ समुः खसु
 खस्वप्नः समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यामिन्नारियक्षणाः
 सर्वा रमभाक् त्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ ॥ स एव विधः श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषणविशिष्टो गुणातीत उच्यते इति सु
 म्वत्थः को मो यतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्पगमिष्यन्तानि सन्ति न ह्येष्टि समाधिविपर्ययत्वात्तैः प्रीतिर्न भजते इत्यर्थः तथानि
 वृत्तायः लब्धवत्तय एवैते भवन्ति न प्रार्थयत इत्यर्थः कानि तानीत्याह प्रकाशं सत्तु गुणस्य विवृद्धाभिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गं ।

गी.टी
रा.
१२५

वेकवि

129

तथा प्रवृत्तिरजोगुणस्य तद्विधं क्रियात्मकं लिङ्गं. तथा मोहं तमोगुणस्य तादृशमेवाऽज्ञानात्मकं लिङ्गं. इत्येतेषु सत्त्वादिगुणैर्वि-
 द्भूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु निवृत्तिहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वाद्योगागहेषाभ्यां मनागापीनाव्रियते सगुणातीत-
 उच्यते इत्यतन्मुख्यगुणातीतसत्तालिङ्गं. एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तं वक्ष्यमाणं चेद्वितीये स्थिरप्रज्ञत्वं लक्षणकथनप्रसङ्ग-
 नप्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम्. ननु प्रवृत्तिमोहोऽप्रवृत्तौ सन्नो रजस्तमो विवृद्धिलिङ्गं. भूतोऽहो भवतां नाम योगिनः प्रका-
 शस्तु सत्त्वविवृद्धिलिङ्गं. भूतः प्रवृत्तः सत्त्वस्य हेतुर्भावैत. येनोक्तं प्रकाशप्रवृत्तियोनहेष्टिसगुणातीत इति श्रुत्या च ते शहाभ्यासयो-
 गिनो रजस्तमोलिङ्गं. वत्सत्त्वलिङ्गं. सपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेधत्वाद्दृष्टं भवति तथा च पातञ्जले चितिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगु-
 णात्मिका चेयमनो विपरीतत्वातिरिति अतस्तस्याविरक्तचित्ततामपि व्यातिरिक्तगुणहीनमुक्तम्. कर्मयोगिनस्तु गुणातीतदशाधिगूढ-
 स्य विशेषोऽयमुक्तः यत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं नहेष्टिनचतस्य निवृत्तिमभिकाङ्क्षति तथा सति हेतुषु रागानुषङ्गद्वेषाणातीतता न च दृते तेन
 विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदः प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा देयतयोपादेयतया वा यस्य प्रदेष्टारगोनोद्भावयतः सगुणाती-
 त उच्यते तदेतद्गुणातीतलिङ्गमित्यर्थः. तस्य लिङ्गान्तरमाह उदासीनवदासीन इत्यादि योगेणः प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वानविचाल्यते स्व-
 रूपा न्नप्रच्यव्यते सगुणातीत इति सम्बन्धः. कुतो न विचाल्यते इति हेतुर्गर्भविशेषणमाह उदासीनवदासीन इति यः परस्परसं-
 उः खं वा प्रवर्तमानं तेनामिश्रीभूतचित्तत्वात्त्वस्या निर्विकारस्तदस्य एव पश्यति स उदासीन इत्युच्यते तेन तुल्यस्यैव प्रकाशादि-
 प्रवृत्तिनिवृत्तयोः परकीययो रिव निर्विकारत्वासीनः स्वरूपविश्रान्तोऽतएव ये गुणावर्तने प्रवृत्तिमनुभवन्तीति एतावति शो बो-

अप्रकाशत्वात् =

हि

१२५

द्वा संस्तिष्ठति स्वस्थितिं भजतेः त एव नेदुः तेन स्वशेषाच्चलति सगुणातीत उच्यते तदस्य लिङ्गः मित्यर्थः एतेन केर्लिङ्गे गुणातीतो
 भवतीत्यत्रोत्तरमुक्तम् किमाचार इत्यत्रोत्तरमाह समुदः खसुख इत्यादि सुख उः खस्वप्रश्रितिरजः सत्त्वतमो वृत्तय उक्ताः समाश्रयि
 शेषेणानि रूपमाणात्वात् तत्प्राप्ते यस्मिन् सतेथाक्तः न सुखेन प्रीयते न उः खेदं हि न स्वप्ने मुह्यतीत्येवं विधस्तस्य समाचारः तस्यामि
 त्वादिपक्षयो रित्येतदन्नमनयेव दिशा किमाचार इत्यस्योत्तरमेतत् कथंचैतान् गुणानतिवर्तत इत्यत्रोत्तरमाह सर्वत्यादि सर्वेषामार
 म्भाणां यत्तत्तपोदानादिक्रियाविषयाणां मुद्यमानां निरतिशय निजानन्द निर्भर निर्भय स्वात्मोपासाप्रवणत्वात्फलस्य स्वर्गादिभो
 गप्राप्तिलक्षणस्य त्यागीनिरभिसन्धानत्वाद् दर्जयिता ज्ञाननिष्ठत्वेन फलाभिसन्धिभूततया शास्त्राक्तस्वकर्मी लुप्तानलक्षणो विधिः ॥
 गुणातीततत्त्वप्राप्तिरेतं परं विधिमाह ॥ मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते सगुणान्समर्पयित्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते २६ ॥
 यश्च यथोक्तस्वर्पमां व्यभिचारेण मद्वातिरिक्तविषयान्नरालम्बनव्यभिचाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण भ
 क्तिरूपेण समाधिना सेवते आर्तत्वादिज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते स परां काष्ठां प्राप्नोति सन्नेतान्यथाक्ता नुणा
 नतीत्याति क्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यथोक्तस्वर्पब्रह्मसेवसम्पद्यत इति श्रुतानीमेवोपायान्तर उक्तं राहैतमोहमहासा
 गर उन्नीतो भवतीत्यर्थः यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञादयचिन्मात्रस्वरूपपरं ब्रह्म रूपेण यि परमात्मनि स्वविश्रान्तं संविदो यो
 गिनो न तद्गुणरूपं किञ्चिद्वातिरिक्तं पदार्थान्तरमवशिष्यते यस्माद्यथा प्रतिपादितं तात्त्विकं तत्स्वरूपमेवाचिन्मन्माया महिम्ने
 वेदन्त्यापरा मृष्यमाणा यथा प्रकृत्या खभावस्वरूपतामापत्सते तथैव तात्त्विकामहर्माश्रमी अपरामृष्यमाणाः सत्त्वादियुगाव्य

गी. टी.
रा.
१३.

पदेशभाजोभवन्ति तथाच प्रकाशो नाम मद्गोचर इति रिक्तप्रकाशानपेक्षितो दितचिदात्मकज्योतीरूपः सव्यतिरिक्तपरि-
मितप्रकाशपनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायित्वापरिमितत्वमिवापन्नः सत्त्वगुणव्यपदेशलभते एवंस्वरूपानुभवमात्रलक्ष-
णक्रियात्मापिमद्गोचरः सव्यतिरिक्तपरिमितप्रकाशपनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशलभते तथादेशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नि
स्वाभाविकीनित्यायास्थितिः सैवभिन्नाश्रयनिष्ठतयानियमात्मकतमोगुणव्यपदेशलभते एवंपरामर्शवैचित्र्याद्भावनामात्र-
व्यापारोमायाशक्तिः प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमयद्रुतमिदं त्रैलोक्यालेखमुल्लिखन्ती सर्वदेहिनी मोहयति सैव यदाभ-
क्तिरूपेण विजृम्भमाणाया विद्याशक्त्यातिरिक्ता भवति तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैकं तत्त्वमवशिष्यते तत उक्तं यो भक्तियोगेन मां से-
वते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति २६ ॥ अत्र हेतुमाह ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमस्मत्तस्या व्ययस्य च शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैका-
निकस्य च २७ ॥ यस्माद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयितदव्यभिचारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायिप्रतिष्ठितम् य-
तः क्षेत्रज्ञे क्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव यद्यप्युक्तं तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रतिष्ठितम् कीदृशस्य
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा अस्मत्तस्या व्ययस्य च नव्यय अपक्षयलक्षणेन विकारस्तेन रहितस्याः त एवास्मत्तस्य नित्यसद्भावस्य नैकवलंबब्रह्म-
णोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्गोचरं शाश्वतिकस्य चित्रकाशात्मनोऽहं प्रतिष्ठा नपेक्षितव्यतिरिक्तकारणाः सहजानन्दपेकान्तिकं सुखं तस्या-
हं प्रतिष्ठा किमुक्तं भवति प्रकाशनन्दाक्षरत्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्ति लक्षणैवैकं नोपायेन प्राप्य श्योम् २७ ॥ ॥ ये स्तुच्छे स-
पुसी सताम्रमलिनैः सत्त्वादिभीतृपेकैर्दोर्गतं भजते जनो व्यवहरन्संसारदीर्घपणो सिद्धे चास्परसे चतुर्दशमहाध्यायाभिधेयात्मके नीता

स्तेपरमार्थतांददतुबोलत्मीक्षणादक्षयाम् ॥ ॥ इति श्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि
 श्रीभगवद्गीताविवरणोचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ॐ ॥ ॥ ओम् एवं त्रयोदश अध्याये स्पूलदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मातः प
 रप्राप्तिहेतुत्वनप्रतिपादितः चतुर्दशेन तसूक्ष्मयादृष्ट्या गुणपरमार्थायास्तस्यास्तदतिक्रमेण विशेषतो ब्रह्मभावप्राप्तिरु
 पदिष्टा इदानीं भुवनसन्तानभावेन परिणतायास्तस्या निर्मोक्षप्रतिपादनक्रमेण पुनरावृत्तिपदप्राप्तिप्रतिपादयितुं श्रीभग
 वानुवाच ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखममृत्युं प्रादुर्बध्य यम् छन्दसि यस्य पराणि नियन्ते वेदसंवेदवित् १ ॥ प्रतिपाद्यमानविशेष
 ण साधर्म्यादमृत्युवृत्ताध्यवसायेन नाना भुवनसन्तानरूपः संसारप्रपञ्चाविवक्षितस्तममृत्युमेवंविधमाहुः परावरदृष्टारः क
 थयन्ति कीदृशमूर्ध्वलंबलप्रपञ्चस्यापि भुवनसन्तानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमिभेदेन सद्रुहाद्विप्रकारत्वे सति भोगभूमि
 रूपो भोग उर्ध्वशब्देनोक्ता भोगस्य फलत्वात्फलस्य प्राधान्यात्तूलशब्देन चाऽविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् सति हितस्मिन् भोगभूम्या
 त्मना होत्रज्ञान्यति प्रकृतिर्विपरिणामति अन्यच्च कीदृशं तमः मधःशाखं अथः शब्देन कर्मभूम्यात्मा को भोग उच्यते तेन पुनरावृ
 त्त्याधिकरणात्वादयो विषयत्वेनोक्तः कर्मभूमय एव शाखाः इत्यमथः शाखा यस्य तंतथाविधम् यत्तुक्तम् आब्रह्मभुवनान्नोकाः
 पुनरावर्तिनोर्जुनैति अन्यच्च कीदृशं अथ यमः नन्तत्वात्परमेश्वरमायावभासितानां होत्रज्ञानो गमागमानि वृत्तेः तान्प्रति
 तथास्पपरिणामतः प्रवाहनिमित्तेना विद्यमानव्ययत्वम् अन्यच्च कीदृशं यस्य छन्दसि वेदाः पराणि पञ्चाणि किमुक्तं भव
 ति वेदसमुद्भवत्वात्तानि तानि कर्माणि छन्दःशब्देनोक्तानि तान्येव तावदपरिणामावधिभूतत्वात्पण्यत्वेनास्माद्व्यवसितानि त

यतः सत्संज्ञेनोषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्यः होत्रज्ञानो पुनः क
 र्मभूमौ निपतमवश्यमेव स्थितम् ५४

गी.टी.
रा.
१३१

मेवंविधमेनेकेशप्रभवत्रयीनियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मकं भुवनसन्तानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या
दस्यत्यंतयोवेद वेद्यत्वेन वेदकीर्तयत्वाद्यतिरिक्तं जानाति सवेदार्थवित नतयस्तस्मिन्मत्वादिग्रहेन निमग्नमना
त्यर्थः १ ॥ तनुकिमयमस्य उर्ध्वमूलपवाधः शाखा एव च स्यादुत्तराणामप्यस्यास्तीत्याशङ्कया प्रतिपादनाय सा
ह ॥ अथ अर्धप्रसृताय स्यात् शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अथ मूलान्यनुसन्तानानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २ ॥
यस्य चास्य स्यात्तेन क्रमेणाधः शाखाः प्रसृता उर्ध्वं च प्रसृताः ऊतः च शब्दोद्देशेन यस्मादधोमत्पलोकशब्देनोक्तायां क
र्मभूमौ मूलान्यनुसन्तानानि क्लेशा एव प्रसृत इत्यर्थः कर्माण्यपि हि क्लेशमूलान्यः त एव तादृशिमूलानि कर्मानुबन्धीनि
कर्माणि शुभाशुभाः क्रिया अनुबन्धंगमयितुंशीलयेषां तानि तथोक्तानि भोगभूमिषु भोगत्वेन क्लेशा एव यथा विजृम्भन्ते तथा
कर्मभूमिषु अत एव कर्मत्वेन विजृम्भन्ते ततश्च कर्मप्रभवा एव भोगभूमय उर्ध्वप्रसृतशाखत्वेनाध्यवसिताः तथा उभयत्राप्य
स्य शाखाः कीदृशा इत्याह गुणप्रवृद्धा इति गुरोः सत्त्वादिभिः सुखाद्यात्मना परिणामादिः प्रवृद्धा उपचये प्राप्ताः यावन्ति प्रसर
स्तासां ससर्वो गुणानुविद्ध एव भोगात्मना वा कर्मात्मना वा विजृम्भन्ते तेन यथासंशान्ता वृत्तस्य प्रवर्धन्ते एवं गुरोः कर्मभूमयः
फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते तदात्मका एव ता इत्यर्थः तथा विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयो बुद्धिप्रधानास्तु भूमिषु अध्यवस्थिताः प्र
वालस्यानीयाः पल्लवतल्यायासां उपरितनीषः धस्तनीषु सर्वस्वेव हि भूमिषु शुभाशुभविषयत्वेन परिणता गुणैव पर्यायेण
मागमहेतुत्वमापाद्यमानाः क्षेत्रज्ञान्निवध्ननीतितात्यर्थम् २ ॥ तदेवंविधस्याक्तस्य भवस्य वक्ष्यमाणानां भावादाह ॥ नरूपमः

तत्

हि

१३१

स्पेहतयोपलभ्यते नान्नो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अस्मयथा प्रतिपादितस्यास्य स्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो नोपलभ्य
ते तत्त्वतो नैव प्रतिपद्यते अन्यथैव स्य मचिन्त्ये स्वरमाया मात्र निबन्धनतया तत्त्वनिःसाररूपत्वेन स्थितो ज्ञानस्य न्यत्वाच्चाः
न्यथैव परमार्थसत्त्वेनावभासमानो ममकारग्रहेणाप्राणिनो निबध्नाति यथास्य स्वरूपो नोपलभ्यते न च संप्रतिष्ठा आद्यन्तरा
लवर्तिनी सम्पत्स्थितवस्थापिन लभ्यते यतो येन येन रूपेणास्य स्थितिः तत्सर्वं परिणामित्वादस्यिरम् ॥ अतएवं विधस्यास्य
स्वभावाप्रकाशस्य च वधायकस्य ह्येदोपायमाह ॥ अस्मयमेनं सुविदुः मूलमसङ्गः शस्त्रेणाशितेन छित्त्वा ३ ततः पदेन
परिमार्जितं च यस्मिन्नातो न निवर्तेत भूयः ॥ एनं यथा प्रतिपादितस्वरूपं तेन ज्ञानोक्ते शानि मित्रकर्मनु रूपपरिपाकानुभ
वाधिकरणभूतभुवनसत्तात्मकमस्य तत्साधर्म्यादस्य येन निरूपितम् तपस्वसुविदुः मूलं सुष्टु दार्ढ्यं न विविधं कृत्वा न
ढानि प्ररोहं प्राप्नोति क्लेशपवमूलानियस्यते तादृशं असङ्गः शस्त्रेणाममताग्रहं रूपगाढाश्लेषस्यागात्मनाविवेकपाषाणक
षणवशाच्छित्तेन तीक्ष्णनकुठारेणा छित्त्वा मूलतो द्विधा कृत्वा ततो नन्तरं पुनः पुनः प्रतिपादितस्वरूपं पदेनिरुत्तरंधाममार्गमन्वे
षणीयं कीदृशं यस्मिन्प्राप्ते योगीभूयो न निवर्तेत पुनः संसारवर्त्मनि नाविर्भवेत् अकृत्रिमस्वभावविश्रान्तिलक्षणं मोक्षम्
वाप्नुयाम् ॥ यस्मादेतस्मिन्नेव परंप्रकाशावरणहेतोर्मदतिविज्ञेययोक्तेन रूपेणानि कृते सति योगी ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्र
पद्येतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी ४ ॥ यदेतदुक्तं व्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात्स एव परमः पुरुषः परमकारणपरमात्मा
ततस्तस्मिन्पदं प्राप्ते परंपुरुषं प्रपद्येत तस्मापन्नो भवेद्योगीत्यर्थः कंतं परंपुरुषं प्रपद्येत यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभू

गी. टी.
रा.
१३२

तात् पुराणी प्रवहमानत्वाच्चिरन्तनी प्रवृत्तिर्यथा प्रतिपादितजगत्क्रीडनकनिर्माणामिकाक्रिया प्रसृता इत्यमवभासमानत्वा
त्प्रकर्षणस्य तागता व्यापिनी संवृत्तेत्यर्थः किमुक्तं भवति यदेव परपदप्राप्तिलक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरूपजायते तेदेव
तदिच्छामात्रेककारणत्वं जगद्वैचित्र्याभासस्य योगिनः प्रतिपद्यन्ते ४ ॥ अतएव ॥ निर्मानमोहाजितसङ्ग-दोषा अथात्म
नित्या विनिवृत्तकामाः हृन्दैर्विमुक्ताः सुखदः खसंज्ञैर्गच्छन्मूढाः पदमव्ययतत् ५ ॥ तदव्ययं नित्यत्वादपक्षयादिरहितं
पदं स्वाभाविकात्मलक्षणस्यानममूढाः प्रत्युदितविद्याशक्तित्वात्प्रबुद्धा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तादात्म्यं लभन्त इत्यर्थः कीदृशाः
सन्तो निर्मानमोहाः अनात्मादिष्वात्मादिप्रत्ययलक्षणाभिमानमयान्मोहान्निष्क्रान्ताः यतो जितसङ्ग-दोषाः सङ्ग-आसक्तिरना
त्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन गाढनिमग्नचित्तत्वं स एव दोषः संसारहेतुत्वान्महदवद्यं जितस्तिरस्कृतो यैस्ते तथाविधाः कथं
भूतैः स जेय इति हेतुगर्भविशेषणमाह अथात्मनित्या इति अथात्ममात्मनि पारमार्थिके स्वस्वभावे नित्याः सदा तदेकनिष्ठा इत्य
र्थः कथमथात्मनित्यत्वे स्यादिति पूर्ववद्विशेषणं विनिवृत्तकामा इति काम्यन्त इति कामोपेक्षिका मुष्मिका इष्टाः शब्दादयो भोगा
विनिवृत्ताः तत्त्वज्ञानाभासाद्विच्छिन्नोक्त्येषां ते तथाविधाः कामादिबाह्यविषयात्प्रतिचिन्तमाकर्षयन्तो धर्मनिष्ठतां विवृण्वन्त्यः
ते विनिवृत्तकामाः अथात्मनित्या इत्युक्तं विनिवृत्तकामत्वं च कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह हृन्दैर्विमुक्ताः सुखदः खसंज्ञैरिति
हृन्दैः ह्युदरसाशीतोष्णजरा मरणादिभिस्तथैतद्विपरीतैस्तृप्तिह्लादादिरनित्यशरीराहङ्कारनिबन्धनेः क्लेशैः सर्वैरेव सुखदः
खात्मकत्वाद्यभिमानैर्विमुक्ताः परिवर्जितास्तद्विहृतया विधानि वृत्तकामा भवन्ति तदयमवक्रमो विवदितः ये भगवदनुग्रहाविभूतवि

मं

वेकजज्ञानत्वात्प्रबुद्धयोगिनोहेयोपादेयविवेकस्तम्बबुद्धयोजानने तेसुवाद्यात्मकत्वेनसंवेद्यत्वमापन्नास्वन्प्रकृतान्भावा
न्हेयत्वेनात्मतत्त्वंचयथाप्रतिपादितस्वरूपमुपादेयत्वननिश्चितत्वाद्वात्मकेः क्लेशैर्विमुच्यन्ते तेभ्योनिवृत्ताश्चतद्विधधर्मि
णिसहजनित्यानन्दमयेस्वात्मन्येवनिर्वाहताभवन्ति ततश्चबाह्येषुभावेषुप्रतिपादितोपपत्त्याशास्त्रीयकर्मापरित्यागेस
तिस्मृशमानेष्वपिशरजलदपटलेष्विववायवोनिःसङ्गाभवन्ति ततश्चनिःसङ्गात्तन्निर्मलाविच्छिन्नाविपर्ययप्रत्ययाः सन्तः
परमात्मन्येवपरमार्थसत्येसुप्रतिष्ठाहप्रतीतयः परंपदमानुवन्ति ५ ॥ कीदृशतत् ॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशाङ्केनतपाव
कः यद्भूताननिवर्तन्तेतद्दामपरममम ६ ॥ तत्पदं सूर्यादयो नभासयन्ति तेषां हि प्रकाशकारणान्नरलब्धजन्मकंचेत
नाचेतनभावाभिव्यञ्जकत्वेन प्रकाशकमन्यप्रकाशयसंवित्प्रकाशात्मना परमशब्दप्रतिपादितेन स्वस्वभावेन परमात्मैच्छा
मात्रेण भासयन् प्रकाशयत्यः तः सूर्यादीनां कथं तत्पदं प्रकाशयं स्यात् अथ तदेवममया क्तस्वरूपस्य परमकारणस्य
परमेश्वरस्य धामस्थानं यत्प्राप्य यत्समासाद्य योगिनो न निवर्तन्ते न पुनः संसारभूमिमन्यजीववदवतरन्ति ६ ॥ ननु स्वेच्छा
मात्रेण सर्वभावप्रकाशके न न्यप्रकाशय चित्प्रकाशे कस्वभावे परमात्मन्येवैकस्मिन् तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते प्रतिशरी
रं तात्वादि धर्मयोगिनो न्याय्यभिन्नाः कश्चैवमेजीवानामयथेच्छमिन्द्रियवर्गस्वस्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्तौ लम्बयन्तीति संशया
नान्प्रतिजीवविवेकार्थमाह ॥ ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७ ॥
यप्यजीवो नामपदार्थः प्रकृतिस्थानि शब्दादिभावेन परिगतायां यथा क्तस्वरूपायां प्रकृतौ स्थितानि तदेकालम्बनत्वात्तदाश्रितानि

गी.टी
रा
१३३

प्राधान्याच्छेदादिवुद्धीन्द्रियविवक्षयापञ्चेन्द्रियाणिमनसाप्रवृत्तिनिवृत्तिमाधनभूतेनान्तःकरणेनसहितानिकर्षति
उपादेयेस्वविषयेयुञ्जानोद्देयाञ्चततोनिवर्तयन्नादिपतिविक्षिपतिच सजीवलोकेजगतिममेवांशः सचप्रतिपादितस्वरूप
स्वपरमकारणस्यांशोभागश्च सनातनोनित्योजीवभूतोमदिच्छावशादन्यान्यभिन्नजीवरूपताप्राप्तः किमुक्तंभवति ।
जीवपरमात्मनोनीलिमनागपिवास्तवोभेदः एवकारेणजीवस्यचिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्तुत्तरसम्पर्कसम्भावनाभावोः
वधारितस्तेनपरमार्थतःपरमकारणादभिन्नस्यापिप्रतिदेवविभक्तेन्द्रियवर्गीयकषत्वादिनातानात्वप्रतीतिरचिन्मन्मा
याशक्तिजनितानास्यवास्तवी साहिमायाशक्तिसत्त्वज्ञानावसरविभावानिःसारस्वरूपा सम्प्रतिसर्वभावभेदविभ्रमोद्भाव
नेनेत्यव्यामोहयतीति देवीहोषागणमयीमममायादुर्येत्यादिनाप्रागेवप्रतिपादिताद्रुतस्वरूपा ततश्चाकाशस्यनित्यनि
र्मलनिर्विभागानन्तमहिम्नापिब्रह्मवच्छेदकवस्तुवशाद्यथाशवत्त्वपरिकल्पना तथापरमात्मनोपिशरीराद्यवच्छेदकवस्तु
वशाज्जीवहृपांशवत्त्वपरिकल्पनेयं नतुतस्योक्तस्वरूपस्यवस्तुतोभागाःसम्भवन्ति योपिप्रदीपप्रदुताशराशिस्फुलिङ्गः निचयो
पमानप्रतिपादनव्यवहारःपरमात्मजीवात्मनोरागमेषुश्रूयते सोप्योपचारिकपवनवास्तवो यतोब्रह्मविदपकमेवतत्त्वप
रमार्थसद्ब्रह्मसंज्ञायाः नेकमिवचकास्तीत्याहते तथाचकश्चिदीश्वरोऽव्याकृतप्राणाविराट्भूतेन्द्रियोर्मिभिः यःप्रवृत्त्यन्ति
वाभातितस्मैब्रह्माव्ययेनमश्याह ॥ ननुततस्ततःशरीरादुपात्तशुभाशुभकर्मणोपतवासनाः धिवासितएवजीवःशरी
रान्तरंप्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्तनमनुभवन्कथंवस्तुतोत्योभिन्नोभवेदितिभेदभ्रान्तिमयाकर्तुमाह ॥ शरीरंयदः

वि

१३३

वाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानि वाशयात् ८ ॥ एवं मदेशत्वाद्दत्तो मदभिन्ना जीवपदा
 र्था यच्छरीरमवाप्नोति केन चिन्नेन शरीरेण सम्बन्धमानत्वात् तद्व्यपदेशलभते इत्यर्थः तथा यच्चाप्युक्तामति तत्कर्म
 विपाकप्रक्षये केन चिच्छरीरेण विद्युज्जमानत्वात् उक्तामतिश्च व्यपदेशलभते तदयमीश्वरः स्वतन्त्रस्वरूपमात्रेति सः परमात्मे
 व सन्नेतानि सूक्ष्मरूपाणिन्द्रियाणि गृहीत्वा धिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति देहाद्देहान्तरगन्तव्यव्यपदेशभाग्यभवति न पुनर्नित्य
 निर्विभागव्यापकचिन्मात्रैकस्वरूपस्यास्पदेहाद्देहान्तरगमनलक्षणं संयानं जन्ममरणशब्दवाच्यवस्तुतः सम्भवति इदं
 मन्त्रतात्पर्यम् पारमार्थिकस्वरूपप्रत्यवमर्शः भावमात्राल्लब्धजन्मनो निजमायाशक्तपुद्गावितो वच्छेदे हेतुविविधशरीरसम्ब
 न्धा जीवनात्तात्वमिवाऽवभासयत्ययमीश्वरस्तेन यथा च दृक्कसूलगृहाद्यवच्छेदकवस्तुसम्बन्धादेकमेव निर्विभागमा
 काशं चटाकाशं कसूलाकाशमित्यादिभेदव्यपदेशमः तन्न विदः प्रतिपद्यन्ते तथेवायमीश्वरः स्वरूपप्रतिष्ठएव सन्नानाका
 र्यकारणसम्बन्धान्नानात्वमिव प्रतिपद्यन्ते तत्सम्बन्धेऽपि सति यथेव विमुक्तसंविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठएव तथोपमानेन
 प्रकटयति कुतश्चिदाशयात्कमलाकरादेर्यथा स्पर्शमात्रास्वभावो वायुर्गन्धान्कमलज्वलयादिमकरन्दमोदान् सूक्ष्मरूपा
 न् स्वीकृत्य कुमुदादिकरादिकमाशयान्तरं संयाति तथेवायमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहाद्देहान्तरं चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठएव संया
 तीव किमनेनोक्तं भवति यथा तत्र दाशयगतगन्धपरमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणास्वरूपादप्रच्यवमानो गन्धवत्तानावप
 द्यतेऽप्येव नः अथ च तत्सम्बन्धात्कमलसुरभिः कुमुदमकरन्दसुगन्धिरिति भिन्नव्यपदेशभाग्यभवति तथा यमात्मानि रावराणा

प्र

गीटी
रा.
१३४

ननु निर्विभागचिदेकस्वभावोपि मायोद्भावितदेहादिपदार्थसम्बन्धान्नानाव्यपदेशं भजते नतु वस्तुतोऽस्य भेदः सम्भवति
चायमुपमानोपमेयभावो विवक्षितः यद्वत्स्वप्नसम्बन्धेऽपि स्वप्नपाप्रच्युतिरस्येति जात्यासुर्भोगलक्षणविपाकाभिव्यञ्ज
कजन्ममरणधर्मयोगिशरीरादिसम्बन्धेऽपि वास्तवीस्वरूपमात्रप्रतिष्ठतामस्यात्मनः प्रतिपाद्येदानीं तदन्तरालवर्ति
भोगलक्षणविपाकाभिव्यञ्जकदशासम्बन्धेऽप्यस्य ताप्रतिपादयितुमाह ॥ श्रोत्रचक्षुःस्पर्शनचरसनक्षेत्राणामेव
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ५ ॥ क्षेत्रज्ञचापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्यादिना प्रदर्शितन्यायनायमेक
वात्मानानाक्षेत्रवर्तिविभिन्नविषयाधिष्ठातृत्वमात्रेणानानात्वमिव प्रतिपद्यमानो विषयाच्छब्दादीन् सुखादिहेतून् उपसेवते
तत उपलब्धत्वमात्रेकस्वभावव्यभिचारादेकपदसम्भजते भोक्तृत्वावस्थायामपि तैरनाहृतस्वरूपपदवासावित्यर्थः ५ ॥
तिष्ठन्तमुक्तामन्तं वा भुञ्जानं शृणान्वितम् विमूढानानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानवत्तुषः १० ॥ तिष्ठन्तं लब्धव्यपदेशत्वात्
स्मिंश्चिच्छरीरे तेन तेन जात्यादिना व्यपदेशेनाऽवच्छिन्नतया स्थितिमनुभवन्तं तथात्कामन्तं तस्मात्तादृशाच्छरीराच्छरीरात्
राश्रयणा योऽक्षन्तं जन्ममरणायोगित्वव्यपदेशं भजन्तमित्यर्थः तथा तदन्तराले शृणान्वितं सत्त्वादिशृणो संशुक्तं शब्दादि
विषयजं सुखाद्यात्मकं भोगमुपभुञ्जानं वेदकत्वमात्रेण तद्भोक्तृत्वव्यपदेशाभाजमिति जन्ममरणास्थितवस्थ्यास्वयेकस्मि
न्नेव स्वाभाविके सर्वक्षेत्राधिष्ठातरि स्वरूपे प्राशुक्ते न रूपेण वर्तमानं विमूढा मायाशक्तिमहिम्ना मनागपि स्वरूपप्रत्यवमर्शाः
नुन्नेष लक्षणो न विशेषणमूढा विचेतसः सम्पत्तानरहितानानुपश्यन्ति पारमार्थिके न रूपेण स्थितमपि तथा प्रत्यवमर्शाभा

१३४

वान्नसाक्षात्कुर्वन्ति केतर्हितं पश्यन्तीत्याह ज्ञानचक्षुषः ज्ञानं यथावस्थितवस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते पश्यन्ति
आत्मतया साक्षात्कुर्वन्ति न ह्यसौ शृणुयात्कविषयसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण दृश्यते तद्दर्शने सम्पन्नज्ञानमेव साध-
नमतस्तच्चक्षुष्ट्वेन निरूपितम् १० ॥ किञ्च ॥ यतन्नायोगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् यतन्नाप्यकृतात्मानो नैनं प-
श्यन्त्यचेतसः ११ ॥ येषि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहितास्तेऽप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण यतमानानित्याः विलुप्तोत्सा-
हतया यत्नपरं सन्न आत्मन्यवस्थितं सदा स्वभावतया परोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति यथावत्प्रत्यभिजानन्तीत्यर्थः अकृता-
त्मानस्तु यतमाना अप्येनं न पश्यन्ति किमुक्तं भवति परमेश्वरानुग्रहे विनानुत्तिष्ठितसम्पन्नज्ञानत्वादकृतः तद्दर्शनायाः सम्प-
दित आत्मानः करणं येन तादृशाः आसुरसर्गभाजो यतमाना अपि तेन तेन केनचित्प्रकोरणोद्युक्ता अपि न पश्यन्ति सम्प-
न्नज्ञानलक्षणास्पृष्टास्तददर्शनसाधनस्याभावात् यस्माद्यमेवमद्भुतशक्तिः परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्त्व-
पंप्रतिपादयितुमाह ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम् यच्चन्द्रमसि यच्चोग्नात्तेजो विद्मिमासकम् १२ ॥ यदे-
तदादित्यगतं सूर्यसन्निविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भुवनमभिव्यञ्जकतया प्रकाशयति यच्चन्द्रमसि सोमे सन्निविष्टमखि-
लं जगदाप्पाययति यच्चोग्नात्तेजो वेदसि स्थितं पाकादिस्वकार्यं निर्वर्तयति तद्विधावभासमानमपि मे वैकस्यसत्त्वन्धिप-
कमेव प्रकारं संविदात्मकं जानीहि न ह्यसंविदात्मकत्वेकस्यचित्स्वकार्यस्य सम्पादनपर्यवसायितोपपद्यते संविच्चैकैक-
स्यपारमार्थिकस्य संवेदितुर्ममैवासाधारणो धर्मः ततो ह मेव सर्वमित्येतत्परमेतत् अतएवाह ॥ गामाविष्य च भूतानि धा-

गी.टी
श.
१३५

स्य

रयाम्पहमोजसा पुष्कामिचौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वा रसात्मकः १३ अहं वैश्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः प्राणा
पानसमायुक्तः पचाम्पन्नं चतुर्विधम् १४ ॥ गां पृथिवीमाविश्य स्वशक्त्वा व्याप्य भूतानि चराचरान् प्राणिनो ह मोज सा स्वव
लेन धारयामिभिर्भूमि पृथिवी गता धारया शक्तिर्ममैव स्वाभाविकं बलमित्यर्थः तयारसात्मकोऽस्मत्तमयः सोमोभूत्वा चन्द्रा
त्मतया त्मानमेवाऽवभास्य सर्वजौषधीः समस्तप्राणिप्राणहेतुभूता इव जातीरहमेव पुष्काम्युपचिताः सम्पादयामि आ
प्यायनरूपामेव शक्तिरित्यर्थः तथैव वैश्वानरो जातवेदोभूत्वा तदात्मकः सन्नहमेव प्राणभूतो शरीरमाविष्टः प्राणापाना
भ्या बहिः सूर्येन्दुभावेन व्यवस्थिताभ्यां स्वशक्तिभेदाभ्यां समायुक्तः सहितः भक्ष्यादिभेदाच्चतुर्विधमन्नमभ्यवहार्यं द्रव्यं पचा
मिपरिणामं प्रापयामि जाठरस्पात्रेः सकलशरीरविभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्तान्तरसपाचिका सर्वप्राणिजीवनहेतुर्या
शक्तिः सामेवैकस्य शक्तिमतः सम्बन्धिनीति सप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेन प्रतिपादितैवात्रोपपत्तिः १४ ॥ किञ्च ब्रह्म
ना ॥ सर्वचाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च वेदेष्वसर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्देवचाहम् १५ ॥
सर्वस्य कस्यचित्प्राणभूतोऽहमेकः परमात्मा हृदि सर्ववस्तुसंवेदनाधिकरणभूतशरीरैकदेशे सन्निविष्टः सर्वाथ संवेदि
ततया कृतस्थितिः अतो मत्तः सत्सकाशा देवनान्यतः कृतस्मिन् सर्वज्ञे ज्ञानां स्मृतिज्ञानापोहनलक्षणाः शक्तिप्रसरः कि
मनेनोक्तं भवति इह सर्वज्ञे ज्ञानां ज्ञेयविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदकस्वभावानां संवेदनशक्तिस्तत्र तत्पदार्थभावाभा
वपरिच्छेदकत्वाद्ब्रह्मा प्रवर्तते तथा हि कदाचित्कस्यचिदपोहनरूपतया प्रसरति भावकत्वेन च प्रसरो हि प्रकारो ज्ञानात्मकः

स्मृत्यात्मकम् यदभूतपूर्वस्य प्रकाशनेन ज्ञानं यदभूतपूर्वस्य प्रत्यवमर्शनं सा स्मृतिरुभयथापि प्रकाशनाभावस्तुः
 पौनःपुन्यमिति त्रिप्रकारोऽप्ययं होत्रज्ञशक्तिप्रसरः संवेदकात्मकत्वात्परमार्थसंवेदिहरेकस्मान्नतएव प्रसरन्मायावशान्नाना
 होत्रज्ञसम्बन्धतया प्रतीयत इत्यर्थः यथाचैवं प्रसरो मतः प्रसरति तस्या सकलजगत्प्रक्रिया प्रपञ्चप्रथमप्रथमकारणा
 भूतः परापरतत्त्वतः शब्दराशिरपि मतएव तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसृतेनाप्यहमेवैकोवेद्य इत्याह वेदैश्च सर्वैरित्यादि वेदो
 वाणीश्च मविभागव्यवस्थितविविधक्रियानियामकः शब्दराशिस्तस्यान्तो निष्ठावेदान्तः आत्मेव परमेश्वर एकं तत्त्वमित्यादि
 ज्ञानव्यवस्थापको वचनप्रपञ्चः तस्योभयत्रपस्याप्यहमेवैकः कर्तेत्यनेन वेदवेदान्तात्मकशब्दस्य स्वतः सिद्धत्वं हेतवादिव्य
 व्यवस्थापितेश्वरप्राणीतत्वं च पराकर्तृमभिप्रेतम् यतो यमत्राशयः इहाह यच्चित्रकाशैकस्वभाव एकः पदार्थः परमार्थसन्नित्य
 यं तावत्सिद्धान्तो व्यवस्थापितः सचैवं विधोः हं येनाव्यभिचारिणा प्रत्यवमर्शात्मकेन धर्मेण तस्याविधेस्तद्वप्यवस्थापया
 मितत्परं शब्दतत्त्वं तस्य परमार्थतो मत्त्वद्रूपाभिन्नस्यापि मदिच्छेद्भाविनेदन्ताभासमाननानाजगद्भावभेदव्यवस्थापकत्वेन
 विज्ञम्भमानस्य तद्वदन्तविकल्पात्मकस्वरूपमपरं शब्दतत्त्वं तस्यचैवं विधस्य ज्ञानधर्मस्यैव विकल्पात्मकस्य श्रोत्राद्याधुनि
 विशेषात्मकतयाऽवभासितः पदार्थः सङ्केततया मयैव सत्यसङ्केतेन परमशुक्लणाश्वैधामपि देवणापरेण पुरुषेण मुख्यका
 र्यज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तद्रूपवाचकत्वेन प्रतिनियमितः तादृगर्थवाचकत्वेन चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मत्कार्यत्वं
 तदनेनानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्तप्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेणानानावाच्यनिष्ठतया ऽवस्थितेनापि परमा

५ न

गी.टी
रा.
१३६

र्यतस्मिदात्मकमत्त्वह्यव्यतिरिक्तपदार्थान्तराभावादहमेवैकोबोद्धव्य इति वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्य इत्यनेनोक्तम् १५ ॥ तदि
त्यंस्थितेतिप्रकारः प्रमादवधारणेव्यवस्थितः तथाचयस्यभौतिकशरीरनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनोव्यवहारः सस्पृष्टः प्रमाता
यस्यचतादृक्शरीरवेदकतद्व्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनोव्यवहारः समूहः प्रमाता हावेतौभेदस्फुरणान्मायी
योप्रमातारो यस्यपुनरशेषज्ञेयव्यापकपरमार्थसत्यसामान्य सवित्प्रकाशैकस्वभावपरमात्मनिष्ठाहंप्रत्ययनिब
न्धनोभेदप्रतीतिकल्पनामात्रसंस्पर्शशून्यस्वरूपप्रवर्णमात्रात्मकोव्यवहारः सपरमार्थसत्यः परमपुरुषस्तत्त्वरूपस
मायत्रिम्बपरासिद्धिरितिक्रमेणप्रतिपादयच्छास्त्रसिद्धान्तसङ्ग्रहदर्शयितुमाह ॥ हाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरपव
च क्षरः सर्वाणिभूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६ उन्नमः पुरुषस्तत्त्वः परमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविशपविभ
र्त्यवयमीश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरस्यापिचोन्नमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोन्नमः १८ योमामेवमसम्भू
ढोजानातिपुरुषोन्नमम् ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९ ॥ यद्यप्यापातनिकयेवश्लोकचतुष्टयमेतद्व्याख्यात
प्राये तथापिविस्पष्टार्थव्याख्यायते इहिलोकेपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भावित्रकीडमात्रपरमार्थसमस्तेजगतिहावेवपुरुषो
द्विप्रकोरेवभेदनिबन्धनव्यवहारापुरुषजातिरित्यर्थः अतएवतावन्नान्यभिन्नतयासर्वप्रमादसंवेद्यस्वरूपत्वेसतीमावि
तिप्रत्यक्षनिर्देशविषयेणोदंशद्वेननिर्दिष्टौ कौतौहावितितयोः संज्ञामाह क्षरश्चाक्षरपवचेति पतयोल्लेखानामाहैकस्ताव
त्क्षरः प्रतिक्षणावितश्चरजन्मादिविकारयोगिभौतिकशरीरनिष्ठाहङ्कृतरात्मकत्वात्स्वरूपसञ्चलनशीलः तथाहिशरीरगता

२

त

१३६

जन्मादयो विकारास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्वातिरिक्तस्वभावेऽपि तस्मिन्नुपचर्यते ततः सर्वाणि भूतानि क्षरन्त्युक्तं तथा निर्वि-
कारं संविन्मात्रं निष्ठत्वात् कूटस्थं सर्वतः शिखरादिवन्निष्प्रकम्पतया स्थितः कूटस्थोऽतएव क्षरस्वरूपविपर्ययत्वात्
क्षरन्त्युच्यते अनेन मध्यमासूक्ष्मादशां पुरुषस्य प्रतिपादिता यस्यां क्षरमात्रस्वरूपं निष्ठत्वात् क्षरस्वरूपं ज्ञेयं शरीरधर्मा-
नुविधायित्वं च नास्ति परस्परभेदेन व्यवस्थितानां नानास्त्रजप्रतीतिश्च न तावदुच्छिन्ना एवं मायोद्भावितां पुरुषजातिं द्वैवि-
ध्यं प्रतिपाद्य पारमार्थिकं परपुरुषस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह उन्नमः पुरुषश्चादि एताभ्यां क्षराक्षरशब्दप्रतिपादिता
भ्यां पुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूपमात्रं प्रतिष्ठत्वा हिलक्षणोऽतएवोन्नमः सर्वपुरुषातिशायिधर्माऽतएव परमात्मा माया
हेतुका गमायाऽयानित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमो निरुत्तरः सत्यप्राप्ताचेतनो सावित्युक्तः कोसो यो निष्प्रती-
तिश्चातस्वच्छदेच्छापरिस्पन्दत्वादींश्चरः सन्निदं चराचरमनन्तभावजातं सन्ततं लोकत्रयं सकलं जीवलोकमाविश्य तथा
प्रकाशकतया व्याप्य द्विभर्तिधारयति इत्यं स्थितिमनुभावयति सामान्यसंवित्रकाशमात्रप्रकाशमानतामन्तरंगानक-
मित्यदार्थानकेनचित्पदार्थेनावस्थातुमलमित्यसकृदुक्तेमेवेतत्प्रकरणे लोकत्रयस्य चाव्ययमिति विशेषणं प्रवाहनीयत्वा-
दन्त्यत्वं विवक्ष्य बोद्धव्यं अतएव मायीयपुरुषे वैलक्ष्ण्यं प्रतिपादयितुमाह यस्मादित्यादि यतो हेतोर्यथा प्रतिपादितस्व-
रूपं क्षरं स्थूलं पुरुषमतिक्रान्नाऽक्षरं स्पष्टं यथा प्रतिपादितस्वरूपं सूक्ष्मस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावात् उन्नमः प्रकृष्टः ततो न्वर्यया स-
न्त्यालोकशास्त्रयोः पुरुषोन्नमश्च प्रतीतः एवं च यथा क्लृप्तप्रकारेण यो योगी मामसम्भूतः सन्देहादिमोहरहितः स पुरुषोन्न-

जी.टी.
रा.
१३७

मतयाजानात्मात्मत्वेन प्रत्यक्षमवर्षति सुविशेषितज्ञेयतत्त्वत्वात्सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति सेवते संप्रकोमु
त्ययावृत्त्यामद्रक्त इत्यर्थः सर्वभावसंवित्ज्ञानसां सामान्यसंवित्प्रकाशसामरस्यानुभवलक्षणविज्ञानमद्रक्तः
परं ह्यपमुक्तम् यदुक्तं स्तोत्रे केनचित् चित्प्रकाशपरमेशशक्तिसूर्यावशिष्यते अथ द्वयदशानेव भव्यानां भक्तिरे
वेति १५ ॥ यथा कृतज्ञानफलनिर्देशो नाध्यायमुपसंहरन्नाह ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानव पतदुद्वाव
दिमान्स्यात्कृतकृत्यप्रभारत २० ॥ इति यथा कृतेन प्रकारेण गुह्यतमं सर्वरहस्यातिशयिशास्त्रमिदं भवता प्रत्यक्षानुभू
तफलं मया मिहितं नातः परं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः अतएवाह पतदुद्वाव यथा वदवगम्य बुद्धिमान्युरुषः स्यादः विज्ञाते त्वस्मि
न्सत्यामुपि बुद्धावबुद्धिमन्तपवप्रमातारः शरीरादिहेयवस्तुनिमग्नचित्तत्वात्तेषाम् तथैतदेवानुष्टाय कृतकृत्यः पुरुषः
स्यात्कृतं निरवशेषितं कृत्यं यथा करणीयं येन सतथा पतज्ञानप्रतिपादितार्थानुष्ठानव्यतिरेकेण याकाचिक्रियानुष्ठीय
तेतया सम्पगुह्यितयापिन कृतार्थः स्यात् इति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां च यथा कृतज्ञाननिष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस
त्त्वसमापन्निलक्षणपरसिद्धिसाधनत्वमित्योम् २० ॥ ऊर्ध्वाधः क्लेशमूलाश्रितफलपदवीकर्मभूमिरिशावासन्नात
व्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयब्रान्तपञ्चोच्चचित्तम् अस्मत्तत्त्वमेतन्भुवनचयमयेतत्त्वदिरव्यक्तिहेतोः सन्नाध्यायत्रयशस्त्रतपनवि
गणिते बोधमुत्तेजयन्त ॥ इति श्रीराजानकरामविरचितसर्वतोभद्रतान्त्रिभगवद्गीताविषयपञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ ॐ ॥

१३७

ॐ पवमस्यपञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रापनिषद्भूतस्यज्ञानस्य सर्वं महात्मानस्तु मां पार्थ दैवी प्रकृतिमाश्रिताः भज-
न्ते न त्पुमेन साक्षात्वाभूतादिमव्ययमित्यादि तथा मोक्षाशामोक्षकर्मणो मोक्षज्ञानाविचेतसः आसुरी राक्षसी चैव प्रकृतिं
माहिनीं श्रिता इत्यादिना सर्गद्वयोपोद्घातेन विषयाविषयविवेचनादियत्स्वचित्तं तदिदानीमध्यायेन न वितत्यनिर्गोतं श्री
भगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंमुद्दिज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तपश्चार्जवम् १ अहिंसा सत्यमक्रो-
धस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् दया भूतेषु लौलत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् २ तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नातिमानता भवन्ति सम्य-
दं दैवी मभिजातस्य भारत ३ ॥ इदं प्रथमाध्यायोपोद्घातप्रदर्शितविभागेन देवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेदपरिकल्पनया
यद्यपि बहवः प्रकारा उक्ताः तथाप्यधुना मोक्षेकनिष्ठताभिष्यञ्जकगुणसामग्रीसम्यन्तस्योत्तमस्य देवस्य सर्गस्य परापरभेदेन
द्विप्रकारत्वं तावत्प्रतिपाद्यते तत्राभ्यादयो नातिमानितान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवीसम्यदं देवसर्गसम्यन्निमभि-
तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्मनः पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्तास्तथाप्यभ्यादयः प्रथमे चत्वारो गु-
णाः परादैवीसम्यदमभिजातस्य भवन्ति दानादयस्तु विशेषा अपरामभिजातस्य भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षितः स ते ये व-
व्याख्यायते तत्राभयं सर्वतः कृतस्मिन्नेतनाचेतनरूपाद्भावजाताद्यथोक्तादयस्तान् प्रतिष्ठितबुद्धितैस्तयात्माभेदेन प्रतिपद्यमा-
नाद्रयस्यात्मव्यतिरिक्तपदार्थाग्रयस्य प्रेषितविषया प्राप्तिविद्यातादिहेतोः साध्यसम्पाभावः तच्च परमात्मस्वरूपसमापन्नकल्प-
स्य योगिनो भवति यत्कृतमुत्पलदेवपौदः योऽविकल्पमिदमर्थमाण्डले पश्यतीशनिखिलं भवद्गुणः स्वात्मपक्षपरिष्कृतिजगत्यस्य

मी० टी
रा०
१३८

नित्यसुविनः कुतोभयमिति तथातस्यकारणभूतासत्त्वशुद्धिः सत्त्वगुणप्रधानत्वात्सत्त्वशब्दाच्चस्यचित्रस्यशुद्धिर्भेदमलप्र
चालनाभ्यासोन्नैर्मल्यम् तथातस्याप्रपिकारणभूताज्ञानेयथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधेव्यवस्थितिनिरूपणवाप्रतिष्ठा त
थातदेतौयोगेशास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणोपरस्मिन्समाधौव्यवस्थितिस्तथैवनिर्विघ्नवाप्रतिष्ठेत्येतेपरोदेवीसम्पदम
भिजातस्ययोगिनोधर्माःसम्भवन्ति सहास्रछदशां प्राप्ताः अथदानस्वद्रव्यस्यपरस्वत्वापोदनं तच्चद्विप्रकारं करुणामात्र
हेतुकंदीनाद्यर्थिजनविषयत्वेनाः विशेषप्रवृत्तिकमेकम् शास्त्रचोदितविधिविशेषसम्पत्तयेविशिष्टेतिकर्तव्यतासंस्कृतं पा
त्रदेशकालादिविशेषमपरम् तथादमःशास्त्रविरुद्धेभ्यःअर्थेभ्यश्चन्द्रियाणांबाह्याभ्यन्तराणांनिग्रहः तथायज्ञोवाणीश्रमक्रम
विभक्तौनित्येनैमित्तिकभेदेनद्विविधोविशिष्टदेवतायागः तथास्वाध्यायोयथांमध्येयत्वेनोपदिष्टस्यशास्त्रस्यमन्त्रादेर्वाध्ययनम्
भ्यासेनबोधः तथातपस्तथैवनित्येनैमित्तिकभेदेनशास्त्रीयनियमसर्वत्रुत्तमादिसहिस्तुतयाशरीरतपनम् तथाजवमृजुत्वं
प्रकृतिसरलब्रह्ममार्गेकालस्वनत्वात्समस्तकायवाक्चित्तसाध्यक्रियाविशेषसाफल्यैककारणमकौटिल्यम् तथाहिंसाशास्त्र
निषिद्धायाःप्राणिवधादिक्रियायाःकामक्रोधलोभहेतुकायाःकृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिच्छेदपरिवर्जनम् तथासत्प्र
मात्यन्त्रिकभूतहितसम्पादनाभिसन्धिपरिच्छेदयथादृष्टानुमितार्थकथनम् अक्रोधोहिंसानिष्पत्तिहेतोर्विवेकहारिणःकोपा
व्यस्यचित्रदोभस्याभावः त्यागोदानस्याकृत्योत्तक्रियाफलाभिसन्धेःपरिहारः असक्तिःशास्त्रविहितसेव्येषुविषयेषुनिमग्न
चित्रत्वम् अपेक्षुनंपिप्पुनःपरदोषसूचकस्तस्याभावःपेक्षुनं तदभावोराजादिविषयहेषात्पराःवधविकरणाभावः तथाद

स्व

१३८

त

याभूतेषु सर्वप्राणिषु क्लेशायेनेषु तज्जिहीर्षया करुणा तथा अलौक्यनिषिद्धेषु विषयेषु लम्पटत्वं लौक्यं तदभावोः
 लौक्यं ते ~~एष~~ प्रवृत्तिरित्यर्थः विहितेषु प्रवृत्तौ निषिद्धेषु विषयेषु प्रवृत्तावपि सत्या रागद्वेषादित्येन भाव्यम् तथा मार्दवं
 मृदुपुनित्विलेषु भूतभ्रातेषु स्वात्मरूपेण रत्नभावनया कोमलान्तःकरणस्तस्य भावो मार्दवम् तथा ह्रीर्लज्जाः स्मिन्निषेवि
 माने साधुजनो मां गृहे दित्याशङ्क्या उन्मिन्नित उर्वचन उन्मिन्नितेषु जुगुप्सेति यात् तथा चापलं चपलः सत्कार्येषु स्थिरस्तस्या
 भावश्चापलं तदभावोः वशकरणीयेषु प्रमत्ततेत्यर्थः तेजः पराः न भिभवनीयत्वकारणं स्वाभाविकमोजः तथा क्षमाते
 जस्त्विते सत्यपि पराधसहिष्णुता धृतिरवसादहेतौ सन्निहितेऽपि स्वपरिस्पन्दाद्यवनलक्षणांधेर्यम् तथा तुष्टिः सर्वथा सर्व
 दाविषाददोषानाक्रान्तचित्तत्वम् तथा द्रोहः प्राणिनां हननविषयायाश्छाया अल्पभावः तथा नातिमानो देहादिषु निषेधः
 म विषेऽहङ्कारस्तथा परतन्त्रेषु भोगेषु संस्कारसर्वदानि अलत्वादतिशयवानतिमानस्तदभिभावो नातिमानः सच समुत्तूणा
 मेव सम्भवति ते हियथाक्तातिमानमहादोषोच्छेदे नित्योदिता भवन्ति अतएव च तस्मिन्सति दानादयो धर्मा देवसम्पदऽभिव्य
 क्तिहेतवः सम्पद्यन्ते इति सर्वेषां संस्कारकत्वेन तस्य पर्यन्ते निर्देशः कृतः एवं समुत्तूजनाव्यभिचारिणी देवसर्गा भिव्यञ्जिका
 परापरगुणसामग्रीप्रतिपाद्येदानीं तेव हि प्रकास्यत हि प्ररीतस्यासुरस्य सर्गस्य तां क्रमेण प्रतिपादयति देवसर्गवत्पराः पर
 भेदेनासुरापि सर्गो हि प्रकाशो विवक्षितः तत्र तमे गुणप्रधानो नरकतिर्यग्यो निपातहेतु कर्माधिकृतपुरुषात्मकोऽपरश्च
 स्यात्प्रेविस्तरेशा विशेषणानिवक्ष्यति सम्प्रति तसामान्यगुणोद्देशद्वारेणासुरी सम्पदं प्रतिपादयितुमाह ॥ दम्भोदपीभिमान

मानिता

गी.टी
रा.
१३१

अक्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थस्य दमासुरीम् ४ ॥ एते धर्मा आसुरी रस्तमः प्रधानत्वादासुरशब्देनोक्ताः
सम्पदं शरीरादिसम्पत्तिमभिमतां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमादुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति तत्र दम्भो दृष्टमात्रपरतया अज्ञादिरहित
चित्रत्वेन नानाविधधर्मक्रियाचरणम् दूर्यः स्वगुणसम्भावनाया हर्षमोहात्मकः चित्रविकारः अभिमानात्माख्यातः क्रोधो
हिंसाहेतुर्विकारः पारुष्यं वाक्चित्ते चष्टानां दृष्टता अज्ञानं ज्ञानस्य पदार्थतत्त्वबोधस्याभावो दम्भादिसर्वदोषहेतुभूतत्वात् सर्वेषां
मन्त्रनिर्दिष्टः इत्येते रजस्तमः प्रभवा धर्मा आसुरं संगं सूचयन्ति ४ ॥ एतयोः सर्गयोः फलं निर्देष्टुमाह ॥ देवीसम्पद्दिमोक्षा
यनिबन्धायासुरीमता माशुचः सम्पदं देवीमभिजातो सिपाण्डव ५ ॥ पृथग्यथानिर्दिष्टो देवीसम्पदेव सर्गनिष्ठेति विमोक्षाय
संसारदुर्गापक्रान्तये न हियथोक्तगुणानुमिते देवसर्गभाविमोक्षमनवाप्स्यतोनो निवर्तत इत्यर्थः आसुरीपुनस्तद्विपरीता बन्ध
लक्षणा तद्विपरीतफलेव ततश्च त्वं संसारात् संसारदुर्गात् कथमहमेवंविधो मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं शोकं माकार्षीः यतो
यथोक्तलक्षणा संवादो देवीसम्पदमभिजातोसि ५ ॥ अथ द्विविधमेव सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रति नियमितमाह ॥ द्वाभूत
सर्गोलोके स्मिन्देव आसुरपवच देवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थमेष्टुण्ड ६ ॥ यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ हावेव न तीयः भू
तानां कर्मभूमिजन्मनां पुरुषाणां सर्गो प्रादुर्भावो कौतो देव आसुरपवच तत्र सत्त्वगुणप्रधानत्वादेव सत्त्वन्धिसर्गसदृश उपचाराद्दे
वशब्देनोक्तः एकः तथा रजोगुणप्रधानत्वादासुरसत्त्वन्धिसर्गसदृशस्ते येवोपचाराद्विद्यः तयोर्मध्यादेव परापरगुणप्रतिपाद
नक्रमेण वितत्यप्रतिपादितः आसुरस्तु सामान्यतः प्रतिपादितस्तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ६ ॥ तत्रापरस्मत्तावदासुरस्य स

मा.पु.५

त्व
त

१३५

कर्म

न

गीसस्वरूपमाह ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविडरासुराः नशोचंनपिचाचारेनसापंतेषुविद्यते ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतेजरा
दाडुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतमकिञ्चित्कर्महेतुकम् ॥ पतां दृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोत्पबुद्धयः प्रभवन्मुप्रकर्मा
णः क्षयायजगतां शुभाः ॥ १ ॥ आसुराउद्विक्ततमसोजनाः प्रवृत्तिंसंसारप्रवर्तनहेतुभूतेशास्त्रचोदितंकर्मनविडः नजानते।
नचनिवृत्तिंसंसारनिवर्तनहेतुभूतेशानादिसंस्कृतंतेस्वर्गापवर्गलक्षणाफलनिरपेक्षतयादृष्टमात्रप्रयोजनंकर्मारभन्तेइत्य
र्थः अतएवप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानितेषांनसम्भवन्तीत्याह नशोचमिति शोचंशास्त्रनियमितेतिर्कृतव्यतासम्पाद्यंशुचि
त्वंकायचित्तयोः शुद्धत्वंतेषांनास्ति नापिचाचारः शास्त्रनियमितेवाज्यनः कर्मभिर्विशिष्टमाचरणं नचसत्यमुक्तलक्षणा
यथादृष्टानुभूताधिक्यनं सर्वत्रयथेष्टचेष्टापवेत्यर्थः ऊतएवंयतस्तदंजगज्जीवलोकंशास्त्रीयमर्थादयावर्तमानमस
त्यमवस्तुभूतमाहुः अतश्चतत्स्थित्यर्थंशास्त्रेणशोचादिमर्थादायास्यापितासामुद्यप्रतारणोतितेकथयन्तीत्यर्थः अतएवा
प्रतिष्ठंतपदाहुः नाप्यस्यनिसर्गासत्यरूपस्यशोचादिः प्रतिष्ठास्थितिः कर्तुंशक्येत्यर्थः अनीश्वरंचैतदाहुः नास्यकश्चिदीश्व
रोनियन्तासम्भवतियत्प्रणीतशास्त्रचोदिताः शोचादयोनुष्ठेयाभवेयुः अपरस्परसम्भूतंभावानामन्यान्यकार्यकारणभावोयः
प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेणवायवस्यापितंतेनास्तिकाः स्वभावमात्रवादिनोनेच्छन्ति सर्वः कश्चिद्भावः स्वयमुत्पद्यतेस्वयंचविनेत्यति
नकारणान्तरमपेक्षतइत्यपरस्परसम्भूतमिदंसर्वमाहुः तथाः किञ्चित्कर्मविद्यमानंकिञ्चित्सत्यरूपमंशमात्रमपियस्यततादृश
माहुः अतएवाहेतुकंस्वकर्मादिकारणरहितम् तेषामेवंविधानालोकायतिकादीनांतामसानांवापारमाह तेहिपतामेवंवि

गी.टी
रा
१४.

धामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमयी दृष्टिनास्तिकदर्शनमवष्टम्भगाढमवलम्ब्य नष्टात्मानो नष्टात्मा सन्नेवादर्श
नप्राप्तः परमार्थसत्यमिदं पदार्थोयेषां ते तथा तपवाल्बुद्धयोऽल्पमात्रविषयदर्शित्वात्परमिता बुद्धिर्येषां ते तथा विधाः
सन्त उग्रैककर्माणां दारुणा व्यापाराः जगतो जीवलोकस्पृष्टा यवर्तिना शायप्रवर्तन्ते तदर्थमेव कर्माणि कुरुते किमुक्तं भव
ति तपवविधानास्तिकायानिकर्माणि कुर्वन्ते तेषां नरकतिर्यकस्यावरादिभावपविणामः फलम् न ते पुनः कर्मभूमा पुरुषयो
निमासादयन्तीत्यर्थः अतएवाऽशुभाः पापात्मकाः ५ ॥ पवमुद्रितमस्तस्मात्परस्मात्सुरसर्गस्य स्वयंप्रतिपाद्यदानीमु
द्रितरजस्तस्मात्परस्पतप्रतिपादयितुमाह ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरदम्भलोभमदान्विताः असद्गुहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्य
शुचिब्रताः १० ॥ अन्येऽप्यसुराजनापवविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति किं कृत्वा दुष्पूरदः खेन हरयितुं कर्तुं न शक्यं कामे
विषयतस्मात्कंसङ्गः स्यात्प्राप्त्यावलम्ब्या तपवदम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्धेन मदेन चित्रोदकेनान्विता अनुगता व्याघ्राः
तथाऽसद्गुहाश्रितास्तथाविधदुष्टाभिनिवेशावलम्बिनः ततश्चक्राहिंसादिषु निरपेक्षाः तथाऽशुचिब्रताः अशुचीनिशास्र
परिदृष्टनियमापवर्तनेनाशुदानितानितानिकास्यानिब्रतानिनियमाविशेषायेषां ते तथाक्ताः किमुक्तं भवति रजःप्रधानत्वाद्भुता
दिदृष्टकामनानिमित्तकं कर्मा रभन्ते तमोऽनुगतता तत्रैषामशुचिभवति दम्मादिदोषान्विताऽश्वेतभवन्ति १० ॥ किञ्च ॥ चिन्ता
मपरिमेयांच प्रलयान्नामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमाप्तावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायाणाः ।
इहैतैर्कामभोगार्थेन न्यायेनार्थसञ्चयान् १२ ॥ तेषां विधा अर्थसञ्चयान्धनसमृद्धीः इहैतैर्वेष्टन्ते कीदृशान् कामभोगार्थान्दि

विना

षयास्वादप्रयोजनान् कथमीहते अन्यायेन न्यायः शास्त्रीयाधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षमुख्यकल्याणकल्पविरहित
स्ववृत्तनियमस्तं कीदृशाः सन्त एव कुर्वन्ति चिन्तामर्थाजनविषयध्यानं अपरिमेयातत्तत्सायात्रानन्याद्विधां किन्तु
प्रलयात्ता प्रलयोविनाशः शरीराभावो नैवावसानं यस्यास्तादृशीमुपाश्रिताः आलक्षितवन्तः तथा कामोपभोगपर
माः काम्यनेति कामाविषयसुखानि तेषामुपभोगस्ततमनुभवनेपरमः फलत्वेन प्रकृष्टोयेषा अतएव तावत्कामोपभोगे
मात्रमिह सार इति निश्चितानिः संशयबुद्ध्योः तपवतद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशाशतैर्बन्धनरज्जुसमूहैर्बद्धाः संय
ताविज्ञितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः ततश्च कामक्रोधो रागद्वेषाविष्टानिष्टविषयोपरायणमाश्रयायेषां ततया विधाः १२ ॥
किञ्च ॥ इदमद्यमयालमिदं प्राप्ते मनोरथम् इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरा
नपि ईश्वरो हं भोगी सिद्धो हं बलवान् सुखी १४ आद्योभिजनवानस्मि को न्यास्मि सदृशमया यदपेक्षामिमो दिष्य
त्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्रविभ्रान्तमोहस्यैव वशागताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति निरयेऽश्रुचौ १६ ॥ इत्येव वि
धेनाप्यज्ञानेन तत्त्वार्थबोधाभावेन विमोहिता वै चित्तमापादिताः सन्तौऽश्रुचावत्यन्ता मध्येतिरये गर्भवासादौ निपतन्ति निम
जन्ति पुनः पुनर्जायन्ते इत्यर्थः कीदृशेनाज्ञानेन अद्यास्मिन्दिने तावदिदं धनादिवस्तुमया लब्धं स्वीकृतमिदं च मे चेत्तसि स्थि
तं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्ते इदानीमधिगमिष्यामि इदं तावद्वनं सुवर्णाद्यस्ति विद्यते इत्येवान्यद्रत्नादिभविष्यति स्वत
मापत्स्यते तथासौ कश्चिद्विपुल्यापादितोऽतः परानपि तैस्तैरुपायेष्वप्यादयिष्यामि तथाहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी ।

व्य

प्र

गी.टी.
रा.
१४१

तथाहंभोगीविषयसुखानुभविता मिद्वालब्धप्रतिष्ठोहम् तथावलवान्मामर्थयुक्तोहम् तथासुखीस्वीकृताभिलषितविषयः।
तथाछोदनवान् अभिजनवान्कुलीनोहम् किंबहुना कः परोमयातुल्याविद्यते तथायद्वेयज्ञानाचरिष्यामि तथामोदिष्ये
हर्षमनुभविष्यामि इत्येवंविधैर्भूतवर्तमानभविष्यत्कालभाविषुशरीरविषयादिषु निषेधेषुभावेषुविकल्पैरनेकं प्रतिज्ञाणविद्यमान
त्वाद्बहुवचनं विज्ञेयं तेषां तेषां तथाः तेषां विभ्रान्तास्तत्त्वावगमाभावादिशेषेणाभ्रान्ताः नवस्थिताः यतोमोहस्यैवतमोहपस्याज्ञानस्यैव
शङ्कतास्तत्पारतन्त्र्यप्राप्ताः ततश्चकामानाशब्दादिसुखानांभोगेनुभवेप्रसक्ताअत्यन्तपरत्वरूपेणाप्रकर्षेणसक्तानिमग्नचित्ताः १६ ॥
किञ्च ॥ आत्मसम्भावितास्तब्धाधनमानमदान्विताः यजन्तेनामयज्ञैस्तेदम्भेनाविधिपूर्वकम् १७ अहङ्कारंवलन्दर्पकामंक्रोधं
चसंश्रिताः मामात्मपरदेहेषुप्रदिषन्तोऽभ्यसूयकाः १८ ॥ तेषुर्वीर्यविशेषाणामरजस्तमः प्रधानांसुरसर्गभोजाजनायजन्तेना
म नामशब्दोऽलीकपथायः तेनालीकमेवनिष्फलमेवयजन्तेयागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः कुतोनिष्फलमेव यतएवंविधाःसन्तो
दम्भेनोक्तलक्षणो नव्याजेनशास्त्रोक्तविधिपरित्यज्ययजन्ते किंविधाःसन्त आत्मसम्भाविताः आत्मनैवस्वयमेवसम्भावितावयमेवंवि
धगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानाः नतुगुणदोषविचारनिपुणो नपरेणाकेनचित्सम्भाविताः तथास्तब्धाः प्रणतिविषयेप्रद्वलरहि
ताः यतोयनात्ममुक्ताभ्यामानमदाभ्यामहङ्कारात्मकाभ्यामुक्ताः तथाःहङ्कारादीन्संश्रिता इति गतार्थम् तथाविधाःसन्तोमा
परमात्मानं सर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रत्यवमर्षेणाप्रदिषन्तोऽप्रीतिहेतुनाथवस्यन्तो यतोभ्यसूयकाः नास्तिकत्वान्निन्दापराः १९ ॥
एवंविधान् ॥ तानहंदिषतःकृगन्तंसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्त्रमशुभास्वासुरीषेवयोनिसु २० ॥ तान्पुरुषापशदान्कुरा

१४१

न्दारुणाचारान् नास्यात्मानास्तीश्वरश्चादिनामां द्विषतो मां प्रत्यः प्रतीतिं चित्रवाक्केष्टाभिः प्रथयतः सतोः जसं नित्यमेव सं
 सारेषु कर्मभूमिषु तासु तासु दृष्ट कर्मधिकारहेतुत्वादशुभासु पापात्मिकासु योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि न्यजामि तेनास्तिक
 त्वदृष्टसङ्कल्पाः सन्त एव विधाः पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः १५ ॥ ते च ॥ आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्ये
 व कौन्तेय ततो यान् पथमागतिम् २० ॥ एवं विधापते जना आसुरी यथोक्ता योनिं जन्मभूमिं भूयो भूयः प्राप्ताः प्रतिजन्म पूर्वसंस्का
 रदार्ढ्यान् मूढा ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनुधिगम्येव ततो योनेरन्यामथमां निरुद्धा गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति २० ॥ कस्मात्ते
 एवं विधास्तान् प्राप्नुवन्तीत्याह ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतन्नयत्यज २१ ॥ आ
 त्मनः परस्मत्तत्त्वस्याशनमदर्शनकारणं येन हेतुभूतेनात्मानं शयति न दृश्यते तन्निप्रकारं नरकस्य कर्मभूमिफलभेदेन द्विप्र
 कारस्य निरयस्येदं द्वारं प्रवेशकर्मकृत कामः स्वावानुशासी रागलक्षणाः क्रेशस्तथा क्रोधो द्वेषलक्षणास्तया लोभ उन्नरोत्तरं
 विषयेषु रागः यतपते सर्वे आसुरा जनापतेः कामादिभिर्भुक्ताः सन्तो मामप्रपश्यन्त एव दर्शितं गच्छन्ति तस्मादेतोस्त्वमेतन्नय
 परिहर देवसर्गसम्भवत्वादेतद्युक्तमात्मानमासंस्था इत्यर्थः २१ ॥ यस्मात् ॥ एतैर्विक्तैः कौन्तेय तमो द्वारे स्त्रिभिर्नरः आचर
 त्यात्मानः श्रयस्ततो याति परां गतिम् २२ ॥ एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैर्दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निरगुण्युद्देनात्मना तन्नामस्वदेव
 ज्ञानोपलक्षणातिमिराविर्भावमार्गैस्त्रिभिर्विषुक्ता हेतुतया प्रतिपन्नेः सद्भिः पृथग्भूतैर्नरो सुसुद्धैर्देवसर्गभाक् पुरुषोहितं यथोक्त
 ज्ञानकर्मनुष्ठानरूपमाचरति ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिरुपांगतिं सिद्धिमाप्नोति २२ ॥ एवं विधमप्येव श्रेयसश्चरणांशा

गीटी
रा.
१४२

स्रोक्तविधानमप्यतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह ॥ यः शास्त्रविधिसुत्तरज्ज्वर्तने कामकारतः न स सिद्धिमाप्नोति न सुखेन
परंगतिम् २३ ॥ यः पुरुषस्तत्तत्फलनिष्पत्तिहेतुतत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधितत्तदितिकर्तव्यतां पविधानं
मुत्तरज्ज्वर्तनं तदस्य कामकारतः स्वाच्छन्द्यादिते व्यवहरते स नो रब्धक्रियानिष्पत्तिरूपं सिद्धिं लभते ततश्च तत्फलभूतं सु
खं स्वर्गादिभोग्यानिर्दृष्टिमापिन लभते न च परंगतिमपवर्गलक्षणं लभते २३ ॥ तस्माच्छास्त्रप्रमाणेन कार्याकार्यव्यव
स्थितौ कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहमि २४ ॥ तस्माउक्ताकारणादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति व्यवस्थायां शास्त्रमे
वैकंते प्रमाणं शास्त्रं हि नाम सदा साक्षात्कृतं यथा स्थिता धृतं तत्तत्परमगुरो परमात्मनः परम्या प्रत्यवचनमः तत्तदेवा वि
संवादत्वात् प्रमाणं कृत्वा शास्त्रोक्तेन विधानेन चोदितं कर्म त्वमिह कर्मभूम्नो कर्तुं स्वजातिविहितं कर्म नुष्ठातुमर्हसि २४ ॥ ॥
श्लोकः पतितः

इति श्री राजानक राम विरचिते वाक्यार्थतन्त्रयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि श्री भगवद्गीता विवरणे षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ॐ ॥ ॥
८ जेम् तदनेने मुक्तमपर्यालोचित सकल शास्त्रेषु दीपयेण शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य युद्धलक्षणा स्वकर्मपरित्यागा यद्वितीये यडु
पन्यस्तन्वयातच्छास्त्राभासत्वादशास्त्रमेव श्रुतो यथा प्रतिपादित शास्त्रनिश्चयावहितत्वेन त्वया भवितव्यमिति सिद्धांते उक्ते संशया
नोऽर्जुन उवाच ॥ येषां शास्त्रविधिसुत्तरज्ज्वर्तने श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठातृका क्लृप्तसत्त्वमाहो रजस्तमः १ ॥ ये केचित्कर्मणि शा
स्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य श्रद्धयान्वितं कल्पफलसम्भावनया व्याख्यातलक्षणा यान्विताः सन्तो वर्तन्ते क्रियासु व्यवहरन्ति तेषां कानिष्ठाका

१४२

सिद्धिः किं सत्त्वं किं सात्त्विकी सिद्धिस्तेषामित्यर्थः आहोस्विद्रजोराजसी अथ किंतमस्तामसी १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥
त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः श्रद्धा २ ॥ यथा श्रद्धयेव केवलया न्वितानां सिद्धौ
त्वं संशयमिति स त्रिविधा भवति तद्यथा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति यतो देहिनां मायोद्भावितानां देहाहं प्रत्ययनिबन्धन
भेदानां जीवानां स्वभावजा सा ते हि देवा सुरसर्गभेदेन प्रतियादितस्वरूपाः तत्र देवसर्गभाजं सात्त्विकः सत्त्वादागतः सत्त्वगुणाद्देव
कः स्वभावः सत्त्वपेयेषां तेषां श्रद्धा तादृश्यैव तथा सुरसर्गभाजं राजस्तमोगुणा प्राधान्यात्तद्देवको हि प्रकारः स्वभावो राजस्तमा
मसं श्रद्धापितेषां तादृश्यैव तेनेदमुक्तं भवति सात्त्विकस्वभावानां सात्त्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति यात्र राजस
स्वभावानां साराजसी शास्त्रविध्याभासयुक्ता भवति न सम्यग्विधानोपपन्ना तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्त्ववश्यमा
णात्वात् अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्त्विकेव न भवति यात्र शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी नापि तामसीत्येवं विभक्तस्वरूपास्ताः
श्रद्धा मया विभज्योक्तमानास्तु मवधारय इत्युपक्रम्य स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणात्वेतावदाह ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भव
ति भारत श्रद्धामयो यं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥ इह सर्वस्य देहिनाः समस्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी श्र
द्धा भवति तेन यस्य सत्त्वं स्वभावः चित्तसत्त्वगुणा प्रधानं भवति तस्य सात्त्विकी श्रद्धा भवति एवं रजोगुणा प्रधानचित्तस्य राजसी तमोग
ुणा प्रधानचित्तस्य तामसी तानेनैपि जीवानां अपित्रैर्विद्येन सद्भिः प्रोक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानां मंशं शिकया तारतम्याद्यथा
जीवचित्तानां मानसं तथा श्रद्धायाः अप्यानसं तत्सर्वकत्वेन चो नुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानस्य इत्यंश्रद्धायाः सत्त्वादिनुरूपत्वं

अडा

गी.टी.
रा.
१४३

व्याख्यातमिदानीं सत्त्वस्वभावस्य अहानुपपत्तंव्याचष्टे अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसङ्गतमात्रनिबद्धात्मभावः अहाम
यः अहाप्रकृतिकः ततश्चयः पुरुषो यच्छब्दो यासात्त्विकादिका अहायस्य सतादृशः सपर्व भवति यस्य सात्त्विकी अहाससात्ति
कोयस्य राजसीसराजसोयस्य तामसी अहासतामस इति किमनेनोक्तं भवति पूर्वसत्त्वानुपपा अहासर्वस्य भवतीत्युक्तं उदा
नीतु अहानुपपत्तं सर्वस्य सत्त्वं भवतीति प्रतिपादितम् अतः अहासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्विकत्वादावऽन्यान्यकारणात्मना
दिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र तात्पर्यम् ३ ॥ तदेव त्रिप्रकारायाः अहाया अभिव्यञ्जकक्रियाविशेषमाह ॥ यजन्ने सात्ति
का देवान्यक्षराक्षसिराजसः भूतप्रेतपिशाचांश्च यजन्ने तामसा जनाः ४ ॥ सात्त्विकाः सत्त्वगुणमयचिताः सत्त्वगुणमयान्दे
वांश्चेन्द्राग्निप्रजापतिप्रभृतीन् यजन्ने शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं पूजयन्ते एवं राजसायदादीन् शास्त्राभासविधिपूर्वकं यजन्ते तामसा
अप्रीतादीन् शास्त्रविहितेनैव विधौ न यजन्ते ४ ॥ एते च राजसस्तामसासुरा इति तेषां चेष्टितमाह ॥ अशास्त्रविहितं चो
तपस्तप्यन्ति ये जनाः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयन्तः शरीरस्य भूतग्राममचेतनाः मोचेवान्तः
शरीरस्य तान्विद्धासुरनिश्चयान् ६ ॥ तानेवं विधान्कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान्विद्धि आसुरो रजस्तमः प्रधान
त्वादसुरसम्बन्धी तत्सदृशो निश्चयो निष्ठायेषां तांस्तथा विधान्जानीहि कास्तान् ये जना चोर्दः सहचित् शरीरकैशकारणात्वाद्वा
रुणं तपस्तप्यन्ते विशिष्टफलाभिसन्धानेन नियमविशेषमाचरन्ति कुतोदारुणमिति हेतुगर्भविशेषणमाह अशास्त्रविहितमिति शा
स्त्रेण सर्वदा सर्वविशिष्टजनविगीतानुष्ठानेन वेदादिना विहितमनुष्ठितं शास्त्रविहितम् एवं हि शास्त्रीयो विधिर्न शास्त्रीयै

ने

१४३

नैयान्तरुवशं यथा तथा तपसि वर्तेत न मूढव्रतमाचरेदिति एवं विधहेतुनियमनैरपेक्षेण फलप्राप्तिरस्य त्वरिते च
 तसो राजसास्तामसाश्च स्वमनीषिकयैव दारुणं तपश्चरन्ति यतो दम्भाहङ्कारसंयुक्ता दम्भेनोक्तलक्षणो न दृष्टमा
 त्रफलेन कर्मणा तथा हङ्कारेणाहंशास्त्राक्तं सम्पत्तुद्धे यद्वा अनुतिष्ठामि शास्त्रार्थमित्यात्मसम्भावनात्मकेनाभिमाने
 न संयुक्ताः समन्विताः तथा कामरागबलान्विताः कामेषु विषयभोगेषु रागोभिलाषस्तस्य बलमशास्त्रविहितक्रियाप्रव
 र्त्तने सामर्थ्यं तेनाऽन्विता युक्ताः तेन चोरेण तपसा किं कुर्यात्ताः अचेतनप्राकृतज उन्मूलितग्रामं पृथिव्यादिसङ्गतं शरीरे दे
 हे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन वर्तमानं मामात्मानं कर्षयन्तः तात्त्विकस्वरूपानवबोधेन क्षययन्त इव तेषां तथा विधानादारुण
 स्य तपसो देहवित्तव्यवधानमात्रमेव फलमित्यर्थः ६ ॥ तत्र केवलमेवं विधेन चेष्टितेनासुराणां मेव स्वभावो नुमीयते यावदेव
 स्यात्सुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जन्तो राहारादिभिरपि क्रियाविशेषैर्दृष्टादृष्टफलविशेषैः स्वभावो नुमीयते इत्याह ॥ आहारस्त्वपि
 सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः यत्तप्तपस्तथादानं तेषां भेदमिमं शृणु ७ ॥ आहारादीनां त्रिविधत्वं सात्त्विकत्वादित्रिविधपुरुषप्रि
 यत्वात् शिष्टं व्याख्यातं प्रायम् ७ ॥ अथेषां भेदकथनार्थमाह ॥ आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थि
 रा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८ ॥ सात्त्विकानां सत्त्वगुणोद्भिक्तप्रदानां प्रिया अभिमता एवं विधा आहाराः कीदृशाः आयुषो
 जीवितस्य बुद्धेर्बलस्य सामर्थ्यस्यारोग्यस्य व्याधिरहितत्वस्य सुखस्य निर्वृत्तेः प्रीतेस्तत्प्रेसाकारणभूताया विवर्धनाः परिपोषकाः र
 स्या आहारादनीयाः स्निग्धा बृहणाः स्थिराः सारा हृद्या हृदयानुकूलाः ८ ॥ अथ राजसप्रियानाह ॥ कटुम्ललवणासुसतीक्ष्णा

उष्टाने

सत्त्वस्य

गी.टी
रा.
१४४

१५५
वृद्धविदाहिनः ग्राहाराजसस्पष्टादुःखशोकामयप्रदाः १ ॥ राजसस्पष्टजः प्रधानश्रद्धस्पष्टा अभिमताः एवंविधाग्रा
हाराः कीदृशाः कटवलिक्रूरसानिम्बादयः तित्तेहिकदुःशद्व्यवहारोदष्टो मुनिना यश्च निम्बपरशुनायश्चैनं मधुसर्पिषा य
श्चैनं गन्धमालाभ्यां सर्वस्य कटोरेव स इति श्रुत्वाः चुक्रालवणाः क्षाराः अत्युत्साहोत्कटोत्साः तीक्ष्णाश्चक्षणा मरिचादयः वृद्धाः
स्नेहशून्याः विदाहिनोऽसर्वोऽप्याः अतएव मनःशरीरे लेशहेतुत्वाद्दुःखशोकयोर्व्याप्य नृशोचनयोरा मयानां व्याधीनां दा
तारः १ ॥ अथ तामसप्रियमाहारमाह ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रिये
म् १ ॥ तामसस्पष्टतमः प्रधानस्वभावश्रद्धस्पष्टतमः शान्तमभिमते कीदृशं यातयामं अतिक्रान्तबहुकालं सङ्गतं रसविनष्टाः
स्तादं तथा हृतिर्गन्धि तथा पर्युषितमतिक्रान्तरात्रिकं यदभक्ष्यत्वेनोक्तं उच्छिष्टं दम्पतिभुक्तशिष्टमः न्येन वाजुष्टमः मे
धस्वभावादेवाश्रद्धमश्रद्धसम्पर्कहा सात्विकस्याप्यवस्थावशात्कृदादिराजसाहारप्रियता सम्भवतीति व्यवहारदर्शना
त्स्वभावमात्रविषयपवविभागनियेमावेदितव्यः १ ॥ इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह तत्र यज्ञस्य तावत् ॥ अफलाकाङ्क्षि
भिर्यज्ञो विधिदृष्टो यश्च ज्यते यष्टव्यमिति यमनः समाधाय समात्तिकः १ ॥ समात्तिकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेते
को यज्ञो यागविधिरुच्यते को सौ फलदृष्टादृष्टसौ भाग्येकादुःतिप्रार्थयते यः सफलाकाङ्क्षी तद्विपरीतस्त्वफलाकाङ्क्षी ते
न तथा विधेन निरभिसन्धिना ज्ञानवता मुमुक्षुणा यश्च ज्यते अतुष्टीयते कीदृशो विधिदृष्टो विधीयते तेन कार्यमिति विधिः शा
स्त्रं तस्मिन्विधौ शास्त्रे दृष्टो विभावित इति कर्तव्यता स्वल्पः अफलाकाङ्क्षिणा चेज्यतेति विप्रतिषेधनिराकर्तुमाह कथमिज्य
च

१४४

ते यष्ट्व्यं वर्णाश्रमविभागेन रास्त्रचोदितं सहजं यागाख्यं कर्मावश्यकर्तव्यमेवेति चित्रं समाहितं कृत्वा न तु फललि
 प्तया यद्यप्युच्यते न निष्कामं क्रिया सम्भवतीति तत्र ब्रूमः नैदेच्छामात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता किन्तु दृष्टानुश्रविकर्मा
 गविषयसङ्कल्पाभावो निष्कामते ह विवक्षिता ११ ॥ अथ राजसंयज्ञमाह ॥ अभिसन्धाय तु फलदमर्थमपि चैव यः
 श्रज्यते विहितं यज्ञं राजसंचलमधुवम् १२ ॥ तमेवं विध्यं यज्ञं राजसंयज्ञः प्रधानबुद्धिना राजः प्रधानग्रहेन च कर्त्तव्यं कृतत्वा
 द्रजोगुणात्मकफलमः तत्पवचलं निष्प्रयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचाराच्चाधुवमनावश्यकं कृतं यः फलस्वर्गा
 दिभोग्यमभिसन्धाय सङ्कल्प्य तथा दमार्थं दमोऽदृष्टं सुखे कृत्वा दृष्टफलविषया क्रियार्थः प्रयोजनं यत्र तथा श्रज्यते न
 ष्टीयते १२ ॥ अथ तामसमाह ॥ विधिहीनममृष्टान्तमन्त्रहीनमदक्षिणम् अहाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३ ॥
 विधिहीनं शास्त्रोक्तेति कर्तव्यतारहितं तथाऽमृष्टान्तममृष्टपाकादिसंस्कारविरहादिरसमन्नादियत्र तथा मन्त्रहीनं
 तत्र क्रियाविहितेन रहितं तथाऽदक्षिणं दक्षिणालक्षणेन प्रधानेनाङ्के नमून्म तथा अद्वयोक्तलक्षणाया विना कृतं एवं
 विध्यं यज्ञं तामसपुरुषकर्तृकमाहुः १३ ॥ अथ सात्त्विकत्वादिभेदेन तेषां ससुविध्यं प्रतिपाद्यते तत्र शरीरादिभेदेन तावत्ते
 स्पत्रे विध्यमाह तत्र शरीरं तावत् ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते १४ ॥
 एतच्छरीरं शरीरसम्बन्धितप उच्यते किंतु देवादीनां पूजनं शौचं मृजलादिना शरीरशुद्धिः आर्जवं कायव्यापारविषय
 मकौटिल्यं ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धं अहिंसा हननक्रियाभावः पूजादीनां कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वाच्छरीरमेतन्नपः १४ ॥

गी.टी.
रा.
१४५

अथवाचिकम् ॥ अनुद्देशकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तत्पठ्यते १५ ॥
वाङ्मयं वर्तमानं वाक्यं कृतिके भवति तत्पठ्यते किंतु स्वभावत एव माधुर्यादनुद्देशकरं परस्परं वेदावहम् तथा सत्यमवितथं सत्
प्रियमनो ज्ञेयं हि तं च कल्याणपर्यवसायिवचनम् तथा स्वाध्यायस्य स्वशास्त्रपाठस्याभीक्षा मावर्तनम् १५ ॥ अथमानसम् ॥
मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावं संशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६ ॥ एतत्तपो मनोनिर्वर्त्यत्वान्मान
समुच्यते किंतु स्वमनसः प्रसादः स्वभावत एव रागद्वेषादीदोषरहितत्वादकलषचित्तत्वं सौम्यत्वं प्रशान्तता मौनं य
द्यपि मुनिभावो मुख्ययावत् तथापि वाङ्मयमेव तच्च संशुद्धिहेतुत्वान्मानसंतपः तथाऽऽत्मविनिग्रहः आत्मनोः
नतः करणस्पतिष्विदं भोविषये भोविनिग्रहो नियमनं तथा भावस्याशयस्य संशुद्धिराजवादिः कलङ्कभावान्नैर्मल्यम् १६ ॥
अथ त्रिविधमप्येतत्सात्त्विकादिभेदात्पुनस्त्रिविधमाह तत्र सात्त्विकं तावत् ॥ अहयापरयातं प्रतपस्तत्रिविधं नरेः अफला
काङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७ ॥ शारीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तत्पदं विधं सत्सात्त्विकं भवति कीदृशं अहयोक्तल
क्षणया फलसम्भावनया परया सात्त्विकेऽप्येतत्तुक्तं अत एव फलाकाङ्क्षरहितैर्युक्तैः समाहितैराचरितम् १७ ॥ अथ राजस
माह ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दमेन चैव यत् क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसंचलमभ्रवम् १८ ॥ तद्विषयो राजसं प्रोक्तं किंतु
तस्य सत्काराद्यर्थं क्रियते तत्सत्कारादीनां मनोवाक्कायभेदाद्यथाक्रमेण त्वसवसेयम् तेन परतः प्रसन्नचित्तात्सत्कारो बह

त्रयाणां

६

मानो मेस्तु तथास्तुत्पादिनावागव्यापारेणामानं तथाकायव्यापारेण एजनं ममास्तु इत्येवमर्थं दम्भेनोक्तलक्षणो नयन्ति
 यतेतदेवमुक्तंचलमध्रुवमिति व्याख्यातम् १८ ॥ अथतामसमाह ॥ मूढग्रहेणात्मनो यत्पीडयाक्रियते तपः परस्मा
 त्सादनार्थं वा तन्नामसमुदाहृतम् १९ ॥ तन्नामसंतपउक्तं किंतत् यन्मूढग्रहेण मूढस्य कार्याकार्यविचारहीन
 ज्ञानस्य सतो यो ग्रहो भिनिवेशस्तेन कृतम् तथास्त्वचित्रस्य शरीरस्य च पीडया कर्तव्येनैकैकशं यन्निवर्तितम् तथाप
 रस्य द्वेष्यस्योत्सादनार्थं स्थानच्यवनादिसम्पत्तये यत्कृतं ॥ इति शरीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्त्विकादि
 भेदान्नवविधत्वं प्रतिपाद्येदानीं दानं त्रिविधमाह तत्र तावत्सात्त्विकम् ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणो देशकाले च
 पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २० ॥ तत्सात्त्विकं दानं सात्त्विकचित्तेन सात्त्विकम्रडावतां पुरुषेण निर्वर्तितत्वात्सात्त्विकशब्देनो
 क्तम् किंतत् यदेवं विधेषु क्रियाविशेषेष्वधिकृतेन मया तत्र दितिकर्तव्यतोपसंस्कृतं देयमेवेत्येतावदभिसन्धाय दीयते
 अतएव कस्मै दीयते अनुपकारिणो यस्मादृष्टविषयोः दृष्टविषयो वा कश्चिदुपकारो नापेक्ष्यते केवलं विध्यर्थानुष्ठानाद्भूत
 यायः स्मितस्तस्मै दीयते अतएव तस्य दानस्य विषयमाह पात्र इति जातिजलविद्याकर्मपंक्तिपावनत्वादिशरीरगुणस
 मृन्तः पात्रमुच्यते तद्विषयत्वेन यदीयते तथादेशोपापसरित्रीर्थाय तनोदो तथाकाले विषुवज्ज्योतिरागोदाय दीयते तत्सात्त्व
 कं दानम् नित्येनैमित्तिकक्रियाङ्गत्वेन व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्य यत्नेन भावात्पृथग्दाननिर्देशः पूर्वादिदानप
 रिग्रहार्थं वेदितव्यः २० ॥ अथ राजसम् ॥ यत्प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः दीयते च परिक्रिष्टं तद्वाजसमिति स्मृतम्

यत्कृतं

च

गी.टी.
रा.
१४६

तद्राजसंदानं स्मृतं किंतु यत्प्रत्युपकारार्थं दीयते प्रतीपउपकारः प्रत्युपकारस्तदर्थतत्प्रयोजनतया पतस्मादिहे
वमेकस्मिन्प्रत्युपकारः सम्पत्तयस्तुभिसंस्थापयदीयते तथाफलव्यापारवो पारलौकिकमुद्दिश्यसङ्कल्प्यदीय
ते कीदृशपरिक्लिष्टस्वल्पकृच्छ्राप्येवा ३१ ॥ अथतामसमाह ॥ अदेशकालेयदानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृत
मवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ३२ ॥ तत्तामसंदानम् किंतु देशकालपात्रहीनतयाः सत्कारेणावज्ञया दीयते
सान्त्विकविपरीतमित्यर्थः तदेवं सान्त्विकानियजतपोदानानि देवसर्गाभिव्यञ्जकानीत्यत्र तात्पर्यम् ३३ ॥ ततश्च
यपेते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो देवसर्गभाजो ये चैते संसारबन्धाभिमुखचेतसस्तद्विपरीतवृत्तयस्तथोभयेषां यज्ञादि
विषयो ज्ञानाज्ञाननिबन्धत्वाद्विप्रकारं स्थितिक्रमेण प्रतिपादयितुमाह ॥ ओतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः ब्रह्मणो न वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ३४ ॥ इह ब्रह्मणाः परमात्मलक्षणास्पृश्यतत्त्वस्मिन् विविधस्त्रिप्रकारो नि
र्देशः स्वर्गपाभिधानं परमार्थविद्भिः स्मर्यते स्म केते त्रयः प्रकाराः ओतत्सदिति तत्रोमिति चित्रकाशमात्रस्य ब्रह्मस्वरूप
स्य वाचकं पदं अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा व्यस्तसमस्त रूपवाचकतया नियमितेन यथा तादृक्त्वरूपमभिधीयते त
यामात्रात्रयार्थमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र तत्र ब्रह्मणा स्वेव्याख्यातमेतत् तदित्यनेन तस्य ब्रह्मणा तादृक्त्वरूपप्रत्यव
मर्शकः सत्ताव्यभिचारिस्वधर्मोभिधीयते न हितस्य स्वसंवेदनमात्रं संवेद्य स्य तदिति सर्वनामव्यतिरेकेन शब्दान्तरप्रतिपा
द्यं रूपं भवितुमर्हति सदित्यनेन पदेनानन्यसाधारणताविद्यमानताशोभनता लक्षणां ब्रह्मणाः स्वरूपमभिधीयते तदेव पदं

१४६

क्रिया

त्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टेति कर्तव्यता कलापवाचकाः
समस्तदेशकालपुरुषाद्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयः तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्तानित्यादयो यागविशेषाः पुराणि
त्यत्वात्सर्वदेवश्रवणकालं विहितानिर्मिताः ततः सदानिर्मयमानत्वात्त्रेषां नित्यत्वम् २३ ॥ यत्तन्मेवंविधस्य ब्रह्मणा ज्ञेयमित्येवमा
दयः शब्दावाचकाः ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४ ॥ तस्माद्दे
तो ब्रह्मवादिनां तत्त्वमसीत्येवं वदन्शीलानां ज्ञानिनामोमित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तं ब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिने
च्चार्ययज्ञक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रसरन्ति उदाहरणक्रियायाश्च यज्ञदानादिक्रियापेक्षेणैव कालमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसे
यम् कीदृशः क्रियाः विधानोक्ता विधीयन्ते स्मिन्निविधायज्ञादयो भावा इति विधाने वेदादिशास्त्रे तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः
किमेतेनोक्तं भवति मुख्यदेवसर्गभाजोऽमुमुक्षुणां ब्रह्मदेवताभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्ते इति २५ ॥ किञ्च ॥ तदित्यनभि
सन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५ ॥ तदित्येतन्मन्त्रपदमविनश्यत्प्रत्यव
मर्शार्थमुदाहृत्य पूर्ववच्चार्य अपवर्गार्थिभिः सान्निर्कैर्देवसर्गभार्तिभ्यस्तोदयः क्रियाः क्रियन्ते नृष्ठीयन्ते कथम् फलं स्वर्गादि
विनश्यत्प्रमाणलक्षणां सिद्धिमनभिसन्धाय सङ्कल्प्य तद्विहितानि रूपमानदमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकैकफलमभिका
ङ्क्षिणाः २५ ॥ अपिच ॥ सद्भावे साधुभावे च सदिद्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्तकर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थगीयते २६ ॥ सतो विद्यमा
नस्य नित्यस्य भावः सत्त्वम् तस्मिन् स्तथा साधुभावे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वम् तस्मिन् नित्येतयो रर्थयोः सदिद्येतन्मन्त्रपदं वाचकत्वेन

गी.टी.
रा.
१४७

प्रयुज्यते तथा प्रशस्ते ज्यायसिकर्मणि व्यापारविशेषे सत्त्वोवाचकत्वेन गीयते शब्दोक्ते २६ ॥ यत एवमतः ॥ यज्ञोत्त
पसिदाने च स्थितिः सदिति चोच्यते कर्मचैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ ॥ यज्ञादिषु यथोक्तब्रह्मभावनामयी स्थितिः
प्रतिष्ठेह परमार्थसती परमशोभना सदित्यनेन शब्देनोच्यते प्रतिपाद्यते तदर्थीयं यज्ञादिप्रयोजनकर्म प्रशस्त्वा व्यापा
रविशेषः सदित्यनेनैव पदेन कथ्यते २८ ॥ एवं मोक्षोकादिगंगासात्विकानां यज्ञादिविषया ब्रह्मसमापन्निहेतुस्थितिं प्रति
पाद्येदानीमासुराणां संसारबन्धहेतुं चैतद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह ॥ अश्रद्धया दुतं दत्तं तपस्तपे कृतं च यत् अस
दित्युच्यते पार्थिवतत्प्रेत्यनो ३२ ॥ ज्ञानशून्यजनाद्यभिचारिणाः अश्रद्धया परमार्थमद्वैतासम्भावनया दुतं यद्यज्ञविधिः
यो विहितस्तथा दत्तं तपश्च तपः प्रदानं तपसी अनुष्ठिते अन्यदा सुकृतं किञ्चन कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते न तन्नित्यं नापिशोभ
नं कृतो यतस्तदश्रद्धया अनुष्ठितं वस्तु न प्रेत्य परलोके सदा साधुवानचेह यतः फलस्य पारलौकिके स्पष्टिकस्य वा विनश्य
त्वादसत्त्वमः सदाधिदोषयोगाच्चासाधुत्वमतः तथा विधेः कर्तृभिः कृतानां यज्ञादीनां संसारबन्धलक्षणां सदेव फलं बोद्ध
व्यमिति देवासुरसर्गाभिव्यञ्जकयज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्य प्रयोजनं यथोक्तात्मज्ञानलक्षणा परमरहस्योपदेशविषया
विषयविभागविस्तारं वेदितव्यमित्योम् ३५ ॥ ॥ स्फीतालोकां दिनरुचिमिव द्यातयन्त्याशुदेवी चोरात्रिमिव मुकुलयन्त्या
सुरीयम्रदृष्टिम् आत्मादित्यं तमुदितमितः षोडशाध्यायशेलादृष्ट्वेव द्वाग्भवत भविनो विद्वन्मोहनिद्राः ॥ ॥ इति श्रीम
द्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि श्रीभगवद्गीताविवरणे सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥ ॐ ॥ ॥

स्त

१४७

जेम् ॥ अथमाशुचःसम्पदं दैवीमभिजातोसिपाण्डवेतिभगवत्स्तदनुग्रहद्वारासाक्षात्कृतपरस्वरूपस्यपरमगुरोःपर
 मप्रमाणभूताहचनादात्मनोयथोक्तदैवसंगुणसामग्रीसम्पन्नत्वसम्भावनयायथोपदिष्टानुष्ठानपात्रताप्रतिपा
 द्यावश्यकरीयानांस्वकर्मणामनुष्ठानेसमुपजातोत्साहस्तेषामपवर्गफलत्वेनकारणभूतयोःसन्त्यासत्यागयोः।
 ज्ञेयःसन्तित्यसन्त्यासी तथा यस्यसर्वसमारम्भाश्रयादिनाचसङ्गेयतःपूर्वमवगतार्थयोरधुनाविस्तरतःपरमार्थंजि
 ज्ञासमानोऽर्जुनउवाच ॥ सन्त्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामि वेदितुम् त्यागस्यचहृषीकेशएषकैशिनिसूदन ॥
 सन्त्यासस्तावत्सम्पदुत्पन्नं तस्यसुष्ठुपरिहारपदार्थः त्यागस्यचहानमेवार्थः इत्यनयोरेकार्थत्वात्किंपरस्परपर्याय
 त्वमुतभिन्नार्थता तत्कीदृशार्थभेदोऽनयोरितिप्रश्नबीजंरुदिकृत्वासन्त्यासस्यत्यागस्यचतत्त्वंपरमार्थंएषगिवेवेकै
 नवेदितुंज्ञातमिच्छामि ॥ इत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थतागभीक्ष्ण्योत्तरंश्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानांकर्मणांन्यासं
 सन्त्यासंकवयोविदुः सर्वकफलत्यागं प्रादुस्त्यागंविचक्षणाः ॥ २ ॥ कवयःपरावरद्रष्टारःसन्त्यासंकाम्यानांकर्मणांन्यागंवि
 दुः काम्यन्तश्चिकामाविषयभोगास्तेभ्योहितानि तत्साधनभूतत्वात्तदनुकूलानियतादीनिकर्माणिकाम्यानुच्यन्ते तेषांन्यागं
 परिहारं भोगरूपफलतत्साभिसन्धिनानुष्ठानस्यवर्जनं सन्त्यासंकथयन्ति तेननित्यादीनिसर्वाणिकर्माणिकामिसन्धिनानुष्ठी
 यमानानिकाम्यानिसम्पद्यन्ते तेषांतथानुष्ठानवर्जनंमुमुक्षोःसन्त्यासः एवंचयाव्यानेपूर्वापरग्रन्थविरोधोनापद्यते यतःप
 न्चमेर्जुनसंशयच्छेदायसन्त्यासकर्मयोगयोःकैश्चित्प्रतिपन्नाभिन्नार्थतां सन्त्यासात्कर्मयोगोविशिष्यतइति सन्त्यासःकर्मयो

म

मा

यथा

गी. टी.
रा.
१४८

गम्रनिःश्रेयसकरावुभौ इत्युक्तम् तयोस्तु कर्मयोगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनोपक्रमेण
सन्त्यासस्य ज्ञेयः सन्तिसन्त्यासीयो न द्वेष्टिनकाङ्क्षतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् तेन विशिष्टरूपतया विहितानां सर्वकर्म
णामनुष्ठानमेव सन्त्यास इति स्थितम् अथ त्यागो व्याचष्टे विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वान् नित्यादिविभागेन व्यवस्थिता
नां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहितानां कर्माणां फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारेत्यागमाहुः न तु यज्ञादिस्वरूपस्य
कर्माणां एव परिहारेत्यागमाहुः तथैव च पूर्व यस्तु सर्वसमाश्रमभिराशीर्बन्धनास्त्विह त्यागे यस्य ह्यतः सर्वसत्यागी स च बुद्धि
मानि नित्यागस्यापि लक्षणमुक्तम् एवं च कर्मफलस्यानभिसन्धाने त्यागो न तु कर्माणां परिहार इत्युक्तं भवति ततश्च सन्त्या
सत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः अतश्च तयोर्भिन्नार्थतावादिनां मतमुपन्यस्य तमेव सन्त्यासैकार्थत्यागं सम्प्रतिपादयितु
माह ॥ त्याज्यदोषवदित्येके कर्मप्रादुर्भवीषिणः यज्ञदानतपःकर्मन त्याज्यमिति चापरे ३ ॥ इहे के केचन मनीषिणो म
तिमन्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वनामकर्मत्याज्यपरिहार्यमितिकथयन्ति यतस्तत्सर्वकर्माशुद्ध्यति शयक्षयादि
भिर्दोषैर्मुक्तम् न्ये पुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मयोगवादिनो यज्ञतपो वृषंशास्त्रविहितं कर्मन त्याज्यं न परिहार्यमित्याहुः ।
यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्माणां परिहानुपपत्तिस्तथा वदुःशः प्रतिपादितमेव प्राक् ३ ॥ इत्येव सन्त्यासत्यागयोः परमार्थ
तपकार्थयोस्तत्स्वरूपावगमसन्देहनिवृत्तये त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरत सत्तम त्यागो
हि पुरुषव्याघ्रविधिः संप्रदर्शितः ४ ॥ तत्र तथा विधे सन्त्यादभिन्नार्थत्यागो प्रोक्तलक्षणो विषये निश्चयं निर्णयं मन्मतम

सा

१४८

थ

वधारय व्याख्यातलक्षणस्य कइदानीं निश्चयो वशिष्यते यदमेवमुच्यत इत्यत्राह हि शब्दोद्देशेनो यस्मात्सामान्येनोक्तलक्ष
णस्यागोविशेषतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक्प्रकटीकृतः ४ ॥ इत्थं त्यागविषयनिश्च
येवक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य पराभिमतपवर्गलक्षणफलहेतुत्वादत्यागतमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिर्गभीका
रेण सर्वकर्मणां त्यागत्वमेव तावदाह ॥ यज्ञदानतपः कर्मन त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञोदानतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५ ॥
यज्ञादि तपः कर्म सर्वैः शास्त्राधिकृतैः सर्वदानत्याज्यं न तस्य त्याग उपपद्यते तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तत् क्रतो यज्ञादीनि क
र्माणि मनीषिणां पावनानि मनीषिणः पुरुषाः प्रजायुक्ता देवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते ते च द्वेयसम्भ
वन्ति प्रवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतारजालेशाजुगतसत्त्वप्रधानबुद्धयस्तथा विधिश्रद्धाश्चैके यान्प्रतिवर्तते
ध्याये सह यज्ञाः प्रजाः सृष्टेदिनाः चाशुरिन्द्रियारामो मोक्षं पार्थ स जीवतीत्यन्नेन ग्रन्थेनागमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वक
र्मणां त्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् अथरेतु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृताशरीभूतरजस्तमस्क
त्वा उद्दिक्तसत्त्वात्मकबुद्धयस्तथाभूतश्रद्धाश्च यान्प्रतिवर्तते वेतच्छास्त्रप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्मणां यथास्वं य
थास्त्वास्ववस्थासु यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिना तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरु
ष इत्यन्नेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम् इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि तानि ॥ एतान्यपि च कर्माणि
सङ्गत्याज्याफलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६ ॥ एतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि परैस्संदायत्वात्

य

गी.टी
रा.
१४५

ज्येतेन प्रतिपन्नान्यपि सर्वाणि कर्तव्यान् व्यवशानुष्ठेयानीत्युक्तं मंत्रकृष्टं मदीयं चैतन्मते निश्चितं प्रदर्शितप्रकारेण सर्व
मेव निर्णीतम् कथं कर्तव्यानीति तु विशेषमाह सङ्गः त्यक्त्वा फलानि चेति सङ्गः सङ्गायते काम इत्यत्र व्याख्यातस्व
रूपः सङ्गः एकः कर्मसु दोषः तथा तन्मूलरगोदोषयोगादिष्टानिष्टविषयप्राप्तिपरिहाररूपाणि फलानि हि तीयोदो
षः ननु ह्यनेन अतः सङ्गः फलानि च त्यक्त्वा कर्माणि कर्तव्यान् एव तेन कर्मसु सङ्गः फलाभिसन्धित्यागस्याग उच्यते न त्व
ऽननुष्ठानमेव त्यागः तस्मादुक्तयोपपत्त्या ॥ नियतस्य च सत्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः
परिकीर्तते ७ ॥ च शब्दो हेतौ यस्यान्वितस्य स्वर्णाग्रमविभागेन नित्याव्यभिचारिणः कर्मणो यज्ञादेः सत्यासस्योपा
ऽननुष्ठानेनोपपद्यते यथा च नोपपद्यते तथा न हि कश्चित्प्राणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तथा न हि देहभृता
शक्यं त्यक्तं कर्माण्यप्युपपद्यते इत्यादिना च बहुशः प्रतिपादितमेव तस्यैवं विधस्य सर्वथैवाज्यस्य कर्मणो मोहाद्विपर्ययलक्ष
णहेतुविज्ञात्यागः परिहारस्तामसस्तमो गुणसम्भव उच्यते तमसो हिकार्यमोहः यदुक्तम् प्रमादमोहो जायेते तमसोऽज्ञा
नमेव चेति एवमयं तामसस्यागो विपरीतफलपर्यवसायी यतोऽपवर्गबुद्ध्या प्रतिपन्नः संसारे भवफलत्पत्तो हेतु एवाः
सो ७ ॥ अथ राजसं त्यागमाह ॥ दुःखमित्येव यः कर्मकायकेशभयाज्जेत सकृत्पाराजसं त्यागेनैव त्यागफलं लभेत् ८ ॥
यः पुरुषः शास्त्राद्यैर्दत्तकर्मस्त्रानाग्रिहोत्रादि दुःखं सुखं प्रति कुलमिदमित्येतावन्मात्रादेतोः शरीरकदर्थनाशसायजति नाश
तिष्ठति राजसं रजोगुणानि मित्रकं त्यागेनियतकर्मपरिहारं कृत्वा तस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं फलं नैव प्रा

वा

१४५

म्रयात् रजोगुणयुक्तत्वात्फलं दुःखमेवासौ लभते ततो राजसोपित्यागो ह्येव ८ ॥ अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते र्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९ ॥ सः सात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहे-
 तुकस्यागो भिमतः कोसौ यन्नियतं शास्त्रे चोदितं कर्म क्रियते नुष्ठीयते कर्मणः करणमेव त्यागो न परिहार इत्यर्थः कथं क्रिय-
 ते येन क्रियेत त्यागः सम्पद्यते इत्याह कार्यपरमगुरोः परमेश्वरस्य निरुपपन्नवप्रमाणभूतशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यक-
 रणीयमित्येतेन हेतुना क्रियते अतएव पूर्वव्याख्यातं सङ्गं फलचत्यक्त्वा किमनेनोक्तं भवति अनुपपन्नत्यागस्यापि कर्मणो रस्त्वमाभि-
 भूतत्वादत्यागोपित्यागप्रतिपत्तिः सङ्गं फलाभिसन्धिः नुष्क्रेदात्कर्मवसंसारकारणं सम्पद्यते विशुद्धसत्त्वगुणोद्देकात्तु यथा कृत्वा
 नैर्मल्ये सति सङ्गं फलाभिसन्धिः शून्यत्वेन नियतस्य कर्मणो नुष्ठानमेव संसारोच्छेदकारणं त्यागः सम्पद्यते इति सात्त्विक एव त्या-
 ग उपादेयः १० ॥ तस्यैवं विधस्य सात्त्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥ न हेतुशून्यं कर्म कर्मशून्यं ननु षजते त्यागी
 सत्त्वसमाविष्टो मेधावीच्छिन्नसंशयः ११ ॥ योत्पन्नगुणी भूत रजस्तमस्कृतेन विशुद्धेन सत्त्वमात्रेण समाविष्टो व्याप्राप्तः कर-
 णः स त्यागी यथोक्तेन सङ्गं फलाभिसन्धि रहितं नियतकर्म नुष्ठानरूपेणोवत्यागेन त्यागफलहेतुत्वात्प्रागत्वमायत्नैर्न युक्तः
 अतएव मेधावी प्रशस्य प्रज्ञस्ततश्छिन्नसंशयो यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्यैकस्य तत्त्वस्यास्तित्वेन त्रितसन्देहः सम सर्ववस्तुषु प्र-
 थमान परमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलं संसार्यभिमतस्य सुखस्यासाधनभूतं कर्माग्निहोत्रादि शरीरैक्यावहनं हेष्टि ज्ञानवेश-
 हो सति हेष्ठलक्षणदोषाभावान्नाप्रीत्याभावयति नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुखसाधनभूतेः षजति सङ्गं वध्नाति तस्यैवं विध-

ज

गी. टी.
रा
१५०

यत्काविकान्नः करणेन स्याद्वि
धम्येष्टमकर्तृभिर्निर्वाहता
कर्मणा उद्भूतं सन्निरतिशयसु
खाधिकरणं स्वर्गादावधिग
तदिव्यशरीरैस्तुभ्यते ० ॥

स्य त्यागिनो नित्योदितान्नानि जानन् निर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य न क्वचिद्वेषो नापिरागः शास्त्रे चोदितत्वादवश्यकरणीयमि
त्येव सर्वनियतं कर्मानुतिष्ठन्नेव सोऽसर्वत्यागीत्यर्थः १० ॥ एतदेव पूर्वोक्तमपि स्मारयन् द्रष्टव्यमाह ॥ न हि देहभृता शक्यं
त्यक्तं कर्माण्यप्येषतः यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११ ॥ पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वाद्गतार्थमेवेतत् ११ ॥ यथा
कृत्यागिविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातृणां फलमाह ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् भवत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्त्या
सिनां क्वचित् १२ ॥ ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहितास्तैषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि त
त्रानिष्टमनभिप्रेतं दुःखात्मकं यत्तामसचिन्तैस्तामसश्रेष्ठैः कर्तृभिरनुष्ठितात्तामसात्कृणा उपजातं सन्नरकतिर्यग्योन्यादौ लब्धे
पपत्रिभिस्तैर्भुज्यते इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यद्द्रव्यजोलेषां नृगतं सत्प्रधानचिन्तैः स्वर्गादिफलभूमिषु तादृकश्रेष्ठैर्यथाविधि वि
हितात्कर्मणा उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते ॥ तथामिश्रं सुखदुःखात्मकं यद्द्रव्यजः प्रधानचिन्तैस्तादृकश्रेष्ठैः कर्तृभिरनुष्ठितात्कर्मणा उप
जातं यत्कर्मभूमां मनुष्यानि गतैस्तैस्तैरुपभुज्यते इत्येवं त्रिविधं कर्मणः फलं ज्ञानशून्यसंसारिपुरुषविषये सन्त्यासिनां यथा
कृतात्विकत्यागवतां ज्ञानविज्ञाननिष्ठातमतीनां कर्मयोगिनां न भवति नोपपद्यते ततस्तत्यागिनः कुशलाकुशलं कर्म नीराग
हेषतया नुतिष्ठन्तीति पूर्वोक्तसम्बन्धः १२ ॥ अथात्यागिनस्त्रिविधेन कर्मफलेन पुज्यन्ते न तु त्यागिन इत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपाद
यितुमाह ॥ पञ्चेमानि महाबोहाकारणानि निबोध मे सांस्कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३ ॥ इहेमानि वक्ष्यमाना
णिकारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीरसम्बन्धिनां मनोवाक्कायनिर्वर्तनानामशेषक्रियाविशेषाणां कृतान्ते कृतानि

१५०

आ

हेसाङ्गे निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोधनिबुध्यस्व १३ ॥ कानितानीत्याह ॥ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च
पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्कैसा देवमेवात्र पञ्चमम् १४ ॥ अधिष्ठानं तत्र क्रिया नुगुणमधिकरणं शरीरादि यदधिष्ठाय
कर्त्तुं स तत्र कर्म कर्त्तुं शक्यम् तथा कर्त्ता तत्र देहादिनिबद्धान् प्रत्ययः पुरुषः करणं तत्र क्रिया नुगुणं शरीरेन्द्रियव्याप्तिभिरः
त्रचतुष्टये नुकूल्याननुकूलाभ्यां सिद्धां सिद्धिकारणं देवं पञ्चमं देवापरपर्यायं प्राक्तनं कर्म तस्यार्थः अत्र ह्यनुकूलेऽधिष्ठा
नादीनां साधनानां साफल्यम् ननु कूले तस्य निहितानामपि वैफल्यम् तस्मात्तत्राद्यान्यास्तृथक्यश्चाङ्कम् १४ ॥ एषां प
ञ्चानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वं निगमयति ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्द्वियत्कर्माभूतेषु न न्यायं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः १५ ॥
यः कश्चित्कर्त्ता को येन वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्त्तुं प्रक्रमते तत्रैतैश्चैवाऽऽत्माः पञ्च हेतवः कारणानि एतेषामन्यतमाभावेऽपि
चिकीर्षितकर्मासिद्धेः कीदृशं कर्माभूतं न्यायं शास्त्रप्रोक्तानि यतश्चायाद नयेत वा विपरीतं वा यथा शास्त्राद न्यायम् १५ ॥
किञ्च ॥ तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तयः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति उर्मतिः १६ ॥ तत्र पञ्चैके पवसुक्तेन क्रमे
णासमशीर्षिकया कारणभूते सति विद्यमाने यः कर्त्ता तेऽत्र विशेषः केवलमेकमेवात्मानं मोहवशादनात्मभूतदेहादिनिवि
ष्टाहं प्रत्ययं कर्त्तारं कर्मसम्पादकं पश्यति बुध्यते स न पश्यति विपरीतं तस्य ज्ञानमित्यर्थः ऊतो न पश्यति अकृतबुद्धित्वात्कृता
यथा कृतज्ञाननिष्ठत्वा निष्पन्ना बुद्धिः प्रज्ञायस्य स तथोक्तः न कृतबुद्धिरकृतबुद्धिः सम्पन्नान्मृत्युमतिरः तपवन्मृष्टधीः कि
मुक्तं भवति एकः परमेश्वरः स्वशक्तिप्रसरभूतस्य सकलजगद्भावक्रीडनकचक्रस्यार्कश्च स्वप्रभापुञ्जस्यावभासयिता पारमा

न्या

जी.टी.
रा.
१५१

र्थिकः कर्तेति सम्पत्तानाभावादकृतबुद्धिः जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं होत्रज्ञरूपमात्रमात्मानं कर्तारं मन्यमानो यत्करोति ते स्ये
तदधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्मफलं न तु यथोक्तस्य त्यागिनः परमात्मसम्यग्ज्ञानचक्षुषा पश्यतः १६ ॥ अतएव तस्य
तादृशी वृत्तिप्रतिपादयितुमाह ॥ यस्याहङ्कारो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि सङ्गो लोकात्तदहन्ति न निबध्यते १७ ॥
यस्यात्मसम्यग्ज्ञानवस्तुतो भावश्चित्तवृत्तिर्नाहङ्कारो देहादावन्त्येहं प्रत्ययग्रहणेन सम्पादिताः तएव यस्य बुद्धिः संविन्नलि
प्यते रागादेषादिभिर्मलैर्मयोपहतसमस्तजीवो निबद्धैर्न कलुषीक्रियते स परमेश्वरभावसमाविष्टः कर्ता इमान्योऽमुमव
स्थितो लोकां हत्वा व्यापाद्यापि न निबध्यते न तद्वधसाधनेन क्रियाफलेन युज्यते पारमार्थिकस्य नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्य
त्मनो नानाभावाच्छरीरादेः स्रित्यविनश्यत्स्वभावत्वादत्र नायं हन्ति न हन्यते इत्यादिना प्रतिपादित एव हेतुः प्राक् अत
स्त्वयथोक्तत्यागवान्कार्यकर्मदमाचरेत्यर्थः १७ ॥ अथ त्यागपत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिषुरुषविषयतया ज्ञानकर्म
कर्तृणां गुणानिमित्तकं भेदं प्रतिपादयिषुः सर्वदेहसाधारणयोर्ज्ञानकर्मणोः फलसम्पत्तिहेतुं तावत्प्रतिपादयितुमाह ॥
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्मकर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः १८ ॥ अत्र प्रथमे कर्मशब्देन ज्ञानात्मिका
याः क्रियायाः क्षणिलक्षणफलमुच्यते कारणकार्योपचारात् तेन तादृशे क्रियाफले विषये अधीनत्वात् त्रिप्रकारचोदना प्रवर्त
ना त्रीण्येतानि क्षणिलक्षणो ज्ञानात्मकक्रियाफले चोदयन्ति प्रवर्तयन्तीत्यर्थः कानिचीति ज्ञानं येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि ज्ञेयं च यज्ञा
यते सुखदुःखनीलपीतादि परिज्ञाता फलमिदं यो ह मिदं सुखदुःखदि जानामीत्यध्वस्यति त्रयाणामेषां सामग्री क्षणिलक्षणो

न

१५१

फलेचोदयतीत्यर्थः एवमेवकर्मणिकर्मफलेतत्रकार्यनिवृत्तिलक्षणोसङ्गः होयेनसङ्गः ह्यतेस्वीक्रियते सोपिविविध
 स्वीरणेतानिसङ्गः हयन्ति कानि करणहस्तादिकर्मवृत्तादिकार्यविषयावेष्टा कर्ताद्यटादिव्यापतकृष्णकारादि एतन्नि
 तयसामग्रीवशो ह्युदादेः कार्यस्वरूपनिवृत्तिलक्षणफलंभवतीतिस्थिते कीदृशेतानिज्ञानादीनियोगविषयानीति
 प्रज्ञानं प्रतिपादयितुमाह ॥ ज्ञानं कर्मचर्ताचविधेवगुराभेदतः प्रोच्यतेगुणसङ्गानुययावच्छेदगुणान्यपि १५ ॥
 प्रतिपादितस्वरूपज्ञानादिवितयंचतङ्गणसङ्गानुययानांस्वरूपभेदकथनेप्रत्येकंविधात्रिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणविभागात्प्रो
 च्यतेकथ्यतेतद्विद्भिः तानिज्ञानादीनिमन्त्रोपिपुण्यावत्सम्यगुच्यमानानिसात्त्विकराजसतामसभेदेनप्रत्येकंविप्रकाराण्य
 वधारय येनतानिप्रवृत्तानिप्रत्यभिज्ञास्पतिः ॥ तत्रज्ञानंविविधमाह तत्रसात्त्विकंतावत् ॥ सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमी
 द्यते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्वि सात्त्विकम् २० ॥ तत्सात्त्विकंन्यग्भूतरजस्तमस्कंविष्णुहसत्त्वमात्रहेतुकंज्ञानंसंवे
 दनंविद्विजानीहि किंतत् येनसाधनभूतेनदेशकालाकारादिभेदेनविभक्तेषुपरस्परव्यवस्थितेष्वपि सर्वेषु
 शेषेषुभूतेषुचेतनाचेतनेषुसत्त्वेषुविभक्तमभिन्नरूपचिदात्मकंभावसत्तामीदृशेनपश्यतिबुद्धातश्रुत्यर्थः इहविष्णुचिन्मा
 त्रस्वभावआत्मैवैकं तत्परमार्थसन्नतद्व्यतिरिक्तंकिञ्चनपदार्थान्तरतत्त्वतःसम्भवति केवलंतदीयनिरतिशयेष्टयाद्वा
 वितमायामलमुषितसप्रकाशेज्ञानमयेचक्षुषितदेकमेवतत्त्वनानात्वेनप्रतिपद्यतेतत्रज्ञाः तदेवयदाज्ञानमयंचक्षुः
 परमेश्वरानुग्रहशक्तिशलाकापरिमृष्टमलत्वान्निर्मलीभवति तदासर्वमेवेदमेकत्वेनयोगिनः पश्यन्तीत्यर्थः २० ॥

गी. टी.
रा.
१५२
म

अथ राजसमाह ॥ एतन्नेन तयज्ञानं नानाभावात् नृयग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्वाजसमिति स्मृतम् २१ ॥ तद्वत्स
र्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायीयेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञानं राजसंरजोगुणहेतुकं स्मृतं तत्तद्विद्भिः किं च तद्वत्तन्नात्मनो व्य
तिरेकेण व्यवस्थितं नानाभावात् नपि वेद्यान्ना नानावृत्तिविधान् नृयग्विधान् परस्परतो व्यतिरेकस्वरूपा ज्ञानाति ज्ञानस्य
वेद्यप्रथा हेतुत्वात् उपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदितव्यम् एतच्च विषयसुखगर्भलक्षणलोभकारणभूता इजसः समु
द्भूतं सम्पददर्शनहेतुत्वात् सारिषुरुषनियमितं हेयमेव २१ ॥ अथ तामसमाह ॥ यत्तत्कृत्स्नविदेकस्मिन् कार्यसक्तम्
हेतुकम् अतत्त्वार्थवदल्पचतुष्टयमसमुदाहृतम् २२ ॥ तत्र तामसं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं तत्रास्तेष्वुदीरितम् किंतत्
तत्राहः पूर्वस्माद्यतिरेक एव यदकृत्स्नविहिषयी भूतं ज्ञेयमर्थकृत्स्नसकलं सर्वविशेषसंयुक्तं वेत्तीति कृत्स्नवित्सात्त्विका
दि तद्विपरीतमकृत्स्नविज्ञानमसं तथेकस्मिन् विषयसुखसाधनभूतकस्मिन् विदेव कार्यसाध्यवस्तुनिसक्तं लीनं यदेवा किं
चिदृष्टसुखसाधनतामासादयति तत्रैव सज्जनीत्यर्थः तथाऽहेतुकं विषयेन्द्रियसंयोगादियज्ञानकारणभूतं तदभावेऽप्यक
स्मादुद्भूतं ज्ञानतामसं भूतग्रहाद्याविष्टानां प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव तथाऽतत्त्वार्थवत्तत्त्वमात्मादिपरमार्थः स एवार्था
वत्तत्त्वार्थः स विद्यते यस्य तत्तत्त्वार्थवत्सात्त्विकादि तद्विपरीतं त्विदमतत्त्वार्थवच्छरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः अल्पमव्याप
कं तदेतदज्ञानादिकारणभूतं तमोगुणसमुद्भूतत्वात् सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वेन कृष्टं सारिविषयत्वात् तत्तत्तदं हेयम्
२२ ॥ अथ कर्मविविधमाह तत्र सात्त्विकम् ॥ नियतं सङ्कुरहितमरागद्वेषतः कृतम् अफलप्रेप्सुना कर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते
२३ ॥

१५२

क्रियते

तत्कर्मसात्त्विकं पूर्ववद्विष्णुः सत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते किंतु अफलप्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखलिप्सा रहितेन क
र्तृनिर्वर्त्यते कीदृशं नियतं वर्णाश्रमविभागेनावश्यकरीयम् तथा सङ्गेनोक्तलक्षणान्मृत्युमः तपससङ्गभावात्तन्मू
लरागद्वेषाभावेन कृतं सम्पादितं तदेतज्ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वादयवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनेयानिविषय
मुपादेयम् २३ ॥ अथ राजसंकीर्णम् ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्मसाहङ्गरेण वा पुनः क्रियते क्लेशबद्धलं तद्राजसमिति स्मृतम्
२४ ॥ तद्राजसंरजो गुणहेतुकं किंतु यदेहिकासु अधिकभोगलिप्सुना तथा साहङ्गरेणानात्मनि शरीरादावहं प्रत्ययवता
कर्तृ क्लेशबद्धलं चित्रशरीराद्यायासभूयिष्ठं तदेतत्प्रवृत्तिहेतोर्दुःखबद्धलाद्रजसः सम्भूतं तत्संसारिविषयत्वोद्देश्यम् २५ ॥
अथा तामसम् ॥ अनुबन्धतय हिंसा मनवेत्तपचपोरुषम् मोहादभ्यते कर्मयत्तनामसमुच्यते २५ ॥ तत्रामसंतमो गुणहेतुकं
कर्म किंतु यन्मोहादज्ञानादाभ्यते कर्तृप्रक्रम्यते कथमिदं क्रियमाणं कर्म मनुवद्भाति पुष्पाति किंवा तपयत्यस्मिन्नि
यमाणो कस्य हि सोपचातः सम्पाद्यते इत्यनुबन्धतय हिंसा अनवीत्या विचार्यैवैतदपि मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततमः समु
द्भूतत्वोन्निष्कृतमसंसारिविषयसुखराहेयमेव २५ ॥ अथ त्रिविधः कर्ता च्यते तत्र सात्त्विकस्तावत् ॥ मुक्तसङ्गेन हंवादी
धृत्सुत्साहसमन्वितः सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६ ॥ ईदृशः कर्ता कर्मणामनुष्ठाता सात्त्विक उच्यते सात्त्व
कचित्तत्वात्कर्ता सात्त्विक इति व्यपदिष्टः सकीदृशः मुक्तसङ्गेन मुक्तः परिहृतः सङ्गः संसारतरुबीजभूतो व्याख्यातश्चोदोषा
येन यतो न हंवादीद्वैतत्रयमनित्यमर्थमात्मत्वेन प्रतिपद्याहं यजामीत्यादयो वदन्ति सोहंवादी सर्वः संसारी जनः तद्विपरीतोः

दा

गी.सी.
रा.
१५३

नहंवादीशरीरादिष्वनात्मभूतेष्वर्थेषु निरहंकारः तथा धृत्वावह्यमाणयानुष्ठेयवस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या तयोत्साहेनो
द्योगेन समन्वितः अतएव सिद्धौ फलनिष्पन्नावः सिद्धौ तदनिष्पन्नो च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः ईदृशं कर्तृत्वं ज्ञानहे
तोः पूर्ववद्विष्णुदासत्तत्तु गुणादत्यन्तं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् उपादेयम् २६ ॥ अथ राजसः ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिं
सात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तते २७ ॥ ईदृशः कर्ता राजसः पूर्ववद्वज्जोशुणात्मकः कथ्यते।
कीदृशः रागी विषयसुखेष्टभिलाषवांस्तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादि
रूपं लिप्सुः तथा लुब्धो गार्थवांस्तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोहपरायणः तथाऽशुचिर्बाह्यान्तरशौचरहितस्तथा फलेका
लम्बनचित्रत्वात् तत्र तिसृधा सिद्धिः सम्भवाभ्यां परितोषविषादाभ्यां युक्तः एतादृशं कर्तृत्वं लोभादिदोषकारणाभूतं राजोशुणा
समुद्भूतत्वात् सारिविषयहेयम् २८ ॥ अथ तामसः ॥ अयुक्तः प्राकृतः सत्त्वः शठो नैकृतिः कोलसः विषादी दीर्घसूत्र
अकर्ता तामस उच्यते २९ ॥ एवंविधः कर्ता सर्ववृत्तामस उच्यते किंविधः अयुक्तः समाधिरहितो यतः प्राकृतः प्रकृति
मेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः सत्त्वो मिथ्याभिमानाभिनिवेशान्न कञ्चित्प्रणामति शठो मायावी तथा नैकृतिको निष्कृतिः परोप
तापनं प्रयोजनं यस्याः लसो दाह्यरहितः तपवविषादी अवसादवादी दीर्घसूत्राश्चकार्यपिवस्तुतिचिरकारी एवंविधं क
र्तृत्वं प्रमादमोहादिदोषकारणाभूतं तमोगुणसमुद्भूतत्वात् दत्यन्तं हेयमेवेति कर्तृकर्मणोः पृथग्वैविध्यं प्रतिपादनं स्पष्टार्थम्।
यतः प्रायपकतरैर्वैविध्यं भवत्युक्तम् ३० ॥ अथ बुद्धिर्धृतेरिव मेवैविध्यं वक्तुमुपक्रमते ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेः श्रेयवगुणतस्मि

वि

१५३

विधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणष्टयत्नेनधनञ्जय २५ ॥ बुद्धिर्बोधवस्तुसाधनंकरणं धृतिरवष्टम्भः कार्यज्ञेयेवार्थ
 सिद्धिपर्यन्तंस्थेयं तयोर्बुद्धिधृत्याः सत्त्वादिगुणापेक्षयात्रिविधंभेदंसाकल्पेनविविक्ततयाचाभिधीयमानेशृणु २५ ॥ तत्रो
 देशक्रमेणबुद्धेस्त्रिविधेप्रतिपाद्येसात्त्विकंभेदंतावदाह ॥ प्रवृत्तिचनिवृत्तिचकार्याकार्येभयाभये बन्धमोक्षेचयाबुद्धि
 र्वेदसासात्त्विकीमता २६ ॥ सासात्त्विकीसत्त्वगुणसमुद्भूताबुद्धिर्मता कामा, ययाप्रवृत्तिचनिवृत्तिचवेदजानाति स्वर्गापव
 र्गफलेशास्त्रचोदितेकर्मणीप्रवृत्तिनिवृत्तिशब्देनोच्यते यदुक्तम् प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोऽहस्येषुभिधीयते निवृत्तिलक्षणस्त्व
 न्याधर्मोऽमौर्गैकदेशिकश्चि अन्त्यत्रापि प्रवृत्तिचनिवृत्तिचद्विविधंकर्मदेशिकम् इहचामुत्रचकाम्प्रवृत्तंकर्मकीर्त्यते निष्का
 मंज्ञानपूर्वचनिवृत्तमुपन्यस्यतश्चि तथाकार्याकार्येणास्त्रीयविधिनिषेधवशादनुष्ठीयपरिहार्येवस्तुनीयाजानाति त
 थाभयाभये भयंससारुःखजसाधुसमःभयंमध्यवर्गसमुद्भवंसर्वतस्त्रासविरहं तथाबन्धंसंसारमोक्षमपवर्गहेयतयो
 पादेयतयाचस्वप्नोजानाति सासात्त्विकीबुद्धिरिति ननुज्ञानंबुद्धिरित्यनर्थान्तरं सर्वभूतेषुयैनेकमित्यादिनासात्त्विक
 ज्ञानलक्षणोनेवसात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तं तदधुनाकिमितिपुनरुच्यतश्चि अत्रोच्यते सत्यज्ञानबुद्धानीस्तिकश्चिद्विशेषः
 किन्तु पूर्वज्ञानेयज्ञातलक्षणस्यत्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेनप्रतिपादनप्रसङ्गात्सङ्गेपेणासात्त्विकज्ञानलक्षणमु
 क्तम् अधुनातुधृतिसाहित्येनतस्यैवबुद्धिशब्दप्रतिपादितस्यविस्तारतो लक्षणमुक्तम् नहिपूर्वधृत्यादिवेदनंज्ञानसम्बन्धि
 त्वेनप्रतिपादितमधुनातुप्रतिपादितमितिपौनरुक्तिदोषश्चादनीयः यदिवापूर्वमाश्रययोगिसम्बद्धस्यज्ञानस्यलक्ष

गी.टी
रा.
१५४

क्षणमुक्तं अधुनात्वारुरुत्तसम्बद्धमेवमपिनो नरुत्तयम् ३० ॥ अथराजसी ॥ यथाधर्ममधर्मवकार्यवाकार्यमेवच।
अथयावत्प्रजानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ३१ ॥ राजसीरजोगुणसमुद्भवबुद्धिर्यथाहेतुभूतया ज्ञाताहेतुजः पुरुषोध
र्माधर्मादीनुपादेयान्हेतुं प्रपदार्थानयथावन्निश्चयाभावादसम्भवेति धर्माधर्मावदृष्टविषयो सदाचारउदाचारौ कार्या
कार्येतदृष्टविषयेति नो नरुत्तयम् अथवाधर्माधर्मशब्दोलक्षणाया फलविषयावुक्तौ कार्याकार्यशब्दौ तन्निमि
त्रकर्मविवक्षयोक्तावेवमपिनो नरुत्तयम् एषापिसंशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात्संसारिविषया ३१ ॥ अथतामसी ॥
अधर्मधर्ममितियाबुद्ध्या तेतमसान्विता सर्वार्थान्विपरीताप्रबुद्धिः सातामसीमता ३२ ॥ तामसीतमोगुणहेतुकाबु
द्धिर्याधर्माधर्मादीनदृष्टविषयान्सर्वार्थांश्चदृष्टविषयान्समसाहेतुनादृतासतीविपर्ययेण जानाति सैषामिष्याज्ञान
हेतुतमोगुणत्वान्निकृष्टासंसारिविषयेति हेया ३२ ॥ अथधृतिस्त्रिविधा तत्रसात्त्विकीतावत् ॥ धृत्याययाधारयते मनः
प्राणोन्द्रियक्रियाः योगेनाद्यभिचारिण्याधृतिः सासात्त्विकीमता ३३ ॥ सासात्त्विकी पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणात्मिकाधृतिः का
सौ यथायोगीमनःप्रभृतीन्धारयति कीदृश्या परमात्मविषयेन योगेन समाधिना सहाद्यभिचारिण्यानित्यमवतिरिक्त
या योगीहि मनोन्नः करणप्राणमाभ्यन्तरमारुतं तत्रक्रियाभेदान्नानासंज्ञमिन्द्रियाणि चत्तुर्वीगादीनियोगार्थमेवधारय
ति तत्रात्मसमाधिविषयोऽवष्टम्भः स्वेयमेवकारणमित्यर्थः एषातत्त्वज्ञानहेतुविशुद्धसत्त्वगुणसमुद्भूतत्वादपवर्गफलत्वे
सत्सुपादेया ३३ ॥ अथराजसी ॥ यथातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेर्जनं प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षीधृतिस्सापार्थराजसी ३४ ॥

१५४

कर्म

रजोगुणजाधृतिर्ययासाधनभूतयासंसारिपुरुषः प्रसङ्गे नोक्तलक्षणेन फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखात्मकफललिप्सा
धर्मादीन्धारयते उदहति नत्वपवर्गम् धर्मः शास्त्रचोदितसमाचारस्तत्फलसंख्येयं कार्यं यथेति त्रिवर्गमात्रनिबद्धधृतयो
हि संसारिणः पुरुषाः तदेषाधृतिर्ह्येव ३४ ॥ अथ ता मसी ॥ ययास्वप्नभयशोकविषादमदमेव च न विमुञ्चति उर्मिधा
धृतिः सा ता मसी स्मृता ३५ ॥ सा ता मसी तमोगुणजाधृतिः यया हेतुभूतया उर्मिधा विपर्ययप्रत्ययवृत्तादुष्टा मेधा प्रज्ञा यस्य
स ता दृशः स पुरुषः स्वप्नादीन् दोषान्न विमुञ्चति तन्मय एव नित्यमास्तुत्यर्थः स्वप्नो निद्रा तमः कार्यं भयमिष्टविषयविना
शशङ्कया त्रासः शोकानष्टानुशेषाच्च न विषादमनुत्साहे मदचित्तौ द्वेकम् मूढः किल तानेव नित्यमुद्वहन्नास्ति तत एषा
निरुद्धा पेषाधृतिस्त्याज्येव ३५ ॥ अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्यैव विध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं
शृणु मे भरतर्षभ ॥ गतार्थमेतत् ॥ अथैव विध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकं तं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह ॥ अभ्यासादमते य
त्र दुःखान्ते च नियच्छति ३६ यत्र दात्ते विषमिदपरिणामे मत्तापमम् तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ ॥
तत्सात्त्विकं विशुद्धसत्त्वे हेतुके सुखमानन्दं विद्विजानीहि कीदृशम् आत्मबुद्धिप्रसादजं आत्मा ब्रह्मस्वरूपं परतत्त्वतः दाल
म्बनावुद्धिः पराप्रज्ञा तस्याः प्रसादो नैर्मल्यं यदप्येतया विशुद्धमपि सत्त्वमलिनत्वात्परिहार्यमेव तत्तस्याविद्यादुद्धिप्रसादाज्जा
तमुद्भूतम् कितम् यत्र यस्मिन् सुखेऽभ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगीरमतेरतिभावयति न तद्दिजते विषयभोगात्मकस्य हि सु
खस्याभासो विशेषाकाङ्क्षा तत्रोद्देशजनयति समाधिजतसुखरतिमेवावहति यत्र च सुखेन भूयमाने सर्वदुःखानामन्तसमा

गी. टी.
श.
१५५

प्रिमभावंनियच्छति नितरां प्राप्नोति अन्यस्मिन् हि सुखे नुभूयमाने क्षणात्तरेतदेव दुःखं सम्पद्यते कृतः सर्वदुःखानामः
नो यच्च सुखं तदा त्वेसाध्यमाना वस्यायां चित्ताः समाधानलक्षणाक्रोथरूपत्वादिवत्तुल्यं परिणामे तद्विद्यवस्यायाम
मृतोपमनिरूपमास्वादमित्यर्थः बाह्यसुखस्येतदेव विपरीतं वक्ष्यति तदेतद्विष्णुद्विनिर्दिशयति रुद्रास्वादरूपं समा
धिप्रज्ञाभवे योगिविषये सुखमुपादेयम् ३० ॥ अथ राजसम् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यन्नास्वादो मृतोपमम् परिणामे
विषमिव तद्राजसमिति स्मृतम् ३१ ॥ तद्राजसं रजोगुणसम्भवं सुखं किंतु यदिष्टेन विषयेनानित्येन शब्दादिनेन्द्रि
यस्य श्रोत्रादेः संयोगात्सम्बन्धात्तदा त्वेसाध्यमाना वस्यायाममृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविशेषहेतुत्वात्सुधारसत्तुल्य
म् परिणामे सिद्ध्यवस्यायां विषोपमंतत्कालमेव हेतुत्वात् यदि वाऽनुभूयमाना वस्यातदा त्वं तदा विषयेन्द्रियसंयोग
जं सुखं सर्वमधुरमेव परिणामस्तु तद्विषयाकावस्या तस्मिन् सर्वमेव विषयसुखपरिणामं किञ्चिद्भविष्यति पतदुःखका
रणं रजोगुणात्तदुःखं कफले सुखं हेयमेव ३२ ॥ अथ तामसम् ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखमोहनमात्मनः निद्रालस्यप्र
मादोत्पत्ततामसमुदाहृतम् ३३ ॥ तत्रात्मसंतमोगुणानिमित्तकं सुखम् किंतु यदग्रेऽनुभूयमाना वस्यायां चाऽ
नुबन्धपरिणामेव लाया सुखबुद्ध्या गृहीतं मोहनं वै चित्तकारि यतो निद्राप्रभवं तमसो हि निद्राप्रमादालस्यादिकार्यम्।
तत्र निद्रासर्वेन्द्रियव्यापारोपरमो मोहावस्था आलस्यमदाहं प्रमादः कार्येष्वनवहितत्वम् एतानि ह्यनुभूयमानान्यपि
मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहात्मकान्येव न ह्येषां ज्ञानादिफलभवत्प्राज्ञानहेतुकतमोगुणात्तात् पतद

सि

१५५

ज

ना

ज्ञानफलं सुखमत्यन्तहेयमेव ३५ ॥ एवं ज्ञानादीनां सुखादीनां केषां चिदेव भावानां प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्यमुक्ता सर्व
त्रसर्वप्रमातृ विषयाणां सर्वभावाणां सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यव्यवस्थितमिति सङ्ग्रहेण प्रतिपादयितुमाह ॥ नतदस्ति पृ
थिव्यावादि विदेवेषु वा पुनः सत्त्वप्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४० ॥ व्यक्तार्थः श्लाकः किन्तु दिवीत्यादि फ
लभूम्युपलक्षणार्थं पृथिव्यामिति कर्मभूम्युपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ४० ॥ इदानीं षोडशभिरध्यायेर्ययोक्तज्ञाननिष्ठतया
कर्मस्ववर्षानुष्ठेयत्वेनावगतेषु तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोक्त्यागसन्म्यासयोः प्रागुक्तयोः सम्पत्स्वरूपज्ञाने जातस
त्वेह मर्जुनं प्रतितयोस्तत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गे न त्यागिनामत्यागिनां च विविक्तस्वरूपाभिव्यञ्जकं ज्ञानादीनां गुणभेदकृतं त्रैवि
ध्यमभिधायाध्यायप्रज्ञानं प्रकृतमर्थमनुबध्नाति पूर्वकर्मणां फलत्वागर्हकत्वेनानुष्ठितो मपवर्गफलत्वमुक्तं तानिक
र्मशब्दमात्रेण सामान्यतः प्रोक्तानि विशेषतः पुनः कौत्याकाङ्क्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपादनं प्रसूति ॥ ब्राह्मणतद्विय
विशं प्रोद्गाणं च परन्तप कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैर्गुणैः ४१ ॥ इह चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमानार्थसमन्वया
न्वितप्रकारस्वभावसमुत्प्रेर्युणैर्धर्मैः कर्माणि शास्त्रोदिताः क्रियाविशेषाः समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि प्र
तिवर्णसाधारणा साधारणा विभागेन पृथक्कृतानि परमेश्वरेणैकेन कर्त्रा येन स्वच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विमुक्तस्व
भावमात्रावतिरिक्तस्वरूपमपि नानाभावेभेदाभासत्वे चित्तं जगत्प्रीडनकनिर्माणमिदमारचयता वर्णा विभागः परिकल्पि
तः तथा भगवतेव प्रागदर्शितं चातुर्वर्ण्यमया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य कर्तारमपि मां विद्वा कर्तारमव्ययम् तथा ।

ना

च

गी.टी
रा
१५६

महर्षयः सप्रपूर्वचत्वारो मनवस्तथा मद्रावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजेति अत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहे
तत्कत्ववर्णविभागोऽस्य प्रतिपादितम् अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्वर्णप्रवर्तकाः प्रजापतयो ये उक्तास्तेषां मीश्वरसर्गवि
वक्ष्यामहाकल्पप्रारम्भपरमेश्वरेच्छामात्रेण तद्रावाभिन्नस्वरूपाणां मेव चतुर्धासर्गो वभासितः यतश्चातुर्वर्णरूपा
प्रजेयमुदपादीति दशमे व्याख्यातप्रायम् इह तवर्णविभागोऽपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनोदितम् तदयमत्रापरविभागो वि
वक्षितः यदीश्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः सपत्नीकाः प्रविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यपदेशभाजः सृष्टाः ते
षामेकेन युग्मेन ब्राह्मणाः सर्ग उत्पादितः अन्यैः क्षत्रियादिसर्गाः एवंक्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागोऽस्थितो यो वि
च्छिन्नसन्तानतया ब्राह्मणो न ब्राह्मणपाजातः स ब्राह्मणः एवं क्षत्रियादयः तदित्येभिः प्रजापतिभिर्यो सृष्टिः कृता सा
नुलोम्येन प्रातिलोम्येन च सङ्कीर्णमाणा न न्यं भजते तत्र ब्राह्मणेन क्षत्रिया यो वैश्यायां शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उ
च्यन्ते एवं क्षत्रियेन वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः सर्व एवानुलोमजा धर्म्माः येन विपर्ययेण क्ष
त्रियेण ब्राह्मणो वैश्यायां क्षत्रिया ब्राह्मणोऽप्युत्पन्नः शूद्रेण वैश्येन क्षत्रिये ब्राह्मणीभूत्यादितास्ते प्रतिलोमजा अधर्म्माः एवमः
नुलोमप्रतिलोमजा नामपि साङ्कीर्णसत्यानन्यं प्रजायाः येन विच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मणपाजातः क्षत्रियेन क्षत्रिया
यां वैश्यायां शूद्रेण शूद्रायां चोत्पन्नाः सङ्कीर्णतया जातास्ते विशुद्धाश्चत्वारो वर्णाः इति वर्णविभागो व्यवस्थितो वर्णानां स्व
विभागजं कर्म विभागप्रदर्शयितुमाह ॥ शमोदमस्तपः शौचं दानं तिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्ति क्वं ब्राह्मकर्म स्वभा

प्र

१५६

निर्मितं

वज्रम् ४२ ॥ शमादयो व्याख्यातस्वरूपा ब्रह्मणो ब्राह्मणं वर्णसमस्तन्धिस्वभावजं प्रकृतिसमुत्पत्तिकर्मशास्त्रादि
 ताक्रियेति प्रायेण स्पष्टार्थः श्लोकः किञ्चिदमत्र विचार्यम् उहचेतनाचेतनविभागेन सर्गावस्थितः तत्र न ग्राह्यस
 र्गमध्ये शास्त्रीयक्रियाधिकृताः कर्मभूमिजन्मानोये पुरुषास्तेषां कर्मविभागेन गुणाविभागेन च परमेश्वरेच्छाव
 शादेव ब्राह्मणादिभेदेन चतुर्विधत्वं न्नियमितं तत्र कर्मविभाग एव प्रथमं वक्तव्यः वर्णानां हि कर्माणि साधारणा
 साधारणान्यानि नियमितानि च तथा ब्राह्मणस्पष्टकर्मण्यध्यायनादीनि साधारणानि वर्णत्रयस्यापि तेषां वि
 हितत्वात् तत्रियेवैश्वयोक्तावतानि प्रसिद्धान्येव शृङ्गस्यापि शास्त्रादितेषां च स्त्रानेवैश्वदेवश्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठा
 ने विहिताधिकारस्तदनुष्ठानोपयोगिनीति कर्तव्यताविज्ञानहेतुशास्त्रेकदेशाध्ययने दत्तपवावकाशः तद्विना वि
 हितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः दानं च तद्वत्सर्वसाधारणमेव एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शृङ्गस्य भगवता परमर्षिणा
 परमप्रमाणभूतेन स्ववचसेव कृतो वकाशः यच्चतुर्वर्गोपदेशमयस्वेतिहासमहाभारताख्यमुद्दिष्टपात्रवान् श्रा
 वयेच्चतुर्वर्गान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति एवमेतानि साधारणान्यध्यायनादीनि त्रीणिकर्माणि ब्राह्मणस्याध्या
 यनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीण्यसाधारणानि तान्येव कर्माणितुर्वर्गात्मकस्वभावजानि पूर्वमेव देवसर्गसम्ब
 न्धित्वेन निर्दिष्टानि शमादीन्येवं साधारणान्यपि ब्रह्मसम्बन्धित्वेन किमनेनोक्तानि देवासुरसर्गभेदो हि चतुर्वर्गसाधा
 रणस्तत्स्वभावजाश्च गुणास्ते येव साधारणाः पञ्च एव च गुणाविभागे विवक्षित इत्युच्यते सर्वमेतद्यथा कृतमुपपन्नं

गीटी
रा
१५७

३

वे

किन्तु प्रसिद्धत्वाद्गणकस्वभावजानि सात्त्विकानि शमादीनि प्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेस्मिन्त्वर्गकर्मणामपवर्ग
साधनत्वेन विवक्षितत्वात् उत्तरेषां तद्विषयादीनां वर्णकस्वभावजान्येव प्रायेण कर्माणि निर्देष्टुमिति देवसर्गात्मक
स्वभावजानां साधारणानां शमादीनां ब्राह्मणसम्बन्धत्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह कतिपयानां
मेव निर्देशः कृतः साकल्येन त्वमानित्वमदम्भित्वमित्यादिना तथाऽभ्यसत्त्वसंशुद्धिरित्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ४२ ॥
अथ तद्विषयाणां वर्णकस्वभावजानि कर्माण्यह ॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् दानमीश्वरभाव
श्रद्धात्रैकर्मस्वभावजम् ४३ ॥ तावद्विषयवर्गास्पेदं स्वभावजं परमेश्वरनियमिततादृक्प्रकृतिसमुत्पन्नकर्मव्यापा
रः किंतु शौर्येश्वरभावः पराक्रमः तेजःस्वभावतत्त्वपराभिभवनसमर्थमोजः धृतिः स्वभावकर्मणि हृदोवष्टम्भः
दाक्ष्यं दक्षताचातुर्यं तथा सङ्गमे पराङ्मुखत्वाभावो निर्भयत्वमित्यर्थः दानमर्थिना त्यागोऽप्रत्याख्यानहेतुः ईश्वरभा
वः प्रभुत्वे पराधीनतासहि स्तुतेति ४३ ॥ अथैवं विधेयं वैश्यशूद्रयोः कर्माह ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्मस्वभा
वजम् पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४ ॥ कृषिर्ब्रीह्यादिवानहेतोर्हलादिविलोखनम् गोरक्षं गा
रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्ष्यम् पाशुपाल्यम् गोशब्देन पशून्तराणामपि परिग्रहात् इवोपाद्रव्यान्तरं क्रीणाति क्रीणां
प्रयोजीवतिसवर्णिक तस्य भावो वाणिज्यम् एतदहर्मात्मकस्वभावजं वैश्यकर्म पर्युत्थानं वर्णात्रयस्य पूर्वस्य शूद्रात्तद्व
पकर्म पूर्ववच्छूद्रस्य स्वभावसमुत्पन्नकर्म ४४ ॥ इति चातुर्वर्ण्यस्य कर्मप्रविभागप्रतिपाद्यस्वकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणाविवक्षितं

१५७

यथा

तफलप्रतिपादनार्थमाह ॥ स्वेस्वकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति त
च्छृणु ४५ ॥ यथा प्रतिपादितविभागेन स्वेस्वे निजे निजेशास्त्रचोदिते कर्मण्यभिरतः आभिमुख्येन सज्जनरः
पुरुषश्चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापन्निरूपामपवर्गलक्षणसिद्धिं सम्पक्कलनिष्पन्निलभतेऽधिगच्छति तस्वभा
वकर्मानुष्ठानमात्रेणैव संसिद्धिं मधिगच्छति किन्तु येन प्रकारेणाविशिष्टेन स्वकर्मनिरतः संसिद्धिं मेतां लभते त
दभिधीयमानं वस्त्ववधारय ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः ४६ ॥ यतो यस्मात्प्रतिपादिताद्भुतस्वभावादेकस्मात्परमकारणाद्भूतानां चराचराणां प्रवृत्तिर्यथास्वप्र
विभक्ता व्यापारः येन च तथा प्रविभक्तव्यापारविश्वसमस्तजगदिदं ततं विस्तारितमिच्छामात्रेणोत्थमवभासि
तम् तमेव परमेश्वरपरमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णनिजेन कर्मणा भ्यर्च्य आसमन्नादर्चयित्वा
परितोष्य मानवः कर्मभूमिजन्मा क्रियासु धिक्कृतश्चातुर्वर्णिको मनुष्यः सिद्धिं साध्यलक्षणफलनिष्पन्निलभ
ते किमुक्तं भवति यथोक्तपरमात्मस्वरूपानुस्मरणान्तिष्ठनिर्विघ्नवावहितबुद्धितया चतुर्णामपि वार्ता निर्वर्णा
नाममानित्वादिगुणभिव्यञ्जितदेवसर्गजन्मनामसङ्करेण स्वेस्वकर्मनुतिष्ठतां परसिद्धिप्राप्तिरिति ४६ ॥
अत्रोपपत्तिर्पूर्वोक्ता स्मारयितुमाह ॥ श्रेयान्स्वधर्मा विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो दया
दपि ४७ ॥ यो यस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्वशास्त्री यो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः स विगुणोऽपि मुख्यकल्पानुष्ठानसा

भयत्ना

गी. टी.
रा
१५८

मर्यादितानुकल्पादिनानुष्ठितः सन्निगतस्वगुणः सम्पूर्णस्वाङ्गेनपि श्रेयान्प्रशस्यतरः कस्यसकाशात्परधर्माद्वर्णा
न्तराचारात् कीदृशात्स्वनुष्ठितात्सुष्टुसर्वाङ्गसम्पूणितयानुष्ठितादाचरितात् ऊतपवं यतः स्वधर्मप्राप्तीयाचारेयुहा
दावनुष्ठीयमानेः वश्येनिधनविनाशेपिप्रशस्यम् कस्यसकाशात्परधर्मोदयात्त्रियादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्म
णादिवर्णान्तराचारानुष्ठानाद्युदयः सुखादिलक्षणाप्राप्तिस्तस्मात्तादृशात् किमनेनोक्तंभवति इहहयेशास्वकर्माः
नुष्ठानेधिकृताः एकेरजःसङ्कीर्णसत्त्वप्रधानचित्ताः स्वर्गादिकलप्रवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः अपरेतुविशुद्धसत्त्वप्र
धानायथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः तेषामुभयेषामपिदेवसर्गभाजांस्वधर्मानुष्ठानादेवोभय
वृत्तयसिद्धिरुपपन्ना नतुपरधर्मानुष्ठानं यतः परेषांस्वधर्मस्थानांस्वर्गादिकलप्राप्तिलक्षणासिद्धिः श्रूयते परधर्म
स्थानांतुप्रत्यवायः श्रूयते उत्तरेषांस्वधर्मनिष्ठत्वेसम्पत्ताननैर्मल्यसम्पत्तिः परधर्मनिष्ठत्वेतुज्ञानकालुष्यमेवसम्प
द्यते यतः शास्त्रोदितस्यप्रबन्धप्रवृत्तस्यस्वस्यकर्मणस्पागः परकर्मणश्चोपादानेद्वेषरागचविनानसम्भवति तत्सन्नि
धोचकीदृशसम्पत्ताननैर्मल्यम् इत्येदेवसर्गयोगितादपवर्गायिभिरपि सर्ववर्गैर्यथास्वमसङ्कुरेणानुष्ठानव्यस
कर्मकथञ्चननत्याज्यम् नहिकर्मत्यागमात्रसाध्याः पवर्गप्राप्तिः साहिज्ञानादेवसिद्ध्यति ज्ञानेच देवसर्गाद्यव्यभिचा
रितयोक्तं तच्चामानित्वमदम्भित्वमित्यादिनात्रयोदशोसाकलेनप्रतियाद्य षोडशारम्भे अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यव
स्थितिरित्यादौ देवगुणसामग्रीकथनेप्रथममेवानूदितम् तच्च सर्ववर्गसाधारणम् देवसर्गादिभेदस्यतथावृत्तत्वात्।

वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणाविभागस्य प्रबन्धेन पृथग्निर्देशात् यदि हि द्विजातय एव वर्णादेव सर्गः
 मूद्रवर्णश्चासुरश्च तिसृणां वर्णानामुत्वेन सर्गभेदमुत्वेन वा कर्मविभागोऽभिधीयेत ते चेत्त उपपद्यते सर्गभे-
 दस्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् तथा च ब्राह्मणादयोऽपि दम्भदण्डाद्यासुरसर्गगुणयोगि-
 नोऽप्यपन्ने मूद्राश्च दम्भित्वादिदेवसर्गयोगिनोऽप्यपन्ने तस्माद्देवसर्गभाजं सर्ववर्णानां यथोक्तापवर्गफलसा-
 धनभूतज्ञानसाधारणमेव कर्मतत्प्रविभक्तम् तच्च ज्ञाननिष्ठतया नुष्ठीयमानमपवर्गहेतुसम्पद्यत इति न तस्य
 कस्याचिदवस्थायां त्याग उपपद्यत इति प्रतियादयितुमाह ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम् सहजं कर्म
 कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ४८ ॥ वर्णात्मकस्वभावप्रतिबन्धं स्वाध्याययजनदानादिकर्म कुर्वन्नाज्ञाननिष्ठतया नु-
 ष्ठं किल्बिषं सारबन्धनलक्षणं पापं न लभते त्यजंस्तु सर्वकर्मदुर्वाररागद्वेषात्तत्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यः सकृत्प्रतिया-
 दितम् अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्वरेच्छावशात्सद्देवजातवर्णात्मकस्वभावजातविशुणामपि न कर्मत्यागमेव ४९ ॥
 अत्र हेतुमाह ॥ सर्वारम्भा हि दोषेणाधूमेनाग्निरिवावृताः ४९ ॥ यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवा-
 व्यभचारिणो दोषेण मलेनावृताः ततश्च प्रबन्धप्रवृत्तशास्त्रोदितकर्मत्यागलक्षणोऽप्यारम्भो दोषेणाज्ञानरूपेणा-
 वृत एव अज्ञानविवर्तितुतद्यथा कृत्तफलसाधनस्यात् यावता तस्य त्यागप्राप्तज्ञानम् यथा तत्त्यजन्नेव कर्मज्ञानफले-
 भागभवति तथा प्रतियादयितुमाह ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैकस्मिन्निर्दिष्टपरमां सन्नासेनाधिगच्छति ५० ॥

गी. टी.
रा.
१५१

सर्वत्र सर्वस्मिन्विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमाने एवासक्तबुद्धिः पूर्वव्याख्यातसङ्गो दोषरहितमतिः तथा
निषिद्धाकर्मणो जितात्मानि गृहीतान्तःकरणाः तथा विगतस्पृहः सर्वत्र सततसुसम्पूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादिनि
त्यात्स्वर्गसुखोदेर्विगता व्यावृत्तास्पृहाः भिलाषो यस्य सतादृशः परमां प्रकृष्टां दोषरहितो नैककर्मसिद्धिं समाधिगच्छति
सम्पन्नभूते सर्वकर्मत्यागित्वफलपरमात्मसमापन्निलक्षणां प्राप्नोति केन सन्त्यासेन व्याख्यातस्वरूपेण फलाभि
सन्धित्यागात्मना न त्वकर्मत्यागात्मना उत्पद्येन ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव व्यर्थं भवति तस्य क्रमेण परंप्रकर्षप्रति
पादयितुमुपक्रमते ॥ सिद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्मतदाप्नोति निबोधमे समासेन त्वेको नैयनिष्ठा ज्ञानस्य यापरा ५० ॥
उपायभूतस्य ज्ञानस्य परानिरुत्तरानिष्ठा प्राप्नोति भूमिः यतः परं ज्ञेयं न भवतीत्यर्थः तदुभयमपि कथ्यमानमवधत्स्व ५० ॥ सं
एवंविधो ब्रह्मप्राप्नोतीति एवं तावत्प्रकारमाह ॥ बुद्ध्या विष्णुद्वयायुक्ता धृत्यात्मानं नियम्य च शब्दादीन् विषयांस्त्य
क्तो रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ विविक्तेः सेवी लब्ध्वा शीयत वाक्कायमानसः ध्यानयोगपरो नित्यवैराग्यसमुपाश्रितः ५२ अ
हङ्कारबलदंष्ट्रकामं क्रोधं परिरुह्य विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ॥ एवंविधो भवद्योगी ब्रह्मभूयाय ब्र
ह्मभावाय परमात्ममापन्नये कल्पते समर्थो भवतीति कीदृशः प्रथमं तावदेव सर्गयोगित्वात्सहजयां शुद्धया प्रली
नरजस्तमस्कत्वादिशुद्धसंज्ञैकमय्या निर्मलतया बुद्ध्या प्रज्ञया युक्तः साहिपरमसिद्धिसाधनभूतधर्मग्रामाप्रणीः सह
जायगोयोगिनोऽतएव तस्मिन्सति धृत्या एवैकलक्षणया सात्त्विक्या दृढावष्टम्भलक्षणाया साहज्यात्मानमन्तःक

वि
१५१

रांनियम्यवशेव्यवस्थाप्यतद्वशाच्छब्दादीनिष्ठान्विषयाञ्छास्त्रनिषिद्धां स्यक्तासर्वात्मनापरिहृत्यशस्त्रविहिते
षुचविषयेषुः ताज्येषुसङ्गः मूलोरागद्वेषौतउपादानज्ञानहेतुमहाक्लेशाद्युदस्यफलाभिसन्धानाभावादिति
प्यतिरस्कृत्य एवंपूर्वमुख्यंपरिकरबन्धं कृत्वा विविक्तसेवीसमाधिव्युत्पन्नहेतुचेतनाचेतनभावरहितोदेशोवि
विक्तः तंसेवितुंशील्यस्यसतथाविधः तथालक्ष्याशीलबुप्रमाणमन्तवृत्तिसमवस्थाकारणभूतमात्रकालाव
हितत्वादिगुणपरिशुद्धमल्पमशितुंशील्यस्यसतथा यतानिगृहीतान्यन्यविषयेभ्यः प्रत्याहृतानिवाक्कायमान
सानिवचनशरीरान्तःकरणनियेनसतथाविधः इत्यंभूतश्चसततंनित्यं ध्यानयोगपरः ध्यानेनपतत्त्वात्मकोपेय
वस्तुचिन्तनेनयायोगः सम्बन्धस्तन्निष्ठः एवंविधगुणसामग्र्याचैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णत्वसत्त्वगुण
विषयवितृष्णत्वंचसमुपाश्रितः सम्परास्थितः तथासत्प्रेतान्दोषान्विमुच्य कम अहङ्कारेतावदः नात्मनिशरी
रादावात्मप्रत्ययंसर्वदोषाधिराजम् तथाबलेशक्याशक्यविवेकपरिहारेणकार्येषुहठम् तथादर्पस्वल्पस्या
पिसिद्धिलेशस्योपलब्धेऽश्रितोद्रेकम् तथाकामरागनिमित्तकमिष्टेषुविषयेषुसङ्कल्पम् तथाक्रोधद्वेषनिमि
त्तकंचित्तेन्द्रियक्षोभम् तथापरिश्रंहेदहदारदारकद्रविणादिषुसर्वस्वबुद्ध्यास्वीकारम् अतएवपरिश्रद्वेषागान्ति
र्ममोममकारलक्षणाद्वन्थान्निष्क्रान्तः ततश्चनित्यनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणात्वाच्छान्ताविगतसक
लविकल्पक्षोभः इत्यंभूतोब्रह्मभूयायकल्पतेनानेवंविधः ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नः आत्मानंशोचतिनहस्यति समः सर्व

गी. टी.
रा
१६०

पुभूतेषु मद्भक्तिं लभते परम ५४ ॥ एवमनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मेकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नः निर्विशेषत
येव प्रसन्नात्मा विगतद्वैतप्रत्ययसङ्गः तत्र सन्नः स्वाभाविकशुद्धियुक्तश्रद्धात्मस्वभावो यस्य स तथाविधः सन्नशो
चति नित्याविनश्यत्स्वात्ममयविश्रुतात्कस्यचिदपि भावस्य स्वत्वेनापरिश्रद्धात्तदभावेन परिदेव्यते नाप्यनेनैव न्या
येन कस्मिंश्चित्प्रेरुष्यति हर्षमनुभवति एते हि सर्वे भावा मायापहतदृशां भावाभावभ्रान्तिमुद्भावयन्नाहर्षशोकाः
त्मकविकारे हेतुमापद्यन्ते न तु सर्वसाम्यदर्शिनो योगिन इत्यर्थः तथा ज्ञानस्य परानिष्ठां निश्चिंशया चतुर्थी काष्ठा
ज्ञानलक्षणां मद्भक्तिं मत्स्वरूपोपासां लभते प्राप्नोति किमुक्तं भवति परमात्मा हेतुप्रतिपत्तिरलक्षणाया ज्ञानस्य परानि
ष्ठासैव परममद्भक्तिरिति तथा चेनास्तु वन्ति भक्तिमन्तः मुक्तौ बद्धविधावादाविडवांसन्तु तत्त्ववित् यस्त्वद्भक्तेः परा
काष्ठा मुक्तिरित्यन्तर्निश्चय इति ५४ ॥ तथा च ॥ भक्त्या मामभिजानाति यो हं यस्मास्मिततत्त्वतः तेतो सो तत्त्वतो ज्ञाता विशा
तेतदनन्तरम् ५५ ॥ एवंविधयानिरुत्तरया ज्ञानरूपया भक्त्या मां परमात्मानमेकं तत्त्वमभिजानाति आत्मत्वेनाभिमुख्येन
वेति कं जानाति तत्त्वतः परमार्थतो ह्यचित्प्रकाशात्मको यो हं मत्स्वरूपः यथास्मियो भवामि तां परां सन्तां भजन् ता
दृक्स्वभावप्रत्यवमर्शरूपया स्वशक्त्या नित्यमवियुक्तस्तिष्ठामि अतत्त्वविदो हि नैवंविधमात्मत्वेन प्रत्यभिजानते कि
न्तु ते व्यतिरिक्तं परमं वेद्यं च मायावशाद्विपर्यस्तज्ञानत्वाज्ज्ञानं यथोक्तं भक्तिपुक्तस्त्वेवंविधं मां सत्येन रूपेण ज्ञानचक्षुषा प्र
त्यभिज्ञाय ततः परमं यो वदति अहमेव सम्पद्यते एवंविधे हि मयुपासोपासकोपासाविकल्पहानाद्ब्रह्मेव परं भूतामि

स्मा

१६०

द्वार्योभवतीत्यर्थः पञ्चावपरासिद्धिकाष्टाक्रमप्राप्या ततश्चैवंविधज्ञाननिष्ठापियोनियतशरीरसम्बन्धतावदन
तिक्रान्तोयोगीभवति तस्यप्रवृत्तिप्रतिपादयितुमाह ॥ सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वानोमह्यपाश्रयः मत्प्रसादाद्
वाप्नोतिशान्तिं पदमव्ययम् ५६ ॥ सर्वाण्यनुदानादीनि सदानि त्यक्त्वा ननु तिष्ठन्नपिमह्यपाश्रयः अहं सर्वकर्तृ
त्वेन प्रतिपन्नः प्राश्रयोवलम्बनं यस्य स तादृशः सन्मत्प्रसादान्ममपरमात्मनः स्वाभाविकात्प्रसादादानुकूल्यात्प्रत्यभि
ज्ञेयतामापन्नास्ततो हेतोः शाश्वतं नित्यमत एवाव्ययमः त्वयं पदं परब्रह्मस्वरूपस्थानं प्राप्नोत्यधिगच्छति यत्प्राप्यैवेवैश्व
रूपेणात्मानमधिगच्छन्नित्यत देहसम्बन्धलक्षणवन्धात्पनविनाशरूपोपरांसिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ५६ ॥ एवं यथा क्तमुप
देश सर्वस्वं सम्पगवधार्यत्वमप्येवं समाचरेत्यर्जुनायोपदेशमाह ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्त्यस्य भारत बुद्धियोगसमा
श्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७ ॥ सततं नित्यमेव सर्वास्त्ववस्थासु मच्चित्तो मय्येकस्मिन्नेव परब्रह्मणि चित्तमन्तःकराण्यस्य स
तथाविधो भव परमार्थतो महातिरिक्तं पदार्थान्तरं न सम्भवत्येव ततो व्यवहारभूमौ यदपीदं न या प्रतिपद्यसे तत्तत्सर्वप्र
तिपादितोपपन्नापरप्रकाशचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः किं कृत्वा मच्चित्तो भव सर्वाणि स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा
मनसैव तत्फलनिस्पृहेणा मयि यथा क्तस्वरूपे परमात्मनि सन्त्यस्य तत्कृताभिमानत्वागेन निक्षिप्य कथं चेतस्य स्पृहतयाह ।
बुद्धियोगसमाश्रित्य बुद्धिर्यथा प्रतिपादितं ज्ञानं तत्र योगः सततमव्युत्थानः समाधिस्तं समाश्रित्या लभ्यतन्निष्ठो भूत्वा म
च्चित्तो भवेति वाक्यार्थः ५७ ॥ ततश्च ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्तमहङ्कारेन मोक्षसि विनश्यसि ५८ ॥

गी.टी
रा
१६१

देव

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतान्मच्चित्तो मदेकालस्वनमानसः सर्वदुर्गाणि सर्वकृच्छ्रानि हर्षशोकमोहमूलानि
बन्धकारणानि तरिष्यसि लङ्. विषयसि अथैवमप्युपरिष्ठस्त्वयद्यहङ्कारजात्याद्यभिमानावच्छिन्नशरीराद्यात्मप्रत्ययं
नमो ह्यसि तदिदं नङ्गुसि पारमार्थिकस्वरूपा प्रतिपत्तेर्विनाशमभावे भवप्राप्यसि नचेत्त्वाधीनतवेत्याह ॥ यदहङ्कार
रमाश्रित्यनयोत्पत्तिमन्यसे मिथैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्तान्नियोह्यते ५१ ॥ एवंविधमवस्तुविषयमहङ्कारं कर्तृत्वाः
भिमानमाश्रित्य धर्म्यमवश्यकरणीयं युद्धं तकरिष्यामीति यन्मन्यसे पृथक् एवंविधस्ते व्यवसायो बुद्धिनिष्प्रयामिथ्यानिष्फल
पव यतः प्रकृतिः स्वभावः परमेश्वरकृतानियमितयुद्धादिकर्तृकस्तान्नियोह्यते वार्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते ५२ ॥ एतदे
व स्फुटयितुमाह ॥ स्वभावजेन को नैव निबद्धः स्वनकर्मणा कर्तृनेच्छसियन्माहात्करिष्यस्य वशोपित ६० ॥ व्याख्यात
मेवैतत् ६० ॥ किं बहुना कृतेन समुपदेश सर्वस्वसिद्धान्ततया प्रतिपद्यस्वेत्याह ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे वसते ॥ ज्ञेयं ब्रह्म
यन्सर्वभूतानि यन्नाह्वानिमायया ६१ ॥ तमेव शरीरागच्छ सर्वभावेन भावत तत्प्रसादात्परासिद्धिस्थानं प्राप्यसि शश्वत
म् ६२ ॥ पृथक् प्रवृत्तः पुनः पुनः प्रतिपादित ईश्वरः परमात्मा सर्वभूतानां समस्तप्राणिनां हृदि हृदये सर्वसंविदधिकरणा
भूतेश्वरसतिनित्यं तिष्ठति किं कर्तव्यं यत्किञ्चिदेषां सर्वभूतानां ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं वा परिस्यन्दितं तत्सर्वमप्येकं परमा
थितः कर्तव्यं नपि मायाशक्तावभासितपरस्परविभिन्ननामरूपाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकमहङ्कारो मीतिमिथ्याभिमाननि
वेशनेन भ्रामयन्त्यामोहयन् कथं भ्रामयन् यन्नाह्वानि यन्त्रं सूत्रसञ्चारादियुक्तिसम्पाद्याः चेतनवस्तुचेतनक्रिया

बुद्धिसे

१६१

भिव्यञ्जकं काष्ठादिसन्निवेशविशेषमेवावृणोति यथाकेनापियुक्तिमताविशिष्टसन्निवेशविरचितेयन्त्रेधिरेषः
चेतनेषुपिभावेषुचेतनक्रियावेशः क्रियते तथापरमेश्वरेणशरीरयन्त्रमारोप्याकर्तृभूतान्यपिभूतानिकर्त्रभिमानाः
वेशभाञ्जिक्रियन्त्यर्थः पतघन्नाहवेतिच्छान्दानुसंगकवडवचनविवक्षयापाठपठन्ति तेचशरीररूपत्वेनव्या
चरन्ते तत्रवस्तुनिनकश्चिद्विशेषः यतएवंतत्रतत्त्वसर्वकर्तापरमेश्वरस्ततः सर्वथानिरस्तमिथ्याभिमानस्तमेवैकं
शरीरंगच्छेति आत्मत्वेनप्रतिपद्यस्वमिथ्याभिमानजैभ्योहर्षशोकादिबन्धनेभ्योविमुक्तः ममेवैकस्येश्वरस्यप्रसादा
दनुग्रहादभिव्यक्तादास्ताभाविकानैर्मल्पात्यरासिद्धिनिरुत्तरांज्ञाननिष्ठा तत्फलचपरस्यानेनिरुत्तरधामब्रह्मरूपप्रा
प्त्यस्यः धिगमिष्यसि इतिनिरवशेषमनुत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह ॥ इतिज्ञानमाख्यातगुह्याद्गुह्यतरमया ।
विमृश्येतदशेषेणयदिच्छसितयाऊरु ६३ ॥ स्पष्टार्थः श्लोकः केवलंनार्जुनं प्रतिभगवत्पदसम्भावना नातः परं
हस्यं वक्तव्यमस्तीत्येतावन्नात्यर्थमेतत् अर्जुनः साक्षात्परस्वरूपदर्शितेनानुगृहीतः कथमेवविधोक्तिविषयः स्यात्
तथासर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमरहस्यज्ञानविषयेअहविशेषोपोहलनार्थभगवत्तैतदादिष्टम् तथाचानुगृहीता
न्यतिप्रसादेष्टव्यत्परमेश्वरः पुनः पुनः प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमयेसिद्धान्ततयाहृदिनिवेशयन्सविशेषप्रशं
सापूर्वंपुनरप्याह ॥ सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंदवः ॥ इष्टासिमेहृदमतिस्ततोवक्ष्यामि ते हितम् ६४ ॥ इदमेव
रनिरुत्तरयोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृतं वचोवचनमतएवसर्वगुह्यतमं सर्वेषां गुह्यानांरहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्त

गी.टी
रा.
१६२

शतिशयसम्भवादिदं निरतिशयार्थप्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्कारपंश्रुतावधारय यतश्च स्तमेप्रियोदृढ
मतिश्चास्तिरबुद्धिरेताहेतोस्तेहितमनुत्तरमनुकूलवस्तुवक्ष्यामिकथयिष्यामि प्रियायार्थिनेस्थिरचित्तायचशिष्या
यरहस्यं परमपिवक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टम् त्वत्कं प्रतिज्ञातमर्थमाह ॥ मन्तनाभवमद्भुतामद्याजीमानमस्तु
रु मां मे वैष्णवसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ६५ ॥ मां मे वैष्णवीत्येतदन्नं न वेमवितत्यव्याख्यातम् किन्तु एतावन्मा
त्रं ज्ञानसर्वस्वमिति प्रतिपादयितुं भगवान्प्रतिज्ञावधाति यतः स्वभावतएव प्रियोसि मे ततः सत्यमसृषातव प्रतिजा
ने प्रतिज्ञां करोमि यथा नेन भक्तिलक्षणपरेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमेष्वासि प्राप्स्यसि मे देकभावमाप्स्य
सीति ६५ ॥ किञ्च ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां श्रुत्वा ६६ ॥ इति
प्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकर्मनुष्ठानरूपात्वा सर्वानशेषान्ध मां नाचारान्परित्यज्य परिहृत्य मां मे वासुदेव
तिपादितस्वरूपमेकमहितीयं परमात्मलक्षणं परंतत्तेशरणमाश्रयं परंगतिं ब्रजगच्छ मत्समापन्ना भवेत्पथः य
दि वा नुष्ठेयत्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां सङ्गादिदोषरहितत्वे सति फलानभिसन्धानमेव परित्यागः तच्च यथोक्तस्वभा
वपरमात्मसमापत्तिमात्रेकफलालम्बनमनस्तया भवतीति सर्वधर्मान्कुर्वन्पि मे देकशरणमात्रं सा भवेत्सुक्त
म् तच्चानन्यशरणतया ह माश्रितः संस्तुत्वा सर्वपापेभ्यः सम्प्रति पापबुद्ध्या गृहीतेभ्यो जातिगुरुवधादिभ्यो निःशेषे
भ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि व्यतिरेचयिष्यामि अतो यथोक्तज्ञानशिथिलमतिवात्साशोकं कार्षीः उदमत्रतामर्थम् ॥

था

१६२

एकस्मिन्परमार्थे सति मत्स्वरूपे परस्मिन् कृते यदा यश्च त्र्यम्बकश्च शक्तिश्च नित्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निविडा
 वधानुलीनचित्तत्वात्मदेकभावमापन्ना भविष्यति तदा सर्वास्तक्रियास्तु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पापप्र
 वः स्वयं विगलिष्यतीति निःशेषपरं रहस्यमुपदिश्यान्न उपदेश्य पुरुषपरिहारद्वारेण सङ्ग-ह उपदेश्य लक्षणं प्रति
 पादयितुमाह ॥ इदं तेना तपस्कायना भक्ताय कदाचन न चोशुश्रूषवे वाच्यं न च मायोः भवेत्यति ६७ ॥ यदि
 चैतद्यथापदिष्टं सर्वमवधारितं भवता सुगृहीतं च कृतं यदिति तानुशीलनात्परं प्रत्यक्षं प्रवचनयोग्यतां प्रति
 पत्स्यसे तदिदं वस्तुतवाः तपस्काय त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसारहिताय न वक्तव्यम् तपस्विनेष्वभक्ताय प्र
 तिपादितचतुर्विधस्य भक्तिलक्षणा योगशून्याय तथाः शुश्रूषवेऽप्यवरोच्छारहिताय न वक्तव्यम् शुश्रूषवेऽपि मद
 भ्यसूयापराय न वक्तव्यम् सन्निहितेन तेन तद्वै न हेतना शुश्रूषवो यथा कृत्स्नरूपा यमहा पुनः पुनः परमेश्वराय म
 दनुग्रहाभावाच्छालक्षणा प्रकृष्टगुणा विना कृता सन्तोऽभ्यसूयन्ति नास्मै वै वल्लभाः कश्चिदेकः परमेश्वर इ
 तितत्सद्भावं वादिभिः सह विवदमाना गार्हमेवारभन्ते तदिदमत्र सङ्गे पत उपदेश लक्षणा मुक्तम् यो यथा प्रतिपा
 दितस्वरूपा भ्या परमेश्वरानुग्रहे कनिमिता भ्या देवसर्गाव्यभिचारिणी भ्या भक्तिग्रहाभ्या युक्तः स एव च तद्वर्षिर्वर्ण
 सेतज्ञानविषयः यतो भगवता वर्णनानां कर्मणोपवप्रविभक्तत्वेन प्रतिपादितानि ज्ञानेन साधारणेन यतस्तथांस्

त
 सू

ब्रह्मैव परमं संपत्स्यते इत्यर्थः किं कृत्वाऽभिधास्यति ॥ ६

गी. टी.
१६३

कर्मविभागं प्रतिपद्याह यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमेवार्च्यसिद्धिं विन्दति मानवश्च
ऽनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः साधारणत्वेन निर्दिष्टा न च स्वकर्मणां यथोक्तज्ञा
नशून्यानां परसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य सर्ववर्णसाधारणं स्पृष्टमेव भगवता दिष्टम् एवंविधश्चोप
देशः पुरुषो यथावदधीतावगतानुष्ठितार्थगीताशास्त्ररूपम् ॥ यदं परमं गुह्यं मद्भक्तैः **भिधास्यति भ**
क्तिं मयि परां कृत्वा समामेव्यति संशयम् ॥ ६ ॥ यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमं गुह्यं सर्वज्ञानोपनिषद्भूतं मद्भक्तैः श्रोतुं
द्यवस्थावर्तिषुः **भिधास्यत्युपदेक्ष्यति** सोऽन्ते मामेव्यति मयि परमेश्वरे परां यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां भक्तिं सप
यीकृत्या निष्पाद्य किमुक्तं भवति स्वयं परमभक्तदशाधिरोहणं यन्ने ज्ञानमिदमात्मीकृत्य यः परस्मैभक्ताय प्रयच्छ
तिसमां मुत्वं फलमाप्नोतीति ॥ ६ ॥ एवंविधा ज्ञानिनः ॥ न च तस्मान्ननुष्ये कश्चित्ने प्रियकृतमः भवितान च मे
तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६ ॥ तस्मात्परमगुह्यं ज्ञानोपदेशेन मदनुग्रहीतभक्तजननिरुपमोपकारकारिणः
पुरुषो ज्ञानात्सर्वमनुष्येषु मध्ये कश्चिदन्यः प्रियकृतमश्नुवत्सु सम्पादने सातिशयो भविता भविष्यति एतदेव हि
मम प्रियं यद्भक्तजनानुग्रहः तमेव यः पुष्पाति तेन मे सातिशयं प्रियं कृतं स्यात् किञ्च न तस्मात्तथाविधादन्यः
कश्चित्ने प्रियतरश्चेतरो भविता तस्मै वाहं प्रियकारीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्यापदेशफल
व

१६३

मुक्ताग्रदधानस्यारुहोः पाठफलं प्रदर्शयितुमाह ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्मं संवादमावयोः ज्ञानयजेन ते
नाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० ॥ यश्च देवसर्गभाक्ताश्चिद्विज्ञाप्रियमकल्पितत्वात्सम्प्रत्यः
नुष्ठानप्रावीण्यमसमापन्नः सन्नेधेष्यते वस्तुभावनापरतया इममावयोस्तवत्तममचसवादसङ्गः यनं धर्मं ज्ञान
लक्षणात्परस्माद्दमादनयेतं पठिष्यति तेनाहं यथोक्तज्ञानात्मकेन प्रकृष्टेन यागेनेष्टः सन्निर्पितः स्यामिति मे म
तिर्निश्चिताप्रतिपत्तिः ७० ॥ इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि अग्रदधानस्य अवगाफलमाह ॥ अग्रदधाननः
सूयश्चाश्रयादपियो नरः सोऽपि मुक्तः शुभांशोऽकाश्याश्रयात्पुण्यकर्मणाम् ७१ ॥ योऽप्येतच्छ्रवणमात्रेण अह
भक्त्यादिगुणयुक्तोऽस्मिन्नास्ति स कुर्यात् स यज्जदानादिपुण्यकर्मकृतां सन्बन्धिनो लोकान्भोगभुवनानि प्राप्नुया
त् इत्यस्याः ७२ ॥ अतस्तज्ज्ञानार्थस्य शास्त्रस्योपदेशाः ध्ययनमवगाभेदेन परस्मैस्य लविभागेन अहोदिगुणाविशि
ष्टमनुष्ममात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां यथोक्तगुणाविशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामु
पदेशादिष्वधिकारोऽनुज्ञातः ७१ ॥ एवं परब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता य
उक्तावतीर्णो न परमेश्वरेण श्यताग्रन्यसन्दर्भेण परमरहस्यभूतं ज्ञानं यत्प्रतिपादितं तस्य सम्प्रबोधाः बोध
जिज्ञासयाः र्जनमाह ॥ कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रैरावेतसा कश्चिदज्ञानसंस्मरः प्रगाहस्तथ नञ्जय ७२ ॥

गी.टी
१
१६४

अपिनामैतद्यथोक्तमेकाग्रेणाः नन्यविषयेन मनसा तया श्रुतं श्रुतिमात्रेण परिगृहीतम् ततश्च वस्तुभावनाव
शात्सञ्जातानि श्रयस्य कश्चित्पथाः ज्ञानसम्मोहोः ज्ञानात्तत्त्वाप्रतिपत्तेर्यः सम्मोहः सहजवशात्तुष्टेयकर्मविचि
कित्सालक्षणावैचित्र्यं सविनष्टः प्रधं समापन्नो न वेत्युच्यतामिति शेषः ७२ ॥ अत्र प्रत्युत्तरम् ७३ ॥ ज्ञेय उवाच ॥
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा तत्प्रसादान्मया च्युत स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ७३ ॥ हे भगवन् न्युत पर
ब्रह्मस्वरूपस्वात्मैकनिष्ठेति विज्ञातैश्चर्यं भगवन् न्युचितेनाभिधानेनामन्त्याह तत्प्रसादात्परस्वरूपदशानुल
क्षणात्मसम्मोहो विनष्टः अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिभ्यः प्रमत्तान् प्रधत्तम् यतः स्मृतिर्लब्धा सत्यात्मा तु स्मरणाप्रा
प्तम् अतश्च गतसन्देहो निवृत्तसंशयः स्थितोऽस्मि यदशाद्वर्त्मस्य धर्मत्वेन यद्वै प्रतिपाद्यमानो निवृत्तोऽस्माह मा
सम् संशयो विगलितः ततस्तव वचनं यथोक्तं ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्म समापत्ति
फलं वाक्यं करिष्ये क्रियया सम्पादयिष्यामीति ७३ ॥ एतदाष्टपरिच्छेदं सत्यं सन्निवेशकथनप्रसङ्गः कृत्वा ज्ञे
यसंवादद्वारेण परमरहस्यज्ञानमर्थप्रकरणाभिदयेनैव प्रकान्तं तत्परिममाप्रसङ्गसहसं सपवसञ्जय उवाच ॥
इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिमं श्रोतुं तं रोमहर्षणम् ७४ ॥ स्पष्टार्थः श्लाकः ७४ ॥ इत्य
माश्चर्यभूतपरमरहस्यप्रवणकृतस्तवाधिकार इत्याह ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतज्जुहातं रमहत् योगयोगेश्वरात्कृत्वा

१६४

साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५ ॥ एतदमन्तरहस्यं भगवतो यदुक्ता वतीर्णात्कुलाभिधानात्परमेश्वरात्प्रयत्नाः
हितयोगानां योगिनामीशितः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मेनैव साक्षादव्यवधानेन योगयथाप्र
तिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकमीनुष्ठानलक्षणनिरतिशयसमाधिमर्जनायोपदिश्यतेः ह्यमृतावम् कृतो हेतोः
व्यासप्रसादाद्भगवत्कुले देवाय नानुग्रहात्तेन हितसैतादृग्गृहायोगश्रवणापरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताया
नायदिव्यं ज्ञानमयं च त्ववितीर्णम् अत्रैतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षयानुसक्तम् वाक्यस्य विशेष
साभिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्यवबोद्धव्यः योगं कर्मयोगाख्यं समाधिकं कथयतो भगवत एतत्प्रकरणं
ह्यतस्मिन्महेश्वरतुवानिति व्याख्येयम् ७५ ॥ अतएवाह ॥ राजत्संस्मृत्यसंस्मृत्यसंवादमिदमद्भुतम् केशवाः
जुनयोः पुण्यरूपा मिचमुद्गर्भः ७६ तच्च संस्मृत्यपरमेश्वरमत्यद्भुतं हेतुः विस्मयो मे महाराज प्रहृष्यच पुनः
पुनः ७७ ॥ निगदव्याख्यातौ श्रेयो ७८ ॥ अथ येनाभिप्रायेण कुरुपाण्डवसैन्ययोर्जयपराजयजिज्ञा
साहृषेण धृतराष्ट्रः पृष्ठवास्तत्र निश्चयमाह ॥ यत्र योगेश्वरः कृत्वा यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीर्विजयो भूति
ध्रुवानीति मतिर्मम ७९ ॥ यत्र पक्षे वैश्वरूपदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगेश्वर्यमहिमा भगवान्स्मि
स्तिष्ठति यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितोषितयशुपतिः पार्थः पृथ्वास्तुः कार्मुकभृतिष्ठति तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मी वि

गी. टी.
रा.
१६५

शंति

जयः सकलविपक्षक्षपणात्सर्वातिशयितम् भूतिर्भावः सत्ताव ते स्थिरा इति प्रत्यक्षदृष्टकृत्सार्जनप्रभावा
तिशयस्ममेममबुद्धिरित्योम् ७८ ॥ ॥ अध्यायश्च न गेनुकः कविवरस्यायं प्रयोगेन वे निर्वृत्तः फलितं
विभर्ति स्वजनो यस्मिन्वराभुङ्गे मम् अद्वाभक्ति सत्वी समर्पित न वा कल्पक्रियोद्भासिनी सेवे स्वसमागमाभ्युदय
दामासाद्य संविदधूम १ शब्दार्थाभिनवप्रकर्षसरसा सैषा कवीन्द्रस्य वाग्विस्त्रब्धेः परिचय्यतां सहृदये स्तुक्ता
त्वरा मादरात् दिव्या मोदरसाद्भूरिक्तसुमस्फीतानवोद्यानभूर्भंगानेव यतस्ततो नयति वानैषा पुनस्तदृशान् ॥
२ ॥ दधति वरुवः श्लाघ्यैर्कर्मण्यवश्यमहो न वं क्वचिदपि पुनस्तन्निर्वाहः कथां प्रतिपद्यते विद्यति नियते ते
जोभाजः स्फुरन्ति सहस्रश्रेणः तिमिरविचलं धातुः सर्गविधातुमलं रविः ३ भावः कापि विजृम्भते निजगुरौ
चित्तेन जित्वा जगदुर्वारः सुमनोविशेषविदुषां वीतव्यपेक्षान्तरः प्रसवे विविधोषधीरसगुणा स्वादैकदेवा कि
नोधावन्त्येव हि पङ्कजैर्मधुलिहो लुप्तान्यपुष्पसूहाः ४ ग्रामो दोमलयद्रुमस्य पवनैर्विस्तार्यते दक्षिणो रात्रा
याप्यलयो यमन्यविषये माद्यन्ति मन्दादराः स्फीतोपि स्वगुणाः स्वयंगुणावतावक्तुं कथं शक्यते तेनावर्जयितुं
जयन्तु स्वजनाः केचित्कृताभुङ्गमाः ५ यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधिः श्रीकाम्यकृद्भेद्विजस्तदंशे स्वगुणा प्रक
र्षवचितो मुक्तः कणाख्या भवत् तस्मै वा सदृशानुजेन रचितारामेण विद्वज्जनश्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीता

१६५

गी.टी
रा.
१६६

पदार्थप्रथा ६ ये सत्पपीनुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे सन्नाप्यत्पन्नसौत्प्यात्कचनविनिर्भता
यान्निनाशं निशायाम् तन्मकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाश्रुविद्योतयंस्तान् सर्वान्सम्पद्यदार्थाञ्जय
तिदिनपतेज्योतिरित्युज्जिते तत् ७ ॥ ॥ इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यान्वयमोत्रसर्वतोभद्रना
म्नि श्रीभगवद्गीताविवरणोऽष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ ॥ समाप्तेयं श्रीभगवद्गीताटीका मनसाराणमाय ॥
श्रीविक्रमार्कसंवत् १९०७ चैत्रकृत्तसप्तम्याम् सोमे ॥

१६६

